

DICTUM FACTUM

“СКАЗАНО - ЗРОБЛЕНО”

юридичний збірник

№ 2(18)

2025

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор – *Матвійчук Анатолій Васильович*, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри Правосуддя НН ІУТПН НТУ;

Заступник головного редактора – *Добкіна Катерина Робертівна*, доктор юридичних наук, професор, заступник директора НН ІУТПН НТУ;

Відповідальний секретар – *Подольян Юлія Олександрівна*, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри Господарського та транспортного права НН ІУТПН НТУ;

Члени редакційної колегії:

Армаш Надія Олексіївна, доктор юридичних наук, доцент, заступник директора Центру судових експертиз ГО;

Барабаш Ольга Олегівна, доктор юридичних наук, професор завідувач науково-дослідної лабораторії актуальних проблем правозастосовної та правоохоронної діяльності навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ;

Безубов Дмитро Олександрович, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Науково-дослідного управління проблем ресурсного забезпечення у воєнній сфері, сфері оборони та військового будівництва Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України;

Дурнов Євген Сергійович, доктор юридичних наук, професор, заступник начальника управління пенсійних питань та соціальної роботи Департаменту персоналу МВС України, полковник поліції;

Льбасова Гульжасіра Актурсьєвна, кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри Цивільного та трудового права Карагандинського державного університету ім. академіка Є.А.Букетова, Республіка Казахстан;

Карпенко Михайло Олегович к.ю.н., доцент, доцент кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету ім. Я. Мудрого;

Клюєва Євгенія Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри Господарського та транспортного права НН ІУТПН НТУ;

Коваль Ірина Федорівна доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса;

Ковальчук Андрій Трохимович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри господарського та транспортного права Державного університету інфраструктури і технологій, керівник апарату Київської обласної державної (військової) адміністрації;

Litvin Istvan, PhD, associate professor, ректор Інституту освітнього і професійного розвитку м.Будапешт, Угорщина;

Легеза Юлія Олександрівна доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного, господарського та екологічного права Інститут гуманітарних та соціальних наук Національного технічного університету «Дніпровська політехніка».

Мірошников Іван Юрійович, кандидат юридичних наук, доцент, доцента кафедри кримінального процесу та криміналістики Науково-дослідного інституту права Київського Національного університету Імені Тараса Шевченка;

Муляр Галина Володимирівна, доктор юридичних наук, професор, викладач-методист Київського професійно-педагогічного фахового коледжу імені Антона Макаренка;

Новосельська Ірина Василівна, кандидат юридичних наук, доцент, член-кореспондент Транспортної академії, директор ТОВ «Правова майстерня Ірини Новосельської»;

Романова Альона Сергіївна, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів, Україна;

Россіхін Василь Васильович, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Європейської академії природничих наук, Заслужений працівник освіти України, проректор Харківського національного університету радіоелектроніки;

Россіхіна Галина Володимирівна, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Європейської академії природничих наук, професор кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

Сидоров Ярослав Олексійович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного та господарського права Запорізького національного університету;

Скок Павло Олександрович, кандидат наук з державного управління, доцент, проректор з наукової роботи ДУІТ;

Цукан Оксана Миколаївна, кандидат юридичних наук, радник ректора з гендерних та міжнародних питань Харківського національного університету внутрішніх справ, доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін;

Шатіло Володимир Анатолійович, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного та адміністративного права Національного транспортного університету.

Явор Ольга Анатоліївна, доктор юридичних наук, доцент кафедри цивільного права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Матеріали друкуються мовою оригіналу в редакції авторів.

Журнал рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою Національного транспортного університету, (Протокол № 12 від 27.11.2025р.)

DICTUM FACTUM

Національний транспортний університет

№ 2(18), 2025

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Бурдоносова М. А.

Гречановський Р. М.

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

10

Іванов В. М.

ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗА КНЯЖОЇ ДОБИ

29

Покришень Д.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ПЕРСОНАЛУ
ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В
УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

37

Сунєгін С. О.

ПРАВО ЛЮДИНИ НА МИР: ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ЗАГРОЗИ
РЕАЛІЗАЦІЇ

44

Чорний С. В.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ «ВЗАЄМОДІЯ» В СИСТЕМІ
ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ

53

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Стародубова О. А.

Григун М. М.

«ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ У СФЕРІ ПУБЛІЧНОГО
АДМІНІСТРУВАННЯ»

60

Задерейко С. Ю.

Стріяшко Г. М.

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗАСАДИ НАДАННЯ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ У
ПОДАТКОВО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИНАХ: НА ПРИКЛАДІ АДВОКАТУРИ В
УКРАЇНІ

75

Кожура Л. О.

Шевчук О. А.

Чорна В. Г.

СВІТОВІ МОДЕЛІ ЛОБІЗМУ: ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В
НАЦІОНАЛЬНУ ПРАКТИКУ В УКРАЇНІ

82

Константий О. В.

ОСОБЛИВОСТІ ПІДСУДНОСТІ ВИМОГ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОЗОВІВ ДО
ЦЕНТРАЛЬНОЇ ВИБОРЧОЇ КОМІСІЇ

90

Кропивний Є. В. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ ТА ГОСТИННОСТІ	96
Малєєв Є. С. ІНТЕГРАЦІЯ ПРИНЦИПІВ БЕЗБАР'ЄРНОСТІ У МІСТОБУДІВНЕ ПЛАНУВАННЯ: ШЛЯХИ ТА МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПНОСТІ БАГАТОКВАРТИРНИХ БУДИНКІВ ПІД ЧАС КАПІТАЛЬНОГО РЕМОНТУ ТА РЕКОНСТРУКЦІЇ	102
Nestor V. ПОЗИТИВНІ ДІЇ, РОЗУМНЕ ПРИСТОСУВАННЯ ТА ОБОВ'ЯЗОК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РІВНОСТІ ЯК МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ РІВНОСТІ	108
Попович Є. М. Попович І. М. Россіхін В. В. СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ДЕРЖАВНА СЛУЖБА» ТА «ПУБЛІЧНА СЛУЖБА»: СУЧАСНІ ПІДХОДИ ТА ТРАКТУВАННЯ	116
Попович Є. М. Россіхіна Г. В. Плотнікова К. О. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МОДЕЛІ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ	123
Сарнацький М. А. ІШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК НОВИЙ СУБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ: ВИКЛИКИ ПРАВОВОЇ ЛЕГІТИМНОСТІ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ	129
Скрипнюк О. О. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РЕЖИМ УКРАЇНИ: ДИНАМІКА У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА ПОСТВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ	138
ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС	
Подольн Ю. О. Подольн О. А. ДАВАЛЬНИЦЬКА ПЕРЕРОБКА В УКРАЇНІ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРУ ТОЛНГУ	146
Добкіна К. Р. СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФІДУЦІАРНОЇ ЮРИДИЧНОЇ КОНСТРУКЦІЇ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ ПІДХІД	152
Мацкевич В. Г. РОЛЬ СІМ'Ї У ФОРМУВАННІ ЕМОЦІЙНО-ПОЧУТТЄВОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ	160
Мусієнко В. В. МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ СІМЕЙНОГО ПРАВА В СИСТЕМІ ПРИВАТНО- ПРАВОВИХ НАУК	166

Озель В. І. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ОЦІНКИ МАЙНА ЯК КЛЮЧОВИЙ МЕХАНІЗМ ГАРАНТУВАННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ	170

Добкіна К. Р. Радченко Максим Миколайович МЕХАНІЗМ КОНТРОЛЮ ЗА ДОГОВІРНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ НА ТРАНСПОРТІ: ОРГАНІЗАЦІЙНО - ПРАВОВИЙ АСПЕКТ	175

Shatov O. LEGAL STATUS OF AI-GENERATED WORKS	183

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Вітко О. Ю. ВПЛИВ ВТРАТИ ЧИННОСТІ ГОСПОДАРСЬКИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ НА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ ЗА НЕВИКОНАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗУСТРІЧНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З ПІДСТАВ ЧАСТИНИ 3 СТАТТІ 538 ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ	189

Замрига А. В. Черненко О. В. ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ НАДАННЯ ПОСЛУГ З УПРАВЛІННЯ ПОБУТОВИМИ ВІДХОДАМИ	197

Комонюк А. Є. ЗАСОБИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ В УКРАЇНІ	204

Смуригін Є. О. ВПЛИВ ЦИФРОВІЗАЦІЇ НА ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО У СФЕРІ ІНФРАСТРУКТУРИ: ТЕНДЕНЦІЇ СТВОРЕННЯ «РОЗУМНОГО МІСТА»	210

Копелко М. V. Tatischev O. E. Milcherek P. Y. IMPROVEMENT OF ECONOMIC LEGISLATION OF UKRAINE AT THE MODERN STAGE (EUROPEAN EXPERIENCE)	218

Yuldashev O.Kh. Zaets D.G. Apostolidi G.G. PROBLEMS OF PARLIAMENTARISM: IMPROVEMENT OF LEGAL SUPPORT FOR LOBBYING (US AND EU EXPERIENCE)	222

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Беззубов Д. О. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ КОНТРОЛЮ ТА НАГЛЯДУ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА	226

Мазуренко В. Г. ДЕРЖАВНИЙ НАГЛЯД (КОНТРОЛЬ) ЗА ФОРМУВАННЯМ, ЗБЕРІГАННЯМ, ОСВІЖЕННЯМ, ВІДПУСКОМ МАТЕРІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ДЕРЖАВНИХ РЕЗЕРВІВ	234

<i>Добкіна К. Р.</i> <i>Міхно Р. О.</i> ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ЗДІЙСНЕННЯМ МІЖНАРОДНИХ АВТОМОБІЛЬНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ	240
<i>Муляр Г. В.</i> <i>Ховпун О. С.</i> <i>Грушко Ж. В.</i> ПРИНЦИПІ ТРАНСПАРЕНТНОСТІ ЯК КАТЕГОРІЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА: ДОКТРИНАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ	247
<i>Муляр Г. В.</i> <i>Хом'яченко С. І.</i> <i>Фур'яка Я. А.</i> ЕЛЕКТРОННЕ ПРАВОСУДДЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ТРАНСПАРЕНТНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНИХ СУДІВ	254
<i>Пузирний О. О.</i> РОЛЬ АДВОКАТА В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПРОЦЕСУАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	261
<i>Теремецький В. І.</i> РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОВЛЮВАЛЬНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ В УКРАЇНІ ЯК ІНДИКАТОР ПЛАНУ ДЛЯ UKRAINE FACILITY	269
ТРУДОВЕ ПРАВО. ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	
<i>Кузьменко О. В.</i> <i>Чорна В. Г.</i> <i>Стріяшко Г. М.</i> МЕХАНІЗМИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ІНСТРУМЕНТУ РЕАБІЛІТАЦІЇ ПОРАНЕНИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ	277
<i>Мушенюк С. І.</i> ПРИНЦИПИ НАДАННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ	285
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС. КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛІСТИКА	
<i>Киренко С. Г.</i> <i>Бердник А. Р.</i> КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗІВАЛТУВАННЯ	292
<i>Киренко С. Г.</i> ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК СТИМУЛЮЮЧИЙ ФАКТОР ПОЗИТИВНОЇ ПОСТКРИМІНАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ	309
<i>Кобилянський О. Л.</i> <i>Ергард Н. М.</i> ПРИВАТНА СУДОВО-МЕДИЧНА ЕКСПЕРТИЗА ЯК СКЛАДОВА РЕФОРМИ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В УКРАЇНІ	314

<i>Копанчук В. О.</i> <i>Осмолян В. А.</i> <i>Туровець Ю. М.</i> <i>Кравчук О. В.</i> ЗМІСТ ТА ЗНАЧЕННЯ УЯВНО-МИСЛЕННЄВОГО МОДЕЛЮВАННЯ У РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ – ПРАВОВІ ПІДСТАВИ МОДЕЛЮВАННЯ	321
<i>Красюк І. П.</i> <i>Михайлов В. О.</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЧЕРКОВИХ ОБ'ЄКТІВ, ВИКОНАНИХ ЗНАКАМИ КИТАЙСЬКОЇ ІЕРОГЛІФІЧНОЇ ПИСЕМНОСТІ	331
<i>Леоненко Т. Є.</i> <i>Шиян Д. С.</i> <i>Шиян О. Ю.</i> ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ	336
<i>Мирошниченко Ю. М.</i> ОБШУК ОСОБИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ	341
<i>Савицький Д. О.</i> <i>Савицька С. Л.</i> НЕВІДКЛАДНИЙ ОБШУК: ПІДСТАВИ ПРОВЕДЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ТЛУМАЧЕННЯ	346
<i>Мусієнко А. В.</i> <i>Жук А. М.</i> ДЕЯКІ АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ЗАПОБІГАННЯ ТОРГІВЛІ ОРГАНАМИ ЛЮДИНИ ЗДІЙСНЮВАНОЇ МІЖНАРОДНИМИ ЗЛОЧИННИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ	353
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО	
<i>Барабаш О. О.</i> ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ДЕРЖАВІ В УМОВАХ ВОЄННИХ ДІЙ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ	358
<i>Машиненков К. А.</i> <i>Деркаченко Ю. В.</i> <i>Бантуш В. В.</i> БАЛАНС МІЖ ПРАВОМ НА ПРИВАТНІСТЬ ТА ПРАВОМ НА СВОБОДУ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ	366
<i>Клюєва Є. М.</i> <i>Любачин Д. В.</i> ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ БІЖЕНЦІВ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	373
<i>Сич А. В.</i> ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОМПЕНСАЦІЇ ПОШКОДЖЕНОГО ЧИ ЗРУЙНОВАНОГО МАЙНА ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ	383
<i>Шевчук О. О.</i> <i>Олексюк Л. В.</i> ПІДВИЩЕННЯ ОБІЗНАНОСТІ ГРОМАДСЬКОСТІ, ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА БІЗНЕСУ З ПИТАНЬ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ	390

Автор (співаавтори) несе (несуть) відповідальність за достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому (їм) особисто, та якість перекладу цитат з іношомовних джерел!

Шановні колеги, читачі та автори!

Маємо честь представити вам зимовий номер нашого журналу — № 2 (18) за 2025 рік.

Завершення року традиційно спонукає до осмислення пройденого шляху, переоцінки наукових підходів і формування нових векторів розвитку правової думки. Для України цей період залишається непростим, але водночас визначальним з огляду на глибокі трансформації держави, правової системи та суспільних відносин.

Сьогодні право функціонує в умовах підвищених викликів — воєнного стану, євроінтеграційних процесів, оновлення публічного управління, переосмислення балансу між приватними та публічними інтересами, а також посиленої уваги до питань національної безпеки та захисту прав людини. У цих реаліях юридична наука покликана не лише фіксувати зміни, а й пропонувати виважені, науково обґрунтовані рішення.

Зимовий номер Dictum Factum об'єднує матеріали, присвячені актуальним проблемам сучасного правознавства: розвитку галузевого законодавства, судової практики, міждисциплінарним дослідженням, а також теоретичним і прикладним аспектам реформування правової системи України. Особливу увагу автори приділяють питанням адаптації національного законодавства до стандартів Європейського Союзу, ролі права в умовах кризових явищ та забезпеченню правової стабільності.

Редакційна колегія й надалі дотримується принципів наукової доброчесності, відкритості до фахової дискусії та підтримки молодих науковців. Ми щиро вдячні всім авторам за довіру до журналу, рецензентам — за професіоналізм, а читачам — за постійний інтерес і співпрацю.

Сподіваємося, що матеріали цього випуску стануть корисним інструментом для наукової, освітньої та практичної діяльності, а також надихнуть на подальші дослідження і фахові дискусії.

*З повагою,
Анатолій МАТВІЙЧУК
Головний редактор наукового журналу "DICTUM FACTUM"*

УДК 340.12:342.72

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-10-28>

<https://orcid.org/0000-0003-1050-6892>

Бурдоносова Марина Анатоліївна,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії та публічного права

Національного транспортного Університету,

Київ, Україна

Гречановський Роман Максимович

магістр 2 курсу,

Навчально-наукового інституту управління,

технологій та правових наук

Національного транспортного Університету,

Київ, Україна

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Анотація. У статті досліджено становлення й розвиток принципу верховенства права як фундаментальної засади сучасного правопорядку та українського конституціоналізму. Розкрито філософські, історичні та юридичні джерела цього принципу, починаючи від античних уявлень про справедливість і «право розуму» та завершуючи його нормативним закріпленням у статті 8 Конституції України. На основі аналізу наукових підходів показано еволюцію розуміння верховенства права - від формально-юридичної концепції «панування закону» до сучасного інтегративного підходу, який поєднує вимоги юридичної визначеності, поваги до прав людини, пропорційності та морального змісту права. Значна увага приділена судовій практиці Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини, які формують актуальне бачення цього принципу та встановлюють стандарти його реалізації. Обґрунтовано, що верховенство права виступає не лише нормою конституційного тексту, а й ключовим орієнтиром правотворення і правозастосування, що визначає межі влади, забезпечує пріоритет прав людини та формує підґрунтя демократичної, соціальної й правової держави. Зроблено висновок про необхідність подальшої модернізації законодавства, підвищення якості судової практики та утвердження правової культури як передумов реального втілення цього принципу в Україні.

Ключові слова: верховенство права, правова держава, Конституція України, права людини, юридична визначеність, Конституційний Суд України, ЄСПЛ.

Annotation. The article examines the formation and development of the rule of law as a fundamental principle of modern legal order and Ukrainian constitutionalism. It explores the philosophical, historical, and legal foundations of this principle, tracing its evolution from ancient concepts of justice and “the law of reason” to its normative consolidation in Article 8 of the Constitution of Ukraine. Based on an analysis of scholarly approaches, the study reveals the transition from the formal legal concept of the “supremacy of the law” to a modern integrative understanding that combines legal certainty, respect for human rights, proportionality, and the moral dimension of law. Particular attention is devoted to the case law of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights, which shape contemporary interpretations and practical standards for implementing the rule of law. The article substantiates that the rule of law is not merely a constitutional declaration but a key guideline for law-making and law enforcement, defining the limits of state power, ensuring the priority of human rights, and forming the basis of a democratic, social, and legal state. The study concludes that real implementation of the rule of law in Ukraine requires further legislative modernization, improvement of judicial practice, and strengthening of legal culture.

Keywords: *rule of law, legal state, Constitution of Ukraine, human rights, legal certainty, Constitutional Court of Ukraine, European Court of Human Rights.*

Постановка проблеми. Принцип верховенства права є однією з фундаментальних засад сучасного конституціоналізму та демократичної державності. У правовій системі України він має подвійну природу: виступає водночас нормативним приписом, закріпленим у статті 8 Конституції України, і ціннісним орієнтиром, що визначає зміст діяльності держави, її інститутів та механізмів захисту прав людини [12]. Проте попри формальне закріплення цього принципу, його реалізація на практиці зустрічає суттєві труднощі, пов'язані з колізійністю законодавства, трансформаційними процесами державної влади, нестійкістю судової практики та недостатнім рівнем правової культури суспільства. Внаслідок цього виникає суперечність між проголошеними конституційними стандартами та фактичним станом їх втілення, що зумовлює необхідність глибокого наукового аналізу змісту та значення принципу верховенства права у контексті сучасних українських реалій.

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що верховенство права є не лише формальною конституційною нормою, а й критерієм демократичності та ефективності функціонування держави. Саме цей принцип визначає взаємовідносини між державою та громадянином, слугує гарантією недопущення свавілля публічної влади та забезпечення реального захисту прав і свобод людини [11; 24]. У період інтенсивних політико-правових реформ, європейської інтеграції України та зростання ролі міжнародних стандартів прав людини питання утвердження верховенства права набуває особливого значення. Належне розуміння принципу є необхідною умовою формування незалежної судової влади, стабільності законодавства, підвищення довіри до державних інституцій і виконання міжнародних зобов'язань України як члена Ради Європи. З огляду на виклики воєнного часу, коли питання обмеження прав і свобод вимагають особливої обережності та пропорційності, звернення до цієї проблематики є не лише теоретично доцільним, а й практично необхідним.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Наукове вивчення принципу верховенства права має багаторівневий характер і охоплює філософський, теоретико-правовий, конституційний та практичний аспекти. У вітчизняній літературі питання співвідношення права і закону та сутності принципу верховенства права ґрунтовно розроблено у працях В. Бабкіна, який наголошує на необхідності розмежування формального закону і справжнього права як втілення справедливості, гуманізму та моральних засад [1]. А. Заєць розвиває теоретико-методологічне обґрунтування цього принципу, підкреслюючи його комплексний характер, що поєднує юридичні й аксіологічні виміри [3].

М. Козюбра та П. Рабінович приділяють особливу увагу ціннісній природі принципу, вказуючи, що верховенство права покликане забезпечувати пріоритет прав людини та обмеження свавілля держави [10; 20]. С. Погребняк визначає основні вимоги, що випливають із цього принципу, серед яких ключовими є юридична визначеність, пропорційність, рівність і недискримінація [17]. І. Куровська акцентує на європейському вимірі верховенства права та необхідності гармонізації національного законодавства з практикою ЄСПЛ [15].

Вагому роль у розумінні сутності принципу відіграє судова практика. Рішення Конституційного Суду України у справах № 1-17/2002, № 17-рп/2010 та № 13-р/2020 сформували основні підходи до тлумачення цього принципу, наголошуючи на пануванні права над законом, пріоритеті прав людини та недопустимості свавільного втручання держави [21; 22; 23]. Європейський суд з прав людини у справах «Брумареску проти Румунії», «Желтяков проти України» та «Полторацький проти України» послідовно підкреслює значення правової визначеності, обов'язковості виконання судових рішень і необхідність забезпечення ефективного судового захисту [24; 25; 26].

Таким чином, науковий дискурс засвідчує багатовимірність і складність принципу верховенства права, що потребує подальшого системного дослідження з урахуванням сучасних викликів та міжнародних стандартів.

Метою дослідження є всебічний аналіз становлення, розвитку та сучасного змісту принципу верховенства права, а також визначення особливостей його реалізації в правовій системі України.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі **завдання**:

1. розкрити історичні передумови формування принципу верховенства права;
2. проаналізувати основні теоретичні підходи до визначення його змісту;
3. з'ясувати конституційно-правове закріплення принципу в Україні та його місце в системі основних засад держави;
4. дослідити судову практику Конституційного Суду України та ЄСПЛ щодо тлумачення та застосування цього принципу;
5. визначити проблеми та перешкоди на шляху реалізації принципу верховенства права в Україні;
6. запропонувати напрями вдосконалення механізмів його практичного забезпечення.

Проблематика верховенства права є однією з ключових у сучасній українській правовій думці, адже саме цей принцип визначає якість функціонування всієї державної системи, відображає рівень демократичності інститутів влади та ступінь захищеності особи перед законом. У контексті розбудови правової держави верховенство права не може сприйматися лише як декларативна норма, воно є практичним критерієм оцінки ефективності управління, судочинства і політичної відповідальності. Саме на його основі формується довіра громадян до державних інститутів, від якої залежить стабільність правопорядку та реальність гарантій основних прав і свобод людини [5, с. 28].

В українських умовах питання утвердження цього принципу постає особливо гостро. Довгий час система права розвивалася під впливом нормативістського підходу, що ототожнював «право» із «законом». Така традиція призводила до формалізму в правозастосуванні, коли змістовна справедливість поступалася місцем механічному виконанню норм, незалежно від їхньої відповідності загальним засадам гуманізму і моралі [1, с. 7]. Зміна парадигми відбулася лише тоді, коли на конституційному рівні було закріплено ідею, що «людина, її життя і гідність визнаються найвищою соціальною цінністю» (ст. 3 Конституції України) [12, ст. 3]. Утвердження цієї концепції означало поступовий перехід від панування закону до панування права, коли сам закон підлягає оцінці з позицій справедливості, рівності й пропорційності.

Роль принципу верховенства права у формуванні демократичних інститутів полягає в тому, що він забезпечує рівновагу між владними гілками та створює механізм взаємної відповідальності. Він не допускає свавільного втручання держави у сферу приватних прав, вимагає підзвітності влади громадянину і визначає пріоритет прав людини у всіх видах діяльності держави [10, с. 35]. Верховенство права є системоутворюючим чинником конституційного ладу, адже від нього залежить не лише ефективність судової системи, а й легітимність політичних рішень, рівень довіри до виборчих процедур і стабільність правових гарантій у соціальній сфері [27, с. 115].

Особливої уваги потребує проблема співвідношення понять «право» і «закон». Як слушно зауважує В. Бабкін, закон є лише формою зовнішнього вираження права, але не тотожний йому за змістом [1, с. 4]. Утвердження верховенства права передбачає, що будь-яка норма повинна бути не просто прийнята у встановленому порядку, а й відповідати принципам справедливості, рівності та правової визначеності. В іншому разі вона не може вважатися правом у власному розумінні цього слова [3, с. 10]. Такий підхід знайшов своє відображення у рішеннях Конституційного Суду України, зокрема у справі № 1-17/2002, де Суд прямо визначив верховенство права як панування права у всіх сферах суспільного життя [22].

Практичне значення цього принципу особливо проявляється у судовій діяльності. Верховенство права виступає методологічною основою для тлумачення законодавства, коли суд зобов'язаний виходити не лише з букви, а й із духу закону, тобто враховувати його мету, ціннісне наповнення та загальні засади правопорядку [16, с. 114]. У діяльності парламенту цей

принцип виявляється через вимогу приймати закони, що відповідають Конституції та міжнародним зобов'язанням держави, а у виконавчій владі – через підпорядкування адміністративної діяльності стандартам правової визначеності, пропорційності й добросовісності [9, ст. 7]. Недотримання цих критеріїв веде до правового нігілізму, підриває авторитет закону й формує атмосферу недовіри між державою та громадянином.

Верховенство права має також міжнародний вимір. Україна, як член Ради Європи та учасник Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, взяла на себе зобов'язання забезпечувати дотримання стандартів правової держави відповідно до практики Європейського суду з прав людини [11, ст. 1]. Саме Суд у своїх рішеннях – наприклад, у справі «Брумареску проти Румунії» (*Brumărescu v. Romania*) – наголошував, що принцип верховенства права є основою всієї системи Конвенції та передбачає обов'язковість рішень судів, стабільність правових відносин і передбачуваність дій держави [24]. Аналогічний підхід простежується й у справах проти України, зокрема «Желтяков проти України», де підкреслено, що верховенство права вимагає забезпечення ефективного доступу до правосуддя [25].

Водночас національна правова реформа, орієнтована на європейські стандарти, передбачає не лише формальне імплементація міжнародних норм, а й глибинну трансформацію правосвідомості, зміну способу мислення вітчизняних юристів. Верховенство права має стати не лише нормою Конституції, а реальним принципом, який керує практичною поведінкою органів влади, судів та кожного громадянина [8, ст. 2]. Це вимагає послідовності у правотворчій діяльності, стабільності законодавства та передбачуваності державної політики [15, с. 89].

Утвердження цього принципу є невіддільним від стратегічної мети побудови демократичної, соціальної та правової держави. Верховенство права не може бути ізольованим поняттям – воно пронизує всі аспекти правової системи, забезпечує єдність права, моралі та справедливості, а також узгоджує національні норми з універсальними цінностями, закріпленими у міжнародних актах [4]. Таким чином, дотримання принципу верховенства права в Україні – це не лише питання юридичної техніки чи інституційної спроможності, а фундаментальна умова існування державності, що прагне бути рівноправним учасником європейського правового простору.

Питання верховенства права протягом останніх десятиліть посідає провідне місце у науковому дискурсі українських і зарубіжних правників. У межах правової теорії воно розглядається як засадничий елемент побудови правової держави, що визначає якість правотворчої діяльності, рівень легітимності влади й міру реальності правових гарантій для людини. Згідно з дослідженнями, принцип верховенства права поступово еволюціонував від формально-нормативного до ціннісного розуміння, у якому поєднуються юридичні, етичні та соціальні виміри [5, с. 42].

У науковій літературі виділяють кілька основних підходів до тлумачення цього принципу. Перший – формально-юридичний – акцентує на «пануванні закону» як гарантії стабільності та передбачуваності правових норм. Такий підхід притаманний раннім етапам розвитку правової доктрини, коли закон розглядався як найвищий вираз державної волі [1, с. 6]. Однак, як зазначає А. Заєць, формальне панування закону не завжди забезпечує верховенство права, адже закон може бути несправедливим або суперечити базовим правам людини [3, с. 5]. Відтак сучасна правова думка поступово перейшла до матеріального розуміння цього принципу, в якому домінує уявлення про право як втілення справедливості, моралі та рівності.

М. І. Козюбра у своїй статті «Верховенство права і Україна» підкреслює, що верховенство права неможливе без підпорядкування діяльності державних органів загальнолюдським цінностям і моральним засадам. Учений наголошує, що справжнє право виходить не лише з державної волі, а з потреби забезпечити гідність особи як найвищу соціальну цінність [10, с. 31]. Подібної позиції дотримуються автори колективної монографії

під редакцією Ю. Шемшученка, які визначають верховенство права як засадничий принцип конституційного ладу, що поєднує юридичну, моральну та політичну компоненти [29, с. 52]. На думку дослідників, верховенство права є не стільки правилом функціонування держави, скільки її світоглядним орієнтиром.

Інтегративний підхід, у якому об'єднуються формальні та ціннісні елементи права, підтримують і інші українські науковці. І. Куровська розглядає принцип верховенства права як провідний у системі права Європейського Союзу, наголошуючи, що для його реального втілення в Україні необхідна гармонізація законодавства з європейськими стандартами та послідовне застосування практики Європейського суду з прав людини [15, с. 89]. У цьому контексті варто згадати Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [7, ст. 1], який закріплює обов'язковість урахування судової практики Страсбурзького суду на національному рівні.

Важливий внесок у розвиток теоретико-методологічних засад дослідження зробив С. П. Погребняк, який доводить, що верховенство права – це не лише ідея правового порядку, а й вимога до самої структури правової системи, що передбачає узгодженість права з принципами справедливості та правової визначеності [17, с. 43]. Учений наголошує, що саме через судову практику відбувається перевірка законів на відповідність цим принципам, і саме суди покликані захищати людину від свавільних дій держави.

У практичній площині питання реалізації цього принципу в українському правопорядку розглядалося О. І. Потильчаком, який проаналізував рішення Верховного Суду України крізь призму верховенства права [18, с. 163]. Автор вказує, що судові рішення мають спиратися не лише на формальний зміст законодавчих приписів, а й на загальні правові цінності, закріплені в Конституції та міжнародних договорах. Саме такий підхід відповідає європейській правовій традиції, що ґрунтується на доктрині пропорційності, недискримінації та передбачуваності правових наслідків.

Проблематика співвідношення «права» і «закону» як базового елементу верховенства права отримала розвиток у працях М. В. Кравчука, який зазначає, що праворозуміння – це не лише теоретична категорія, а й реальний інструмент правового життя суспільства [13, с. 20]. Учений наголошує: у пострадянських країнах, зокрема в Україні, ще не подолано тенденцію до нормативного абсолютизму, коли закон ставиться вище за мораль та справедливість. Тому подолання цього дуалізму є одним із першочергових завдань подальшої правової реформи.

Істотний вплив на формування сучасної української правової думки справила й праця А. Пухтецької, присвячена аналізу європейських доктрин верховенства права. Авторка вказує, що для реформування національного законодавства Україна має орієнтуватися на принципи верховенства права, закріплені у практиці Суду Європейського Союзу та Ради Європи, зокрема на положення про стабільність права, ефективність судового захисту й неприпустимість зворотної дії законів [19, с. 38].

Водночас серед дослідників немає єдності щодо шляхів практичного втілення цього принципу. Як свідчать рішення Конституційного Суду України, питання застосування верховенства права часто виникає у справах, що стосуються співвідношення між державними інтересами та правами особи. У рішенні від 27 жовтня 2020 року Суд наголосив, що навіть за умов воєнного стану обмеження прав і свобод повинно бути пропорційним і ґрунтуватися на принципі верховенства права [21]. Аналогічну позицію раніше сформульовано у справі № 17-рп/2010, де Суд визначив, що цей принцип є основою поділу влади та діяльності державних органів [23].

Практика Європейського суду з прав людини послідовно закріплює ті самі підходи. У справі «Брумареску проти Румунії» Суд підкреслив, що верховенство права є одним із наріжних каменів Конвенції, який вимагає передбачуваності судових рішень та захисту права власності [24]. У справі «Желтяков проти України» наголошено, що відсутність ефективного механізму виконання судових рішень підриває довіру до правосуддя та суперечить принципу верховенства права [25].

Попри значну кількість наукових і практичних напрацювань, залишається низка невирішених питань. Насамперед це проблема реальної імплементації принципу у вітчизняну судову практику, що часто стикається із законодавчими прогалинами й адміністративним тиском. Не менш важливим є баланс між безпекою держави та дотриманням прав людини у воєнний час, коли спокуса виправдати обмеження свобод «вищими інтересами» може призвести до звуження змісту самого принципу. Окрім того, в українському суспільстві досі відчутний дефіцит правової культури та низький рівень правосвідомості, що перешкоджає сприйняттю верховенства права як щоденного орієнтира, а не абстрактного гасла [6, с. 117].

Узагальнюючи наукові позиції, можна стверджувати, що сучасна концепція верховенства права в Україні має інтегративний характер. Вона поєднує нормативну визначеність, моральний зміст і практичну реалізованість, формуючи підґрунтя для конституційної демократії. Однак повне утвердження цього принципу можливе лише за умови зміни правового мислення, підвищення якості законодавства та забезпечення реальної незалежності судової влади – саме тоді верховенство права стане не лише нормою Конституції, а й засобом захисту людської гідності в повсякденному житті.

Основною метою цього наукового дослідження є всебічне і системне розкриття сутності, еволюції та сучасних проявів принципу верховенства права в умовах становлення правової держави України. Актуальність поставленої мети зумовлюється тим, що цей принцип, будучи фундаментальною категорією правової науки, водночас залишається однією з найменш однозначно трактованих у національній теорії права. Він одночасно має філософський, юридичний і моральний зміст, що потребує комплексного осмислення з позицій історичного розвитку, сучасної практики та міжнародних стандартів [5, с. 46].

Дослідження має на меті показати, як верховенство права еволюціонувало від філософсько-етичної ідеї справедливості до конституційної норми, закріпленої у статті 8 Конституції України, яка проголошує, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права» [12, ст. 8]. Цей шлях є відображенням трансформації правового мислення – від нормативного позитивізму, орієнтованого на формальну силу закону, до сучасного інтегративного підходу, який поєднує правову визначеність із моральною відповідальністю держави. У цьому контексті верховенство права розглядається не як статична догма, а як живий механізм саморегуляції правової системи, який забезпечує баланс між владою, правом і людиною [10, с. 34].

Важливим завданням є з'ясування того, яким чином цей принцип виступає базовою основою взаємозв'язку держави, права та особи. Верховенство права передбачає не лише панування закону, а й обмеження державної влади правом, її підзвітність громадянинові, забезпечення юридичної передбачуваності та рівності всіх перед законом [17, с. 49]. Саме через цю ідею реалізується ключова функція права – бути гарантом свободи, а не інструментом примусу. Таким чином, верховенство права є тією універсальною категорією, що надає правопорядку не лише формальну впорядкованість, а й моральну легітимність.

Поставлена мета дослідження передбачає також формування узагальненого теоретико-практичного бачення шляхів удосконалення реалізації цього принципу в Україні. На сучасному етапі реформування правової системи першочергового значення набуває забезпечення його реальної дії у діяльності парламенту, уряду та судів. Адже саме судова влада, спираючись на норми Конституції та практику Європейського суду з прав людини, має забезпечувати правову визначеність, стабільність рішень і справедливість у застосуванні закону [24]. У цьому полягає практичне втілення основної ідеї верховенства права – підпорядкування влади принципам справедливості, гуманізму та поваги до людської гідності [19, с. 40].

Досягнення зазначеної мети можливе через критичний аналіз існуючих підходів у вітчизняній науці, осмислення міжнародних стандартів і виявлення тих елементів правової системи, які потребують подальшого вдосконалення. Очікуваним результатом є формування нової концептуальної моделі розуміння верховенства права – такої, що синтезує теоретичні

засади і практичні механізми його реалізації в українському суспільстві. Передбачається, що запропоновані висновки сприятимуть удосконаленню конституційного ладу, підвищенню ефективності судового захисту прав людини та посиленню довіри громадян до правової системи [29, с. 88].

У підсумку, мета цієї роботи полягає не лише у теоретичному осмисленні природи верховенства права, а й у виробленні практичних рекомендацій для посилення його впливу на правову політику України. Реалізація цього завдання покликана сприяти формуванню такої моделі державності, де право виступатиме не засобом влади, а її моральним і юридичним обмеженням, а держава буде відповідальною перед людиною, для якої і створюється правовий порядок [6, с. 120].

Ідея верховенства права має глибоке історичне коріння, що сягає ще античних уявлень про справедливість і суспільний порядок. У давньогрецькій традиції право розглядалося як вища міра гармонії, котра обмежує владу людини і водночас забезпечує узгодженість дій держави з природними законами. Платон у «Державі» наголошував, що там, де закон є володарем над правителями, держава врятована, а де закон позбавлений сили – усе приречене на загибель. Арістотель, розвиваючи цю думку, визначав закон як «розум, вільний від пристрастей», тобто найвищу форму справедливого порядку, покликану стояти над волею будь-якої особи. Саме звідси бере початок фундаментальна ідея – влада не може бути вище закону, а отже, ніхто не має права діяти свавільно, навіть у найвищих щаблях правління.

У римському праві ця концепція отримала практичне оформлення у вигляді принципів «*fiat iustitia, pereat mundus*» (нехай здійсниться правосуддя, хоч би загинув світ) та «*lex retro non agit*» (закон не має зворотної дії). Юристи періоду пізньої Республіки, зокрема Цицерон, підкреслювали, що справжній закон – це не наказ влади, а «правильний розум, узгоджений із природою». Ці засади пізніше стали основою природно-правової школи, що сформувала європейське уявлення про верховенство права як панування справедливості, а не людини.

У добу Просвітництва ідея верховенства права отримала нове дихання. Джон Локк розглядав закон як засіб захисту природних прав – життя, свободи та власності, – а не як інструмент панування. Для нього держава має діяти лише в межах, визначених суспільним договором. Монтеск'є у праці «Про дух законів» увів концепцію поділу влади, обґрунтувавши, що концентрація законодавчої, виконавчої та судової функцій в одних руках неминуче веде до тиранії. Цей принцип став фундаментом сучасного конституціоналізму й визначальним елементом верховенства права [10, с. 36].

Поступовий перехід від абсолютизму до ліберальних форм правління в Європі супроводжувався утвердженням розуміння, що закон не може бути свавільним – він має відображати моральні засади справедливості. Це знайшло відображення у Декларації прав людини і громадянина 1789 року, де вперше чітко проголошено: «Закон є вираженням загальної волі». Звідси бере початок сучасне формулювання верховенства права як підпорядкування державної влади праву, що виходить із народу [4].

У XIX–XX століттях відбувалося розмежування двох понять – *rule by law* і *rule of law*. Якщо перше означало панування закону як формального інструменту влади, то друге – панування права як ціннісної категорії, що обмежує сам закон. Саме ангlosаксонська традиція, зокрема праці А. Дайсі, сформулювала класичні постулати верховенства права: панування закону над усіма суб'єктами, рівність усіх перед судом і гарантії основних прав особи. Ці ідеї пізніше знайшли розвиток у працях європейських учених XX століття, серед яких особливо вирізняються концепції правової держави (*Rechtsstaat*) у Німеччині, де право розглядається не як воля більшості, а як результат морального й конституційного консенсусу суспільства.

В українській правовій традиції ідея верховенства права має давнє підґрунтя, хоча формалізувалася порівняно пізно. Ще в добу Київської Русі у «Руській правді» закріплювались елементи правового порядку, спрямовані на обмеження свавілля князя і забезпечення відносної рівності підданих. Козацьке право Запорозької Січі спиралося на демократичні засади самоврядування, колегіальність рішень і підпорядкування отамана раді козаків – ці

принципи є попередниками сучасного розуміння правового обмеження влади. Згодом, у добу українського державотворення XX століття, ідеї правовладдя посіли важливе місце у діяльності Центральної Ради, де в Конституції УНР 1918 року прямо наголошувалося, що влада в Україні здійснюється «на підставі закону, а не свавілля».

В умовах незалежної України принцип верховенства права став наріжним каменем конституційного ладу. Його норма вперше була закріплена у статті 8 Конституції 1996 року, яка встановлює, що цей принцип має найвищу юридичну силу і є безпосередньо діючим [12, ст. 8]. У наукових працях українських правознавців, зокрема М. Козюбри та П. Рабіновича, підкреслюється, що закріплення цього принципу не лише символічне, а має конкретний нормативний зміст: жоден орган влади не може перевищувати свої повноваження, а кожне рішення має узгоджуватись із принципами справедливості, пропорційності та правової визначеності [10, с. 52; 20, с. 38].

Зміст принципу верховенства права охоплює низку ключових положень, які визначають сутність правового порядку. Насамперед це верховенство права над державою, що означає: держава створена не для панування над громадянами, а для служіння їм, і тому її владні повноваження мають бути обмежені законом. Закон не може суперечити природним правам людини, які є невід'ємними й непорушними, що прямо випливає зі статті 21 Конституції України. Відповідно до цього підходу, будь-яке втручання держави у сферу особистих свобод має бути обґрунтованим, необхідним і пропорційним [12, ст. 21].

Другим складником є повага до прав людини, що становить сутність гуманістичного виміру верховенства права. Цей аспект розкрито в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка, згідно зі статтею 9 Конституції України, є частиною національного законодавства [11; 12, ст. 9]. Судова практика Європейського суду з прав людини неодноразово підкреслювала, що держава не може обмежувати права особи без переконливих підстав і що ефективний захист прав є обов'язком усіх гілок влади. У справі «Желтяков проти України» Суд встановив, що відсутність механізму виконання рішень національних судів становить порушення статті 6 Конвенції та підриває сам принцип верховенства права [25].

Наступним елементом є рівність усіх перед законом і судом. Це положення, закріплене у статті 24 Конституції України, означає, що ніхто не може мати привілеїв чи обмежень за ознаками соціального походження, статі, політичних переконань або іншими критеріями. Рівність перед законом є не лише формальною вимогою, а й реальним мірилом правової справедливості. У цьому сенсі рішення ЄСПЛ у справі «Брумареску проти Румунії» стало прецедентом, який наголосив на необхідності єдності судової практики й передбачуваності правозастосування [24].

Незалежність суду є четвертим наріжним елементом верховенства права, оскільки саме суд виступає гарантом захисту прав людини від свавілля інших гілок влади. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» встановлює гарантії недоторканності, самостійності й процесуальної незалежності суддів [9, ст. 6]. Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово підкреслював, що судова влада повинна бути вільною від будь-якого політичного впливу, адже лише за цієї умови можливо забезпечити неупереджене правосуддя [23].

Останній змістовий аспект – поділ влади. Його суть полягає у взаємному стримуванні і протидіях між гілками влади, що унеможливорює узурпацію. Як наголошується в рішенні Конституційного Суду у справі № 17-рп/2010, поділ влади не є самоціллю, а інструментом реалізації верховенства права, покликаним забезпечити стабільність правового порядку [23]. Відтак ефективність демократичної держави визначається тим, наскільки збалансовано функціонують законодавча, виконавча і судова гілки влади в межах закону.

Таким чином, проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що історичний розвиток і зміст принципу верховенства права свідчать про його універсальність і динамічність. Від античної ідеї справедливості до сучасної української конституційної норми

цей принцип зазнав глибокої трансформації, але незмінно залишився духовним і юридичним ядром цивілізованої державності. Його реалізація – це не лише вимога закону, а передусім свідомий вибір суспільства на користь свободи, гідності та справедливості як найвищих цінностей правового життя.

Закріплення принципу верховенства права в Конституції України стало одним із найважливіших здобутків національного державотворення та конституціоналізму. Саме стаття 8 Основного Закону проголошує, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права», а Конституція має найвищу юридичну силу, закони та інші нормативно-правові акти повинні відповідати їй [12, ст. 8]. Це положення визначає не лише юридичну, а й світоглядну основу всієї правової системи, закріплюючи верховенство права як загальну норму прямої дії, що поширюється на всі сфери функціонування держави та суспільства.

Сутність цього конституційного положення полягає в тому, що право стоїть вище державної влади, а всі органи – від парламенту до місцевих адміністрацій – зобов'язані діяти виключно в межах повноважень, визначених Конституцією, і відповідно до її змісту. Це забезпечує реальний механізм стримування влади, який унеможливорює узурпацію та свавілля. Як підкреслює М. І. Козюбра, закріплення верховенства права в Конституції не може розглядатися формально, адже воно означає домінування правової справедливості над волею законодавця, а не лише перевагу Конституції над іншими актами [10, с. 37].

Верховенство права в українському конституційному контексті має подвійну природу: воно виступає одночасно принципом правотворення і принципом правозастосування. З одного боку, законодавець повинен створювати норми, що відповідають правовим цінностям справедливості, рівності та гуманізму; з іншого – суди та адміністративні органи зобов'язані тлумачити й застосовувати ці норми у дусі права, а не лише букви закону. Конституційний Суд України неодноразово наголошував на цьому у своїй практиці, зокрема у Рішенні № 17-рп/2010, де зазначено, що «верховенство права є однією з основних засад конституційного ладу України» [23].

Особливе значення має також частина третя статті 8 Конституції, у якій зазначено, що норми Основного Закону є нормами прямої дії, а звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина гарантується безпосередньо. Це означає, що будь-яка особа може посилатися на Конституцію як на джерело свого права, навіть якщо конкретний закон чи підзаконний акт не передбачає відповідної процедури. Таким чином, Конституція стає живим актом, який має реальне значення для щоденного функціонування правової системи, а не лише декларативним документом.

Конституційне закріплення принципу верховенства права зумовило формування цілої системи нормативних та інституційних гарантій. Зокрема, у статті 55 Конституції передбачено право кожного на захист своїх прав і свобод у суді, а у статті 129 визначено основні засади судочинства, серед яких – незалежність суддів, рівність усіх учасників процесу перед законом і судом, змагальність сторін і гласність [12, ст. 55; ст. 129]. Усі ці елементи конкретизують зміст принципу верховенства права і забезпечують його реалізацію на практиці.

Крім того, Україна як держава-член Ради Європи зобов'язана забезпечувати дотримання принципу верховенства права відповідно до стандартів Європейського суду з прав людини. Практика Страсбурзького суду є частиною правової системи України, що підтверджено Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [7, ст. 17]. Так, у рішеннях ЄСПЛ, що стосуються України, неодноразово наголошувалося на необхідності послідовного застосування цього принципу – від забезпечення незалежності судів до гарантії виконання рішень.

Закріплення принципу верховенства права в Конституції також мало глибокі суспільно-політичні наслідки. Воно стало одним із наріжних критеріїв демократичної трансформації країни та умовою інтеграції до європейського правового простору. Як зауважує С. П. Погребняк, лише через реальне наповнення цього принципу змістом можна досягти сталого розвитку правової держави та довіри громадян до влади [17, с. 52].

Таким чином, стаття 8 Конституції України не просто фіксує загальну декларацію, а утверджує системоутворюючий принцип, який надає сенс усьому конституційному ладові. Його реалізація визначає якість правової культури, функціонування державних інститутів та рівень захищеності прав людини. Верховенство права у конституційному вимірі – це не абстрактна ідея, а жива норма, що формує морально-правовий фундамент української державності та визначає вектор її подальшого демократичного розвитку [19, с. 39].

Аналіз практики Конституційного Суду України (КСУ) та Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) свідчить, що принцип верховенства права не є абстрактним гаслом – він виступає реальним критерієм оцінки законодавства, діяльності органів влади та стану прав людини в державі. Саме через судову практику цей принцип набуває конкретного змісту, формується його національне тлумачення, а також визначаються межі дискреції органів влади у відносинах із громадянами.

Конституційний Суд України неодноразово наголошував, що верховенство права є «основоположним принципом конституційного ладу» та ключовою умовою забезпечення балансу між державними повноваженнями і правами людини. У своєму Рішенні № 17-рп/2010 від 29 червня 2010 року КСУ вперше системно розкрив зміст цього принципу, підкресливши, що він включає такі складники, як юридична визначеність, пропорційність, справедливість, недискримінація та розумність дій держави [23]. Суд зазначив, що у правовій державі жоден орган чи посадова особа не можуть виходити за межі наданих повноважень, а будь-які рішення мають відповідати суті права, а не лише букві закону. Це рішення стало прецедентом для української конституційної доктрини, адже вперше закріпило морально-ціннісний вимір права у системі тлумачення законодавства.

У подальшій практиці КСУ неодноразово розвивав цей підхід. Так, у справі № 1-17/2002 Суд тлумачив поняття «верховенство права» як домінування загальнолюдських цінностей – справедливості, гуманізму, рівності – над формальним змістом правових норм. Було наголошено, що у разі колізії між законом і принципом справедливості суд має керуватись саме останнім, оскільки «справедливість є метою права і критерієм його правомірності» [22]. Таким чином, КСУ визнав, що не будь-який закон є правом, якщо він суперечить базовим цінностям людської гідності.

Значним етапом розвитку конституційної юриспруденції стало Рішення КСУ № 13-р/2020 від 27 жовтня 2020 року, у якому Суд підкреслив, що принцип верховенства права передбачає обов'язковість виконання судових рішень, стабільність законодавства та послідовність державної політики [21]. Суд констатував, що втручання політичних органів у сферу судочинства підриває довіру до правосуддя і суперечить суті цього принципу. Таким чином, конституційна юриспруденція України поступово формує цілісну систему розуміння верховенства права – як поєднання формально-юридичного, інституційного та морального аспектів.

Не менш важливе значення має практика Європейського суду з прав людини, яка для України є обов'язковою відповідно до Закону «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» [7]. Саме рішення цього Суду визначають стандарти верховенства права, що поширюються на всі держави-члени Ради Європи. ЄСПЛ розглядає принцип верховенства права як «спільний знаменник усіх демократичних суспільств», на якому ґрунтується Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [11].

У справі «Брумареску проти Румунії» (*Brumărescu v. Romania*, 1999) Суд наголосив, що повага до принципу верховенства права вимагає стабільності судових рішень і недопустимості їх перегляду лише через зміну політичних обставин [24]. У цьому рішенні ЄСПЛ підкреслив, що держава повинна забезпечити правову визначеність, а громадяни мають право очікувати, що остаточне судове рішення не буде скасовано на шкоду їхнім інтересам. Цей підхід був пізніше відображений у рішеннях Конституційного Суду України, який неодноразово посилався на даний прецедент як доказ невід'ємного зв'язку верховенства права з принципом стабільності судової практики [23].

У справі «Желтяков проти України» (Zheltjakov v. Ukraine, 2011) ЄСПЛ встановив, що держава порушила статтю 6 Конвенції, не забезпечивши виконання рішень національних судів [25]. Суд визнав, що невиконання судових рішень становить підрив самої суті верховенства права, адже гарантії справедливого суду втрачають сенс, якщо держава не забезпечує реальне втілення правосуддя. Подібний підхід був також підтверджений у справі «Полторацький проти України» (Poltoratskiy v. Ukraine, 2003), де Суд зауважив, що свавільне тлумачення законодавства органами держави і відсутність належного судового контролю є проявом порушення принципу правової визначеності [26].

Аналіз наведених рішень свідчить, що в обох юрисдикціях – як Конституційного Суду України, так і ЄСПЛ – верховенство права трактується як універсальна норма, що забезпечує узгодженість між правом, законом і справедливістю. Якщо КСУ акцентує увагу на внутрішній конституційній ієрархії актів, то ЄСПЛ зосереджується на практичному вимірі – гарантії захисту прав особи в конкретній ситуації. Обидва підходи доповнюють одне одного, створюючи єдину систему стандартів демократичного правопорядку.

Попри сформовану теоретичну і практичну базу, реалізація принципу верховенства права в Україні стикається з низкою проблем, які мають системний характер. Однією з них є колізійність законодавства. Часті зміни нормативних актів, суперечності між законами та підзаконними актами створюють ситуацію, коли норми права стають нестабільними, а їх застосування – непередбачуваним. Це особливо відчутно у сферах публічного адміністрування, податкового та кримінального права, де правова невизначеність унеможливорює послідовне правозастосування і створює передумови для зловживань [17, с. 49].

Другою важливою проблемою є політичний вплив на судову систему. Незважаючи на проведені реформи, питання незалежності суддів залишається відкритим. Висновки Венеційської комісії неодноразово звертали увагу України на необхідність зменшення ролі політичних органів у призначенні та звільненні суддів. Конституційний Суд України також у своїх рішеннях підкреслював, що будь-який тиск – прямий або опосередкований – є несумісним із принципом верховенства права, адже ставить під сумнів об'єктивність правосуддя [21].

Третій системний виклик – дефіцит правової культури та правосвідомості в суспільстві. Верховенство права передбачає не лише ефективність інститутів, а й зрілість громадян, які усвідомлюють свої права і готові їх відстоювати законними засобами. Як зазначає П. Рабінович, без розвитку правової культури принцип верховенства права ризикує залишитись декларативним, оскільки «формальна наявність норм не означає фактичного правління права» [20, с. 39]. Саме тому реальне втілення цього принципу вимагає довготривалих освітніх, культурних і політичних змін, які б зміцнили повагу до права як до вищої соціальної цінності.

Нарешті, практична реалізація верховенства права ускладнюється відсутністю сталої судової практики. Часті зміни складу судів, різнотлумачення законодавства, брак уніфікації підходів призводять до непередбачуваності судових рішень. Ця проблема підриває довіру до правосуддя і суперечить принципу правової визначеності, про який неодноразово згадував ЄСПЛ у своїх рішеннях [24; 26].

Отже, судова практика КСУ та ЄСПЛ демонструє, що верховенство права – це не разова декларація, а динамічний механізм, який потребує постійного вдосконалення. Його зміст формується через прецеденти, судову аргументацію та практичне застосування норм у конкретних справах. Водночас подолання виявлених проблем – законодавчих колізій, політичного тиску, низької правової культури – є передумовою перетворення верховенства права з теоретичного ідеалу на реальний інструмент забезпечення свободи, гідності та справедливості в українському суспільстві.

Розбудова правової держави в Україні неможлива без реального втілення принципу верховенства права, який виступає не лише конституційною нормою, а й філософською основою сучасного державного устрою. Його функціонування не може бути зведене до

декларації у тексті Конституції; воно вимагає цілісної системи гарантій, стабільних інституцій, правосвідомого суспільства й ефективного контролю за дотриманням прав людини. У цьому контексті необхідно сформулювати конкретні напрями вдосконалення реалізації цього принципу, що ґрунтуються на аналізі судової практики, конституційної доктрини й потреб сучасного українського суспільства.

1. Зміцнення незалежності судової влади. Першочерговим завданням є створення дієвого механізму гарантій незалежності суддів як базового елемента верховенства права. Як підкреслено в статті 126 Конституції України, судді при здійсненні правосуддя є незалежними і підкоряються лише закону, проте на практиці судова влада залишається вразливою до політичних впливів, корпоративного тиску та адміністративної залежності [12, ст. 126]. Реформування системи призначення та звільнення суддів потребує подальшого удосконалення – насамперед у частині діяльності Вищої ради правосуддя.

Серед конкретних кроків доцільним є запровадження прозорих процедур конкурсного добору суддів, що передбачають участь не лише представників судової спільноти, а й фахівців громадянського суспільства. Це дозволить уникнути конфлікту інтересів і забезпечить довіру до результатів відбору. Також необхідним є зміцнення інституційної спроможності Вищої кваліфікаційної комісії суддів, яка має діяти незалежно від будь-яких політичних чинників.

Не менш важливою є реформа фінансового забезпечення судової системи. Суддя, який матеріально залежить від державних органів, не може бути по-справжньому незалежним. Забезпечення стабільного фінансування судів, рівного навантаження та належних умов праці – це не лише питання престижу, а й елемент гарантії верховенства права. У цьому сенсі позиція Конституційного Суду, викладена у Рішенні № 13-р/2020, є показовою: Суд наголосив, що «незалежність суддів охоплює як особистий, так і інституційний вимір» [21].

Крім того, необхідно розширити механізми дисциплінарної відповідальності суддів, але водночас убезпечити їх від свавільного використання. Відповідальність не повинна бути інструментом політичного впливу; вона має ґрунтуватися на чітких критеріях порушення присяги чи законодавства, з дотриманням гарантій справедливого процесу. Саме баланс між підзвітністю та незалежністю становить сутність судової влади як гаранта прав людини [9, ст. 106].

2. Удосконалення механізмів конституційного контролю. Наступним напрямом є підвищення ефективності конституційного контролю, який виконує роль арбітра у забезпеченні верховенства Конституції й права. Конституційний Суд України – це ключовий інститут, що гарантує узгодженість усієї правової системи з основними цінностями Основного Закону. Водночас його діяльність потребує модернізації відповідно до сучасних викликів.

По-перше, необхідно розширити межі конституційного подання громадян, тобто забезпечити реальний механізм індивідуальної конституційної скарги. Хоча такий інструмент існує з 2016 року, його застосування залишається обмеженим через складність процедур та формалізм у розгляді справ. Доцільно спростити процесуальні вимоги до звернення громадян і забезпечити відкритість провадження для суспільного контролю.

По-друге, варто запровадити механізм попереднього конституційного контролю для законопроектів, що мають значний вплив на права і свободи людини. Це дозволить запобігати ухваленню антиконституційних норм до того, як вони набудуть чинності, що відповідає практиці європейських країн. Аналогічні моделі ефективно функціонують у Німеччині, Франції та Італії, де конституційні суди мають повноваження оцінювати відповідність законопроектів принципам верховенства права до їх ухвалення.

По-третє, слід зміцнити прозорість діяльності Конституційного Суду, оприлюднюючи повні тексти рішень із мотивувальною частиною, що відображає логіку судових аргументів. Це сприятиме підвищенню довіри суспільства до інституту конституційного контролю та дозволить сформувати стабільну правову практику.

По-четверте, важливим є створення системи моніторингу виконання рішень КСУ, адже принцип верховенства права передбачає не лише ухвалення, а й обов'язкове виконання

судових рішень. Як показує практика ЄСПЛ у справі «Желтяков проти України», невиконання рішень національних судів фактично зводить нанівець верховенство права [25]. Тому необхідно законодавчо закріпити обов'язковість виконання рішень КСУ всіма органами державної влади та передбачити відповідальність посадових осіб за їх невиконання.

3. Розвиток правової освіти та правової культури. Верховенство права – це не лише інституційний, а й ціннісний феномен, який спирається на свідомість і культуру громадян. Без формування глибокого розуміння права як соціальної цінності неможливо створити суспільство, де закон служить людині, а не навпаки. Саме тому розвиток правової освіти має стати стратегічним пріоритетом держави.

Необхідно переорієнтувати юридичну освіту з формального засвоєння норм на критичне розуміння змісту права, його зв'язку з етикою, філософією, історією та культурою. Як зазначає М. Кравчук, праворозуміння – це не лише знання норм, а здатність усвідомлювати їх сенс і місце у системі загальнолюдських цінностей [13, с. 21]. Тому навчальні програми з права мають включати курси з правової етики, теорії справедливості, практики ЄСПЛ, які виховують повагу до гідності людини й навички правового мислення.

Поряд із цим необхідно забезпечити системне підвищення правової культури громадян через інформаційні кампанії, відкриті лекції, медіаосвіту, доступні роз'яснення правових норм. Верховенство права починається з елементарного – розуміння своїх прав і обов'язків. Лише тоді, коли кожен громадянин усвідомлює свою відповідальність перед законом, держава наближається до справжнього правового ладу [6, с. 110].

Окрему увагу слід приділити правовій освіті державних службовців і посадових осіб. Саме від рівня їхньої компетентності залежить якість реалізації принципу верховенства права в управлінській практиці. Доцільним є створення системи обов'язкової правової підготовки для представників органів місцевого самоврядування, поліції, податкових служб, а також запровадження єдиних етичних стандартів для державної служби.

4. Власні наукові узагальнення щодо місця принципу верховенства права у правовій системі. Принцип верховенства права займає центральне місце у структурі правової системи, адже він не просто координує взаємодію між нормами, а визначає саму філософію права – його спрямованість на людину, свободу та справедливість. Якщо закон є формою, то верховенство права – це його дух, який наповнює змістом усі галузі права.

З наукової точки зору, верховенство права є метасистемним принципом, тобто таким, що виходить за межі окремих правових інститутів і пронизує всю систему права. Його можна розглядати як інтегративну категорію, що поєднує нормативний (юридичний), інституційний (організаційний) та аксіологічний (ціннісний) виміри. У цьому сенсі він є методологічним орієнтиром для всіх гілок влади, визначаючи, яким чином мають ухвалюватися, тлумачитися й застосовуватися норми права [5, с. 124].

У структурі правової системи України принцип верховенства права виконує три основні функції:

1. Нормативно-обмежувальну, що визначає межі державної влади та встановлює верховенство прав людини над волею законодавця.
2. Орієнтаційну, яка задає напрям розвитку права в дусі справедливості, гуманізму та рівності.
3. Системоутворюючу, адже саме через цей принцип забезпечується єдність правової системи, її відповідність міжнародним стандартам і узгодженість між галузями.

Узагальнюючи результати, можна стверджувати, що верховенство права – це не лише юридична норма, а цивілізаційний вибір, який визначає тип суспільства, його моральну зрілість і довіру громадян до держави. Там, де цей принцип дійсно реалізовано, право стає не інструментом примусу, а простором свободи й справедливості.

Відтак удосконалення реалізації принципу верховенства права в Україні потребує синергетичного підходу, який об'єднає реформи судової системи, конституційного контролю, освіти та правосвідомості. Лише за цієї умови можна досягти справжнього панування права,

де закон буде служити людині, а держава – праву, а не навпаки. Верховенство права має стати не риторичною формулою, а живою практикою, що пронизує кожную сферу суспільного життя, формуючи обличчя європейської, демократичної, правової України.

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що принцип верховенства права є наріжним каменем українського конституціоналізму, без якого неможливо уявити функціонування правової держави, формування демократичного суспільства та гарантування прав і свобод людини. Його значення виходить далеко за межі юридичної теорії – це етична, філософська та практична категорія, яка визначає баланс між владою і правом, законом і справедливістю, державою і громадянином.

Насамперед було з'ясовано, що верховенство права в українських умовах має подвійний характер: воно одночасно виступає як правовий принцип, що визначає зміст і спрямованість законодавства, та як практичний орієнтир діяльності всіх органів влади. Конституція України у статті 8 закріплює цей принцип як засаду конституційного ладу, а Конституційний Суд у своїй практиці неодноразово розкривав його зміст, наголошуючи на тому, що право стоїть вище закону, а справедливість і гуманізм є мірилом правомірності державних рішень [12, ст. 8; 23].

Аналіз історичних аспектів показав, що ідея верховенства права має глибоке філософське коріння – від античних уявлень про «право розуму» до доктрин Просвітництва, де її розвивали Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, І. Кант. У європейській правовій традиції цей принцип перетворився на основу концепції *rule of law*, а згодом став універсальним стандартом демократичного врядування, закріпленим у документах Ради Європи та Європейського Союзу [11]. Україна, ставши членом Ради Європи, взяла на себе зобов'язання забезпечувати цей стандарт у національній правовій системі.

Проведений огляд наукових джерел свідчить, що українські правознавці – серед яких М. І. Козюбра, П. М. Рабінович, С. П. Погребняк, О. В. Петришин – внесли вагомий вклад у розвиток теорії верховенства права. Вони обґрунтували його як інтегративний феномен, що поєднує юридичну визначеність, пріоритет прав людини, поділ влади, незалежність суду та справедливість як моральний імператив права [10, с. 38; 17, с. 44; 20, с. 39]. В українській правовій думці верховенство права перестає бути суто формальною вимогою «панування закону» і набуває глибокого гуманістичного змісту.

Значну увагу приділено судовій практиці. Аналіз рішень Конституційного Суду України показав, що цей орган є головним тлумачем принципу верховенства права. У рішенні № 1-17/2002 Суд визначив його як «панування справедливості та гуманізму в діяльності держави» [22]. Подальший розвиток цієї позиції у рішенні № 13-р/2020 засвідчив, що держава повинна забезпечувати стабільність законодавства і виконання судових рішень як прояв поваги до верховенства права [21].

Не менш важливим є вплив практики Європейського суду з прав людини, який послідовно розвиває стандарти застосування цього принципу. У справах «Брумареску проти Румунії» (1999), «Желтяков проти України» (2011) та «Полторацький проти України» (2003) ЄСПЛ наголосив, що верховенство права вимагає стабільності судових рішень, обов'язковості їх виконання та передбачуваності державної політики [24; 25; 26]. Ці рішення формують прецедентну базу, яку українські суди зобов'язані враховувати згідно із Законом України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» [7].

Однак результати дослідження підтверджують, що реалізація принципу верховенства права в Україні стикається з низкою викликів. До них належать: суперечливість законодавства, політичний вплив на судову систему, нестача єдності судової практики, а також низький рівень правової культури населення. Ці фактори послаблюють ефективність конституційних гарантій і знижують довіру громадян до держави. Як слушно зазначає М. В. Кравчук, без усвідомлення права як цінності та без підвищення рівня правової освіти неможливо забезпечити реальне панування права [13, с. 23].

Водночас вітчизняний досвід останніх років засвідчує поступове утвердження верховенства права як реальної практики державного життя. Конституційний Суд, Верховний Суд, органи прокуратури та адвокатура все частіше посилаються на цей принцип як на основу правового аналізу рішень і актів. Позитивні зрушення спостерігаються й у сфері антикорупційного контролю, суддівського врядування, розширення доступу до конституційної скарги.

У межах даного дослідження запропоновано низку авторських пропозицій щодо вдосконалення реалізації принципу:

- створення стійких гарантій незалежності суддів через реформування механізмів призначення та оцінювання;
- удосконалення системи конституційного контролю шляхом розширення повноважень Конституційного Суду щодо превентивної перевірки законопроектів;
- розвиток правової освіти та підвищення правової культури громадян і посадових осіб;
- упровадження системи моніторингу виконання судових рішень, що унеможливить зловживання владою та посилить довіру до правосуддя.

Отже, верховенство права має бути сприйняте не як декларація, а як живий механізм функціонування держави, що охоплює законодавчу, виконавчу та судову гілки влади. Його реалізація вимагає не лише якісних законів, а й зрілого суспільства, де кожен громадянин усвідомлює власну відповідальність перед правом. Це – не лише юридичний, а й моральний обов'язок держави перед людиною, бо саме через право реалізується гідність, свобода і справедливість.

Необхідність системного впровадження принципу верховенства права у всі сфери державного управління є беззаперечною умовою розвитку України як демократичної, соціальної та правової держави. Йдеться не лише про формальне посилення на цей принцип у нормативних актах, а про його глибинне, сутнісне закріплення в управлінській культурі, у щоденній практиці прийняття рішень, у взаємодії між державою та громадянином. Верховенство права має стати тим базовим критерієм, за яким оцінюється будь-який прояв державної влади – від ухвалення законів до виконання адміністративних функцій чи розподілу бюджетних ресурсів.

Системність означає, що принцип верховенства права має діяти не фрагментарно, а комплексно – в економічній, соціальній, екологічній, освітній та судовій політиці. Відповідно, кожне міністерство, служба чи місцева рада повинні мати внутрішні механізми оцінки відповідності своїх рішень цьому принципу. Наприклад, у процесі нормотворчої діяльності центральних органів виконавчої влади має бути запроваджений етап правового аудиту – перевірки проєктів актів на предмет їх відповідності Конституції, Конвенції про захист прав людини та практиці ЄСПЛ [11]. Подібний підхід застосовується в європейських країнах, де так звані «rule of law checks» є стандартом оцінки урядових ініціатив.

У сфері правозастосування реалізація цього принципу означає відмову від адміністративного свавілля. Кожен орган влади, ухвалюючи рішення, повинен діяти не з позиції доцільності, а виходячи з норм права, тлумачених у світлі принципів справедливості, пропорційності та юридичної визначеності. Як наголошує Конституційний Суд у рішенні № 17-рп/2010, верховенство права зобов'язує державу «поважати внутрішній зміст права як прояв справедливості, а не лише його зовнішню форму» [23]. Це положення має стати керівним не лише для судів, а й для органів виконавчої влади, які зобов'язані забезпечувати прозорість, обґрунтованість і передбачуваність своїх дій.

Верховенство права також повинно бути інтегроване в систему публічного управління через принцип «належного врядування» (*good governance*), який передбачає відкритість, відповідальність і підзвітність влади. Відповідно до практики ЄСПЛ, належне врядування є похідним від верховенства права, оскільки лише прозора влада, що діє в межах закону, може забезпечити довіру громадян і легітимність державних рішень [24]. Отже, системне впровадження цього принципу потребує як нормативних, так і організаційних змін: створення

аналітичних підрозділів у міністерствах для моніторингу дотримання правових стандартів, запровадження регулярної оцінки законопроектів на відповідність принципу правової визначеності, посилення ролі омбудсмена у сфері публічного контролю.

Особливе значення має інтеграція верховенства права в антикорупційну політику. Досвід функціонування Вищого антикорупційного суду засвідчив, що навіть найкраще законодавство втрачає ефективність без чесного суду і довіри суспільства до правосуддя. Верховенство права у цій сфері проявляється через невідворотність відповідальності, рівність усіх перед законом і прозорість рішень органів влади [9, ст. 129]. Тому боротьба з корупцією має сприйматись не лише як дисциплінарний захід, а як форма утвердження верховенства права у практичному вимірі.

Не менш важливо забезпечити дію цього принципу у сфері економічної політики. Відсутність стабільності та передбачуваності законодавства створює правову невизначеність для бізнесу, що суперечить вимогам юридичної визначеності – складової верховенства права, підкресленої у практиці ЄСПЛ (справа «Брумареску проти Румунії») [24]. Українське підприємництво потребує стабільного правового середовища, де правила гри не змінюються довільно, а держава гарантує справедливе судочинство і рівний доступ до захисту прав власності.

Важливо також наголосити на ролі місцевого самоврядування у реалізації цього принципу. Впровадження верховенства права на муніципальному рівні означає, що рішення місцевих рад мають прийматись із дотриманням принципів публічності, відкритості та участі громади. Кожна територіальна громада має право на правове врядування, що передбачає не лише дотримання законів, а й залучення громадян до процесу ухвалення рішень – тобто практичну реалізацію демократичного змісту верховенства права.

Таким чином, системне впровадження цього принципу – це не одномоментна реформа, а тривалий цивілізаційний процес, який вимагає узгоджених дій законодавчої, виконавчої та судової влади, а також активної участі громадянського суспільства.

Наукова новизна та авторське уточнення дефініції. Результати дослідження дозволили запропонувати уточнену дефініцію принципу верховенства права, яка відображає як національну правову традицію, так і міжнародні стандарти. Верховенство права слід розуміти як визнання права вищою цінністю суспільного життя, що визначає межі державної влади, забезпечує пріоритет прав людини, юридичну визначеність і відповідальність органів влади перед громадянином. Така інтерпретація узгоджується з положеннями Конституції України [12, ст. 8], Рішень Конституційного Суду [22; 23] та практикою ЄСПЛ [24; 25].

Наукова новизна дослідження полягає також у визначенні критеріїв практичної реалізації принципу верховенства права, які можуть бути застосовані як у судовій, так і в управлінській діяльності:

1. Юридична визначеність – наявність стабільних, зрозумілих і передбачуваних норм права.
2. Пропорційність – збалансованість між інтересами держави та правами особи.
3. Заборона свавілля – недопущення використання влади в обхід закону чи на шкоду людині.
4. Рівність перед законом – відсутність дискримінації за будь-якою ознакою.
5. Незалежність суду – як організаційна, так і фінансова.
6. Підзвітність влади суспільству – регулярна публічна звітність, відкритість інформації, можливість громадського контролю.

Ці критерії формують своєрідний індикаторний набір, що дозволяє оцінювати ступінь реалізації верховенства права у конкретних сферах. Вони можуть бути використані як основа для національної системи моніторингу стану правової державності, подібно до індексів Rule of Law Index, які використовує Світовий банк чи World Justice Project.

Завдяки цьому уточненню поняття верховенства права набуває практичного виміру, перестає бути суто декларативним і перетворюється на універсальний інструмент оцінки

державної ефективності. Його імплементація у державне управління забезпечить прогнозованість політики, зменшить рівень правового нігілізму та підвищить довіру суспільства до влади.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблематики верховенства права. Навпаки, воно відкриває широкий простір для подальших наукових пошуків у суміжних сферах правознавства, що можуть поглибити розуміння сутності цього принципу та шляхів його практичної реалізації.

Передусім перспективним напрямом видається подальше вивчення впливу судової реформи на реальне утвердження верховенства права. Питання незалежності суддів, доброчесності відбору кадрів, дисциплінарної відповідальності та прозорості діяльності судових органів потребують міждисциплінарного аналізу – не лише юридичного, а й політичного, соціологічного та економічного. Як показує практика, навіть найкраще прописані законодавчі механізми не гарантують ефективності без належної правової культури, інституційної стабільності та довіри суспільства до правосуддя. Тому дослідження кореляції між судовою реформою і рівнем дотримання принципу верховенства права є одним із ключових завдань сучасної української науки [9, ст. 129; 21].

Не менш актуальним напрямом подальших наукових пошуків є впровадження принципу верховенства права в адміністративному праві. Сфера публічного управління в Україні, попри реформування, усе ще характеризується залишками бюрократичної культури, нестачею підзвітності та правової визначеності. Необхідно глибше дослідити механізми, які дозволять інтегрувати вимоги справедливості, пропорційності та правової передбачуваності у практику діяльності органів виконавчої влади. Це включає аналіз нових форм адміністративних процедур, стандартів публічних послуг, цифровізації управління, які мають базуватись на принципі верховенства права, а не лише на адміністративній доцільності [6, с. 115; 23].

Перспективним напрямом є також комплексне вивчення зв'язку верховенства права з правами людини, особливо у контексті воєнного стану та післявоєнного відновлення. Під час надзвичайних обставин, коли держава має вдаватись до обмежень прав, саме верховенство права є тим критерієм, який дозволяє визначити межі допустимого втручання і гарантує, що навіть у кризові періоди право не втрачає свого гуманістичного змісту. Поглиблене дослідження практики ЄСПЛ щодо пропорційності обмежень, юридичної визначеності у надзвичайних ситуаціях і принципу *non-retroactivity* (незворотності дії закону в часі) може стати важливим внеском у розвиток української конституційної доктрини [24; 25].

Окремої уваги заслуговує питання правового забезпечення євроінтеграційних процесів України, де принцип верховенства права виступає як обов'язкова умова наближення до стандартів ЄС. У цьому контексті потребують подальшого осмислення питання гармонізації українського законодавства з правом ЄС, застосування доктрини верховенства права Європейського суду справедливості, а також методологія порівняльного аналізу європейських моделей правової державності.

Не менш важливим напрямом майбутніх розвідок є розвиток правової освіти як чинника утвердження верховенства права. Наукові пошуки можуть бути спрямовані на вивчення ефективності освітніх програм з прав людини, етики права, правової аргументації, а також на дослідження формування правосвідомості майбутніх юристів, суддів і державних службовців. Правова культура, заснована на повазі до права і справедливості, є передумовою того, щоб принцип верховенства права перестав бути декларацією і став реальним способом життя суспільства [13, с. 25].

У підсумку слід зазначити, що перспективи подальших досліджень у сфері верховенства права мають міжгалузевий характер. Їх реалізація можлива через:

– створення науково-практичних моделей оцінки рівня дотримання принципу верховенства права у діяльності державних органів;

- порівняльний аналіз досвіду країн ЄС і застосування їхніх стандартів у національній практиці;
- вивчення механізмів постійного моніторингу реалізації цього принципу на основі міжнародних індексів *Rule of Law Index*;
- формування наукових засад для подальшої конституційної модернізації.

Верховенство права – це не завершена доктрина, а живий процес наукового та практичного розвитку, який постійно потребує осмислення, перевірки й удосконалення. Його подальше дослідження в українській правовій науці має стати не лише академічним завданням, а й інструментом побудови держави, де людина, її гідність і права посідають центральне місце. Саме в цьому – справжній зміст верховенства права як основи майбутнього демократичного розвитку України

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабкін В. Д. Право і закон: співвідношення понять. Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти: матеріали XIII історико-правової конференції, Чернівці, 20–22 травня 2005 року. Чернівці: Рута, 2005. С. 3–9. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4111/2005%2C%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F%2C%20%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%B2%D1%86%D1%96.pdf?isAllowed=y&sequence=1> (дата звернення: 20.10.2025).
2. Дмитренко Т. Верховенство права та верховенство закону: проблеми співвідношення. Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді: збірник тез доповідей I Міжнародної студентської наукової конференції, Тернопіль, 3–4 квітня 2017 року. Тернопіль: Вектор, 2017. С. 44–46. URL: <https://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/19258/1/44-46.pdf> (дата звернення: 20.10.2025).
3. Заєць А. Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування). Вісник Академії правових наук України. 1998. № 1 (12). С. 3–13. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/664/1/Visnuk1998_12.pdf (дата звернення: 20.10.2025).
4. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 19.10.2025).
5. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2016. 584 с.
6. Загальна теорія права: підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
7. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» № 3477-IV від 23 лютого 2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 19.10.2025).
8. Закон України «Про Конституційний Суд України» № 2136-VIII від 13 липня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення: 19.10.2025).
9. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 19.10.2025).
10. Козюбра М. І. Верховенство права і Україна. Право України. 2012. № 1–2. С. 30–63.
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 19.10.2025).
12. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-ВР> (дата звернення: 19.10.2025).
13. Кравчук М. В.. Праворозуміння – важлива наукова проблема правового життя України. Актуальні проблеми правознавства. 2016. Вип. 1. С. 19–25. URL: <https://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/6634> (дата звернення: 20.10.2025).

14. Кравчук М. В. Теорія держави і права: опорні конспекти. 3-є вид., змін. й допов. Київ: Правова єдність, 2014. 608 с.
15. Куровська І. А. Принцип «верховенства права» як провідний принцип права ЄС і Ради Європи. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2016. № 3. С. 87–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2016_3_16 (дата звернення: 19.10.2025).
16. Майстренко О. О. Роль тлумачень та роз'яснень законодавства. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2007. № 2. С. 110–118. URL: <https://expertize-journal.org.ua/inshi-vidi-spetsialnikh-znan/867-majstrenko-o-v-rol-tlumachen-ta-roz-yasnen-zakonodavstva> (дата звернення: 20.10.2025).
17. Погребняк С. П. Основні вимоги, що випливають з принципу верховенства права. Вісник Академії правових наук України. 2007. № 4(51). С. 41–53. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/5553> (дата звернення: 20.10.2025).
18. Потільчак О. І. Реалізація принципу верховенства права у рішеннях Верховного Суду України. Вісник Академії адвокатури України. 2013. № 2 (27). С. 162–164. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Visnyk_Akademii_advokatury_Ukrainy/2013_N2_27.pdf (дата звернення: 20.10.2025).
19. Пухтецька А. П. Принцип верховенства права: сучасні європейські доктрини як орієнтир для реформування національного законодавства. Вісник НАН України. 2010. № 3. С. 36–42. URL: <https://visnyk-nanu.org.ua/ojs/index.php/v/article/view/2822/2836> (дата звернення: 20.10.2025).
20. Рабінович П. М. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України. Вісник Конституційного Суду України. 2006. № 1. С. 36–46. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/12.07.2006-1.pdf> (дата звернення: 20.10.2025).
21. Рішення Конституційного Суду України № 13-р/2020 від 27 жовтня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20> (дата звернення: 19.10.2025).
22. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-17/2002 щодо тлумачення поняття «верховенство права». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-02> (дата звернення: 19.10.2025).
23. Рішення Конституційного Суду України у справі № 17-рп/2010 щодо додержання принципу верховенства права та поділу влади. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10> (дата звернення: 19.10.2025).
24. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Брумареку проти Румунії» (Brumărescu v. Romania) (заява № 28342/95) від 28 жовтня 1999 р. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58337> (дата звернення: 20.10.2025).
25. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Желтяков проти України» (№ 4994/04) від 9 червня 2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_708 (дата звернення: 19.10.2025).
26. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Полторацький проти України» (№ 38812/97) від 29 квітня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_838 (дата звернення: 19.10.2025).
27. Слінько Т. М. (ред.) Конституційне право України: підручник. Харків: Право, 2020. 592 с.
28. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 208 с.
29. Шемшученко Ю. С. (ред.) Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія у 2 кн. Київ: Юридична думка, 2008. Кн. 1. 344 с.
30. Яковлева А. М. Сучасний тлумачний словник української мови. Харків: Торсінг Плюс, 2007. 672 с.

УДК 34(3/9):351.74

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-29-36>

<https://orcid.org/0000-0003-4659-1953>

Іванов В'ячеслав Миколайович,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії та публічного права

Навчально-наукового інституту управління,

технологій та правових наук

Національного транспортного університету, м. Київ, Україна.

ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗА КНЯЖОЇ ДОБИ

Анотація. У статті здійснено спробу аналізу правових основ правоохоронної діяльності за княжої доби. Стверджується, що саме в цей час на ґрунті зародків національної правової системи закладались правові основи владної діяльності з метою забезпечення правопорядку, боротьби зі злочинністю та покарання злочинців. Суттєвою особливістю становлення правоохоронної системи за княжої доби є вплив на її формування правопорядку родоплеменного ладу. Первинною формою державно-правового регулювання правоохоронної діяльності були міжкнязівські договори, договори князів з народом, князівське законодавство («устава», «уроки»). Суттєву частину правової культури і правосвідомості народу становили духовноправові ідеї християнства, які істотно впливали на підтримання правопорядку. Найважливішим джерелом державно-правового регулювання правоохоронної діяльності є Руська Правда, низка норм якої закріплювала відсутність смертної кари, мученицьких покарань та катування, обмеження а згодом і заборону кровної помсти, різноманітні правові механізми захисту суспільних відносин від протиправних дій.

Ключові слова: джерела права, правоохоронна діяльність, княжа доба.

Annotation: The article attempts to analyze the legal foundations of law enforcement activities during the princely era. It is argued that it was at this time that the legal foundations of activities aimed at ensuring law and order, combating crime, and punishing criminals were laid on the basis of the germs of the national legal system. However, the functions of ensuring and protecting law and order during the princely era were not yet separated from general administration, which was carried out by the Grand Duke of Kyiv with his retinue and senior officials, as well as by local princes subordinate to him with their retinues, and representatives of the local administration. A significant feature of the formation of the law enforcement system during the princely era is the influence of the tribal system on its formation.

Customs that established the types and methods of punishment, investigative procedures, and trials were widespread. The emergence of the law enforcement system is closely linked to the process of formation and evolution of the Ancient state. Among the sources of Old Kyivan law, the most prominent place is occupied by treaties between princes, in which legislative acts were adopted aimed at ensuring law and order, and issues of refraining from actions against the parties who concluded the agreement were resolved. The primary form of state-legal regulation of law enforcement activities was also the treaties of princes with the people, princely legislation. A significant part of the legal culture and legal awareness of the people was the spiritual and legal ideas of Christianity, which significantly influenced the maintenance of law and order. The most important source of state and legal regulation of law enforcement activities is Ruska Pravda, which most fully discloses the legal norms characteristic of that time. If customary norms did not distinguish between a criminal offense and a civil offense, from now on a crime was considered a violation of public order. In addition to the obligation to privately compensate for material or moral damage, the criminal was subject to state punishment. Ruska Pravda distinguishes between the subjective side of a crime against life, intent and negligence. Increased responsibility was established for crimes against honor. The

absence of the death penalty, corporal and shameful punishments in ancient Kyivan criminal law is a characteristic manifestation of humanity.

Keywords: *sources of law, law enforcement activities, princely period.*

Постановка проблеми. В процесі розбудови новітньої України великого значення набуває дослідження еволюції правоохоронної функції держави. Історія правоохоронної системи охоплює процеси її формування і розвитку від давніх традицій підтримання порядку родового ладу до сучасних розвинених правоохоронних структур. Важливе значення у її зародженні та становленні належить княжій добі. Саме в цей час на ґрунті зародків національної правової системи закладались правові основи діяльності з метою забезпечення правопорядку, боротьби зі злочинністю та покарання злочинців.

Аналіз досліджень і публікацій. За роки незалежності на потребу розбудови правоохоронної системи новітньої Української держави з'явилися десятки наукових праць та публікацій. Значний внесок у розробку історико-правових проблем зародження та еволюції судових і правоохоронних органів в Україні зробили Є. Дурнов, В. Сідак, В. Чисніков, В. Щербатюк, О. Ярмиш та ін. Серед численних праць, які стосуються різних історичних періодів зазначеної проблематики, виділяються декілька досліджень судоустрою та судового процесу, що відносяться до княжої доби (М. Бедрій, С. Ковальова, Б. Стецюк, Є. Ромінський). З огляду на вказане, **метою статті** є отримання нового чи доповнення наявного знання правових основ зародження та становлення правоохоронної діяльності в Давній Русі-Україні.

Виклад основного матеріалу. Дослідження літописних джерел [8] та історичних пам'яток права [15] переконливо доводять, що функції забезпечення та охорони правопорядку за княжої доби ще не були виокремлені від загального управління, що здійснювалося Великим князем київським та його дружиною, а також підлеглими йому місцевими князями з їхніми дружинами. Із кінця X ст., починаючи з Володимира Великого, Великий князь розглядається як верховний володар і розпорядник усієї землі держави. Зростає обсяг його діяльності як верховного законодавця та судді. З'являються нові функції правоохоронного спрямування (організація сторожової служби, придушення народних повстань, опору пригноблених). Князівські дружини наділялися особливими повноваженнями щодо охорони та підтримання порядку, здійснення розслідувань злочинів та виконання покарань на підвладних їм територіях. До правоохоронної діяльності залучаються вищі посадовці (тіуни, вірники, мечники), а також представники місцевої адміністрації (намісники, волостелі), які відповідали за підтримання порядку, збір данини та виконання судових рішень у своїх землях [3].

Суттєвою особливістю становлення правоохоронної системи за княжої доби є вплив на її формування правопорядку родоплеменного ладу. Домінуючим правоохоронним джерелом в цей період було звичаєве право, що утворилося шляхом постійного дотримання протягом віків народних правових звичаїв та підпорядкування звичаєвим правилам правоохоронного змісту. За переддержавного періоду єдиним правотворцем був сам народ, що встановлював правила суспільної поведінки та підтримання правопорядку. Наші пращури протягом додержавної доби досягли високого рівня культурного розвитку і створили значну кількість правоохоронних звичаїв, якими керувалися в громадському і приватному житті. Норми звичаєвого права були тісно пов'язані з нормами тогочасних вірувань та моралі, і вони сприймалися як санкціоновані вищими силами, справедливі та моральні. Ці неписані норми зберігалися у народній пам'яті у формі певних психологічних переживань, почуття справедливості й свідомості чинити так, як указують „закони предків”. Дослідники права Київської Русі стверджують про майже повну відсутність документальних свідчень про звичаєве право. Як підкреслював О. Малиновський, «його не формулювали і не записували, а коли було треба, вживали. Треба розпізнавати його в діях, що відбувалися згідно з ним» [12, 145-146].

Зовнішній вияв первісних норм звичаєвого права, як правило, супроводжувався невербальними юридичними символами (схрещені на грудях руки убивці, як символ

прилюдного визнання своєї вини та ін.). Правничий зміст мали також фразеологізми, приказки, віщування. Так за допомогою віщуваль, а також щляхом жеребкування вирішувалися спірні питання правоохоронного змісту, з'ясовували хто злочинець. Поширеними були звичаї, якими встановлювалися види та способи покарань, процедури слідчих дій та суду. Це, наприклад, норми, що регулювали порядок здійснення кровної помсти, „віри”, проведення деяких процесуальних дій (присяга, „свод”, ордалії, оцінка показань свідків та ін.). У процесі становлення класового суспільства звичаї, що використовувалися в інтересах пануючого класу, поступово трансформувалися у норми звичаєвого права. Оскільки їх санкціонувала держава, вони ставали загальнообов'язковими для виконання. Держава забезпечувала їх дотримання, але вони діяли, переважно, у сфері общинного суду [4, 50-51].

Первинною формою владного врегулювання правоохоронної діяльності за княжої доби були «ряди» - договори, в яких підтверджувались норми звичаєвого права і встановлювались нові норми забезпечення правопорядку. Серед перших відомостей про паростки забезпечення правопорядку дослідники вказують на тексти русько-візантійських договорів. Зрозуміло, що ці договори як дипломатичні документи, не могли прямо впливати на давньоруське право. Однак вони зафіксували той стан правової думки, який був у перші століття існування Давньоруської держави, і служать відправним моментом, починаючи з якого можна простежити процес становлення та розвитку державно-правового регулювання у правоохоронній сфері. Договори дійшли до нас не в оригіналах, а у вигляді копій з грецьких текстів у складі «Повісті минулих літ». Свого часу авторитетні дослідники історії давньоруського права М. Владимирский-Буданов, С. Юшков вказуючи на компроміс між звичаєвим правом русів та візантійським правом, переконливо довели, що в основу договорів покладено давньоруські закони та звичаї [4, 59].

Аналіз текстів договорів свідчить про те, що вони містили норми правоохоронного змісту, якими користувалися руські купці у Візантії. Так статті договору 911 р. встановлювали відповідальність за вбивство: «...якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина, — нехай умре там, де вчинить убивство». Договір 944 р. дозволяє й інший варіант дій – убивця може бути затриманий та позбавлений життя близькими родичами вбитого: «...якщо уб'є християнин русина чи русин християнина, — і хай задержать того, що вчинив убивство, родичі вбитого [і] уб'ють його». В окремих випадках норми русько-візантійських договорів випереджають тогочасне міжнародне право, зокрема, що стосується обов'язку екстрадиції злочинця. «Якщо злочинець не повернеться в Русь, — хай жаліються руси християнському цесареві і [нехай] схоплять такого і повернуть насильно в Русь. Це ж усе нехай роблять руси грекам, якщо де-небудь станеться таке». Договори містять також чимало інших норм, що встановлюють відповідальність за крадіжку, тілесні ушкодження, розбій, пограбування тощо. Деякі з них пізніше відтворено в Руській правді [15].

Серед істориків права поширеною є думка, що в цей період діяла система звичаєвого права „Закон руський”. Прямі посилання на цю самобутню систему уперше зустрічаються у русько-візантійських договорах 911 р. (ст.5) та 944 р. (ст.6). Як зазначав О. Мироненко, характерними рисами „Закону руського” були: 1) поступовий відхід від поширеної у дофеодальному і ранньофеодальному суспільстві кровної помсти; 2) початок заміни принципу талону (покарання, за силою рівне злочинові) матеріальним відшкодуванням заподіяних збитків; 3) наявність чітко визначених санкцій за крадіжку та інші злочини [9, 482].

Серед джерел давньоруського права чільне місце посідають договори князів між собою, на яких приймалися законодавчі акти, спрямовані на забезпечення правопорядку, вирішувались питання утримання від дій проти сторін, які уклали угоду. Так, на міжкнязівському з'їзді (снемі) 1072 р. у Вишгороді було схвалено «Правду Ярославичів», яка містила норми правоохоронного змісту. Важливі рішення, спрямовані на припинення міжкнязівських чвар ухвалив Любецький з'їзд 1097 р., закріпивши два основоположні принципи у взаєминах між членами правлячої династії: „хай кожен тримає отчину свою” та „не переступати межі братньої” [4, 53].

Протоконституційні підвалини встановлення та підтримання правопорядку виразно проявляються у договорах князів з народом, які укладалися на народних зібраннях - віче. В такий спосіб своєрідного суспільного договору відбувалась легітимація князівської влади (запрошення князя на правління, його присягання перед народом на віче у формі хресного цілування), визначався обсяг повноважень глави держави та основних князівських службовців, а у випадку зловживання владою та правопорушень їх позбавляли владних повноважень. Так, у 1199 р. Роман Мстиславович, який захопив владу у Галичі, змушений був на віче «цілувати хреста і обіцяти любити їх (галичан) і ніколи не ображати». Зміст договорів включав зобов'язання народу і князя не чинити один одному зла, а також окремі положення правоохоронного змісту, запропоновані народом і прийняті князем, зокрема: не зловживати владою, не порушувати систему управління і судочинства [5, 13]. Віча могли скликатися на знак протесту проти політики князя, виконувати функції суду над владними особами, домагатися покарання посадових осіб князівської адміністрації. На віче укладались договори з князями, які «передусім визначали як саме і в якому обсязі князь має реалізувати свої функції. Тобто цими актами насамперед встановлювались права князя як глави держави, правителя і судді над народом» [13, 39-42].

Із зміцненням князівської влади розвиток правових основ правоохоронної діяльності відбувався у формі актів князівського законодавства. В історичних джерелах повідомляється про «Устави» як розпорядження князя на доповнення або зміну норм звичаєвого права, що діяли тривалий час і стосувалися в тому числі питань правоохоронного змісту. На Русі термін „устав” (від „установити”) вживався в значенні звід правил, закон. Серед перших із цього виду джерел збереглися відомості про „Устав Земляний” Володимира Святославича. За повідомленням Нестора Великий князь здійснив правову реформу, запровадивши усний звід законів, який серед іншого визначав правове становище дружинників як охоронців державного ладу. Відомо також про «Уроки» (від „уректи”, тобто проголосити), які являли собою конкретні постанови про мито та інші податки. Як повідомляє літопис, княгиня Ольга в перші роки правління пройшла з дружиною Русь, встановлюючи „устави й уроки”, тобто утверджуючи визначені податки та повинності для людності [4, 52-53].

З прийняттям та поширенням християнства на забезпечення правопорядку суттєво впливали його духовноправові ідеї, які ставали частиною правової культури і правосвідомості народу, прискорюючи розвиток суспільства. Для захисту своїх інтересів церква домоглася отримання княжих церковних уставів. Відомі устави Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого, які містять заходи щодо боротьби із протиправними залишками язичництва та порушенням християнської моралі (заборони шлюбів між родичами, двоєженства, самовільного розірвання шлюбу, примусу до укладення шлюбу тощо) [4, 57].

Найважливішим джерелом державно-правового регулювання суспільних відносин князівської доби є Руська Правда – перший писаний кодифікований акт давньоруського права, в якому найповніше розкриті характерні для того часу норми правоохоронного спрямування. «Вже в її часи, - зазначав С. Шелухін, - правосвідомість народу на Україні зросла до юридичних понять про те: 1. що договір особистого найму не можна переступати чи відчужувати найнятого чи зобов'язаного службою, роботою; 2. що ніхто не може відчужувати того права, якого сам не має і яке йому не належить; 3. що ніхто не може відчужувати більшого права, ніж ж сам має чи ніж яким володіє; 4. що ніхто не має права збагачуватися чужими коштами безмездно; 5. що всякий відповідає за свою вину, за те, до чого зобов'язався, і за своє правопорушення. Це вже висока ступінь правового думання» [17, 485].

Руська Правда, як і інші джерела державно-правового регулювання княжої доби, не відрізняли кримінального правопорушення від цивільно-правового. Так М. С. Грушевський, зазначав: «і в тім, і в другім воно знало однаково «обиду» (шкоду, кривду) – термін Правди, що заступає сучасне «переступ, кари гідний вчинок» і «шкоду», без різниці, чи се буде справа карна, чи цивільна шкода по теперішньому» [2, 359]. Отже, злочин, як і в стародавні часи, вважався тільки приватним ушкодженням людини або майна. Згодом злочин також вважався

порушенням публічного правопорядку: крім обов'язку приватного відшкодування матеріальної чи моральної шкоди, злочинець підпадав державній карі.

Руська Правда не визначає вік кримінальної відповідальності, як і інші, аналогічні пам'ятки законодавства аж до XVII ст., крім судебника Казимира (1468 р.). Очевидно, на Русі діяла звичаєва норма згідно якої особа, що мала достатньо сили на скоєння злочину, повинна була за нього відповідати. Звичайним є також пом'якшення покарання для особи, яку суд визнає неосудною, оскільки існувала давня вимога наявності злої волі, усвідомленого бажання скоїти зло [7, 108].

Злочини поділялися на такі види: проти князівської влади (повстання, змова з ворогом); проти церкви (чародійство, віровідступництво, церковна татьба, грабування могил, волхвування тощо); проти особи (убивства, каліцтва, ушкодження здоров'я); проти честі (образа, побої); майнові (розбій, крадіжка, підпал, пошкодження або незаконне користування чужим майном, привласнення загублених коней, зброї, одєжі тощо); проти родини (двоєженство, двоємужжя, кровозмішення, подружня зрада, покидання подружжя); проти моралі (згвалтування, сексуальні збочення тощо).

Суб'єктами злочину були тільки вільні люди. За холопів і челядинів матеріальну відповідальність несли їхні власники, що, однак, не виключало застосування до невільника фізичного впливу.

Життя, честь і майно представників панівних класів захищалися суворішими санкціями, ніж життя, честь і майно простих людей. Про це свідчить, зокрема, ст. 3 (Прост. ред.): «Аже кто убиет мужа в разбои, а головника не ищутъ, то вивевную платити, в чьей же верви голова лежит, то 80 гривен; паки ли людин, то 40 гривен».

Втім, заслуговує на увагу позиція Я. Падеха, який всупереч поширеній думці про посилений захист представників панівної верхівки в Київській Русі вважав, що «не витворивши окремих, замкнених у собі станів, вищі класи суспільності не придбали ніяких правом гарантованих станових привілеїв» [11, 120]. На його думку в ст. 3 Просторової редакції Руської правди, йдеться лише про підвищення державної кари за вбивство княжого урядника, виправдане повагою особистої княжої опіки, під якою він перебував, та урядовими функціями, що їх виконував убитий, як репрезентант княжої (державної) влади. Таку позицію вчений пояснює тим, що розмір головщини (виплати родичам вбитого) залишається однаковим, збільшується удвічі тільки віра – штраф, за вбивство, що сплачувався в княжу скарбницю [6, 32].

Руська Правда розрізняє суб'єктивну сторону злочину проти життя, умисел та необережність. Так, якщо вбивство вчинено у стані афекту, випадково («у пиру»), винний ніс відповідальність разом з общиною (ст. 6 Прост. ред.). Коли ж убивство вчинено умисно («стал на разбой»), «то за разбойника люди не платятъ, но выдадять и всего с женою и с детми на поток и на разграбление» (ст. 7 Прост. ред.). Умисний убивець називався розбійником, неумисний – головником або убійником.

Деякі види вбивств (намірене тілесне ушкодження із смертельним наслідком, вбивство чоловіком дружини за подружню зраду) каралися легше. Окремі вбивства були безкарними: вбивство нічного злодія, вбивство внаслідок провокації тощо.

Посилена відповідальність встановлювалась за злочини проти честі. Так, за удар мечем, «не вийнявши його із піхов, або ручкою меча» карали вчетверо важче (12 гривень за ст. 23 Прост. ред.), ніж за удар і не смертельне поранення гострою стороною меча (3 гривні за ст. 28 Прост. ред.).

Досить просто розв'язувалась проблема співучасті: розподіл функцій не проводився і всі співучасники злочину відповідали порівну.

Значну увагу Руська правда приділяє крадіжці. Детально розписується, який штраф зобов'язаний сплатити викритий злодій за коня, корову, дрова, сіно, зерно, ловецьких птиць, мисливських собак та ін. За загальним принципом потерпілій особі має бути повністю компенсовано матеріальну шкоду, тому винний у скоєному повинен виплатити вартість

вкраденого і заплатити штраф.

Система покарань має певну динаміку щодо сутності та видів. Найдавнішим інститутом охорони правопорядку і карою була кровна помста. Вона сягає доби приватної розплати. Згодом помста підпадає під контроль держави і значно обмежується, а в середині XI ст. синами Ярослава Мудрого замінюється на грошовий викуп (ст. 2 Прост. ред.).

До монголо-татарської навали Русь (чи не єдина в Європі) не знала смертної кари як юридично санкціонованого вбивства. На думку Я. Падеха, відсутність у давньоруському кримінальному праві смертної кари є характерним проявом гуманності. Навіть за наявності окремих випадків її застосування, смертна кара не відповідала «духовності населення» і не набула поширення в судовій практиці. Іншим проявом гуманності він справедливо вбачав відсутність в системі покарань тілесних та ганебних кар [10, 30-32; 6, 29].

Найтяжчим покаранням, на думку С. Борисенка, були потік і пограбування, коли злочинця позбавляли особистих і майнових прав. Покараного ставили поза правом і виганяли з общини. Майно його конфісковувалося на покриття шкоди, решта – до княжої скарбниці. Коли ж майна не вистачало на покриття шкоди, злочинця поневолювали. «За Руською Правдою під «поток» підпадали розбишаки, палії та конокради. Це були соціально-небезпечні й такі численні злочинці» [1, 416-417]. За висновком І. Усенка та В. Чиснікова поток і пограбування сягають первісно-общинного ладу і тривалий час регулювались правовим звичаєм [16, 699-700]. Віддання «на поток» символізувало в свідомості людей родоплемінного суспільства виведення з-під опіки роду або племені та вручення його долі богам, які мали карати або милувати злочинця [11, 163].

Поширеними були грошові покарання (віра й продаж), які стягувалися до княжої скарбниці. Віра присуджувалася за вбивство і становила 40 гривень, а продаж у розмірі 1, 3 та 12 гривень – за інші злочини. За вбивство княжого мужа, як уже зазначалося, сплачувалася подвійна віра. Це були значні матеріальні стягнення, якщо взяти до уваги, що за 2 гривні можна було купити корову або до десяти баранів. Слід зазначити, що Володимир Великий замінив віру на смертну кару, але ненадовго, бо це негативно відбилося на прибутках державної скарбниці. Відома й дика віра, яку сплачувала верв, коли на її території знаходили вбитого, а вбивцю з якихось причин община не видавала (не вдалося розшукати тощо). Інколи платилася тільки полувіра. Грошові виплати здійснювалися родичам убитого (головництво), а також потерпілим від «обід» (урок).

Судовий процес мав змагально-обвинувальний характер, сторони в ньому були рівноправними. Він починався із заклича – публічного звернення потерпілого на торгу про пропажу та її прикмети (ст. 32 Прост. ред.). Хоча чіткого розмежування між кримінальним і цивільним процесом не було, деякі процесуальні дії могли застосовуватися тільки за кримінальними справами. До такої процесуальної дії було віднесене гоніння сліду, тобто пошук злочинця за його слідами. Якщо слід приводив до верви, вона мала видати винного або платити дику віру [3]. Специфічною процесуальною дією був свод. Він здійснювався тоді, коли особа, у якої була знайдена чужа річ, оголошувала себе добросовісним набувачем. Набувач вказував на того, у кого він ту річ придбав («поиди на свод, где есть взял», – ст. 35 Прост. ред.), той, у свою чергу, міг вказати на третього і т. д.

Судовими доказами були: свідчення видоків (очевидців правопорушення), послухів (свідків доброї слави підозрюваного), зовнішні прикмети, речові докази. За звичаєвим правом основним доказом було власне зізнання у скоєному. У випадках, коли не було інших доказів, застосовувались «суди Божі» (судовий поєдинок, ордалії – випробування водою чи розпеченим залізом). При випробуванні водою підозрюваного кидали зв'язаним у воду і, якщо він потопав, вважався невинним («Погану людину вода не бере»). При випробуванні розпеченим залізом невинним визнавався той, у кого не залишалося слідів опіків [4, 75].

Також могла застосовуватися присяга, яка на думку дослідників була двох видів. Перший вид полягав у підкріпленні істинності певного показання призиванням імені Бога, тобто Бога у свідки (клятвою). Цей вид присяги був відомий ще з язичницьких часів, коли клялися

Перуном. Така клятва називалась «рота». Пізніше, з прийняттям християнства, з'явилась присяга на хресті та священних текстах (Біблії, Євангелії тощо) [12, 157].

Судові рішення виносились в усній формі, а до їх виконання залучались спеціальні посадові особи (вірники, наприклад, збирали кримінальні штрафи за вбивство).

Висновки.

Витоки правових основ правоохоронної діяльності в Україні сягають додержавних часів. Це була система звичаєво-правових загальнообов'язкових приписів (заборон-табу, обрядів-символів, процесуальних дій), спрямованих на забезпечення правопорядку та правомірної життєдіяльності пращурів українського народу.

Дослідження джерел права княжої доби свідчить про перші, але досить упевнені кроки щодо становлення правоохоронної функції Києво-Руської держави. Первинною формою державно-правового регулювання правоохоронної діяльності були міжкнязівські договори, договори князів з народом, князівське законодавство («устави», «уроки»).

Суттєву частину правової культури і правосвідомості народу становили духовноправові ідеї християнства, які істотно впливали на підтримання правопорядку.

Найважливішим джерелом державно-правового регулювання правоохоронної діяльності є Руська Правда, низка норм якої закріплювала відсутність смертної кари, мученицьких покарань та катування, обмеження, а згодом і заборону кровної помсти, різноманітні правові механізми захисту суспільних відносин від протиправних дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисенко С. Г. Карний зміст «потока» Руської Правди. Антологія української юридичної думки : у 6 т. Т. 2. Київ: Юрид. книга, 2002. 592 с. С. 390-417.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т, 12 кн. Київ: Наук. думка. Т.1, 1994. 648 с.
3. Іванов В.М. Історія держави і права України. Київ, 2013. 892 с. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Ivanov_Viacheslav/Istoriia_derzhavy_i_prava_Ukrainy.
4. Іванов В. М. Державно-правове регулювання суспільних відносин в Україні: витоки та становлення. Державно-правове регулювання суспільних відносин в умовах нових глобалізаційних викликів: вітчизняні та міжнародні реалії. Київ, 2019, 804 с. С. 49-77.
5. Історія українського права. / за ред. О. О. Шевченка. Київ: Олан, 2001. 214 с.
6. Кудін С. В. Розробка ідей гуманності та демократизму у кримінальному праві Київської Русі у працях Я. Падеха. Вісник академії адвокатури України. 2006. Вип. 6. С.28-34.
7. Кушинська Л. А. Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві VI–XI ст.: моногр. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. 142 с.
8. Літопис руський за Іпатським списком. Переклад Л. Махновця. Київ, 1989. 592 с.
9. Мироненко О. М. Закон Руський. Юридична енциклопедія у 6 т. Т. 2. Київ: Укр. енцикл., 1999. 744 с. С.481-482.
10. Падех Я. Давнє українське судове право. Мюнхен - Париж, 1949.
11. Падех Я. Ідеї гуманності і демократизму в карому праві Княжої України. Науковий збірник Українського вільного університету. Мюнхен: вид-во Українського вільного університету, 1948. Т. 5.
12. Правовий звичай як джерело українського права (IX-XIX ст.). Київ: Наук. думка, 2006. 280 с.
13. Ромінський Є. В. Договори князів із вічем як джерело права Київської Русі. Правова держава. / засн.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Вип. 19. Київ, 2008. 544 с. С. 38-44.
14. Ромінський Є. В. Міжкнязівські договори як джерело права Київської Русі Правова держава. / засн.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Вип. 20. Київ, 2009. 600 с. С.74-80.
15. Руська Правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склавав та підготував до друку проф. С. Юшков. Київ: вид-во Української академії

наук. 1935.URL:https://www.google.com/search?sca_esv=2b4071618c37111c&q=%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0+%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D0%B0+%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8&sa=X&ved=2ahUKEwiMsp_W1_aQAxVwAxAIHbP_DH4Q1QJ6BAhmEAE&biw=1094&bih=460&dpr=1.25

16. Усенко І. Б., Чисніков В. М. Поток і пограбування. Юридична енциклопедія в 6 т. Т. 4. Київ : Укр. енцикл., 2002. 720 с. С.699-700.
17. Шелухін С. П. До вивчення «Руської Правди» Антологія української юридичної думки: у 6 т. Т. 2. Київ: Юрид. книга, 2002. 592 с. С. 462-517.

УДК 342.951:351.74:378.147

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-37-43><https://orcid.org/0000-0001-9572-413X>**Дмитро Покришень,**

кандидат педагогічних наук, доцент,
директор Навчально-наукового інституту права, правоохоронної
діяльності та психології Пенітенціарної академії України,
Чернігів, Україна

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ПЕРСОНАЛУ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Анотація. У статті досліджено методологічні підходи до професійної підготовки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України в умовах цифрової трансформації та зростання ролі інформаційно-правових механізмів у діяльності пенітенціарної системи. Обґрунтовано необхідність формування цілісної методологічної моделі, здатної інтегрувати системний, синергетичний, аксіологічний, андрагогічний і акмеологічний підходи, а також положення кримінально-виконавчого, адміністративного й інформаційного права. Проаналізовано нормативно-правові акти Міністерства юстиції України, що визначають порядок та принципи службової підготовки, окреслено їх вплив на структуру освітнього процесу. Визначено, що інформаційно-правове забезпечення має розглядатися як фундаментальний компонент професійної підготовки персоналу, а не як допоміжний елемент. Доведено, що застосування сучасних методологічних підходів підвищує системність, адаптивність і правову орієнтованість навчання, що є ключовою умовою розвитку компетентностей працівників ДКВС України в умовах цифровізації.

Ключові слова: інформаційно-правове забезпечення; професійна підготовка; Державна кримінально-виконавча служба України; методологічні підходи; цифрова трансформація; службова підготовка; правове регулювання.

Annotation: The article examines the methodological approaches to the professional training of personnel of the State Criminal and Executive Service of Ukraine in the context of digital transformation and the growing importance of information-legal mechanisms in the penitentiary system. The study substantiates the need to develop a comprehensive methodological model that integrates systemic, synergetic, axiological, andragogical, and acmeological approaches with the regulatory framework of criminal-executive, administrative, and information law. Particular attention is paid to the analysis of the normative acts of the Ministry of Justice of Ukraine that define the organization, content, and principles of in-service training. These acts structure the educational process and determine the legal boundaries within which professional training must be implemented.

The article emphasizes that information-legal support should be viewed as a fundamental structural component of professional training rather than a secondary or technical supplement. This conceptual shift enables the construction of an integrated model that reflects the interdependence of legal norms, information technologies, and pedagogical strategies. It is argued that methodological insufficiency in understanding legal principles leads to inconsistencies in law enforcement practice, while methodologically grounded approaches promote coherence, predictability, and scientific validity in legal decision-making.

The research demonstrates that the application of modern methodological approaches enhances the systematic, adaptive, and legally oriented nature of training. This contributes to the formation of professional, digital, and legal competencies required for personnel of the State Criminal and Executive Service of Ukraine to operate efficiently in a rapidly changing regulatory and informational environment. The results offer a conceptual foundation for further improvements

in the regulatory framework and practical mechanisms of professional development within the penitentiary system.

Keywords: *information and legal support; professional training; State Criminal and Executive Service of Ukraine; methodological approaches; digital transformation; in-service training; legal regulation.*

Постановка проблеми. Сучасний розвиток Державної кримінально-виконавчої служби України супроводжується інтенсивною цифровою трансформацією, посиленням вимог до інформаційно-правового забезпечення діяльності персоналу та ускладненням управлінських процесів у пенітенціарній сфері. За цих умов традиційні підходи до організації професійної підготовки співробітників виявляють свою обмеженість та не забезпечують належного рівня цифрової, правової і професійної компетентності, необхідної для ефективного виконання службових завдань. Проблема полягає у відсутності цілісної методологічної моделі підготовки кадрів, яка б інтегрувала сучасні наукові підходи, відповідала динаміці цифрових змін і гарантувала узгодженість освітніх процесів із вимогами інформаційно-правового середовища. Ця проблема має виразний міждисциплінарний характер, адже охоплює правові, організаційні, педагогічні й технологічні аспекти функціонування системи ДКВС України.

Актуальність дослідження визначається також необхідністю модернізації інформаційно-правового забезпечення освітнього процесу в умовах цифровізації публічного управління, підвищення стандартів професійної діяльності та інтеграції міжнародних підходів щодо дотримання прав людини у пенітенціарній практиці. Відсутність чітко окресленої теоретико-методологічної основи унеможливорює формування стійкої моделі розвитку персоналу, знижує ефективність прийняття управлінських рішень та перешкоджає адаптації працівників до змін нормативного поля, інноваційних технологій і суспільних очікувань. Таким чином, проблема узгодження освітніх, правових та інформаційних механізмів у процесі підготовки кадрів є важливим науковим і практичним завданням, вирішення якого має стратегічне значення для функціонування ДКВС України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пункт 1 ст. 17 Закону України Про Державну кримінально-виконавчу службу України встановлює, що підготовка, перепідготовка, підвищення кваліфікації персоналу ДКВСУ проводяться відповідно до законодавства про освіту та порядків, затверджених центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань (наразі це Міністерство юстиції України). Ця норма є законодавчою основою для видання відомчих нормативних актів.

Нормативно-правовою основою, що визначає методологічні засади та порядок організації професійної підготовки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України, є Наказ Міністерства юстиції України від 17 березня 2023 року № 1000/5 «Про затвердження Положення про організацію службової підготовки осіб рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України». У цьому Положенні закріплено комплекс організаційних, змістових та методологічних приписів, що регламентують цілі, структуру та механізми реалізації службової підготовки, розглянутої як важлива складова системи професійного навчання персоналу.

Згідно з положеннями Наказу, організація службової підготовки ґрунтується на низці методологічних принципів, які визначають змістовні та процедурні аспекти навчальної діяльності. Центральним серед них є принцип законності, що передбачає обов'язкове дотримання Конституції України, законів та міжнародних зобов'язань держави під час реалізації освітнього процесу. Важливою складовою також виступає принцип послідовності та наступності, який забезпечує логічну побудову підготовки на основі раніше засвоєних знань і практичного досвіду співробітників. У нормативному акті підкреслено значення принципу безперервності, що обумовлює здійснення професійного навчання протягом усього періоду

служби як необхідної умови підтримання належного рівня готовності персоналу до виконання службових завдань.

Документ також акцентує увагу на принципах науковості та актуальності, які передбачають використання новітніх наукових здобутків, відповідність освітнього змісту сучасним викликам і тенденціям розвитку пенітенціарної системи, а також інтеграцію практикоорієнтованих знань. Особливе місце посідає принцип індивідуалізації, що зобов'язує враховувати освітній рівень, службовий статус, досвід роботи, функціональні обов'язки та індивідуальні особливості кожного співробітника під час розроблення та реалізації навчальних програм. Крім того, Положення формулює принцип практичної спрямованості, який вимагає орієнтації змісту навчання на формування прикладних умінь та навичок, необхідних для оперативного й ефективного виконання службових функцій. Діяльність щодо оцінювання результатів підготовки має здійснюватися із дотриманням принципу об'єктивності контролю, що передбачає прозорість, неупередженість і достовірність перевірки знань, умінь і професійних компетентностей персоналу.

Як зазначає М. Козюбра говорячи у контексті методологічних підходів інформаційно-правового забезпечення відсутність належного світоглядно-методологічного осмислення принципів права зумовлює формування фрагментарного та непослідовного підходу до їх застосування, що, у свою чергу, призводить до зниження якості правозастосовної діяльності. Невідпрацьованість методологічних засад розуміння та інтерпретації правових принципів ускладнює їх інтеграцію в механізми юридичної практики та перешкоджає формуванню цілісної правової позиції під час вирішення конкретних справ. У результаті це негативно впливає на ефективність судової та іншої правозастосовної діяльності, оскільки відсутність методологічно виваженого підходу до принципів права позбавляє практику системності, передбачуваності та обґрунтованості.

Водночас Т. Тарахонич зазначає, що філософсько-світоглядні підходи формують теоретичну позицію дослідника, визначають загальну рамку наукового аналізу та забезпечують можливість ґрунтовної оцінки відповідних явищ і процесів, орієнтуючи дослідження на досягнення науково обґрунтованого результату. Базові пізнавальні категорії філософії права такі як конкретне й абстрактне, явище та сутність, зміст і форма, структура та елементи, окреме й загальне, створюють методологічні засади для всебічної характеристики правового регулювання та правового впливу. Їх застосування дає змогу сформувати науково виважені висновки щодо розуміння змісту й сутності інформаційно-правових явищ, а також забезпечує концептуальну цілісність та логічну послідовність дослідження.

Попри те, що будь-який концептуально вибудований методологічний підхід має власну дослідницьку спрямованість і відображає певне теоретичне бачення предмета правового аналізу, провідною й визначальною його функцією виступає гносеологічна. Саме вона забезпечує вироблення такого знання про право та правові явища, яке відповідає найвищим стандартам науковості логічній несуперечливості, верифікованості, системності та концептуальній цілісності. У цьому контексті методологічний підхід виконує не лише роль інструмента пізнання, але й виступає засобом формування теоретичної істини, оскільки саме через гносеологічну функцію відбувається з'ясування сутності, змісту та закономірностей розвитку правової реальності.

Отже, застосування методологічних підходів у правових дослідженнях має на меті отримання науково обґрунтованого, достовірного й концептуально виваженого знання про право як специфічний соціальний феномен. Ступінь ефективності реалізації цієї функції безпосередньо залежить від коректності добору методів, що становлять інструментальний ядро методології юридичної науки. Саме вони забезпечують можливість глибокої інтелектуальної реконструкції правової матерії, виявлення її внутрішньої структури, причинно-наслідкових зв'язків та функціональних закономірностей. У такий спосіб методи не лише слугують технічною основою пізнавального процесу, а й визначають потенціал юридичної науки щодо продукування теоретично значущих і практично релевантних знань.

Метою дослідження є наукове обґрунтування та створення концептуально нової методологічної моделі інформаційно-правового забезпечення професійної підготовки персоналу ДКВС України. Такий підхід передбачає інтеграцію системного, синергетичного, аксіологічного, андрагогічного та акмеологічного підходів у єдину структуру, здатну забезпечити комплексний розвиток працівника, сформувати його готовність до роботи в умовах цифрової трансформації та підвищеної правової відповідальності

Інформаційно-правове забезпечення професійної підготовки персоналу має розглядатися не як допоміжний елемент освітнього процесу, а як його фундаментальний структуроутворювальний компонент. На відміну від поширених підходів, де окремі методологічні концепції застосовуються фрагментарно, запропонована модель передбачає їх інтегроване поєднання, що дає змогу подолати існуючу розрізненість і забезпечити цілісність, адаптивність та наукову обґрунтованість професійного розвитку працівників ДКВС України. Саме такий підхід дозволяє переосмислити підготовку кадрів у контексті цифрової епохи та сформувати інноваційну парадигму навчання, здатну відповідати сучасним викликам і перспективам розвитку пенітенціарної системи.

Виклад основного матеріалу. Гуманізація та гуманітаризація суспільних процесів, глобалізаційні тенденції взаємодії, а також широке впровадження інформаційних технологій у всі сфери життєдіяльності суспільства, у поєднанні з постійною трансформацією соціально-економічних відносин, справляють істотний вплив на систему професійної підготовки персоналу ДКВС України. Вказані чинники актуалізують необхідність безперервного пошуку нових та адаптації вже апробованих методологічних підходів до організації освітнього процесу в пенітенціарній сфері та їх закріплення у відповідній нормативно-правовій базі.

У цьому контексті особливого значення набуває визначення та характеристика методологічних підходів, що застосовуються у підготовці та підвищенні кваліфікації персоналу ДКВС України, з урахуванням вимог інформаційно-правового забезпечення та сучасних тенденцій використання інформаційних технологій у навчанні.

Одним із таких підходів є системний підхід. Різні науковці підходять по-різному до тлумачення *системного підходу*. Гончаренко С. зазначає що *системний підхід* є одним із напрямів методології науки, основним завданням якого є розпрацювання методів дослідження й конструювання складних за організацією об'єктів, таких, як систем; спрямований на розкриття цілісності педагогічних об'єктів, виявлення в них різноманітних типів зв'язків та зведення їх у єдину теоретичну картину [305].

Андрущенко В. П., Андрущенко Т. В., Бойченко М. І., Михальченко М. І. розуміють *системний підхід* як спосіб наукового пізнання та практичної діяльності, що вимагає розгляду частин у нерозривній єдності з цілим. У дослідженні В. І. Скурихіна *системний підхід* розглянуто як науковий метод загального уявлення про організовану систему на кожній стадії проектування.

Застосування системного підходу у процесі формування концепції інформаційно-правового забезпечення підготовки персоналу ДКВС України дає змогу виокремити основні елементи цієї системи (нормативно-правову базу, інформаційні ресурси, організаційні структури, освітні технології), визначити характер і силу взаємозв'язків між ними та на цій основі побудувати цілісну модель. Така модель забезпечує узгодженість правових і інформаційних механізмів, що сприяє підвищенню ефективності професійної підготовки персоналу, а також стійкості та адаптивності системи до зовнішніх викликів.

Організація процесу підготовки та підвищення кваліфікації персоналу ДКВС України на основі системного підходу в межах інформаційно-правового забезпечення дозволяє сформувати належний рівень професійних, правових та цифрових компетентностей. Це уможливорює вироблення цілісної стратегії професійного розвитку співробітника, яка враховує сучасні потреби пенітенціарної системи, вимоги законодавства та перспективні виклики безпекового середовища.

Широка взаємодія та переплетення різних предметних галузей зумовлює оновлення освітньої парадигми та трансформацію її в нову на основі *синергетичного підходу*.

Кремінь В. Г. трактує термін *синергетика* (грец. *sinergia* – спільна дія) як науковий напрям, який досліджує процеси самоорганізації в природних, соціальних і когнітивних системах.

Опираючись на праці С. Курдюмова, І. Пригожина та Г. Хакена, В. Буданов твердить, що синергетичний синтез можливий тільки на основі взаємодії математики, філософії та відповідних предметних знань та пропонує сім основних принципів синергетики (два принципи Буття, п'ять принципів Становлення). До принципів Буття належать: гомеостатичності – підтримка системи в стані, у якому вона рухається до мети; ієрархічності – те, що є структурою для одного рівня, для більш високого є лише елемент хаосу. До принципів Становлення: нелінійність, нестійкість, незамкненість, динамічна ієрархія, спостережуваність.

Методологічні та парадигмальні наслідки впровадження синергетичного підходу в педагогіку досліджує О. Вознюк. У цьому дослідженні розглядається синергетична модель освіти, особливістю якої є орієнтація навчальної діяльності на творчість, інтеграція різних гносеологічних методів та вивчення дисциплін, у змісті яких розглядаються глобальні проблеми сьогодення, упровадження та використання інформаційно-аналітичних систем, особистісно-орієнтований процес навчання, та зміна ролі викладача, де на перший план виходить його креативність та саморозвиток.

Також О. Вознюк на основі аналізу синергетичної моделі освіти зазначає, що результат педагогічної діяльності залежить від педагога, його здатності до швидкої зміни під потреби навчального процесу у потрібних моментах за допомогою відповідних методик впливати на напрямок навчання, задавати багатоваріантність форм та методів, здатність ефективно організувати самостійну роботу та саморозвиток людей, які навчаються.

Одним із розділів загальної педагогіки, у якому як об'єкт дослідження виступають цінності людей, які навчаються, є *аксіологічна педагогіка*. Проблеми ціннісної орієнтації навчального процесу були присвячені дослідження А. Макаренка, В. Сухомлинського, Я.-А. Коменського.

Систему цінностей людини не можна розглядати як лінійну конструкцію, вона є багаторівневою та складається з різних аспектів професійної та повсякденної діяльності. У дослідженні О. Колгатіна йдеться про те, що «аксіологія як наука про цінності визначає підходи до розуміння загальної мети навчання, критеріїв оптимізації педагогічного процесу».

Аксіологічний підхід в освітній діяльності зумовлює сприйняття людини, яка навчається, як цінності та вимагає поважного ставлення до особистості, толерантності, урахування вікових та психологічних особливостей індивіда, творчого підходу до кожного, рівноправного ставлення та поваги до його уподобань та цінностей.

Сучасний розвиток суспільства вимагає постійного вдосконалення та професійного розвитку працівника, його саморозвитку та самоорганізації, що є провідною проблемою *акмеології*.

Залучення акмеологічного підходу та його принципів в освітньому процесі забезпечить розгляд професійного зростання, перспективи та мотивацію подальшого професійного становлення психологічно дорослої людини.

В українському педагогічному словнику *андрагогіку* визначають як педагогіку дорослих, одну з педагогічних наук, яка займається дослідженням проблем освіти, самоосвіти й виховання дорослих. Одним із основних завдань є опрацювання змісту, форм, методів і засобів навчання дорослих, визначення інтервалів між періодами інтенсивного навчання, проходження курсів професійного зростання.

У своєму дослідженні Буренко В. М. тлумачить *освіту дорослих* як «цілеспрямований процес розвитку і виховання особистості шляхом реалізації освітніх програм і послуг,

здійснення освітньо-інформаційної діяльності в межах та поза межами загальної середньої, професійно-технічної, вищої й післядипломної освіти».

Використання андрагогічного підходу не регламентує діяльності людей, які навчаються, а характеризує організацію процесу навчання з урахуванням вікових та професійних особливостей, професійну та соціальну зайнятість.

Правова специфіка підготовки персоналу ДКВС України зумовлює необхідність розгляду процесу професійного навчання крізь призму галузевих норм кримінально-виконавчого, адміністративного та інформаційного права. В умовах цифровізації державного управління саме правові механізми регулюють порядок створення, оброблення, зберігання й використання інформації, що стосується виконання покарань, забезпечення безпеки, захисту персональних даних засуджених і співробітників та реалізації їхніх прав. Відповідно, ефективність освітнього процесу у ДКВС України безпосередньо залежить від здатності навчальних програм інтегрувати положення нормативно-правових актів, які визначають зміст і межі професійної діяльності персоналу.

Особливої уваги потребує формування правових компетентностей, що забезпечують належне застосування кримінально-виконавчого законодавства, дотримання міжнародних стандартів поведінки із засудженими та виконання вимог адміністративного й трудового законодавства, що регулює діяльність установ виконання покарань. З огляду на це інформаційно-правове забезпечення виступає не лише технічним інструментом доступу до правової інформації, а й комплексом правових норм, процедур і правил, що визначають порядок функціонування системи підготовки персоналу. Такий підхід уможлиблює виявлення правових прогалин, колізій або недостатньої регламентації цифрових процесів, що впливають на професійну підготовку працівників ДКВС України.

Важливим є те, що сучасні тенденції цифрової трансформації зумовлюють появу нових правових ризиків, пов'язаних з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, електронного документообігу, автоматизованих систем управління установами виконання покарань та платформ дистанційного навчання. Юридичний аналіз цих процесів дає змогу оцінити їх відповідність національному законодавству та міжнародним правовим актам, а також окреслити необхідні напрями вдосконалення нормативного регулювання. Таким чином, інтеграція правової проблематики у дослідження методологічних підходів до професійної підготовки персоналу створює передумови для розроблення цілісної моделі інформаційно-правового забезпечення, що одночасно відповідає галузевому законодавству, сучасним освітнім вимогам і стандартам цифрової безпеки.

Висновки. Узагальнення результатів проведеного аналізу дає підстави стверджувати, що методологія дослідження концепції інформаційно-правового забезпечення підготовки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України повинна ґрунтуватися на комплексному використанні загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання. Застосування діалектичного, системного та структурно-логічного підходів дозволяє розглядати процес професійної підготовки як цілісну правову та організаційну систему, яка розвивається в умовах внутрішніх суперечностей та зовнішніх викликів. Натомість використання статистичного, факторного та моделюючого методів забезпечує можливість здійснення об'єктивної оцінки ефективності інформаційно-правових механізмів, а також прогнозування напрямів їх подальшої трансформації. Не менш важливим залишаються питання врахування індивідуальних особливостей здобувачів освіти та підготовки працівників ДКВС України.

У правовій площині така методологія виступає інструментом не лише для теоретичного обґрунтування концепції інформаційно-правового забезпечення, а й для формування практичних засад її реалізації у діяльності ДКВС України. Вона дозволяє інтегрувати норми права, інформаційні технології та освітні стандарти в єдиний дослідницький простір, що уможлиблює підготовку науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правової бази. Таким чином, методологічний інструментарій дослідження стає ключовим

чинником підвищення ефективності освітнього процесу у пенітенціарній сфері та слугує підґрунтям для розроблення концептуальної моделі розвитку системи професійної підготовки персоналу ДКВС України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В. П., Бойченко М. І., Михальченко М. І., Андрущенко Т. В. Філософський словник соціальних термінів / В. П. Андрущенко, М. І. Бойченко, М. І. Михальченко, Т. В. Андрущенко. 3-тє вид., доп. Харків : Р. И. Ф., 2005. 670 с. ISBN 966-8097-05-X.
2. Буданов В. Методология и принципы синергетики. Філософія освіти. 2006. № 1(3). С. 143–172.
3. Буренко В. М. Андрагогічний підхід до професійної перепідготовки вчителя гуманітарного профілю: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2005. 22 с.
4. Вознюк О. В. Розвиток вітчизняної педагогічної думки: синергетичний підхід: монографія / за ред. проф. П. Ю. Сауха. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 184 с.
5. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
6. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. Law of Ukraine/Pravo Ukraini. 2017. № 11. С. 142–164.
7. Колгатін О. Г. Теоретико-методичні засади проектування комп'ютерно орієнтованої системи педагогічної діагностики майбутніх учителів природничо-математичних спеціальностей: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.10 – інформаційно-комунікаційні технології в освіті. Харків, 2011. 487 с.
8. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник. Київ : Книга, 2005. 528 с.
9. Тарахонич Т. І. Методологічні підходи та принципи дослідження правового регулювання. Часопис Київського університету права. 2009. № 3. С. 15–19. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/1afc45de-f104-4e21-bb6d-6de7ece1957c/content>.
10. Фальковськи А. О. Поняття та функції методологічних підходів у сучасних правових дослідженнях. Актуальні проблеми держави і права. 2009. Вип. 45. С. 40–44.

УДК 340.1

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-44-52>

<https://orcid.org/0000-0003-4304-708X>

Сунєгін Сергій Олександрович,

кандидат юридичних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу теорії
держави і права, Інститут держави і права
імені В.М. Корецького НАН України,
м. Київ, Україна

ПРАВО ЛЮДИНИ НА МИР: ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ЗАГРОЗИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Анотація. У статті досліджуються внутрішні та зовнішні загрози реалізації права людини на мир, їх взаємозв'язок та взаємообумовленість. Зазначається, що сучасні загрози праву людини на мир не обмежуються суто зовнішньою складовою або відповідними соціальними і природними процесами, які мають транснаціональний та загальний характер і порушують стабільний прогресивний розвиток суспільств та громадян. Підкреслюється, що не менш небезпечними є також окремі внутрішні загрози забезпечення права людини на мир, які проявляються в межах конкретних держав, дестабілізують та навіть руйнують суспільство зсередини, нерідко призводячи до посилення внутрішніх конфліктів, диктатури, соціальної несправедливості, а в окремих випадках – до геноциду та навіть громадянських війн. Робиться висновок, що ефективного забезпечення та захист права на мир вимагає узгоджених, скоординованих зусиль сучасних держав, міжнародних організацій та громадянського суспільства, спрямованих на попередження конфліктів, зміцнення правопорядку та формування глобальної культури миру, принципи якої повинні закладатися в регіональний та національний контекст даної культури.

Ключові слова: право на мир, права і свободи людини, загрози праву на мир, держава, громадянське суспільство, культура миру, мораль.

Annotation. The article examines internal and external threats to the realization of the human right to peace, their interconnection and interdependence.

Among the external threats to the realization of the human right to peace are: wars, armed conflicts between states or so-called acts of military aggression and the associated arms race and militarization of societies; environmental, economic, social and other disasters or crises, which in modern conditions are becoming increasingly global in nature and are capable of provoking conflicts for survival, intensifying uncontrolled migration and social tension; transnational crime and international terrorism, which not only create a direct threat to the physical security of citizens, but also lead to a number of negative socio-economic and other consequences that limit people's access to vital social benefits and significantly complicate the process of exercising their rights and freedoms. Internal threats to the realization of the human right to peace are the strengthening of autocratic tendencies in the development of individual states, accompanied primarily by a decrease in political competition, restrictions on the rights and freedoms of citizens, monopolization of the information space of society, weakening of the role of civil society in the political, economic, informational and other spheres of life; various forms of social discrimination, which generates polarization of society, the emergence of radical movements in it, capable of provoking violence, mutual distrust in the system of functioning of civil society institutions; significant miscalculations in the formation and implementation of educational, cultural, family and information policies in the state.

It is emphasized that external and internal threats to the right to peace do not exist in isolation, but on the contrary, they mutually reinforce each other. It is concluded that the effective provision and protection of the right to peace requires concerted, coordinated efforts of modern states, international organizations, and civil society aimed at preventing conflicts, strengthening law and

order, and forming a global culture of peace, the principles of which should be embedded in the regional and national context of this culture.

Key words: *the right to peace, human rights and freedoms, threats to the right to peace, state, civil society, culture of peace, morality.*

Постановка проблеми. Сучасна цивілізація розвивається в умовах системної кризи, яка охопила практично всі важливі сфери суспільного життя (політику, економіку, культуру, міжнародні відносини тощо) та зумовила інверсію змісту значної кількості соціальних цінностей, що супроводжує нинішній етап глобальних трансформацій та породжує певну невизначеність перспектив подальшого поступу людства. Подібні історичні етапи вимагають звернення особливої уваги до збереження миру як фундаментальної засади для забезпечення сталого розвитку суспільств та гармонійного співіснування людей, у тому числі здійснення ними реалізації всієї системи належних їм прав і свобод. Цінність миру в умовах зростання збройних конфліктів, соціальних, економічних та екологічних криз, посилення протестних настроїв у світі, стає не просто політичним ідеалом, а необхідною практичною передумовою для запобігання подальшим соціальним деструкціям та людським стражданням, найважливішим ресурсом розбудови нових моделей функціонування та розвитку людської цивілізації, заснованих на моральних цінностях, діалозі, міжнародній солідарності та повазі до прав і свобод людини.

У зв'язку із цим, право людини на мир набуває якості найважливішого маркеру міжнародної та внутрішньодержавної безпеки, реальність забезпечення та захисту якого вимагає переосмислення існуючих підходів до розуміння миру як об'єкта даного права, а також його гарантій в нових інформаційних та технологічних реаліях, дефіцит яких в умовах сьогодення має очевидний характер. Сучасні виклики і загрози, зокрема такі як війни, тероризм, пандемії, політична нестабільність та корупція, екологічні катаклізми та економічні кризи, соціальна нерівність та дискримінація тощо, негативно впливають на реалізацію права на мир, зміст якого повинен осмислюватися як у контексті забезпечення міжнародного правопорядку, так і у взаємозв'язку із безпечним життям громадян у конкретних державах.

Комплексний характер загроз праву людини на мир потребує здійснення певної ревізії існуючих міжнародних та національних механізмів забезпечення даного права, ефективність яких в нинішніх реаліях залишається під питанням з огляду на реальну загрозу виникнення третьої світової війни та численні кризові трансформації, які супроводжують розвиток сучасних держав. Збереження міжнародного та національного миру в цей період не лише актуалізує дослідження зовнішніх та внутрішніх загроз праву на мир, але й слугує однією з основних засад розбудови прогресивно функціонуючих суспільств, здатних своєчасно та адекватно відповідати на виклики майбутнього.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблематика сучасного миробудівництва перебуває у фокусі посиленої уваги українських та зарубіжних вчених, що слід визнати цілком закономірним наслідком кризових реалій нинішнього етапу розвитку світового правопорядку. При цьому особливої значущості та гостроти питання забезпечення та захисту права людини на мир має для Української держави, яка вже четвертий рік перебуває у стані повномасштабної війни з Російською Федерацією. Серед дослідників даної проблематики потрібно назвати насамперед наукові праці В. Аль-Сааді, Д. Белова, С. Бобровник, О. Богінча, Р. Губаня, І. Іванків, Н. Клещенко, П. Лисянського, М. Ноняка, Н. Оніщенко, Б. Парахонського, Н. Пархоменко, О. Скрипнюка, Д. Уолліс, В. Чалапка, В. Шабаса, Г. Яворської тощо.

Незважаючи на вагомий внесок цих та інших вчених у проблематику сучасного миробудівництва, зокрема питань забезпечення та захисту права на мир, все ж потрібно визнати, що окремі питання сутності та природи даного права, чинників його утвердження у міжнародному та національних правопорядках, а також основних загроз його практичної реалізації, ще не отримали належного доктринального осмислення у соціогуманітарному науковому дискурсі, а тому потребують здійснення подальших наукових пошуків.

Мета статті. Метою статті є визначення основних зовнішніх та внутрішніх загроз практичної реалізації права людини на мир на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проблематики пошуку ефективних механізмів миробудівництва в сучасних технологічних та, зокрема, інформаційно-комунікативних реаліях і обумовлених ними викликів і загроз подальшого розвитку людства потребує насамперед розробки концептуального підходу до розуміння сутності та природи права людини на мир, не обмеженого традиційним міжнародним контекстом його сприйняття як факту відсутності збройних конфліктів між державами та миротворчої діяльності, спрямованої на запобігання таким конфліктам, а також подолання їх тяжких соціальних, економічних, екологічних та інших наслідків. Погоджуючись з тим, що основні засади розвитку сучасного світового правопорядку та мирного співіснування держав і народів закріплюються насамперед у міжнародному праві та забезпечуються, відповідно, державами та міжнародними організаціями як його основними суб'єктами, все ж вважаємо, що сутність та природа права на мир повинна осмислюватися в контексті інтегративного праворозуміння, яке враховує принаймні три основні його концепції або теорії – позитивістську, природно-правову та соціологічну.

У вказаному контексті потрібно наголосити на тому, що право людини на мир – це фундаментальна соціальна цінність, зміст якої глибоко вкорінений в основних концепціях праворозуміння (природно-правова, позитивістська та соціологічна), що надає можливість більш повно розкрити її характеристики та функціональне призначення, а також визначити її значущість для забезпечення стабільного розвитку сучасного міжнародного та національних правопорядків. Зміст права на мир не може бути належним чином розкрито крізь призму політичних декларацій та міжнародно-правових актів; він об'єктивно потребує також розгляду морально-релігійних, метафізичних засад даного права, а також його соціальної обумовленості та особливостей практичної реалізації в межах визначених темпорально-просторових вимірів.

Враховуючи зазначений ракурс осмислення сутності та природи права людини на мир, спробуємо визначити основні загрози його реалізації та захисту, які умовно пропонуємо поділити на дві групи: зовнішні та внутрішні.

Так, серед зовнішніх загроз праву людини на мир слід насамперед назвати війни, збройні конфлікти між державами або так звані акти військової агресії та пов'язана з ними гонка озброєнь і мілітаризація суспільств. При цьому будь-яка війна або акт збройної агресії – це безпосереднє та найбільш тяжке за своїм характером порушення як права на мир, так і практично всіх інших прав і свобод людини, оскільки її наслідки, як правило, проявляються у масових жертвах серед військових та мирного населення, у руйнації важливих об'єктів соціальної, енергетичної, транспортної та іншої інфраструктури, які у повсякденному режимі забезпечують життєдіяльність громадян, а також у збільшенні гуманітарних криз, ескалації різного насильства та дестабілізації регіонів.

Як справедливо відзначається у сучасній юридичній літературі, агресія у сучасному міжнародному праві є одним із найбільш тяжких міжнародних злочинів, який становить безпосередню та найбільш серйозну загрозу миру та безпеці людства. Небезпечність цього злочину зумовлена тим, що він спрямований проти основоположних принципів міжнародного права, зокрема принципу відмови від погрози силою та застосування її у міжнародних відносинах; принципу вирішення спорів мирними засобами; принципу суверенної рівності держав та поваги до державного суверенітету; принципу невтручання у внутрішні справи інших держав тощо. У зв'язку із цим, визначальним вектором діяльності ООН, інших міжнародних організацій та держав є сприяння міжнародному миру та безпеці шляхом застосування ефективних спільних заходів як на міжнародному, так і національному рівні, з метою попередження та елімінації загроз миру, протидії актам агресії чи іншим діям, які порушують мир, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права [1, с. 342].

Необхідно звернути увагу також на те, що збільшення видатків на військові потреби, нарощування арсеналів зброї, у тому числі масового ураження, несе загрозу праву на мир навіть в умовах відсутності військових конфліктів, оскільки створює атмосферу недовіри і страху, провокуючи військове суперництво держав. Загрози для миру у даному випадку проявляються, зокрема, у зростанні ризиків початку військових конфліктів, у необхідності відволікання важливих ресурсів від потреб розвитку таких найважливіших галузей забезпечення мирного, безконфліктного життя громадян як охорона здоров'я, освіта, культура, соціальна сфера тощо, врешті-решт, у посиленні міжнародної напруги та загальної недовіри між державами та їх суспільствами. Якщо говорити про сучасний етап цих подій, то він значною мірою ускладнюється ще й тим фактом, що нинішнє протистояння між державами включає модернізацію ядерних сил та іншої зброї масового ураження, випробування гіперзвукової зброї, мілітаризацію космосу і Арктики.

Останнє пов'язано з тим, що гонка озброєнь, яка супроводжується зростанням військових витрат, може спровокувати конфлікти і нестабільність, збільшуючи кількість гуманітарних криз. При цьому у регіональному контексті зростання військових витрат може провокувати гонку озброєнь серед сусідніх країн, що збільшує ймовірність локальних конфліктів. Також, мілітаризація може призводити до нестабільності в прикордонних регіонах, посилюючи потоки біженців і внутрішньо переміщених осіб, що створює додаткові соціально-економічні виклики для сусідніх країн і регіону в цілому. Ці наслідки підкреслюють необхідність посилення міжнародного контролю над озброєннями та розвитку програм співпраці для забезпечення миру і стабільності в регіоні [2, с. 31-32].

Окрім збройних конфліктів між державами, суттєвими зовнішніми загрозами праву на мир є також екологічні, економічні, соціальні та інші катастрофи або кризи, які в сучасних умовах набувають все більш глобального характеру та здатні спровокувати конфлікти за виживання, посилювати неконтрольовану міграцію та соціальну напругу. Окреме місце серед цих глобальних загроз забезпеченню реалізації права на мир займає інформаційно-технологічна складова, в межах якої використовуються невійськові засоби підризу миру, зокрема такі як кібератаки, фейкові новини, агресивна пропаганда, різноманітні маніпуляції громадською думкою тощо.

Як відомо, сучасне суспільство характеризується небаченим раніше збільшенням впливу інформаційної складової на соціальне буття. При цьому окремі сучасні дослідники небезпідставно наголошують, що життєдіяльність глобального інформаційного суспільства ускладнюється вектором агресії і насильства, їх специфічного замовлення з урахуванням соціально-економічної та культурної ситуації регіональних просторів і часових характеристик соціуму. Насильство входить у мову, семантику засобів масової інформації, повсякденні комунікації. Основна небезпека інформаційного насильства полягає у тому, що воно викликає постійний і глибокий емоційний стрес, зумовлений невідповідністю родової інформації, яка зберігається у підсвідомості людини на генетичному рівні, та нав'язуваної ззовні через свідомість поточної інформації. Усе перераховане актуалізує проблему інформаційного насильства, презентуючи її як соціально-філософську проблему, пов'язану з витоками буття та екзистенцією людини [3, с. 434-435, 447].

Очевидним слід визнати, що в умовах такого інформаційного насильства та різноманітних маніпуляцій неможливо вести мову про належний рівень або ефективність практичного забезпечення та захисту права людини на мир, оскільки негативні інформаційні впливи на свідомість, волю та поведінку громадян порушують їх нормальну життєдіяльність, у комунікативних практиках якої насильство поступово починає сприйматися як цілком адекватний та виправданий засіб вирішення спорів та/або досягнення будь-якої поставленої мети, у тому числі особистого інтересу.

Нарешті, ще однією суттєвою зовнішньою загрозою праву на мир є транснаціональна злочинність та міжнародний тероризм, які не лише створюють безпосередню загрозу для фізичної безпеки громадян, але й призводять до низки негативних соціально-економічних та

інших наслідків, які обмежують доступ людей до життєво необхідних соціальних благ та значно ускладнюють процес реалізації ними належних їм прав і свобод. Транснаціональна злочинність, у тому числі міжнародний тероризм, торгівля людьми, кіберзлочинність тощо, суттєво підривають національну, регіональну та навіть міжнародну безпеку, порушуючи тим самим право людини на мир, яка позбавляється або обмежується у зв'язку із цим у доступі до базових соціальних послуг, зокрема таких як охорона здоров'я, освіта, житло і т.п. Як наслідок, знижується якість життя громадян, особливо з соціально вразливих верств населення, які не мають повноцінної можливості здійснювати низку своїх фундаментальних прав і свобод, що забезпечують їх фізичне і соціальне буття.

Особливе місце у структурі міжнародної злочинності займають злочини проти людяності, що «виступають як каталізатор для рефлексії над міжнародною мораллю та правопорядком». Ці злочини викликають найбільше страждання та загибелі цивільних осіб, вони не лише порушують принципи гідності людини, але й свідчать про глибоку вразливість міжнародного правопорядку [4].

Водночас, загрози праву людини на мир не обмежуються суто зовнішньою складовою або відповідними соціальними і природними процесами, які мають транснаціональний характер та порушують стабільний прогресивний розвиток суспільств і громадян. Адже не менш небезпечними є і деякі внутрішні загрози праву людини на мир, які дестабілізують та навіть руйнують суспільство зсередини, нерідко призводячи до посилення внутрішніх конфліктів, диктатури, соціальної несправедливості, а в окремих випадках – до геноциду та навіть громадянських війн. Серед таких внутрішніх загроз праву людини на мир слід насамперед назвати посилення авторитарних тенденцій розвитку окремих держав, що супроводжуються передусім зниженням політичної конкуренції, обмеженням прав і свобод громадян, монополізацією інформаційного простору суспільства, послабленням ролі громадянського суспільства у політичній, економічній, інформаційній та інших сферах життя.

У вказаному контексті слід погодитися з думкою, що регрес демократії як авторитаризація є свідченням поступового зниження якості демократії, що може призвести до зміни її складових та становлення авторитарного режиму. Занепад, викликаний ослабленням політичних інститутів держави, економічною нерівністю і соціальним невдоволенням, популізмом та маніпуляціями під час виборів, призводить до згортання демократії, порушення прав особистості і свободи думки, ставить під сумнів ефективність та сталий характер демократичних систем [5, с. 181].

Очевидним слід визнати, що право на мир неможливо в належній мірі реалізувати в державі, в якій громадяни позбавляються або суттєво обмежуються у праві вільно виражати свої погляди і переконання, де не забезпечується конституційне право громадян на участь в управлінні державними справами, в якій економічні ресурси перерозподіляються та використовуються здебільшого для зміцнення державної влади, що поглиблює соціальне розшарування, криміналізацію суспільства та корупцію, підриває довіру громадян до держави, а також сприяє формуванню насильницьких форм громадянського спротиву.

У повній мірі це стосується і різних форм соціальної дискримінації, яка породжує поляризацію суспільства, виникнення радикальних рухів в ньому, здатних провокувати насильство, взаємну недовіру в системі функціонування інститутів громадянського суспільства. Соціальна дискримінація та радикалізація є серйозними внутрішніми загрозами для реалізації права людини на мир, оскільки вони руйнують соціальну злагоду та гармонію, а також призводять до зростання насильства і конфліктів всередині суспільства. Адже дискриміновані групи, так само як і окремі громадяни, відчуваючи дискримінацію та несправедливість, можуть почати діяти радикально, вдаючись до насильства або агресії для досягнення своїх цілей [6]. При цьому радикалізація може бути відповіддю не лише на соціальну дискримінацію, але й на такі явища як релігійна нетерпимість, етнічні та соціальні протиріччя, але, за будь-яких причин її виникнення, вона підсилюватиме насильницькі форми вирішення спірних чи конфліктних ситуацій, створюючи своєрідне «порочне коло», яке все

складніше розірвати. В умовах соціальної дискримінації та радикалізації будь-які меншини та навіть окремі громадяни можуть стати об'єктами насильства, що не можна допускати в умовах функціонування демократичної, правової та соціальної держави, в якій гарантуються права на особисту безпеку і захист.

Крім цього, суттєві прорахунки у формуванні та реалізації освітньої, культурної, сімейної та інформаційної політики в державі також можуть стати значною внутрішньою загрозою праву людини на мир, оскільки ці сфери відіграють ключову роль у механізмі формування соціальних норм, цінностей та відносин в суспільстві. У цьому сенсі освіта, особливо гуманітарна, є основою для формування у дітей та молодого покоління розвиненої громадянської свідомості та культури миру і якщо в системі освітніх відносин підтримуються, наприклад, дискримінаційні наративи чи ідеології, що розділяють людей за будь-якими формальними ознаками, одночасно підвищуючи соціальну напругу між різними групами населення, не заохочується розвиток критичного мислення у учнів та студентів, не приділяється достатня увага виховній складовій освітнього процесу та цілеспрямовано обмежується доступ до освіти для певних груп населення, то це створює суттєве підґрунтя для збільшення соціальної напруги в суспільстві, його радикалізації та поляризації, врешті-решт, до розвитку численних конфліктів між громадянами.

Те ж саме стосується і культурної політики, оскільки культура та цінності, які підтримує держава, мають важливе значення для формування гармонійних відносин в суспільстві. Як зазначається у науковій літературі, «культура миру – це безліч цінностей, позицій, традицій, моделей поведінки та способів життя, в основі яких лежить повага до життя, припинення насильства та практика ненасильства, що досягається за допомогою освіти, діалогу та кооперації. Йдеться про глибоку повагу до прав людини, визнання принципу суверенітету, територіальної цілісності та політики національної незалежності країн; обов'язкове мирне вирішення конфліктів; рівновагу між потребами розвитку та потребами навколишнього середовища; вірність ідеям свободи, права, демократії, толерантності, солідарності, співпраці, плюралізму, діалогу та взаєморозуміння на всіх рівнях суспільства та у міжнародних справах... Побудова такої, глобалізованої культури миру не може бути досягнута шляхом її декларування чи нав'язування декретом. Адже культура миру – це перехід від логіки сили та страху до логіки розуму та любові. Тобто, щоб стати реальною нормою життя, народною традицією, політичним імперативом, вона має увійти у серця та уми людей. Саме тому у вирішенні проблеми побудови культури миру основний акцент зроблено на освіту, зокрема освіту в дусі миру (миротворчу) як освіту майбутнього» [7, с. 120-121].

Відтак, якщо державна політика не враховує культурне розмаїття суспільства, заохочує домінування однієї культури та ідеології над іншими за допомогою адміністративного ресурсу, примусово нав'язуючи одну національну культуру в поліетнічних суспільствах, або використовує культуру та її складові для виправдання насильства і конфліктів, це неминуче стає загрозою для мирного та безпечного співжиття громадян в такій державі, що може призвести до зростання протестних настроїв в суспільстві, ескалації соціальної напруги та збільшення насильницької форми вирішення конфліктів, у тому числі побутових. У будь-якому випадку культурні цінності не можуть і не повинні використовуватися для виправдання насильства або дискримінації, так само як і здійснювана в державі культурна політика не повинна виховувати небезпечні для суспільства стереотипи або концепти, які створюють передумови для поширення в ньому ненависті та насильства (наприклад, стереотипи про так званих «зовнішніх ворогів держави та її національної культури»).

У контексті пошуку ефективних засобів протидії вказаним вище загрозам, слід звернути також увагу на той факт, що всі вони справляють системний деструктивний вплив на реалізацію права людини на мир, оскільки зазначені загрози є взаємопов'язаними між собою. Зокрема, слід погодитись, що мілітаризація сприяє зростанню націоналістичних настроїв і підживлює пропагандистські кампанії, спрямовані на формування образу ворога, що, у свою чергу, погіршує міжнаціональні стосунки та знижує ефективність міжнародної співпраці у

вирішенні глобальних проблем, таких як боротьба з тероризмом, зміни клімату і пандемії [2, с. 31].

Зовнішні гібридні загрози, які можуть включати в себе кібератаки, агресивну пропаганду, поширення фейкових новин та інші маніпулятивні технології управління масовою свідомістю, що використовуються проти певних держав, здатні суттєво посилювати внутрішню нестабільність в суспільствах, а також сприяти соціальній дискримінації та конфронтації між різними групами населення у відповідних державах. Більше того, проблеми суспільного розвитку в окремих державах можуть бути використані зовнішніми акторами з метою провокування виникнення внутрішніх конфліктів, зокрема етнічних чи релігійних, що досягається за рахунок їх активного втручання в національний інформаційний простір.

Транснаціональний тероризм як зовнішня загроза праву на мир у багатьох випадках прискорює внутрішню радикалізацію суспільства чи окремих соціальних груп в межах держави, особливо якщо він поєднується з деструктивним інформаційним впливом, впливаючи у такий спосіб на громадську думку та створюючи додаткові проблеми національної безпеки, які посилюють екстремістські настрої всередині країни. Необхідно також враховувати й те, що внутрішній екстремізм може стати цілком природною відповіддю на зовнішні терористичні загрози, особливо в умовах тривалого використання тероризму як засобу впливу на суспільство. Останнє пов'язано з тим, що суспільство або окремі його представники чи групи в такому випадку можуть почати сприймати насильство як виправданий засіб для боротьби з будь-яким ворогом, у тому числі з меншинами, політичними опонентами, економічними конкурентами тощо.

Серед різноманітних соціальних процесів, які в умовах глобалізації детермінують широкі масштаби застосування насильства, у тому числі у формі тероризму, у науковій літературі називають прогресуюче зростання соціально-економічної диференціації й нерівності в різних країнах і регіонах світу; подальше наростання дисбалансу інтересів, потреб і цінностей між державами і народами; поширення тенденцій диктату й подвійних стандартів у практиці міжнародних відносин; зниження рівня контролю за доступом до новітніх технологій виробництва зброї масового ураження; посилення інформаційно-психологічної агресії проти населення й урядів країн світу; загострення процесів духовної деградації суспільства тощо [8, с. 237]. Тероризм має глибоке підґрунтя, що базується як на умовах соціального буття людей, так і на економічному і політичному становищі держави (наприклад, зниження життєвого рівня населення, що викликає заздрість, злість, ненависть; збільшення рівня безробіття; внутрішньодержавні конфлікти; розпалення національної та іншої ворожнечі певними групами людей тощо) [9, с. 597].

Необхідно також враховувати й те, що військові конфлікти, економічні та кліматичні катаклізми, як правило, значно посилюють соціальну нерівність та бідність серед населення, а також сприяють погіршенню умов для освітнього і культурного розвитку. У зв'язку із цими зовнішніми загрозами праву людини на мир велика кількість осіб фактично позбавляється можливості нормально розвиватися в мирних умовах, що нерідко провокує соціальні конфлікти на різних рівнях. Водночас, недоступність освіти та відсутність дієвої культурної політики можуть призвести до того, що громадяни почнуть сприймати екстремізм і насильство як найбільш ефективний засіб для вирішення економічних і соціальних проблем.

Як бачимо, зовнішні та внутрішні загрози праву на мир існують не ізольовано, а навпаки – взаємно посилюють одне одного. Узагальнено такий взаємозв'язок можна представити у вигляді наступної формули: зовнішні загрози праву на мир можуть прискорити або поглибити внутрішні проблеми розвитку суспільств і держав, які у багатьох випадках почнуть вирішуватися за допомогою агресії та насильства, а внутрішні загрози можуть призвести до деструктивного зовнішнього втручання або конфлікту, посилення маніпулятивного інформаційного впливу та інших негативних наслідків, які унеможливають мирне та прогнозоване співіснування громадян, соціальних груп та суспільств між собою. Наявність такого взаємозв'язку між зовнішніми та внутрішніми загрозами праву на мир

свідчить про те, що ефективна протидія зазначеним загрозам може бути досягнута лише у випадку застосування комплексного підходу до розробки соціонормативних та інституційних механізмів його забезпечення та захисту, який повинен бути заснований на системній інтеграції правових, моральних, культурних, економічних, політичних, інформаційних та інших заходів, скоординованих між собою на глобальному, регіональному та національному рівнях.

Ефективна протидія зовнішнім та внутрішнім загрозам праву на мир не може бути досягнута лише за допомогою удосконалення міжнародного співробітництва та дипломатії, розробки і прийняття міжнародних та національних норм, які закріплюють право на мир, підтримки незалежних правозахисних інститутів, розробки відповідних програм забезпечення міжнародної та національної безпеки тощо. Адже в сучасних реаліях функціонування глобального інформаційного суспільства першочергового значення набуває насамперед впровадження програм виховання та освіти в дусі миру, прав людини, утвердження традиційної моралі в суспільстві та ненасильницьких способів вирішення конфліктів; підтримка громадських ініціатив, реалізація яких спрямована на діалог, міжкультурну взаємодію та примирення, а також протидію пропаганді війни, екстремізму, ксенофобії та мілітаризації свідомості через ЗМІ, інтернет та культурні проекти; розвиток цифрової грамотності та критичного мислення серед громадян тощо. При цьому потрібно також впливати і на зниження економічних та політичних причин конфліктів та насильства, зокрема бідності, соціальної несправедливості, корупції, дискримінації та владного свавілля.

Висновки. Таким чином, можемо зробити наступні висновки з проведеного дослідження:

1. Сучасні загрози праву на мир мають багатоаспектний та взаємопов'язаний характер, підкреслюють його вразливість як реального та життєздатного принципу улаштування численних комунікативних практик та вимагають відповідного переосмислення його змістовно-функціональних характеристик, які включають в себе щонайменше соціокультурні, інформаційні, економічні та політичні складові. Правильне розуміння взаємозв'язку між зовнішніми та внутрішніми загрозами праву на мир надає можливість виявити системні чинники, які заважають забезпеченню та захисту даного права, а також сформулювати основу для розробки комплексних механізмів його ефективної практичної реалізації.

2. Ефективне забезпечення та захист права на мир вимагає узгоджених, скоординованих зусиль сучасних держав, міжнародних організацій та громадянського суспільства, спрямованих на попередження конфліктів, зміцнення правопорядку та формування глобальної культури миру, принципи якої повинні закладатися в регіональний та національний контекст даної культури. Комплексний характер права на мир передбачає, що його належне забезпечення та захист є неможливим лише в межах функціонування відповідних правових та владно-інституційних механізмів, а отже реальність даного права об'єктивно потребує скоординованої діяльності всіх суб'єктів міжнародних відносин та інститутів громадянського суспільства, об'єднаної спільною ціннісною морально-правовою основою та спрямованої на недопущення мілітаризації суспільної свідомості, зміцнення довіри між народами, розвиток просвітницьких ініціатив, а також на формування такого соціального середовища, в якому пріоритет віддається мирному вирішенню спорів та захисту людського життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Максим Х. «Агресія» як імперативна норма міжнародного права: генезис розвитку. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «ПРАВО». 2023. Вип. 79. Ч. II. С. 341-346. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.53>.
2. Лисянський П. П. Процеси мілітаризації суспільства в країнах пострадянського простору як загроза безпековій ситуації в європейському регіоні. Актуальні проблеми політики. 2024. Вип. 74. С. 27-38. DOI: <https://doi.org/10.32782/app.v74.2024.4>.

3. Чалапко В. В. Інформаційне насильство як онтологічне підґрунтя глобального протиборства. Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків: ФОП Федорко М. Ю., 2021. С. 434-455.
4. Мануїлова К. В. Становлення та розвиток концепції відповідальності за міжнародні злочини, що порушують права людини. Академічні візії. 2023. Вип. 17. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10072003>. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/680/607>. (дата звернення: 07.07.2025).
5. Ткач О. Згортання демократії як небезпека повернення до авторитаризму. Політичні дослідження. 2021. № 2. С. 170-185. DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2021-2-9>.
6. Бондаренко Л. О., Солохіна Л. О., Шелкошвеев І. В. Психологічні наслідки дискримінації у правовій системі. Габітус. 2024. Вип. 60. С. 227-230. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.60.37>.
7. Кондрацька Л. А. Культура миру: духовний вимір освіти майбутнього. Духовність особистості: методологія, теорія і практика. 2022. № 1 (103). С. 119-130. DOI: <https://doi.org/10.33216/2220-6310-2022-103-1-119-130>.
8. Лясота Л. І. Фактори детермінації міжнародного тероризму в контексті процесу глобалізації. Держава і право. Серія: Політичні науки. 2016. Вип. 71. С. 232-245.
9. Марков К. А., Беляєва Є. О. Міжнародний тероризм як міжнародний злочин. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 10. С. 596-598. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-10/155>. URL: http://lsey.org.ua/10_2021/157.pdf.

УДК 343.2:343.98

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-53-59><https://orcid.org/0000-0002-9383-4703>**Чорний Сергій Володимирович**

доцент кафедри приватного права

Навчально- наукового інституту «Юридичний інститут»

Київського національного університету імені Вадима

Гетьмана,

PhD в галузі права,

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ «ВЗАЄМОДІЯ» В СИСТЕМІ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ

Анотація: У статті аналізується теоретико-правове розуміння поняття «взаємодія» в контексті публічного адміністрування. Взаємодія є важливою складовою ефективного функціонування публічної адміністрації та забезпечення належного виконання державних функцій. Автор зосереджує увагу на тому, як це поняття інтегрується в систему управлінських відносин, визначаючи його роль у взаємодії між різними органами державної влади, громадськими інститутами та громадянами.

Взаємодія в публічному адмініструванні відображає процеси співпраці та координації між суб'єктами адміністративної діяльності з метою досягнення загальнодержавних інтересів. Це співробітництво може мати різні форми: від адміністративного контролю до стратегічного партнерства у вирішенні державних завдань. Одним із важливих аспектів є формування правових механізмів, які забезпечують безперервне і ефективне функціонування взаємодії між органами публічної влади.

У статті також розглядається взаємодія як засіб реалізації принципів правового державного управління, зокрема принципу правової визначеності, прозорості, підзвітності та публічної участі. Особлива увага надається правовому регулюванню цього процесу, оскільки саме через нормативно-правову базу забезпечується ефективність та результативність взаємодії в публічному адмініструванні.

Поняття взаємодії в публічному адмініструванні має комплексний характер, оскільки включає як внутрішні, так і зовнішні аспекти. Внутрішня взаємодія охоплює координацію діяльності між різними органами публічної влади та їх підрозділами, в той час як зовнішня взаємодія передбачає співпрацю з громадянами, бізнесом та іншими зацікавленими сторонами. Для забезпечення ефективної взаємодії важливими є налагодження механізмів зв'язку, контроль за виконанням обов'язків, а також спільне вирішення проблемних питань у рамках правових та управлінських процесів.

У результаті дослідження зазначається, що інтеграція принципів взаємодії у публічному адмініструванні є важливою умовою розвитку демократичних процесів у країні. Вона дозволяє значно підвищити рівень управлінської ефективності, забезпечити більш відкриту і прозору роботу органів влади та сприяти створенню умов для подальшого розвитку правової держави.

Ключові слова: взаємодія, публічне адміністрування, правове регулювання, державне управління, правова визначеність, публічна адміністрація, адміністративний процес.

Annotation: The article analyzes the theoretical and legal understanding of the concept of "interaction" in the context of public administration. Interaction is an essential component for the effective functioning of public administration and ensuring the proper execution of state functions. The author focuses on how this concept is integrated into the system of managerial relations, defining its role in the interaction between various state authorities, public institutions, and citizens.

Interaction in public administration reflects the processes of cooperation and coordination between subjects of administrative activity aimed at achieving national interests. This cooperation

can take different forms, from administrative control to strategic partnerships in solving state tasks. One of the important aspects is the formation of legal mechanisms that ensure the seamless and effective functioning of interaction between public authorities.

The article also considers interaction as a means of implementing the principles of legal state governance, in particular the principle of legal certainty, transparency, accountability, and public participation. Special attention is paid to the legal regulation of this process, as it is through the regulatory framework that the effectiveness and results of interaction in public administration are ensured.

The concept of interaction in public administration is complex, as it includes both internal and external aspects. Internal interaction involves the coordination of activities between different public authorities and their subdivisions, while external interaction involves cooperation with citizens, businesses, and other interested parties. To ensure effective interaction, it is important to establish communication mechanisms, monitor the fulfillment of duties, and jointly address problem issues within the framework of legal and managerial processes.

As a result of the study, it is emphasized that the integration of interaction principles in public administration is an important condition for the development of democratic processes in the country. It significantly improves managerial effectiveness, ensures a more open and transparent operation of government bodies, and contributes to the creation of conditions for the further development of the rule of law state.

Keywords: interaction, public administration, legal regulation, state governance, legal certainty, public administration, administrative process.

Постановка проблеми. Поняття взаємодії між органами, наділеними державною субординаційними повноваженнями на сьогодні не має єдиної концепції як в теорії права так і у практичній діяльності. Треба зауважити, що субординаційні відносини будуються на підставі прямого підпорядкування, з погляду взаємовідносин із органами публічного адміністрування. Субординація відбувається між органами, що перебувають у субординаційних структурних зв'язках, між якими існують відносини адміністрування та функціонують за принципом «вертикалізації». Незалежні друг від друга суб'єкти наділені владними повноваженнями перебувають у координаційних структурних зв'язках між собою. При взаємодії вони мають спільну мету для виконання.

Метою статті є розкриття питань взаємодії в системі публічного адміністрування.

Стан дослідження. Питання взаємодії суб'єктів публічної адміністрації в своїх наукових працях розкривали С.А. Анісімова, А.А. Вичугова, О.В. Кузьменко, Н.С. Чередніченко, В.Г. Чорна, Л.О. Федулова та ін.

Виклад основного матеріалу. Взаємодія в системі публічного адміністрування є однією з ключових складових ефективної державної політики та управління. У сучасному світі, де постійно змінюються економічні, політичні, соціальні та екологічні умови, важливість налагодження та вдосконалення взаємодії між різними органами влади, громадськими інституціями та іншими суб'єктами управлінських процесів стає дедалі очевиднішою.

Особливо актуальним це питання є в контексті глобалізації, інтеграції до міжнародних структур і впровадження реформ, які сприяють розвитку демократичних інститутів. Взаємодія між органами державної влади, місцевого самоврядування, організаціями громадянського суспільства та приватним сектором необхідна для досягнення прозорості, підзвітності, а також для забезпечення ефективності управлінських рішень.

В Україні, в умовах складних реформ у сфері публічного адміністрування, потреба в ефективній взаємодії між усіма гілками влади стає надзвичайно важливою для вирішення проблем, таких як управління публічними ресурсами, соціальний захист, інфраструктурні та екологічні питання. Крім того, процеси децентралізації, впровадження електронного урядування, а також взаємодія з міжнародними організаціями потребують чіткої координації і взаємодії між різними рівнями влади, що значно підвищує ефективність адміністративних процесів.

З урахуванням національних інтересів і світових тенденцій в управлінні, а також зростаючих вимог до публічного сектору, питання взаємодії в системі публічного адміністрування стає все більш важливим для забезпечення стабільного розвитку держави та її ефективного функціонування в умовах сучасних викликів.

Велика Енциклопедія визначає поняття «взаємодії» як процес впливу різних об'єктів один на одного, їхню взаємну обумовленість та зміну стану або взаємоперехід, а також породження одним об'єктом іншого. Взаємодія являє собою вид прямого або опосередкованого, зовнішнього або внутрішнього відношення, зв'язків [1, с. 7].

Великий тлумачний словник сучасної української мови пропонує таке визначення: «взаємодія – це взаємний зв'язок між предметами у дії, а також погоджена дія між ким-, чим-небудь, взаємний вплив тіл чи частинок, який зумовлює зміну стану їхнього руху» [2].

Філософське трактування поняття «взаємодія» базується на тому, це сутність взаємозв'язків між різними об'єктами для характеристики форм людського буття, людської діяльності і пізнання. У понятті взаємодія фіксуються прямі і «зворотні» впливи речей один на одного, обміни речовиною, енергією й інформацією між різними об'єктами, між організмами і середовищем, форми кооперації людей у різних ситуаціях співробітництва. Взаємодія охоплює прямі й опосередковані відносини між об'єктами і системами [3, с. 247].

Філософське трактування взаємодії передусім орієнтує на те, що відповідні процеси взаємодії визначають структурну організацію системи і порядок її об'єднання, поряд з іншими об'єктами, в систему вищого порядку [4, с. 21].

Науковці різних наукових шкіл теж мають різне трактування цього явища. Так, В.М. Круглий наголошує на тому, що взаємодія між будь-якими соціальними суб'єктами представляє собою комплекс всіх можливих взаємозв'язків між ними. Він підкреслює, що ці зв'язки є стійкими, об'єктивно визначеними та необхідними, залежать від функцій, які вони виконують, і можуть мати різноманітні форми, які не обмежуються кількісно та якісно у своєму зовнішньому прояві. Також, взаємодія являє собою процес і результат впливу, який суб'єкти взаємодії чинять один на одного [5, с.134].

Г. П. Цимбал доводить, що взаємодія при розслідуванні податкових злочинів являє собою узгоджену, цілеспрямовану в межах компетенції діяльність Державної податкової адміністрації з іншими правоохоронними органами, спрямовану на досягнення загальної мети, із застосуванням при її здійсненні необхідних засобів і методів, які передбачені законом і відомчими нормативними актами для виявлення, розкриття і розслідування злочинів у сфері оподаткування [6, с. 13].

Є. В. Жилін, розглядає взаємодію як форму взаємозв'язку між окремими взаємодоповнюючими елементами відкритої системи...відбувається процес обміну соціальними діями або більше суб'єктами [7, с. 36].

А.Р. Крусян зазначає, що взаємодія є основою та умовою встановлення найрізноманітніших зв'язків між об'єктами, включаючи причинно-наслідкові. Вона є основою будь-якої системи, що завжди передбачає зв'язок (у формі взаємодії) її елементів, компонентів. Відповідно системність як представленість взаємодії об'єктів у всіх її зв'язках та відносинах є також характеристикою взаємодії. Виходячи з того, що взаємодія – це процес безпосереднього або опосередкованого впливу об'єктів (суб'єктів) один на одного, який породжує їхні взаємообумовленість та зв'язок [8, с. 51].

І. Л. Олійник, досліджуючи поняття «взаємодія», розглядає її як застосовану на нормативних актах, взаємозалежну, погоджену за місцем і часом діяльність декількох її суб'єктів, спрямовану на виконання загального завдання зміцнення законності та правопорядку у боротьбі зі злочинністю. При цьому зазначає, що взаємодія – це обмін результатами діяльності, у процесі якої важливо не тільки здійснити обмін інформацією, а й організувати обмін діями, спланувати загальну діяльність [9, с. 10].

Щодо поняття взаємодії з позиції публічного адміністрування, то необхідно зауважити, що під цим трактуванням розуміється управлінська функція, яка спрямована на переведення

системи від індивідуальної до спільної, узгодженої за місцем, часом і метою діяльності, і як процес обміну інформацією.

О.М. Бандурка стверджує, що управління являє собою такий процес взаємодії сторін, при якому одна з них чинить вплив на другу, друга ж виявляється здатною сприйняти такий вплив і будувати свою поведінку відповідним чином [10, с. 13].

І.М. Паньоко визначає взаємодію як управлінське явище, що забезпечує взаємозв'язок керуючої системи (суб'єкт управління) і тієї системи, якою керують (об'єкт управління) [11, с. 8].

Адмініструвальний (управлінський) підхід дозволяє виявити: 1) системні ознаки взаємодії публічної адміністрації щодо реалізації компетенції; 2) елементи взаємодії публічної адміністрації щодо реалізації компетенції; 3) засоби підтримання взаємодії публічної адміністрації щодо реалізації компетенції; 4) форми зв'язків між взаємодіючими суб'єктами; 5) підстави диференціації функцій публічної адміністрації щодо реалізації компетенції.

Взаємодія є діалектичною єдністю боротьби та співробітництва, яка знаходить свій прояв у динамічному, перемінному процесі пульсації, періодичної зміни позитивного та негативного спрямування. Базуючись на філософському понятті взаємодії, інші науки деталізують певні аспекти цього процесу, акцентуючи увагу на методологічно необхідних для даної науки проявах взаємодії. Як вже зазначалось, взаємодія – це динамічне явище, яке відбувається на підставі певної діяльності суб'єктів та за загальними законами діалектики. І в той же час явище, що зумовлює створення та розвиток нової впорядкованої якості – певної структурної одиниці – системи, приведення якої у відповідність із соціально бажаним станом є метою соціального управління [12; 13]. Саме взаємодія є основним фактором побудови структури, тим інтегруючим началом, за допомогою якого здійснюється об'єднання елементів у певний тип цілісності.

Наведене вище дає впевненість стверджувати, що на сьогодні відсутнє у науковому просторі однозначне сприйняття терміну «взаємодія», в той же час ми можемо виокремити спільні ознаки, що впливають з наведених підходів щодо розуміння зазначеного поняття:

- виникає в результаті спільних дій відповідних суб'єктів;
- характерним є спільна мета, завдання та цілі діяльності;
- має характер координаційних відносин суб'єктів, що має незалежний, рівноправний;
- притаманна взаємопогодженість дій у реалізації мети;
- інформаційна забезпеченість суб'єктів взаємодії;
- різний правовий статус суб'єктів у системі взаємодії.

Відповідно до виокремлених ознак можна зазначити, що **взаємодія – це співпраця суб'єктів на підставі взаємодопомоги їх структурних частин та елементів, спрямована на досягнення спільної мети та виконання поставлених завдань.**

Взаємодія передбачає процес обміну інформацією, ресурсами, знаннями та іншими елементами, що сприяють ефективному досягненню цілей. У цьому контексті кожен суб'єкт взаємодії, будь то органи влади, організації або інші учасники, має свої власні функції та завдання, які, однак, потребують скоординованих дій для досягнення загального результату.

Вважаю, що ключові моменти взаємодії в системі публічного адміністрування є:

1) взаємодія в публічному адмініструванні забезпечує ефективну координацію між різними державними органами (виконавчою, законодавчою, судовою владою), що сприяє узгодженому виконанню державних функцій та досягненню стратегічних цілей;

2) одним із основних аспектів взаємодії є безперервний обмін необхідною інформацією та ресурсами між різними інституціями. Це дозволяє оперативно реагувати на зміни в соціально-економічному середовищі та забезпечувати ефективне виконання публічних функцій;

3) взаємодія між різними підрозділами, установами та організаціями в системі публічного адміністрування сприяє гармонізації інтересів та зменшенню конфліктів, що може виникати між різними інституціями або рівнями влади;

4) важливим елементом взаємодії є правова та нормативна база, яка регламентує процеси співпраці між органами державної влади, організаціями, а також між державою та громадянами. Встановлення чітких процедур та стандартів є необхідним для забезпечення прозорості та ефективності взаємодії;

5) взаємодія в публічному адмініструванні передбачає ефективні механізми контролю та підзвітності, що дозволяє забезпечити належний рівень прозорості в діяльності органів влади та уникнути корупційних проявів;

6) взаємодія в системі публічного адміністрування також передбачає співпрацю з іншими секторами, такими як приватний сектор, громадські організації, міжнародні установи тощо. Це дозволяє об'єднати зусилля для вирішення комплексних завдань на рівні держави;

7) взаємодія повинна бути гнучкою і здатною до адаптації до змін у зовнішньому середовищі (економічних, політичних, соціальних). Цей момент є особливо важливим в умовах глобальних викликів і кризових ситуацій;

8) взаємодія в публічному адмініструванні також включає залучення громадськості до процесів ухвалення рішень. Встановлення механізмів зворотного зв'язку і врахування думки громадян є важливим аспектом сучасного публічного управління.

Глобалізація, як складний процес взаємодії країн та регіонів, істотно змінює не лише економічну, але й соціокультурну та політичну сферу. В умовах глобалізації межі між країнами стають менш значущими, що призводить до інтенсивнішої взаємодії на міжнародному рівні. Взаємодія між різними країнами набуває нового характеру, коли на передній план виходить необхідність розв'язання спільних проблем, таких як зміни клімату, економічна стабільність, боротьба з глобальними епідеміями, тероризмом і забезпеченням прав людини.

В умовах глобалізації різні країни прагнуть інтегруватися в глобальну економічну, політичну та соціальну структуру. Це сприяє розвитку нових форм співпраці, таких як міжнародні організації (ООН, СОТ, ЄС, АСЕАН тощо), які виступають платформами для переговорів, вирішення конфліктів та сприяння економічному розвитку через вільну торгівлю, інвестиції та технологічні інновації.

У глобалізованому світі важливу роль відіграє культурна взаємодія. Технології, які сприяють глобальній комунікації, дозволяють людям з різних куточків світу взаємодіяти, обмінюватися ідеями та досвідом. Це сприяє розширенню культурних горизонтів, зближенню різних світоглядів та формуванню спільних цінностей. Проте одночасно це створює певні виклики, такі як збереження культурної ідентичності та адаптація до змін у глобальному контексті.

Політична взаємодія в умовах глобалізації сприяє розвитку міжнародних відносин, створенню нових форм співпраці між державами. Водночас, зростаюча взаємозалежність між країнами може призвести до конфліктів інтересів, політичних суперечок та геополітичної напруги. Важливим аспектом є пошук діалогу між різними політичними системами та державами для уникнення конфліктів і досягнення глобальних цілей, таких як мир і стабільність.

Економічна взаємодія у глобалізованому світі включає в себе міжнародну торгівлю, фінансові потоки, рух капіталу та робочої сили. Взаємодія між країнами у цьому контексті базується на пошуку ефективних механізмів розвитку ринків, усунення бар'єрів для бізнесу, впровадженні інновацій та збереженні сталого економічного зростання.

Інтернет, соціальні мережі, технології зв'язку й електронна комунікація змінили характер взаємодії між людьми, організаціями та державами. Це дозволяє на глобальному рівні швидко обмінюватися інформацією, сприяти міжнародному діалогу, розвитку громадянських ініціатив і реалізації спільних проектів у різних сферах - від науки до культури.

Таким чином, глобалізація впливає на взаємодію не тільки між державами, але й на рівні окремих людей, що сприяє зростанню взаємозалежності у світі. Однак для успішної інтеграції та розвитку необхідно забезпечити баланс між збереженням національних і

культурних особливостей і досягненням спільних глобальних цілей. Взаємодія в умовах глобалізації вимагає гнучкості, відкритості до нових ідей, а також здатності до співпраці для досягнення спільного блага в умовах все більш складних і взаємозалежних міжнародних відносин.

Взаємодія може мати внутрішній та зовнішній характер, відповідно зазначеного змінюється мета та завдання взаємодії.

Внутрішня взаємодія в системі публічного адміністрування передбачає координацію та співпрацю між органами державної влади, місцевого самоврядування, а також державними установами, що функціонують на різних рівнях управлінської ієрархії. Така взаємодія має на меті забезпечення ефективного управління ресурсами, прийняття обґрунтованих рішень та реалізацію державної політики в різних сферах: економічній, соціальній, екологічній, правовій. Внутрішня взаємодія включає такі елементи, як обмін інформацією, координація дій, підтримка міжвідомчих комісій, інтеграція різних державних функцій та забезпечення оперативності в процесі виконання адміністративних процедур.

Основною особливістю внутрішньої взаємодії є те, що вона спрямована на забезпечення безперервності функціонування адміністративних систем і стабільності всередині країни. Вона охоплює як вертикальні зв'язки між міністерствами, відомствами та органами місцевого самоврядування, так і горизонтальні зв'язки між окремими державними установами, що працюють у конкретних сферах, таких як охорона здоров'я, освіта, правоохоронна діяльність тощо. Успішна внутрішня взаємодія забезпечує своєчасну реалізацію державних програм і реформ, усунення бюрократичних бар'єрів та підвищення рівня ефективності публічного адміністрування.

Зовнішня взаємодія охоплює співпрацю між органами державної влади та іншими суб'єктами, які знаходяться поза межами національної адміністративної системи, такими як міжнародні організації, іноземні уряди, приватний сектор та громадянське суспільство. Зовнішня взаємодія має за мету інтеграцію національних адміністративних структур у міжнародні процеси, адаптацію до світових стандартів, виконання міжнародних зобов'язань, а також вирішення глобальних проблем, таких як зміна клімату, тероризм, міжнародні конфлікти, правові питання.

Особливість зовнішньої взаємодії полягає в тому, що вона передбачає визнання і врахування інтересів та потреб інших держав і міжнародних інституцій. Для цього необхідна не лише координація на рівні урядів, але й активна участь у міжнародних організаціях, таких як ООН, ЄС, ВООЗ, Світова організація торгівлі та інші. Зовнішня взаємодія часто пов'язана з виконанням міжнародних угод та договорів, фінансовою допомогою, обміном технологіями та досвідом, а також захистом інтересів країни на міжнародній арені.

Основною відмінністю між внутрішньою та зовнішньою взаємодією є контекст і масштаби застосування. Внутрішня взаємодія є обмеженою межами держави, вона фокусується на вирішенні національних проблем та інтеграції державних інститутів у межах однієї країни. Зовнішня взаємодія, у свою чергу, має міжнародний контекст і вимагає врахування міжнародних норм та стандартів, а також участі в глобальних процесах, що визначають політичну та економічну стабільність країни на світовій арені.

Іншою важливою особливістю є те, що внутрішня взаємодія зазвичай є більш формалізованою через національні нормативно-правові акти, тоді як зовнішня взаємодія потребує дипломатичних зусиль, переговорів і узгодження з міжнародними партнерами, що інколи ускладнює процес досягнення угод і реалізацію зовнішніх політик. Обидва види взаємодії взаємопов'язані, і їх ефективність значною мірою залежить від того, наскільки добре вони інтегровані в загальну стратегію державного управління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Етимологічний словник української мови. Т.IV. Н-П. Київ, Наукова думка, 2003. 653 с.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Олійник І.Л. Взаємодія міліції (поліції) країн учасників СНД у боротьбі зі злочинністю і правопорушеннями: проблеми та перспективи співробітництва. Вісник Луганської Академії внутрішніх справ. 2003. № 2. с. 246-254.
4. Ященко Т. М. Співвідношення понять «взаємодія» та «взаємовідносини» в системі державного управління. Методологія, теорія та історія державного управління. 2017. №2. С. 19-26.
5. Круглий В.М. Теоретико-правові засади взаємодії працівників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ з населенням. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. 2002. №3. Ч.2. С.131-139.
6. Цимбал Г. П. Взаємодія як умова забезпечення виявлення і розслідування податкових злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». К., 2005. 19 с.
7. Жилін Є. В. Сутність та особливості взаємодії об'єднань громадян з органами державної влади. Вісник Одеського національного університету. Серія: Правознавство. 2012. Т. 17. Вип. 7. 220 с.
8. Крусян А.Р. Взаємодія місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування: навч. посіб. Одеса, Юрид. літ., 2001. 164 с.
9. Олійник І. Л. Організаційно правові засади взаємодії міліції (поліції) країн учасниць СНД у боротьбі з правопорушеннями: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец: 12.00.07. «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Ірпінь, 2005. 26 с.
10. Бандурка О.М. Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення. Х.: «Основа», 1996.
11. Паньонко І.М. Основи управління в органах внутрішніх справ: навч. посібник. Львів, 1998. 132 с.
12. Чорний С.В. Поняття та особливості взаємодії в системі діяльності публічної адміністрації. Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 10–11 грудня 2021 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2021. С.94-99.
13. Чорний С.В. Поняття та особливості взаємодії підрозділів НЦБ Інтерполу в Україні з правоохоронними органами України. Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 17–18 грудня 2021 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2021. С.158-162.

УДК: 342

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-60-74>

<https://orcid.org/0000-0001-9980-9448>

Стародубова Ольга Анатоліївна

кандидат юридичних наук, доцент кафедри
теорії та публічного права

Навчально-наукового інституту
управління, технологій та правових наук
Національний транспортний університет

Гричук Микола Миколайович,

Магістр Навчально-наукового інституту
управління, технологій та правових наук
Національний транспортний університет

«ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ У СФЕРІ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ»

Анотація. У статті здійснено комплексне дослідження правових засад громадського контролю у сфері публічного адміністрування в Україні. Проаналізовано конституційні засади, спеціальне законодавство, підзаконні акти, а також сучасну наукову літературу 2015–2025 рр. Особливу увагу приділено проблемам практичної реалізації механізмів громадського контролю в умовах децентралізації влади та воєнного стану. Визначено основні прогалини нормативного регулювання, зокрема відсутність чітких санкцій за ігнорування результатів громадського моніторингу, недостатню цифровізацію процедур та низький рівень інституційної спроможності громадських рад. На основі проведеного аналізу сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства та практики.

Ключові слова. громадський контроль, публічне адміністрування, прозорість влади, доступ до публічної інформації, громадські ради, електронні петиції, громадський моніторинг, народовладдя, децентралізація, воєнний стан.

Annotation. The article provides a comprehensive study of the legal framework of public control in the sphere of public administration in Ukraine. The constitutional principles, special legislation (the Law of Ukraine “On Access to Public Information”, the Law of Ukraine “On Public Control” dated 13.05.2015 No. 393-VIII, etc.), subordinate normative acts, and contemporary scientific literature of 2015–2025 have been analyzed. Particular attention is paid to the problems of practical implementation of public control mechanisms in the context of decentralization of power and martial law. The main gaps in legal regulation have been identified, including the lack of clear sanctions for ignoring the results of public monitoring, insufficient digitalization of procedures, and the low institutional capacity of public councils. Based on the analysis, proposals for improving legislation and practice are formulated.

Key words: public control, public administration, transparency of government, access to public information, public councils, e-petitions, public monitoring, people’s power, decentralization, martial law.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку України характеризується одночасним проходженням кількох системних трансформацій: реформою децентралізації, цифровізацією державного управління, боротьбою з корупцією та адаптацією всіх інститутів до умов воєнного стану. У таких умовах громадський контроль перестає бути лише декларативним принципом демократії і перетворюється на один із ключових інструментів забезпечення підзвітності та прозорості органів публічного адміністрування. Водночас, чинне законодавство України, попри наявність низки прогресивних норм (Закон України «Про доступ до публічної інформації», електронні петиції,

громадські ради при органах виконавчої влади), не в повній мірі забезпечує ефективну реалізацію права громадян та інститутів громадянського суспільства на контроль за діяльністю суб'єктів владних повноважень. Відсутність чітких санкцій за невиконання рекомендацій громадського моніторингу, фрагментарність підзаконного регулювання, низька інституційна спроможність громадських рад та недостатній рівень цифровізації процедур суттєво знижують результативність цього інституту. Таким чином, існує об'єктивна необхідність комплексного наукового аналізу сучасного стану правового регулювання та практики громадського контролю з метою вироблення обґрунтованих пропозицій щодо його вдосконалення.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання громадського контролю у сфері публічного адміністрування посідало та продовжує посідати значне місце в українській адміністративно-правовій науці. Теоретичні основи народовладдя та участі громадян в управлінні державою розкрито у працях В. Б. Авер'янова, О. Ю. Оболенського, Ю. П. Битяка. Окремі аспекти доступу до публічної інформації та прозорості влади досліджували О. В. Кузьменко, Т. О. Коломоець, В. Р. Кармаза.

У період 2015–2025 рр. з'явилася низка спеціальних досліджень, присвячених саме громадському контролю: монографії Сквірського О. І. (2023), Гжибовської Т. В. (2024), дисертаційні роботи Омельченка В. С. (2023), Васильковського О. Т. (2024), Грабаря О. М. (2022). Окремі проблеми реалізації громадського контролю в умовах воєнного стану проаналізовано у статтях Медвідя Ф. М. (2023), Кириченка О. В. (2022), Гжибовської Т. (2022), Чернецької О. С. (2019). Разом із тим, комплексного дослідження еволюції нормативно-правового регулювання громадського контролю з урахуванням новітніх змін законодавства (2015–2025 рр.) та практики їх застосування у сучасних умовах досі не здійснено, що й зумовило вибір теми дослідження.

Метою дослідження є здійснення комплексного теоретико-правового аналізу сучасного стану нормативного регулювання та практики реалізації громадського контролю у сфері публічного адміністрування в Україні, виявлення наявних проблем і прогалин та обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення відповідного законодавства й правозастосовної практики.

Виклад основного матеріалу. Громадський контроль у сфері публічного адміністрування є ключовим елементом демократичного врядування, що забезпечує баланс між владою та суспільством через механізми спостереження, оцінки та впливу. Поняття громадського контролю тісно пов'язане з явищем «соціальний контроль», і є реакцією суспільства на дії органів влади через призму його культури, моралі, загальноприйнятих поглядів на регулювання політичної, економічної, соціальної та духовної сфер життя. Так, згідно з визначенням Омельченка В. С., громадський контроль являє собою «є одним з механізмів соціального контролю і однією з функцій управління, має здатність впливати на реалізацію державної політики в країні» [1, с. 96]. Це визначення підкреслює комунікативний аспект, де контроль не є лише пасивним моніторингом, а скоріше активним діалогом, що формує зворотний зв'язок між владою та громадськістю.

Перефразовуючи думку Мерник А. М., сутність громадського контролю полягає в його ролі як інструменту соціальної саморегуляції, де суб'єкти (громадяни, громадські організації) виступають не як пасивні спостерігачі, а як активні учасники, що наглядають за діяльністю органів влади, забезпечуючи їй відкритість та прозорість [2, с. 51]. Комбінуючи ці підходи, можна стверджувати, що сутність контролю – у синергії інформаційного обміну та превентивного впливу, що запобігає корупції та підвищує ефективність адміністрування. Без такого контролю публічне адміністрування ризикує перетворитися на закриту систему, де відсутність зворотного зв'язку призводить до деградації довіри суспільства до влади.

Доповнюючи, за Гжибовською Т., громадський контроль є «механізмом впливу на діяльність органів державної влади», що інтегрує елементи соціального та правового контролю, забезпечуючи не лише оцінку, але й корекцію політики (3, с. 196). Підсумовуючи,

сутність громадського контролю полягає в трансформації громадян з об'єктів влади в суб'єктів контролю, що реалізує принцип народовладдя. Омельченко В. С. наголошує, що громадський контроль є індикатором справедливості та демократії в суспільстві [1, с. 50]. Таким чином, поняття охоплює як теоретичну основу (демократична легітимність), так і практичну (механізми впливу), формуючи основу для подальшого аналізу.

Принципи громадського контролю: публічність, прозорість та участь. Принципи громадського контролю є фундаментальними засадами, що визначають його ефективність у публічному адмініструванні. *Публічність* громадського контролю передбачає його відкритість громадськості як одну з умов розвитку демократичного суспільства. Іншими словами, контроль за владою здійснюється у відкритий спосіб, а його процеси й результати виносяться у публічну сферу, активно висвітлюючись, виносячись на загальне обговорення, враховуючи думку людей. Цей принцип основоположно затверджений в ст. 34 Конституції України, яка гарантує свободу думки і слова, включаючи право на вільне збирання, зберігання, використання та поширення інформації, що слугує основою для публічного моніторингу у сфері адміністративної діяльності.

Прозорість забезпечує можливість громадян мати доступ до інформації про дії та рішення органів влади, які безпосередньо впливають на їхнє життя, «на підставі чого виносяться висновок щодо відповідності цієї діяльності встановленим вимогам» громадян [4, с. 45]. Автор наголошує, що елементом принципу прозорості є не лише доступ до інформації, а й механізми зворотного зв'язку, що запобігають зловживанням. Перефразовуючи, принцип прозорості перетворює контроль з формального на інструментальний, комбінуючи правові норми із суспільним тиском. А в контексті цифровізації (наприклад, з наданням публічного доступу до електронних реєстрів), прозорість стає ключем до подолання корупційних практик. Але в той же час необхідним є законодавче закріплення санкцій за корупційні правопорушення, адже тільки в такому випадку можна дійсно ефективно вплинути на дії та рішення органів державної влади.

Принцип участі, закріплений у ст. 38 Конституції України як право на участь в управлінні державними справами. Це – один із ключових демократичних принципів, адже він забезпечує реальний зв'язок між народом і владою, дозволяє впливати на ухвалення рішень та формування державної політики [5]. Гжибовська Т. підкреслює: «Рівень довіри до органів влади прямопропорційний ступеню відкритості влади до громадськості» [3, с. 197]. Погоджуємося з твердженням Гжибовської, адже коли громадяни мають можливість отримувати повну, своєчасну та достовірну інформацію про дії влади, вони краще розуміють логіку політичних рішень, а отже — схильні оцінювати ці рішення як більш легітимні та виправдані. Відкритість передбачає прозорість процедур ухвалення рішень, доступ громадськості до інформації, регулярне оприлюднення даних про політику та використання бюджетних ресурсів, а також готовність державних інституцій вступати у конструктивний діалог із суспільством, що дуже важливо для побудови довіри до цих державних інституцій.

Підсумовуючи принципи громадського контролю у сфері публічного адміністрування, вони утворюють тріаду, де участь забезпечує динаміку взаємодії громадськості та державних органів, публічність – видимість процесів та результатів громадського контролю, а прозорість – забезпечення безперешкодного доступу громадян до інформації про діяльність та рішення органів адміністрування.

Історичний розвиток громадського контролю в Україні відображає трансформацію від тоталітарних форм до демократичних. У радянський період «народний контроль» був інструментом партійного впливу, де так звані «Ради народних депутатів» контролювали «виконання державних планів і завдань», вели «боротьбу з порушеннями державної дисципліни, проявами місництва, відомчого підходу до справи, з безгосподарністю й марнотратством, тяганиною і бюрократизмом», сприяли «удосконаленню роботи державного апарату» [6]. Як бачимо, тоді контролювалась не діяльність органів влади, а виконання їх рішень і відповідності принципам Комуністичної партії на місцях, і часто під цей контроль

потрапляло звичайне населення. Отже, під виглядом «народного контролю» у радянській Україні насправді існувала формальна структура, де контроль слугував пропаганді, а не реальній підзвітності – заради легітимізації та реалізації політики центру.

Перехідний період 1991–2004 рр. був ознаменований формуванням основ громадського контролю. Після отримання незалежності Україна почала залучати громадян до політичного життя. Закономірно для молодої держави, українські законотворці брали за основу досвід інших країн. Для того, щоб встановити принципи механізму організації влади у відповідності до європейських стандартів, в 1997 році Україна ратифікувала Європейську хартію місцевого самоврядування, яка передбачає незалежність та автономність діяльності місцевих органів влади [7]. Це стало першим кроком до підвищення ефективності та оперативності задоволення потреб місцевого значення, а також підґрунтям для розбудови інституту місцевого самоврядування, яка триває і дотепер.

Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року, виступає фундаментальним джерелом нормативно-правового регулювання громадського контролю у сфері публічного адміністрування, закріплюючи ключові принципи народовладдя та участі громадян у державному управлінні. Зокрема, стаття 5 Конституції України проголошує, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, що створює основу для громадського контролю як форми прямого народовладдя.

У площині адміністративного права, Конституція України закладає правовий фундамент для функціонування держави передусім як надавача послуг її громадянам, при цьому головною її метою є забезпечення гідних умов проживання та безперервного їх покращення для громадян в межах території, яка входить до її кордонів. Починаючи із закріплення найвищою цінністю – людини, Конституція України створює передумови для того, щоб будь-які дії держави в особі її інституцій не порушували права та свободи людини.

Втім, на практиці цей ідеал набагато складніше реалізувати, тому необхідним є створення безлічі інших нормативно-правових актів, які перебувають у постійному та динамічному зв'язку із суспільством, його викликами й потребами. Тому адміністративне право має так багато джерел – особливо підзаконних актів. Про це в своїй роботі пише Галунько В.: «Конституція України є джерелом адміністративного права, її норми мають пряму дію, одночасно є основою побудови системи інших джерел адміністративного права щодо формування, розвитку й уточнення спеціальних принципів, функцій, форм і методів адміністративної діяльності й адміністративних процедур забезпечення публічних прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина публічною адміністрацією, державного та загалом публічного інтересу суспільства» [8]. Так, роль Конституції полягає в тому, що вона встановлює конституційний імператив для розвитку спеціального законодавства, без якого громадський контроль залишався б декларативним, особливо в умовах децентралізації та воєнного стану, де ст. 40 (право на звернення) стає ключовим для оперативного моніторингу.

Розвиваючи цю роль, Конституція інтегрує громадський контроль у систему стримувань і противаг, де громадяни не є пасивними суб'єктами, а активними учасниками. Конституційні норми, зокрема ст. 5, забезпечують легітимність громадського контролю як механізму, що запобігає узурпації влади.

Наступним в ієрархії нормативно-правових актів у сфері публічного адміністрування є Закони України. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 року № 2939-VI (у редакції від 8 серпня 2025 року) [9] є одним з ключових загальних актів, що робить актуальними конституційні принципи прозорості, публічності та участі, перетворюючи громадський контроль на практичний інструмент через механізми запитів, публікації даних та оскарження відмов. Статті Закону деталізують порядок отримання доступу до інформації, яка не є конфіденційною, таємною чи службовою, та обов'язок органів влади надавати інформацію про діяльність суб'єктів владних повноважень протягом 5 робочих днів з дня затвердження відповідного документа. Цей закон є основним інструментом

інформаційного контролю, дозволяючи громадськості отримувати дані для моніторингу та оцінки діяльності органів влади. В основі норм цього Закону є принцип прозорості, відкритості та вільного отримання кожним громадянином України. Козлова С. В. зазначає: «Дотримання цих принципів забезпечує захист інтересів суспільства шляхом підвищення ефективності управління; посилення боротьби з корупцією та захисту конституційних норм про пріоритетність людського життя та підґрунтя демократії» [10, 13]. Закон трансформує абстрактне право на інформацію (ст. 34 Конституції України) у конкретні процедури, комбінуючи їх з цифровими платформами, такими як Єдиний державний веб-портал відкритих даних, що з 2015 року обробив мільйони запитів. На жаль, у 2022 році, задля забезпечення інформаційної безпеки у зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ, доступ до великої кількості інформації закрили, або встановили доступ за платною підпискою. Це значно ускладнило можливість превентивного впливу принципу публічності інформації на діяльність органів. Адже коли суб'єкти адміністрування знали, що дані про їхню діяльність є відкритими, то усвідомлено менш вірогідно вчиняли дії, які понесли б за собою критику громадськості. Зараз же недоступність даних допускає простір для певної безкарності та всездозволеності в діях органів державної влади, особливо якщо це стосується сфери розподілення державних бюджетних коштів.

Необхідність прозорості та публічної звітності діяльності органів державної влади доводять також неоднократні розслідування незалежних антикорупційних органів щодо розкрадань у великих розмірах особами, які певним чином причетні до влади, а також той факт, що на діяльність органів боротьби з корупцією, зокрема НАБУ та САП, здійснюється системний тиск: «законодавчі ініціативи, інформаційний пресинг і процесуальні обмеження створюють психологічний та професійний тиски, що ускладнює роботу антикорупційних структур і громадських активістів», – стверджує Кравченко М. [11]. Тому як громадський контроль за діяльністю органів влади, так і контроль, що здійснюється спеціалізованими органами, особливо важливий під час воєнного стану, й будь-які обмеження до інформації, які не стосуються державної таємниці та іншої засекреченої інформації, впливають негативно на демократичні процеси в державі. Тому погоджуємося з Гжибовською Т., яка стверджує: «Громадський контроль як механізм впливу на державні інститути дозволяє своєчасно виявляти і усувати фактори, що перешкоджають ефективній реалізації прав і свобод людини і громадянина, особливо у період воєнного стану в країні, коли ряд прав та свобод можуть бути обмежені» [3, с. 199].

Закон України «Про доступ до публічної інформації» редакції 2021 року інтегрував європейські стандарти, затверджені Конвенцією Ради Європи про доступ до офіційних документів 2009 року, забезпечуючи не лише доступ, але й активну публікацію інформації органами влади (ст. 15).

Підсумовуючи, Закон України «Про доступ до публічної інформації» є мостом між конституційними принципами та практикою, але його роль посилюється лише за умов синергії з іншими актами, такими як антикорупційне законодавство та інші нормативно-правові акти, які розглянемо надалі в роботі.

Проблеми реалізації нормативно-правових актів, що регулюють громадський контроль у сфері публічного адміністрування, значною мірою зумовлені тим, що законодавство не передбачає достатньо чітких і дієвих механізмів відповідальності. Зокрема, відсутні конкретні санкції за ненадання або необґрунтоване обмеження доступу до інформації за зверненнями громадськості, а також за ігнорування чи формальне ставлення до рекомендацій і вимог інститутів громадянського суспільства. Це створює умови для формального виконання норм, знижує реальний вплив громадського контролю на діяльність органів влади і послаблює довіру до процесів публічного управління.

Терещук О. Д., в свою чергу, пише про інший аспект, який знижує ефективність громадського контролю, а саме про те, що діяльності інститутів громадянського суспільства представники адміністрацій можуть створювати перешкоди, за що також повинна бути

передбачена відповідальність. «Створення норм, у яких би були закріплені санкції за перешкоджання суб'єктам громадського контролю в їх законній діяльності, за переслідування суб'єкта громадського контролю у зв'язку з його участю в організації та здійсненні громадського контролю, недопущення здійснення такого контролю сприяли б заповненню існуючих прогалин у законодавстві», – пише автор монографії [13, с. 187].

Щоб підтвердити вище наведені твердження, ми проаналізували чинне законодавство України, що стосується громадського контролю у сфері публічного адміністрування, і виявили, що в ньому міститься порівняно небагато норм, які фактично підкріплені спеціальними санкціями на випадок їх порушення. Так, стаття 212-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення встановлює відповідальність посадових осіб органів державної влади за порушення права громадян на інформацію та на звернення. До таких порушень належать, зокрема, неоприлюднення інформації, що має бути оприлюднена відповідно до законодавства, безпідставне віднесення відомостей до інформації з обмеженим доступом, а також ненадання відповіді на інформаційний запит [14].

Сучасна модель громадського контролю (після 2014 р.) інтегрує цифровізацію в систему адміністрування. Редзюк Н., аналізуючи користь впровадження інформаційних технологій в публічне управління, робить наступний висновок, по-перше: «Впровадження інформаційних технологій у публічному управлінні дозволяє значно спростити адміністративні процеси, автоматизувати надання державних послуг і покращити комунікацію між громадянами та органами влади» [15, с. 166]. Додамо, що використання цифрових платформ, включно з електронним врядуванням, дозволяє підвищити прозорість управлінських процедур, обмежити можливості для корупції та забезпечити більш ефективний механізм підзвітності державних інституцій суспільству. У цьому контексті цифровізація постає не лише технічним оновленням, а й ключовим чинником посилення демократичної участі, оскільки забезпечує оперативний доступ громадян до інформації, створює умови для зворотного зв'язку та сприяє формуванню культури відкритості й довіри між владою та суспільством.

2 липня 2015 року Верховна Рада України внесла зміни до Закону України "Про звернення громадян", додавши Статтю 23-1 «Електронна петиція, порядок її подання та розгляду» [16]. Це стало важливим етапом у розвитку механізмів громадського контролю в Україні, оскільки суттєво розширило можливості громадян впливати на формування державної політики та ухвалення управлінських рішень. Насамперед, **електронна форма петицій** забезпечила зручний, швидкий і безбар'єрний спосіб комунікації з органами влади, що дало змогу залучити значно ширше коло учасників порівняно з традиційними письмовими зверненнями. Обов'язкове оприлюднення петицій, фіксація дат, відкритий перелік підписантів, встановлені строки збору підписів і розгляду — усе це створило передбачуваний, контрольований і відкритий механізм взаємодії громадськості з владою. Завдяки цьому громадський контроль отримав нові можливості: громадяни не лише подають ініціативу, а й мають змогу відстежувати усі етапи її руху та вимагати дотримання встановлених процедур. Крім того, впровадження електронних петицій вивело на новий рівень принцип **підзвітності** органів влади. Закон прямо зобов'язує Президента, Голову Верховної Ради, Прем'єр-міністра та голів місцевих рад публічно оголошувати рішення щодо підтримки або відхилення петиції. Такий формат взаємодії суттєво зменшує закритість бюрократичного процесу: орган влади не може проігнорувати петицію, що набрала необхідну кількість голосів, а мусить публічно обґрунтувати свою позицію.

Важливим є й те, що електронні петиції стали **інструментом цифрової демократії**, оскільки інтегрували механізми громадської участі в електронний простір. Це підсилює компетентність громадян, формує нову політичну культуру та сприяє переходу від пасивного спостереження до активної участі. Такі можливості особливо актуальні в умовах воєнного стану та обмежених офлайн-форм залучення.

Незважаючи на те, що такі дистанційні інструменти цифрової демократії є для людей більш безпечними та простішими під час воєнного стану, деякі автори, які досліджували ефективність інструментів цифрової демократії, вказують на те, що від повномасштабного вторгнення РФ в Україну їх стан значно погіршився. Так, Коваленко А. стверджує: «Якщо окреслювати наявний стан, то як на загальнонаціональному рівні, так і на місцевому, ми маємо не лише призупинення прогресу у питаннях електронної демократії, але й згортання та втрату попередніх здобутків» [17, с. 47]. Це можна пояснити засекречуванням інформації, пов'язаної з веденням бойових дій та з державною таємницею, проте не завжди зниження рівня прозорості та публічності органів публічного адміністрування пов'язане з веденням такої діяльності, викликаючи підозри щодо зловживання ними обмеженнями доступу до інформації, які можуть вводитися під час воєнного стану.

Також, навіть незалежно від воєнного стану, органи адміністрування можуть не виконувати своїх зобов'язань щодо електронних петицій. Про це пише редакція журналу «Опора»: «Після підтримки електронної петиції в залі Львівської міської ради, протягом 30 днів, мала бути розроблена дорожня карта реалізації цієї петиції. Однак ні протягом місяця, ні до сьогодні її не існує. Ба більше, не було сформовано хоча б робочу групу для її розробки». Понад два роки (станом на березень 2024) жоден із передбачених заходів не виконано: відповідальні департаменти (житлово-комунального господарства та екології) надали формальні відповіді з великими затримками (до 11 місяців), посиляючись на війну та брак коштів, хоча термін спливав до повномасштабного вторгнення. Автор надіслав 5 інформаційних запитів, отримавши лише 3 відповіді без конкретики. Паралельно виконавчий комітет ЛМР у липні 2022 затвердив План сталого енергетичного розвитку та клімату (ПДСЕРК), який частково дублює вимоги петиції, що свідчить про ігнорування громадянської ініціативи та відсутність міжвідомчої координації. Це ілюструє системну проблему невиконання органами адміністрування обов'язків щодо розгляду та реалізації електронних петицій, низький пріоритет кліматичних питань та неефективність інструменту е-демократії». [18]

Антикорупційні реформи в Україні, зокрема створення Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК) та впровадження системи електронних публічних закупівель ProZorro, радикально змінили парадигму державного контролю, перетворивши його з реактивного (репресивного) на превентивний. Замість фокусу на покаранні за вже скоєні порушення, ці інструменти акцентують на упередженні корупційних ризиків через прозорість і автоматизацію процесів. Згідно з Законом України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 № 1700-VII, Національне агентство з питань запобігання корупції уповноважене проводити превентивний моніторинг декларацій посадовців та аналіз ризиків корупції, що дозволяє виявляти потенційні конфлікти інтересів безпосередньо до їхнього прояву.

Превентивні механізми діяльності антикорупційних органів досліджувала Берендєєва А.І. Вона стверджує, що електронне декларування активів є ключовим превентивним інструментом антикорупційної політики, що забезпечує фінансову прозорість публічної служби. Воно дозволяє виявляти незаконне збагачення, конфлікти інтересів та необґрунтовані активи. Публічний доступ до Єдиного державного реєстру декларацій (згідно зі ст. 45 Закону України «Про запобігання корупції») гарантує громадський контроль за доброчесністю посадовців. НАЗК проводить моніторинг способу життя декларантів і повні перевірки декларацій (ст. 50–51 Закону), а у разі виявлення порушень передає матеріали до правоохоронних органів для притягнення до відповідальності. Таким чином, система працює на випередження, а не лише на покарання [19, 407].

ProZorro, започаткований «Порядком функціонування електронної системи закупівель та проведення авторизації електронних майданчиків», затвердженим постановою КМУ від 24.02.2016 № 166 [20], став ще одним прикладом превентивного підходу, перетворивши тендери на автоматизовану платформу з відкритим доступом до даних. Система використовує алгоритми для виявлення аномалій (наприклад, завищених цін чи фіктивних учасників), що

запобігає маніпуляціям на етапі планування закупівель і дозволяє обрати найвигіднішу пропозицію. Станом на 2024 рік, економія для бюджету завдяки механізмам закупівель ProZorro перевищила 11,4 млрд гривень за 4 роки, що доводить доцільність та високу користь від застосування автоматизованих механізмів, які виключають вплив людського фактору на прийняття рішень [21].

Ці реформи не лише оптимізували контроль, але й підвищили громадську довіру, перетворивши громадян з пасивних спостерігачів на активних учасників моніторингу. Інтеграція НАЗК і ProZorro створила замкнутий цикл превентивного нагляду, де порушення фіксуються до їхнього вчинення. Загалом, ці зміни ілюструють перехід від каральної моделі до проактивної, сприяючи стійкості антикорупційної системи.

Серед інших нормативних актів варто відзначити, що Закон України «Про громадський контроль», який мав забезпечити вичерпне джерело для суб'єктів, які здійснюють громадський контроль у сфері публічного адміністрування, не був прийнятий у 2015 році попри реєстрацію відповідного законопроекту № 2737-1 від 13 травня 2015 року, який мав визначити зміст державної політики щодо громадського контролю, суб'єктів та принципи його здійснення [22]. За даними Верховної Ради, законопроект не пройшов друге читання через відсутність консенсусу в парламенті, зокрема через дебати щодо обмежень для громадських об'єднань та потенційного дублювання норм з іншими законами, такими як «Про доступ до публічної інформації». Неухвалення також могло бути пов'язаним з політичною нестабільністю після Революції Гідності та фокусом на антикорупційних реформах, де пріоритет віддавався створенню спеціалізованих органів (наприклад, НАБУ) замість загального закону. Відсутність вузькоспрямованого закону про громадський контроль призвела до фрагментарного регулювання через підзаконні акти, що знижує системність практики.

Порівнюючи неприйнятий Закон «Про громадський контроль» з Постановою Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 року № 996, остання відрізняється вужчим обсягом: вона фокусується на створенні громадських рад при органах виконавчої влади, процедурах консультацій та моніторингу політики, але не охоплює загальні принципи контролю за всіма суб'єктами влади, як пропонував законопроект 2015 року [23]. Законопроект передбачав статус суб'єктів контролю, незалежність та санкції, тоді як Постанова несла передусім рекомендаційний характер. Постанова ефективніше реалізує практичні механізми (адже було створено понад 120 громадських рад), але гірше – у комплексності, оскільки не має юридичної сили закону, що призводить до ігнорування рекомендацій. Так, аналітичний центр «Обсерваторія демократії» критикує наявність лише підзаконних правових актів задля здійснення громадського контролю: «Навіть якщо у Статутах та Положеннях регламентується увесь можливий спектр форм участі громадськості в самоуправлінні і декларується максимальне врахування думки громадян при прийнятті управлінських рішень, ці норми можуть просто ігноруватися місцевою владою» [24].

Аналогічно, Закон України «Про громадянське суспільство» не був прийнятий у 2018 році; замість нього діє Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства, затверджена Указом Президента України від 24.03.2021 від, № 487 [25], яка є програмним документом, а не законом. Положення, викладені в Стратегії, спрямовані на забезпечення ефективних процедур громадської участі у формуванні та реалізації державної політики на національному, регіональному та місцевому рівнях (пункт 1 розділу V Стратегії). Цей напрямок обрано як пріоритетний, бо саме можливість громадян реально впливати на владні рішення вважається ключовим фактором розвитку зрілого громадянського суспільства.

Стратегія передбачає:

- удосконалення всіх наявних інструментів участі (електронні петиції, громадські слухання, місцеві ініціативи, громадські ради, громадський бюджет тощо);

- запровадження нових та цифрових механізмів (онлайн-платформи, електронні консультації);
- усунення правових прогалин і гарантування обов'язкового розгляду пропозицій громадян;
- посилення прозорості, підзвітності та інклюзивності влади.

Таким чином, Указ Президента України № 117/2021 та затверджена ним Стратегія розвитку громадянського суспільства на 2021–2026 роки визначають пріоритетним напрямом саме створення та вдосконалення ефективних механізмів громадської участі, а не лише підтримку інститутів громадянського суспільства як таких. Цей акцент на процедурному забезпеченні участі громадян у формуванні та реалізації державної і місцевої політики задає чіткий орієнтир для всього подальшого нормативно-правового регулювання у цій сфері.

У контексті нормативно-правового регулювання громадського контролю в Україні постанови Кабінету Міністрів України (КМУ) відіграють ключову роль як підзаконні акти, що деталізують механізми участі громадськості в державному управлінні. Галунько вказує на важливість цього виду нормативно-правового акту: «Особливо вагому роль підзаконні нормативно-правові акти відіграють у системі джерел адміністративного права, виходячи з динамічності регулювання правовідносин цієї галузі права та відсутності єдиного кодифікованого акту» [27, с. 177]. Позаяк, дійсно – кодифікованого акту, який регулював би громадський контроль у сфері публічного адміністрування, немає, то дуже важливо розглянути деякі постанови КМУ в нашій роботі.

Станом на грудень 2025 року, основні постанови, які безпосередньо або опосередковано регулюють цю сферу, включають як загальні (наприклад, про громадські ради та консультації), так і спеціальні (секторальні, як антикорупційний контроль чи моніторинг під час воєнного стану). Нижче наведено аналіз ключових постанов на основі їх текстів, змін та практичної ефективності, з урахуванням наукових джерел та експертних оцінок. Аналіз базується на офіційних даних з сайту Верховної Ради України та звітів міжнародних організацій, таких як Open Government Partnership (OGP).

Постанова КМУ № 996 від 03.11.2010 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (зі змінами станом на 29 листопада 2025 р.) [23] Ця постанова є базовим актом для організації громадського контролю через створення громадських рад (далі – ГР) при органах виконавчої влади.

Ключові положення: обов'язкове проведення консультацій з громадськістю перед прийняттям рішень, зобов'язання органів влади урахувати позицію профспілок і організацій роботодавців під час ухвалення рішень у сфері соціально-економічної політики та соціально-трудових відносин, можливість створити ГР при важливих органах влади, наприклад, при міністерствах. Так, ГР існують при обласних державних адміністраціях, Міністерстві культури України, Агентстві з розшуку та менеджменту активів, Національному агентстві з питань запобігання корупції, Національному антикорупційному бюро України, Державному Бюро Розслідувань.

Також можуть створюватися громадські антикорупційні ради, як при Міністерстві Оборони України. ГАР МОУ була створена у 2023 році після скандальних закупівель для військових за завищеними цінами на 13,16 млрд грн, а також контракту по закупівлі мінометних пострілів, укладеного зі «Львівським арсеналом» на 1,4 млрд грн, які так і не були поставлені у військо. Громадська антикорупційна рада при Міністерстві оборони України призначена забезпечувати прозорість діяльності міністерства, попереджувати корупційні ризики й розробляти методи вдосконалення запобігання та боротьби з корупцією в МОУ.

Однак ефективність ГР обмежена рекомендаційним характером висновків рад: органи влади часто ігнорують рекомендації без санкцій. Потапенко В. Г. та ін. висловлюють сумніви щодо вирішального значення рекомендацій громадських рад в остаточних рішеннях органів, в яких вони функціонують: «ступінь впливу ІГС [прим. авт.: ІГС – Інститути громадянського суспільства] на зміст державної політики й урахування їхніх рекомендацій і

застережень при остаточному ухваленні рішень визначити складно». Так само автори критикують те, що громадські ради часто недотримуються процедури прозорого наповнення представниками інститутів громадянського суспільства (далі – ІГС), невчасно оновлюють свій склад, а також можуть комплектуватися непрофесійними та непрофільними учасниками [29, с. 65]. Можемо додати також таку слабкість в функціонуванні ГР як низька інституційна спроможність рад у зв'язку з браком фінансування, що прирівнює участь в таких радах до волонтерської діяльності.

Отже, постанова КМУ «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» добре працює для формальної участі громадськості в контролі діяльності органів державної влади, але потребує законодавчого закріплення обов'язковості їхніх рекомендацій для реального впливу.

Постанова КМУ № 976 від 26.11.2014 «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» [28]. Постанова регулює незалежну громадську експертизу, дозволяючи ГР та ІГС ініціювати перевірку діяльності центрального органу виконавчої влади, при якій вони створені. Органи влади зобов'язані протягом семи робочих днів після надходження письмового запиту щодо проведення громадської експертизи видати розпорядження про проведення громадської експертизи. Після проведення такої експертизи її ініціатор надає експертні пропозиції, які мають враховуватися органом виконавчої влади під час підготовки програм соціально-економічного розвитку, державних цільових та регіональних програм, формування бюджетів відповідного рівня, вирішення питань поточної діяльності, й публікуватися на його офіційному сайті. Але знову-ж-таки, експертні пропозиції не є обов'язковими до виконання виконавчими органами, що не забезпечує гарантію виконання вимог громадськості. Тож даний механізм є найбільш ефективним при необхідності отримати доступ до певних звітностей та інформації, яка, наприклад, сприяє виявленню корупції. Безперечною перевагою постанови КМУ «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» є те, що вона надала новий корисний механізм громадського контролю, який має на меті підвищити прозорість, як у випадках моніторингу антикорупційних органів.

Постанови формують фрагментарну систему громадського контролю, з фокусом на консультаціях та моніторингу, але їх ефективність обмежена відсутністю санкцій та примусу. З іншого боку, укладення постанов є доволі гнучким та оперативним, дозволяє доволі легко адаптуватися до різких умов воєнного стану або ж впровадити елементи цифровізації.

Форми реалізації громадського контролю: теоретичні засади та практичні механізми. Виходячи з теоретичних основ, розглянутих у попередніх розділах, аналіз практики реалізації громадського контролю в Україні потребує насамперед систематизації його форм, які забезпечують участь громадянського суспільства в процесі публічного адміністрування. Громадський контроль реалізується через різноманітні механізми, що поєднують пасивне спостереження з активним втручанням, спрямованим на підвищення прозорості та підзвітності органів влади. Серед ключових форм виділяються моніторинг діяльності суб'єктів публічної влади, функціонування громадських рад при органах виконавчої влади, а також індивідуальні та колективні звернення громадян. Моніторинг як форма контролю передбачає систематичний збір та аналіз інформації про діяльність органів влади, що дозволяє виявляти відхилення від норм і пропонувати корекції, комбінуючи його з громадськими радамі для посилення впливу.

На практиці моніторинг громадського контролю набуває особливого значення в умовах цифровізації, де електронні платформи, такі як ProZorro для моніторингу публічних закупівель, дозволяють в реальному часі відстежувати витрати бюджетних коштів.

До видів громадського моніторингу можна віднести:

1. *Бюджетний моніторинг*: Найвідоміші приклади: DOZORRO (TI Ukraine), «Громадський бюджет — контроль» (ГО «Разом проти корупції»).
2. *Моніторинг публічних закупівель*: Платформа DOZORRO.

3. *Моніторинг місцевих рад і виконкомів*: Проекти типу «Місцеві депутати. Робота на окрузі» (ОПОРА), «Мери за Європу».

4. *Антикорупційний моніторинг*: НАЗК офіційно залучає громадськість до моніторингу декларацій і способу життя чиновників (через платформу «Взаємодія»).

5. *Моніторинг дотримання прав людини*: Харківська правозахисна група, Українська Гельсінська спілка — моніторинг поліції, місць несвободи тощо.

Переходячи до громадських рад як інституційної форми контролю, слід наголосити на їхній ключовій ролі у забезпеченні сталого діалогу між органами публічної влади та суспільством. Громадські ради при центральних і місцевих органах виконавчої влади формуються з представників інститутів громадянського суспільства та незалежних експертів. Вони беруть участь у розробленні проектів нормативно-правових актів, проводять громадську експертизу політики та надають рекомендації щодо її вдосконалення. Така форма сприяє інклюзивності процесу прийняття рішень і посилює легітимність влади. Водночас рекомендаційний характер висновків громадських рад суттєво обмежує їхній реальний вплив на кінцеві управлінські рішення, що створює передумови для формального підходу до їхньої діяльності та знижує загальну ефективність цього інструменту.

Індивідуальні форми громадського контролю реалізуються передусім через інститут звернень громадян, правове регулювання якого здійснюється Законом України «Про звернення громадян» (в редакції з урахуванням змін 2024 року) та Законом України «Про електронні петиції». Ці механізми надають кожному громадянину можливість безпосередньо впливати на органи влади, привертати увагу до суспільно значущих проблем і вимагати їхнього вирішення. Таким чином, звернення та електронні петиції утворюють важливу ланку прямого контролю, що стимулює органи влади оперативно реагувати на суспільні потреби та підвищує рівень їхньої підзвітності.

Аналізуючи конкретні приклади практики, слід відзначити високий рівень інтеграції громадського контролю в діяльність спеціалізованих антикорупційних органів. Національне агентство з питань запобігання корупції та Національне антикорупційне бюро України активно співпрацюють з інститутами громадянського суспільства, залучаючи їх до моніторингу публічних закупівель, перевірки декларацій та формування антикорупційних програм. За даними офіційного сайту платформи DOZORRO, за 2025 рік по жовтень включно вона запобігла неефективному використанню 829,4 млн грн. Така співпраця трансформує контроль із суто реактивного в превентивний механізм, запобігаючи порушенням ще на етапі планування.

Не менш показовим є досвід громадських рад при Міністерстві оборони України в умовах воєнного стану. У 2023–2024 роках рада проаналізувала понад 300 тендерних процедур, пов'язаних із забезпеченням Збройних Сил та розподілом гуманітарної допомоги, виявивши порушення у 20% випадків. Цей приклад демонструє, що навіть у період підвищених безпекових обмежень інституційний громадський контроль здатний зберігати ефективність і забезпечувати публічність використання ресурсів у секторах із високими корупційними ризиками.

Проблемні аспекти реалізації громадського контролю в сучасних умовах. Попри наявність позитивних прикладів, практика реалізації громадського контролю в Україні стикається з низкою системних проблем, що суттєво знижують його ефективність. Найгострішою серед них залишається низький рівень виконання рекомендацій громадських рад. Так, за даними громадської оцінки стану справ зі здійсненням антикорупційної реформи в Україні, «з 2016 року спостерігається постійне збільшення скарг до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з приводу порушення права на доступ до публічної інформації». Водночас, кількість притягнень до адміністративної відповідальності за порушення права на доступ до публічної інформації залишається стабільно низькою. Цей дисбаланс між зростанням кількості скарг і відсутністю пропорційного реагування з боку

держави вказує на недостатню ефективність механізмів забезпечення прозорості та підзвітності органів публічної влади у сфері реалізації права на інформацію [30, с. 134].

Відсутність єдиного нормативного визначення поняття «громадський контроль» та чітких санкцій за ігнорування його результатів призводить до фрагментарності й формальності практики. Низька правова культура частини громадян, обмежені ресурси інститутів громадянського суспільства та недостатня відкритість окремих представників влади створюють додаткові бар'єри, особливо на місцевому рівні після завершення активної фази децентралізаційної реформи. Усе це свідчить про необхідність комплексного вдосконалення правового, організаційного та інформаційного забезпечення громадського контролю для підвищення його реального впливу на процеси публічного управління.

Окрему проблему становить можливість маніпулювання або підміни даних, що зберігаються чи циркулюють у цифрових системах. Викривлення інформації може впливати на ухвалення адміністративних рішень, які базуються на електронних даних, а також підривати довіру громадян до державних інституцій. В умовах воєнного стану, коли інформаційна безпека має стратегічне значення, такі ризики стають критичними для забезпечення безперервності функціонування органів публічної влади.

Додатково загострюється проблема захисту персональних даних. Масове використання електронних сервісів збільшує обсяги інформації, яку громадяни передають державним органам, що вимагає підвищених стандартів її обробки, зберігання та доступу. Порушення приватності або витоки персональних даних здатні не лише завдати шкоди окремим особам, але й створити умови для подальших атак, спрямованих на підрив національної безпеки.

Отже, цифровізація публічного адміністрування в умовах воєнного стану потребує комплексного підходу до управління ризиками, застосування сучасних засобів кіберзахисту, розвитку нормативно-правових механізмів безпеки та постійного моніторингу загроз, що дозволить забезпечити надійність цифрових сервісів і захист прав громадян.

Цілком погоджуємося з твердженням, що цифровізація публічного управління істотно спрощує адміністративні процедури, сприяє автоматизації державних послуг та забезпечує ефективнішу комунікацію між громадянами і владою. Водночас важливо враховувати й іншу сторону цього процесу – структурні зміни, які цифрові інструменти вносять у саму систему публічного адміністрування.

По-перше, впровадження цифрових сервісів не лише оптимізує роботу органів влади, а й змінює характер взаємодії «держава – громадянин». Традиційні форми особистого звернення поступаються місцем електронним комунікаційним каналам, що підвищує зручність, але одночасно створює ризик віддалення держави від реальних людських потреб. Надмірна орієнтація на автоматизацію може призвести до зниження індивідуалізації підходу, особливо для вразливих груп населення, які не завжди мають достатній рівень цифрової компетентності.

По-друге, збільшення ролі цифрових технологій зумовлює потребу у посиленні контролю за якістю даних і прозорістю алгоритмів. Неналежна верифікація або технічні збої можуть спричинити помилки в автоматизованих рішеннях, що потенційно позначається на правах громадян. Крім того, використання алгоритмів у прийнятті рішень створює ризик формування «чорних скриньок», коли логіка визначення результату залишається непрозорою.

Таким чином, цифровізація дійсно відкриває значні можливості для вдосконалення публічного управління, проте одночасно потребує системного підходу до подолання нових організаційних, технічних і соціальних ризиків, що виникають у процесі трансформації державного сектору.

На основі аналізу практики та проблем, напрями вдосконалення громадського контролю в Україні повинні фокусуватися на законодавчому, інституційному та цифровому рівнях. Насамперед, пропонується ухвалити спеціальний Закон «Про громадський контроль», що кодифікує форми та вводить санкції за ігнорування рекомендацій. Далі, цифрова трансформація: створення єдиної платформи для моніторингу (аналог «Дія»), що інтегрує петиції, запити та експертизи.

Підсумовуючи, напрями включають навчання службовців, фінансування недержавних організацій, та євроінтеграцію (Національна стратегія 2021–2026). Отже, вдосконалення забезпечить перетворення контролю на ефективний інструмент демократії.

ВИСНОВКИ. Детальний аналіз джерел та практики застосування громадського контролю у сфері публічного адміністрування дозволив надати наступні висновки:

1. Громадський контроль є самостійним інститутом адміністративного права України, який поєднує елементи демократичного, правового та соціального контролю. Його сутність полягає не лише в спостереженні за діяльністю органів публічної влади, а насамперед у активному впливі громадянського суспільства на формування, реалізацію та корекцію державної політики з метою забезпечення прозорості, підзвітності та запобігання зловживанням.

2. Конституція України та Закон України «Про доступ до публічної інформації» створюють міцну правову основу громадського контролю, однак спеціального закону, який би системно регулював суб'єктів, форми, процедури та відповідальність за ігнорування результатів контролю, досі немає. Відсутність кодифікації залишається головною прогалиною нормативного регулювання.

3. Основними інструментами громадського контролю в Україні є запити на публічну інформацію, електронні петиції, громадські ради при органах виконавчої влади, громадська експертиза та громадський моніторинг. Найефективнішими серед них виявилися електронні петиції та моніторинг публічних закупівель, тоді як громадські ради та експертизи часто залишаються формальними через рекомендаційний характер їхніх висновків.

4. Практика реалізації громадського контролю в період 2022—2025 років суттєво обмежена воєнним станом: зросла кількість відмов у наданні інформації, зменшилася кількість проведених громадських експертиз, посилилися ризики корупції в умовах закритості окремих сфер. Водночас воєнний стан стимулював розвиток цифрових інструментів контролю, які частково компенсували ці обмеження.

5. Найсерйознішими проблемами залишаються: відсутність юридичної обов'язковості рекомендацій громадських рад і моніторингових місій, низький відсоток виконання пропозицій громадськості, брак санкцій за ігнорування результатів контролю, недостатнє фінансування та інституційна слабкість громадських організацій, а також низька правова культура як громадян, так і державних службовців.

6. Громадський контроль в Україні має значний потенціал, але на сьогодні функціонує переважно як «м'який» механізм впливу. Його реальна ефективність залежить не стільки від кількості створених інститутів, скільки від політичної волі органів влади враховувати висновки громадськості та від готовності суспільства активно використовувати наявні інструменти.

На основі дослідження пропонуємо наступний план вдосконалення інституту громадського контролю у сфері публічного адміністрування:

1. Ухвалити спеціальний Закон України «Про громадський контроль за діяльністю органів публічної влади», який чітко визначить суб'єкти, об'єкти, форми контролю, порядок проведення моніторингу та експертизи, а також встановить юридичну обов'язковість розгляду висновків громадськості з чіткими строками та відповідальністю за ігнорування.

2. Внести зміни до Закону «Про доступ до публічної інформації» та підзаконних актів, що передбачають вичерпний перелік інформації, яка навіть у воєнний час не може бути засекречена без обґрунтування, а також запровадити адміністративну та дисциплінарну відповідальність за необґрунтовані відмови у наданні інформації.

3. Надати висновкам громадських рад, громадських експертиз та моніторингових місій статусу обов'язкових до розгляду з фіксованим строком надання офіційної відповіді та механізмом оскарження бездіяльності органу влади в адміністративному суді.

4. Створити єдину державну цифрову платформу громадського контролю (на базі «Дія», або окремо), яка об'єднає електронні петиції, запити на інформацію, моніторинг

закупівель, звіти громадських рад та можливість автоматичного відстеження виконання рекомендацій.

5. Запровадити обов'язкове щорічне навчання державних службовців та посадовців місцевого самоврядування з питань взаємодії з інститутами громадянського суспільства, а також механізми фінансової та організаційної підтримки громадських організацій, які здійснюють системний моніторинг діяльності органів влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Омельченко В. С. Громадський контроль в системі публічного управління: інформаційно-комунікативний аспект : дис. ... д-ра філософії у галузі 28 Публіч. упр. та адміністрування : 281 / Національний університет «ОДЕСЬКА ПОЛІТЕХНІКА». Одеса, 2023. 308 с. URL: https://op.edu.ua/sites/default/files/publicFiles/dissphd/dysertaciya_omelchenko_v.s._2023.pdf (дата звернення: 03.12.2025).
2. Мерник А. М. Громадський контроль в умовах воєнного стану. Вісник НАПрНУ. 2024. Т. 4. С. 46–62. URL: [https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/31\(4\)_2024-46-62.pdf](https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/31(4)_2024-46-62.pdf) (дата звернення: 03.12.2025).
3. Гжибовська Т. Громадський контроль як інструмент впливу на органи публічної влади в умовах воєнного стану. Вісник Львівського університету. 2024. С. 196–203. (Серія філос.–політолог. студії ; т. 54). URL: <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.54.23>.
4. Омельченко В. С. Громадський контроль, як індикатор реалізації принципу законності в державі. Публічне управління: традиції, інновації, глобальні тренди: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнародною участю (Одеса, 9 жов. 2020 р.). Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2020. С. 45–46.).
5. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
6. Конституція (основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, Відомості Верховної Ради Української РСР, 1978, № 18, с. 264–290.
7. Європейська хартія місцевого самоврядування : м. Страсбург від 15.10.1985. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text (дата звернення: 03.12.2025).
8. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / В. Галунько та ін. ; за ред. В. Галунька, О. Правоторової. Видання четверте. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 656 с.
9. «Про доступ до публічної інформації» : Закон України від 13.01.2011, № № 2939-VI : станом на 08.08.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17/ed20250808#Text> (дата звернення: 30.11.2025).
10. Козлова Ю.В. Забезпечення прозорості, підконтрольності та відповідальності діяльності органів місцевого самоврядування : кваліф. робота магістра зі спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування» / Ю.В. Козлова. – Полтава : Національний університет імені Юрія Кондратюка, 2023. – 145 с.
11. Кравченко М. Системний тиск на антикорупційну екосистему: як 2025 рік став випробуванням для НАБУ, активістів і медіа. ZMiNA. 2025. 6 листоп. URL: <https://zmina.info/articles/systemnyj-tysk-na-antykorupczijnu-ekosystemu-yak-2025-rik-stav-vyprobuvannjam-dlya-nabu-aktyvistiv-i-media/> (дата звернення: 26.11.2025).
12. Конвенція Ради Європи про доступ до офіційних документів : Конвенція; Рада Європи від 18.06.2009 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України.
13. Терещук О. Д. Адміністративно-правові засади громадського контролю за правоохоронною діяльністю в Україні : теорія і практика. Монографія. К.: Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2025. 460 с. Бібліогр.: с. 425–459.
14. Кодекс України про адміністративні правопорушення : від 07.12.1984, № 8073-X : станом на 01.09.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 22.11.2025).

15. Редзюк Н. Роль інформаційних технологій в публічному управлінні. Публічне управління: концепції, парадигма, розвиток, удосконалення. 2024. (9). С. 161–167. <https://doi.org/10.31470/2786-6246-2024-9-161-167>.
16. Про внесення змін до Закону України "Про звернення громадян" щодо електронного звернення та електронної петиції : Закон України від 02.07.2015, № 577-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577-19#n17>.
17. Коваленко А. Електронна демократія в Україні: розвиток інструментів для прямої партисипації / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2023. 133 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2047545b-acd9-4ed1-8766-bae1ef83f8dd/content>.
18. “Ми спробували, але це не спрацювало” – автор підтриманої депутатами ЛМР е-петиції. Львівське представництво Громадянської мережі ОПОРА. 2024. 13 берез. URL: <https://opora.lviv.ua/my-sprobuvaly-ale-tse-ne-spratsyuvalo-avtor-pidtrymanoyi-deputatamy-lmr-e-petytsiyi/>.
19. Берендєєва А., Жильцов О. Адміністративно-правові засади цифровізації антикорупційних механізмів у секторі національної безпеки і оборони України. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. Т. 7. С. 406–409. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/94>.
20. Порядок функціонування електронної системи закупівель та проведення авторизації електронних майданчиків : затверджений Постановою КМУ від 24 лютого 2016 р. від, № 166. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/166-2016-%D0%BF#Text>.
21. Підсумки публічних закупівель за 2024 рік: звіт Prozorro. Український погляд. 27.03.2025. URL: <https://ukrpohliad.org/economics/pidsumky-publichnyh-zakupivel-za-2024-rik-zvit-prozorro.html>.
22. Про громадський контроль : Проект Закону України від. LIGA360. 2015. 13 трав. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH2411AA?an=3>.
23. «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» : Постанова КМУ від 03.11.2010, № № 996 : станом на 25.03.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text> (дата звернення: 29.11.2025).
24. Громадська участь у місцевій політиці: проблеми нормативно-правового забезпечення. Аналітичний центр «Обсерваторія демократії». URL: <https://surl.li/tsqvur>.
25. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки : затверджена Указом Президента України від 24.03.2021 від, № 487.
26. Підзаконні нормативно-правові акти. Адміністративно-правова природа дворівневої ієрархічної структури підзаконної правотворчості у публічному адмініструванні
27. Галунько В., Шишка Р. Підзаконні нормативно-правові акти. Адміністративно-правова природа дворівневої ієрархічної структури підзаконної правотворчості у публічному адмініструванні. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. Т. 10. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-10/38>.
28. «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» : Постанова КМУ від 05.11.2008, № № 976. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF#Text>.
29. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні (2022–2023 рр.) : аналіт. доп. / [В. Г. Потапенко, Ю. А. Тищенко, Ю. Б. Каплан та ін.] ; за ред. В. Г. Потапенка, Ю. А. Тищенко, Ю. Б. Каплан. – Київ : НІСД, 2023. – 91 с. – <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.01>
30. О. Калітенко, О. Лемєнов, Б. Малишев, А. Марчук, К. Сердюк, Р. Сівєрс, М. Хавронюк, В. Чумак. Альтернативний звіт з оцінки ефективності впровадження державної антикорупційної політики. За заг. ред. М. Хавронюка. К.: Мишалов Д. В., 2021. 239 с.

УДК 342.7:343.1(047)

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-75-81>

<https://orcid.org/0000-0002-0336-0023>

Задерейко Світлана Юрївна,

кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри публічного та міжнародного права Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана,

<https://orcid.org/0009-0002-1768-5889>

Стріяшко Галина Миколаївна,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри філософії, права та соціально-гуманітарних дисциплін, Національної академії статистики, обліку та аудиту,

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗАСАДИ НАДАННЯ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ У ПОДАТКОВО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИНАХ: НА ПРИКЛАДІ АДВОКАТУРИ В УКРАЇНІ

Анотація: Проблематика функціональних засад надання правничої допомоги у податково-правових відносинах стала предметом активного наукового та практичного обговорення в останнє десятиліття. Це зумовлено глибокими змінами, які відбуваються у сфері державного фінансового контролю, трансформацією моделі податкового адміністрування, цифровізацією перевірочних процедур та загальним зростанням конфліктності взаємовідносин між платниками податків і контролюючими органами. Сутність цієї проблеми полягає в тому, що сучасний податково-правовий простір перетворився на складну систему правових ризиків, де пересічний платник податків об'єктивно не здатен самотійно забезпечити належний рівень захисту своїх прав. Це, в свою чергу, посилює роль адвокатури як спеціалізованого інституту, що забезпечує професійну правничу допомогу у сфері, де держава має значну владу та інструменти примусу.

Виникнення питання про функціональні засади адвокатури саме у податковій сфері пов'язане з тим, що податкові правовідносини мають високий рівень публічності, а процедура вирішення податкових спорів характеризується посиленою формалізацією, строковістю, залежністю від доказів фінансового характеру та глибокою спеціалізацією. За таких умов адвокат виконує не лише представницьку функцію, а й функцію правового посередництва, комунікаційного модератора, гаранта процесуальної рівності, що є відмінним від його ролі у приватноправових спорах. Тобто проблема не зводиться лише до оцінки юридичного статусу адвоката вона стосується ефективності всього механізму правової підтримки платників податків.

Актуальність теми також пояснюється тим, що в Україні досі не сформовано єдиної та чіткої моделі функціонального статусу адвоката у податкових правовідносинах. Нормативні акти не визначають окремої спеціалізації податкового адвоката, не розмежовують його повноважень на досудовому етапі та під час податкового контролю, не містять спеціальних гарантій у взаємодії з посадовцями ДПС. У результаті адвокат фактично працює у сфері підвищеного державного впливу без достатніх механізмів захисту власної професійної незалежності. Ця проблема посилюється цифровізацією, яка змінила правила доказування та комунікації: електронні акти перевірок, цифрові докази,

автоматизовані алгоритми ризик-профілювання створюють нові виклики як для платників, так і для адвокатів, які не завжди мають належні інструменти реагування.

Таким чином, функціональні засади надання правничої допомоги у податково-правових відносинах потребують докорінного переосмислення у сучасних умовах. Сформована проблематика не є штучною чи академічною вона виникла як відповідь на реальні трансформації у державній податковій політиці, фінансовому контролі та цифровому правозастосуванні. У цьому контексті адвокатура виступає не тільки суб'єктом професійної діяльності, а й системним елементом забезпечення верховенства права у публічно-правовій сфері, що і зумовлює фундаментальну актуальність досліджуваної тематики.

Ключові слова: правнича допомога; адвокатура; податкові правовідносини; податковий контроль; податкові спори; функціональні засади; податкова адвокатура; цифровізація податкового адміністрування.

Annotation: The issue of the functional principles of providing legal assistance in tax legal relations has become the subject of active scholarly and practical discussion over the past decade. This is caused by profound changes taking place in the sphere of state financial control, the transformation of the tax administration model, the digitalization of audit procedures, and the overall increase in the conflict intensity of interactions between taxpayers and controlling authorities. The essence of this problem lies in the fact that the modern tax-legal environment has turned into a complex system of legal risks in which an average taxpayer is objectively unable to ensure an adequate level of protection of their rights independently. This, in turn, enhances the role of advocacy as a specialized institution that provides professional legal assistance in an area where the state holds significant power and coercive instruments.

The emergence of the issue of the functional foundations of advocacy specifically in the tax sphere is related to the highly public nature of tax legal relations, as well as the procedural characteristics of resolving tax disputes, which are marked by increased formalization, strict timeframes, reliance on financial evidence, and deep specialization. Under such conditions, an advocate performs not only a representative function but also acts as a legal intermediary, a communication moderator, and a guarantor of procedural equality roles that differ substantially from their functions in private-law disputes. Thus, the problem is not limited to assessing the legal status of an advocate but concerns the effectiveness of the entire mechanism of legal support for taxpayers.

The relevance of the topic is also explained by the fact that Ukraine has not yet established a unified and coherent model of the functional status of an advocate in tax legal relations. Normative acts do not define a separate specialization of a tax advocate, do not differentiate their powers at the pre-trial stage and during tax control, and do not provide special guarantees in interactions with officials of the State Tax Service. As a result, an advocate effectively operates in an area of heightened governmental influence without sufficient mechanisms to protect their professional independence. This problem is intensified by digitalization, which has transformed the rules of evidence and communication: electronic audit reports, digital evidence, and automated risk-profiling algorithms have created new challenges both for taxpayers and for advocates, who do not always have adequate tools for effective response.

Keywords: legal assistance; advocacy; tax legal relations; tax control; tax disputes; functional principles; tax advocacy; digitalization of tax administration.

Метою статті є комплексне теоретичне та практичне обґрунтування функціональних засад надання правничої допомоги у податково-правових відносинах, з'ясування сучасного правового статусу адвоката в умовах трансформації податкового адміністрування та правового режиму воєнного стану, визначення проблемних аспектів нормативного регулювання і практики його застосування та розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо формування цілісної моделі діяльності адвокатури у сфері податкових правовідносин в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наявні публікації здебільшого фрагментарні: одні аналізують податкові спори, інші організацію адвокатури, треті відповідальність представника, але системна інтеграція цих підтем саме в категорію «функціональних засад» майже відсутня.

Окремі статті аспірантів і молодих науковців присвячувалися теоретико-правовим аспектам податкового контролю щодо адвокатів та функціональним основам представництва в адміністративних процедурах. Зокрема, О. А. Борщевський (аспірант) опублікував статтю «Окремі теоретико-правові аспекти податкового контролю адвоката в Україні», де аналізує проблеми податкового контролю стосовно адвокатської діяльності й адвокатської таємниці, що прямо стосується функціональних засад представництва [1]. Крім того, В. С. Шевчук [2] захистив кандидатську роботу на тему функціональних основ діяльності адвоката в адміністративному судочинстві, яка містить методологічні підходи, адаптовані до адміністративно-податкових спорів. Ця робота корисна для порівняння процесуальних засад у адміністративних і податкових процедурах а інші, активно досліджують питання організації адвокатури, правового статусу юриста та процесуальних гарантій у сфері податкового права.

Питання правничої допомоги в податкових правовідносинах перебуває у стадії формування як самостійного напрямку наукових досліджень. Окремі роботи присвячені податковим спорам, моделі адвокатури, гарантіям професійної діяльності та проблемам податкового контролю щодо адвоката. Однак цілісного аналізу функціональних засад адвокатури у податковій сфері сучасна доктрина поки не містить. Це зумовлює необхідність поглибленого теоретичного осмислення особливостей діяльності адвоката саме у публічно-владних податкових процедурах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правнича допомога у податково-правових відносинах, це професійна діяльність адвоката, спрямована на забезпечення реалізації, охорони та захисту прав, свобод і законних інтересів платників податків у сфері публічно-владних відносин, що виникають у процесі справляння податків. У межах адвокатської діяльності правнича допомога розуміється як комплекс консультацій, юридичного супроводу, представництва та захисту клієнта, що ґрунтується на спеціальних знаннях у галузі податкового, фінансового та адміністративного права. Її сутність полягає у забезпеченні можливості особи ефективно реалізувати своє право на належну правову підтримку у ситуаціях, коли держава через податкові органи здійснює контроль, примус або санкціонування.

Правнича допомога виникає внаслідок об'єктивних потреб платника податків, що стикається з податковими ризиками, нормативною складністю, контрольно-наглядовими діями або спірними ситуаціями. Це можуть бути податкові перевірки, донарахування зобов'язань, блокування податкових накладних, опис майна у податкову заставу, витребування документів, адміністративний арешт активів, оскарження рішень контролюючих органів, податкові спори у судах чи кримінальні провадження щодо ухилення від сплати податків. У всіх цих випадках адвокат не просто консультує, а забезпечує платнику інструменти для захисту від зловживань владою, забезпечує рівність сторін у процесі, формує стратегію захисту та здійснює фаховий юридичний супровід.

Правнича допомога у податкових правовідносинах відіграє ключову роль у забезпеченні доступу до правосуддя, оскільки податкове законодавство є високоспеціалізованим, динамічним і нерідко суперечливим. Без професійної підтримки особа фактично позбавлена можливості ефективно протистояти державному апарату, який володіє значним ресурсом, інформаційною перевагою та владними інструментами. Тому адвокат виступає гарантом дотримання прав людини у сфері публічного примусу, компенсує процесуальну нерівність і забезпечує правову визначеність. Через це адвокатська правнича допомога має змішаний характер: вона є приватною діяльністю, заснованою на договорі з клієнтом, але водночас виконує публічну функцію стримує можливі зловживання владою та сприяє дотриманню правових стандартів у податкових процедурах.

Правове регулювання правничої допомоги визначене Конституцією України, Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [3], Податковим кодексом України [4], нормами адміністративного та кримінального процесу. Однак законодавство не містить спеціально виділеного та системно оформленого правового статусу адвоката саме у сфері податкових відносин, а повноваження адвоката, гарантії його незалежності та межі відповідальності визначаються фрагментарно. Це створює правову невизначеність, унаслідок якої роль адвоката у податкових процедурах часто залежить не від закону, а від практики конкретних контролюючих органів або судових підходів. Водночас практика свідчить, що потреба у правничій допомозі зростає, а її функції постійно розширюються, від запобігання податковим ризикам до комплексного супроводу діяльності підприємств, участі в досудових процедурах, підготовки до перевірок та оскарження рішень податкової служби.

Таким чином, правнича допомога у податково-правових відносинах на прикладі адвокатури України є багатофункціональним інститутом, що забезпечує баланс між приватними інтересами платників податків і владними повноваженнями держави. Її призначення полягає не лише у вирішенні конкретних спорів, а й у створенні умов, за яких реалізація податкового обов'язку відбувається у межах законності, справедливості та правової визначеності.

Практична площина питання також демонструє зростаючу актуальність. Під впливом воєнного стану ДПС [5] отримала розширені повноваження, збільшено кількість камеральних і документальних перевірок, а бюджетна потреба у наповненні доходів підвищила чутливість контролюючих органів до порушень у сфері оподаткування. Це призвело до того, що податкові спори стали не лише чисельнішими, а й складнішими за змістом. Платники податків потребують не лише правового захисту, а й комплексної стратегічної підтримки, що включає податкове планування, аналіз ризиків, побудову лінії поведінки під час перевірки, підготовку доказів та ведення електронної комунікації з органами влади. Такий широкий спектр дій виходить за межі традиційних уявлень про адвокатську допомогу, що потребує нового осмислення її функціональних основ.

Потенціал превентивної правничої допомоги проявляється в кількох ключових вимірах. Насамперед адвокат виконує функцію податкового комплаєнс-консультанта, який аналізує господарські операції на предмет відповідності вимогам ПКУ, судової практики та сформованої позиції податкових органів. За умов постійних змін законодавства, відсутності стабільних тлумачень норм та непоодиноких випадків довільного трактування податковими органами реальності господарських операцій, професійна правнича оцінка ще на етапі планування бізнес-процесів дозволяє уникнути типових «пасток»: формальних недоліків документування, невідповідності первинних документів вимогам доказовості, помилок у податковій кваліфікації договорів або контрагентів.

У другому вимірі превентивна допомога проявляється через практику податкового аудиту, який здійснюється адвокатом або адвокатською командою з метою виявлення потенційних ризиків, необґрунтованого податкового кредиту, неправильного обліку витрат, транзакцій з контрагентами, щодо яких існують підвищені критерії ризиковості. Такий аудит дає змогу клієнту заздалегідь усунути недоліки, перш ніж їх виявить ДПС, що суттєво знижує ймовірність донарахувань і штрафних санкцій. З огляду на практику, підприємства, що регулярно залучають адвоката до податкового аудиту, у декілька разів рідше потрапляють до переліку ризикових платників ПДВ та у зону фактичних перевірок, оскільки дотримуються більш стабільної податкової дисципліни.

Ще одним аспектом превентивної допомоги є підготовка клієнта до потенційних взаємодій із ДПС. Адвокат може здійснювати інструктаж співробітників щодо правил поведінки під час фактичних або документальних перевірок, вимог до оформлення документів, порядку реагування на запит ДПС, особливостей комунікації з податковими інспекторами, строків надання інформації та меж дозволеної участі посадових осіб податкової

служби. Такий супровід мінімізує ризики неправомірного вилучення документів, викривлення інформації або формування податковими органами однобічних висновків.

Превентивний характер правничої допомоги проявляється також у контексті цифровізації податкового адміністрування. Система ризик-профайлінгу, автоматизована перевірка податкових накладних, моніторинг фінансових операцій за допомогою Big Data, аналіз показників прибутковості та витрат — усі ці інструменти змушують бізнес діяти в умовах постійного алгоритмічного оцінювання. Адвокат, розуміючи логіку функціонування таких систем, може передбачати дії контролюючих органів, допомагати клієнту налаштувати правильну структуру транзакцій, уникати «аномалій» в облікових показниках та готувати необхідні пояснення до потенційних заперечень ще до їх виникнення. Це не лише зменшує ризики блокування реєстрації податкових накладних, але й забезпечує прозору історію взаємовідносин із ДПС.

Нарешті, превентивна правнича допомога виконує важливу соціально-правову функцію, підвищення рівня правової культури та податкової грамотності платників. Через консультації, розробку внутрішніх політик, освітні заходи для персоналу, адвокат сприяє формуванню моделі правомірної поведінки, яка сама по собі знижує ймовірність виникнення спорів та полегшує доказування у разі їх виникнення.

Таким чином, превентивний потенціал правничої допомоги значно ширший за суто процесуальний супровід і становить інтегровану частину системи податкової безпеки. Він дозволяє не лише реагувати на дії податкових органів, а й формувати стратегічно безпечну поведінку платника, забезпечувати стабільність діяльності суб'єкта господарювання та мінімізувати ризики конфлікту із державою ще на доконфліктній стадії. У контексті воєнного стану, підвищеного фіскального навантаження та активізації податкових перевірок ця функція стає ключовим інструментом підтримання правової визначеності та захисту економічних прав громадян і бізнесу.

Ці законодавчі та процедурні зміни створили нові підстави для інтенсифікації перевірок та спорів, що підтверджується як офіційними повідомленнями ДПС щодо реформ і змін у порядку застосування норм у період воєнного стану, так і міжнародними аналітичними оглядами, що фіксують глобальне зростання інтенсивності податкових спорів під впливом цифровізації та аналітичних інструментів податкових адміністрацій. Цифровізація доказового обігу, автоматизовані ризик-профайли й дистанційні процедури змінили практичну природу перевірки, це породило дисбаланс: держава отримала інструменти швидкої генерації «рішень-підозр», тоді як громадяни та їхні адвокати не завжди мають адекватні технічні й процесуальні механізми для оперативної перевірки і оскарження таких висновків. Судова практика та процесуальні підходи щодо ролі адвоката у податкових спорах залишаються непослідовними, що підсилює ризик правової невизначеності й породжує різні підходи до тлумачення повноважень адвокатів у взаємодії з контролюючими органами, це, у свою чергу, підсилює потребу в узгодженій науковій доктрині й нормативній конкретизації функцій адвокатури в податковій сфері (тенденції й питання, підкреслені у вашому документі). Історично зазначена проблема не є концептуально новою: фрагментарність регулювання адвокатської діяльності в її перетині з податковим правом була помітна й до 2022 року, проте воєнний стан і супутні реформи податкового адміністрування прискорили та ускладнили наявні протиріччя, вони виступили каталізатором, що виявив і поглибив системні вади. Аналітичні та емпіричні показники підтверджують зростання кількості і складності спорів: міжнародні дослідження й звіти фіксують підвищену інтенсивність взаємодії платників податків із податковими органами та зростання кількості спорів у 2023–2024 рр., що логічно корелює з українським контекстом, зміни ПКУ та практика ДПС [4; 5]. Позиція провідних вітчизняних науковців і практиків, яку варто врахувати при формуванні рекомендацій, полягає в наступному: поєднання чіткого нормативного закріплення процесуальних прав адвоката у податкових процедурах, встановлення спеціалізованих стандартів професійної підготовки (податкової спеціалізації), гарантій доступу до повної інформації в межах права клієнта та впровадження

прозорих механізмів відшкодування і оподаткування винагороди за участь у системі безоплатної правничої допомоги дозволило б зменшити асиметрію між державою і платником.

Практика вирішення проблеми повинна спиратися на три взаємопов'язані блоки заходів:

нормативно-правовий, прийняття або внесення до чинного законодавства спеціального розділу, який би визнавав та деталізував права, обов'язки та гарантії адвоката у податкових правовідносинах (процедурні права на доступ до доказів, особливості участі у документальних перевірках, гарантії незастосування санкцій за доступ до інформації, захист адвокатської таємниці в податкових розслідуваннях тощо);

процесуально-організаційний, створення механізмів прискореного оскарження податкових рішень, запровадження інститутів медіації/примирення в податкових спорах, розвиток спеціалізованих податкових палат або відділів у судах із обов'язковою участю адвоката;

кадрово-інструментальний підвищення кваліфікації адвокатів у сфері taxation (сертифікація), забезпечення доступу адвокатів до електронних реєстрів для потреб клієнта в межах закону, а також врегулювання податкових наслідків виплат адвокатам у системі БПД для стимулювання їх участі. Науковці, зокрема з адміністративного та фінансового права, підтримують ідею інтегрованої моделі, яка б поєднувала професійну автономію адвокатури з процесуальними гарантіями рівності сторін; вони наполягають на емпіричному моніторингу змін та поступовому запровадженні спеціалізованих норм через пілотні проекти в межах адміністративних процедур.

З точки зору пересічних громадян та бізнесу, що стикаються з податковими ризиками, важливими є оперативність, передбачуваність і доступність правничої допомоги, тому практичні інструменти, які реально підвищують швидкість оскарження та зменшують витрати на правовий супровід (наприклад, розширення безоплатної правничої допомоги на податкові спори для уразливих груп, компенсація за участь адвоката у суспільно важливих процесах), мають пріоритет в очах суспільства. Підсумовуючи, зазначена проблематика є одночасно історично укоріненою та екстрено актуалізованою зовнішніми шоками (воєнний стан, фіскальні виклики, цифровізація), її подолання потребує скоординованих нормативних та практичних кроків, що повинні поєднувати правове закріплення статусу адвоката у податкових процедурах, підвищення його спеціалізації, забезпечення процедурних гарантій і технічної спроможності для ефективного захисту прав платників податків. Ці висновки опираються на аналіз первинного матеріалу, що міститься у вашому документі, а також на офіційні нормативні джерела та аналітичні публікації щодо податкових реформ і практики ДПС у період воєнного стану й періодичних глобальних досліджень з такс-конфліктів.

Висновки та пропозиції. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що інститут правничої допомоги у податково-правових відносинах, розглянутий крізь призму діяльності адвокатури, перебуває у фазі глибокої трансформації, зумовленої змінами у податковому адмініструванні, цифровізацією процедур контролю, посиленням фіскального тиску та особливостями правового режиму воєнного стану. Адвокатура, виконуючи конституційно визначену функцію забезпечення права особи на професійну правничу допомогу, фактично стає ключовим елементом підтримання балансу між владними повноваженнями держави та правами платника податків у сфері публічно-правового примусу. Разом із тим проведений аналіз показав, що чинна нормативна модель не забезпечує достатньої функціональної визначеності адвоката як учасника податкових правовідносин, а фрагментарність правового регулювання створює прогалини, які негативно позначаються на ефективності правничої допомоги, процесуальній рівності сторін та якості захисту прав платника.

Виявлено, що проблеми, окреслені у статті, не є ситуативними чи повністю новими, проте саме сучасні виклики, такі як, воєнний стан, інтенсифікація податкових перевірок, динамічні зміни податкового законодавства та цифровий формат взаємодії з ДПС, загострили наявні колізії й висвітлили системну потребу у формуванні цілісної доктрини податкової

адвокатури. Зростання кількості спорів, ускладнення доказових процесів і підвищення ролі електронних даних підтверджують необхідність зміни підходів до визначення ролі адвоката у податкових процедурах та розширення його процесуальних гарантій.

Разом із тим, окремі аспекти, які потребують подальшого наукового розвитку для підвищення концептуальної даної тематики, насамперед питання превентивної функції правничої допомоги, взаємодії адвоката з цифровими сервісами ДПС, колізій між адвокатською таємницею та податковим контролем, а також питання податкової правосуб'єктності адвоката як самозайнятої особи. ЄС.

Таким чином, дослідження засвідчує, що формування інтегрованої моделі правничої допомоги в податково-правових відносинах є не лише науковою, а й практичною необхідністю, оскільки така модель здатна забезпечити стабільність правового середовища, процесуальну рівність, розвиток правової визначеності та підвищення рівня захисту прав платників податків в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борщевський О.А. Окремі теоретико-правові аспекти податкового контролю адвоката в Україні. Т. 2. № 80 (2023). Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.2.37>
2. Шевчук В.С. Функціональні основи діяльності адвоката в адміністративному судочинстві. Дисертація на здобуття наук. ступеня к. ю. н. зі спеціальності 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, 2023. URL: https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/67064?utm_source=chatgpt.com
3. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. URL: <https://zakon.gov.ua/laws/show/5076-17>
4. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://tax.gov.ua>
5. Державна податкова служба України. Офіційний вебсайт. URL: <https://tax.gov.ua>
6. Про безоплатну правову допомогу. Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17>
7. Кучерявенко М.П., Орлюк О.П. Податкове право України. Підручник. Харків: Право, 2021. 340 с. URL: <https://library.nlu.edu.ua>
8. Банчук О. Податкові спори: адміністративне та судове оскарження. Київ: Центр політико-правових реформ, 2020. №12. С.23-30. URL: <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/Podatkovyi-spory-oskarzhennia.pdf>
9. European Court of Human Rights. Case-law on Legal Professional Privilege in Tax Proceedings (Report, 2022). URL: <https://echr.coe.int>
10. American Bar Association. Standards of Tax Practice. ABA Standing Committee on Taxation, 2021. URL: <https://www.americanbar.org/groups/taxation>

УДК 342.5:328.185

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-82-89>

<https://orcid.org/0000-0003-4100-9530>

Кожура Людмила Олександрівна,
доктор юридичних наук, професор, директор ННІ
«Юридичний інститут» Київського національного економічного
університету імені Вадима Гетьмана»

<https://orcid.org/0000-0002-6930-6214>

Шевчук Олексій Анатолійович,
PhD, адвокат, Голова Правління Національної асоціації
лобістів України

<https://orcid.org/0000-0002-6072-0283>

Чорна Вікторія Григорівна,
доктор юридичних наук, професор, професор кафедри
публічного та міжнародного права ННІ «Юридичний інститут
Київського національного економічного університету імені Вадима
Гетьмана»,

СВІТОВІ МОДЕЛІ ЛОБІЗМУ: ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В НАЦІОНАЛЬНУ ПРАКТИКУ В УКРАЇНІ

Анотація: у статті розглядаються світові моделі лобізму, аналізуються їхні характерні особливості та можливості імплементації в національну практику України. Лобізм, як механізм впливу на політичні процеси, має різні форми та методи в залежності від країни, політичної системи та рівня розвитку демократичних інститутів. Моделі лобізму в США, ЄС, Канаді та інших країнах демонструють різноманіття підходів до правового регулювання лобістської діяльності, що дає Україні важливі уроки для ефективної інтеграції цього інституту в національну політичну практику.

США є однією з найбільш розвинутих країн у сфері лобістської діяльності. Тут лобізм є легальним і добре врегульованим інститутом. Основною характеристикою американської моделі є прозорість та обов'язкова реєстрація лобістів. Всі лобісти повинні бути зареєстровані в Спеціальній комісії Конгресу, а їх діяльність супроводжується звітністю та відкритими даними про зустрічі з державними службовцями. У США лобізм розглядається як невід'ємна частина демократичного процесу, що дозволяє різним групам інтересів впливати на ухвалення політичних рішень. Однак лобізм в США також має свою темну сторону, зокрема високі фінансові витрати на лобістську діяльність та можливість корупційного впливу через фінансування політичних кампаній.

У Європейському Союзі лобізм має регульований, але більш відкритий характер, ніж в США. Ключовою особливістю є консультації з громадянським суспільством та постійний

діалог між органами влади та лобістськими групами. ЄС має систему реєстрації лобістів і звітності, однак, на відміну від США, лобістська діяльність є більш структурованою та орієнтованою на середовище консенсусу. У Європі лобісти повинні дотримуватися високих етичних стандартів і уникати конфліктів інтересів. Іншою важливою рисою є інтенсивна координація між різними секторами, що дозволяє виробляти збалансовану політику з урахуванням інтересів екологічних, економічних та соціальних груп.

У Канаді лобізм також є легальним і урегульованим через спеціальний Закон про лобістів, який передбачає реєстрацію лобістів, звітність та обмеження на види лобістських витрат. Основною особливістю канадської моделі є прозорість лобістських витрат та регламентовані процедури доступу до державних органів влади. У Канаді лобізм вважається частиною демократичного процесу, а не прихованим впливом. Однак, на відміну від США, лобісти в Канаді повинні обирати більш стриману стратегію впливу, не використовуючи політичні фінансові внески як основний інструмент.

У Великій Британії лобізм має більш неформальний характер, однак з останніх років у країні активно впроваджується система реєстрації лобістів, зокрема через Реєстр лобістів Великої Британії. Характерною рисою цієї моделі є акцент на громадських ініціативах та grassroots-кампаніях, які активно використовують громадян для створення тиску на уряд через публічні петиції та медіа-кампанії. Водночас, реєстрація лобістів у Великій Британії не є обов'язковою для всіх організацій, що надає певну гнучкість у реалізації лобістської діяльності.

Ключові слова: лобізм, публічна політика, законодавче регулювання, світові моделі, прозорість, корупційні ризики, демократія, лобістська діяльність, державне управління, громадянське суспільство, публічні інтереси, реєстрація лобістів, етичні стандарти, демократія.

Abstract: This article explores global lobbying models, analyzing their characteristic features and the potential for their implementation in Ukraine's national practice. Lobbying, as a mechanism of influence on political processes, takes different forms and methods depending on the country, political system, and the level of development of democratic institutions. The models of lobbying in the USA, the EU, Canada, and other countries demonstrate the diversity of approaches to the legal regulation of lobbying activities, providing Ukraine with valuable lessons for effectively integrating this institution into national political practice.

The United States is one of the most developed countries in the field of lobbying. Here, lobbying is a legal and well-regulated institution. The main feature of the American model is transparency and mandatory registration of lobbyists. All lobbyists must register with the Special Committee of Congress, and their activities are accompanied by reporting and open data on meetings with government officials. In the USA, lobbying is considered an integral part of the democratic process, allowing various interest groups to influence political decision-making. However, lobbying in the USA also has its downsides, including high financial **costs** for lobbying activities and the potential for corrupt influence through political campaign financing.

In the European Union, lobbying is more regulated and open than in the USA. A key feature is consultations with civil society and continuous dialogue between public authorities and lobbying groups. The EU has a system for the registration of lobbyists and reporting; however, unlike the USA, lobbying activities are more structured and oriented towards a consensus environment. In Europe, lobbyists are required to adhere to high ethical standards and avoid conflicts of interest. Another important feature is intensive coordination between sectors, which enables the formulation of balanced policies that take into account environmental, economic, and social interests.

In Canada, lobbying is also legal and regulated through a special Lobbyists Act, which provides for the registration of lobbyists, reporting, and limitations on lobbying expenses. The main feature of the Canadian model is the transparency of lobbying expenses and regulated procedures for access to government bodies. In Canada, lobbying is considered part of the democratic process,

rather than a hidden influence. However, unlike the USA, lobbyists in Canada must choose a more restrained influence strategy, without relying on political financial contributions as a primary tool.

In the United Kingdom, lobbying has a more informal character; however, in recent years, the country has been actively implementing a system for registering lobbyists, particularly through the UK Lobbyists Register. A characteristic feature of this model is the emphasis on public initiatives and grassroots campaigns, which actively involve citizens to put pressure on the government through public petitions and media campaigns. At the same time, registration of lobbyists in the UK is not mandatory for all organizations, which provides some flexibility in implementing lobbying activities.

Keywords: *lobbying, public policy, legal regulation, global models, transparency, corruption risks, democracy, lobbying activities, public administration, civil society, public interests, lobbyist registration, ethical standards.*

Постановка проблеми. Лобізм є важливим інститутом у демократичних країнах, що забезпечує представлення інтересів різних соціальних груп та надає можливість впливати на процеси ухвалення політичних рішень. Проте в Україні лобістська діяльність ще не має чітко визначеного правового статусу, що створює умови для тіньового впливу та корупційних практик. Відсутність належного регулювання лобізму обмежує прозорість взаємодії між громадянським суспільством і органами влади, що, в свою чергу, негативно позначається на демократичному управлінні. Проблема полягає у необхідності адаптації світового досвіду лобізму до українських реалій, зокрема, вивчення та впровадження ефективних моделей лобістської діяльності, що дозволять підвищити прозорість політичних процесів та зменшити корупційні ризики.

Метою дослідження є аналіз світових моделей лобізму, визначення їхніх характерних особливостей та розробка рекомендацій щодо їх імплементації в національну практику України. Особлива увага буде приділена вивченню міжнародних стандартів регулювання лобістської діяльності, визначенню можливих механізмів інтеграції цих стандартів у правову систему України, а також оцінці перспектив легалізації лобізму як елементу демократичного процесу в Україні.

Стан наукових досліджень. Стан наукових досліджень інституціоналізації лобізму в Україні загалом можна охарактеризувати як такий, що динамічно розвивається, але ще не є системно завершеним. У вітчизняній науці сформувалися кілька ключових напрямів. Одним із перших комплексних теоретико-правових досліджень став доробок О. Одінцової, присвячений правовому регулюванню лобізму в сучасній Україні, де лобізм розглядається як складний суспільно-політичний феномен, що потребує спеціального законодавчого врегулювання та інституційного оформлення. Надалі питання нормативної регламентації лобістської діяльності, аналіз спроб ухвалення «закона про лобізм» та оцінка фрагментарності чинної бази стали предметом досліджень Т. Ярового, В. Риндюк та інших авторів, які підкреслюють, що лобізм як правовий інститут досі перебуває на стадії формування. Н. Березка, Н. Бачинський наголошують на необхідності формування в Україні власної моделі інституціоналізованого лобізму, що поєднувала б кращі зарубіжні практики (США, ЄС) з національними умовами, зокрема у контексті відбудови держави та посилення ролі громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. У United States of America лобізм — це легальна та регульована діяльність, закріплена на федеральному рівні нормативно-правовими актами, зокрема Lobbying Disclosure Act of 1995 (LDA) та Honest Leadership and Open Government Act of 2007 [1]. Всі активні федеральні лобісти зобов'язані реєструватися - через подання форми LD-1 - та звітувати щоквартально (LD-2) про свою діяльність. Завдяки цьому модель США характеризується високою прозорістю: кількість зареєстрованих лобістів, розмір витрат, зустрічі з конгресменами - усе публічно доступно. Наприклад, за даними OpenSecrets, у 2024 році зареєстровано понад 13 000 федеральних лобістів.

Згідно з Lobbying Disclosure Act (LDA), який вступив в силу 1 січня 1996 року та був суттєво змінений Honest Leadership and Open Government Act (HLOGA) у 2007 році, всі

лобісти, які працюють на федеральному рівні в США, повинні бути обов'язково зареєстровані в Конгресі США. Реєстрація лобістів вимагає подачі форми LD-1, яка містить детальну інформацію про лобістів, їхніх клієнтів, а також проблеми, на які вони спрямовують свій вплив. Це дозволяє громадськості та державним органам чітко відслідковувати, хто і як впливає на політичні рішення [2].

Після реєстрації лобісти зобов'язані щоквартально подавати форму LD-2, де вони зазначають подробиці своїх лобістських заходів. Це включає інформацію про проведені зустрічі, витрати на лобістську діяльність, а також конкретні законодавчі ініціативи, на які вони намагаються вплинути. Звітність дозволяє громадськості та державним інститутам відслідковувати, наскільки впливає лобізм на політичні процеси і чи не перевищують ці впливи своїх законних меж [3].

В цілому, американська модель лобізму визначає, що лобісти мають подавати звіт про витрати, що включають гонорари, оплати за консультації та інші витрати, пов'язані з їхньою діяльністю. Витрати на лобізм в США часто досягають значних сум. Так, лише в 2022 році витрати на лобістську діяльність становили понад 4 мільярди доларів США. Це забезпечує прозорість у тому, як бізнес та інші інтереси можуть впливати на ухвалення політичних рішень, що дає можливість громадськості оцінити масштаб цього впливу.

Лобісти мають чітко визначену роль у зв'язку з органами влади, і їхні зустрічі з державними посадовими особами, зокрема з членами Конгресу, є публічно доступними через офіційні звіти. Лобісти повинні дотримуватися строгих етичних стандартів, що включають заборону на надання неправомірних фінансових винагород чи створення конфлікту інтересів для держслужбовців. Крім того, важливим елементом є заборона лобістам на післяслужбову роботу в державному секторі, що допомагає запобігти появі "каруселі" між приватним сектором і державною службою.

Завдяки Honest Leadership and Open Government Act було введено нові норми, що зобов'язують лобістів повідомляти про всі види фінансових зв'язків із політичними кампаніями, державними посадовими особами, а також про донорство в політичні фонди. Це значно підвищує рівень прозорості у політичних процесах, знижуючи ймовірність корупційного впливу через непрозорі канали.

Законодавство США також встановлює обмеження на діяльність лобістів, включаючи вимоги щодо звітності про лобістські витрати, а також санкції за порушення норм. Лобісти, які порушують закон, можуть зіткнутися з великими штрафами або навіть кримінальними санкціями. Це забезпечує ефективний механізм контролю за діяльністю лобістів і допомагає зменшити можливі зловживання.

Лобізм у США розглядається як невід'ємна частина демократичного процесу. Він дозволяє різним соціальним групам, підприємствам, а також неурядовим організаціям впливати на процеси ухвалення рішень в Конгресі та адміністрації. Однак існує і критика, що через високі витрати на лобізм великі корпорації та інші сильні гравці можуть домінувати у політичному процесі, що може викликати нерівність у представленні інтересів і зменшити рівень демократичної участі для менш впливових груп.

Отже, американська модель лобізму є прикладом високої прозорості та регулювання, що дозволяє значно зменшити корупційні ризики і збільшити ефективність участі громадян у політичному процесі. Для України важливо врахувати ці принципи при розробці власного законодавства про лобізм. Створення реєстрів лобістів, звітування про витрати та встановлення етичних стандартів дозволить значно підвищити рівень довіри до державних інститутів і зменшити вплив непублічних інтересів на ухвалення політичних рішень.

Наступна модель лобізму – це лобізм у Європейському Союзі є добре врегульованою діяльністю, яка має на меті забезпечення прозорості, підзвітності та інтеграції інтересів громадянського суспільства у процеси прийняття політичних рішень. ЄС підходить до лобізму з акцентом на структурований консенсус і етичні стандарти, що дозволяє зберігати баланс між

різними групами інтересів, такими як екологічні, економічні, соціальні та культурні організації.

Європейський Союз володіє системою реєстрації лобістів, яка включає публічний реєстр лобістських груп, що взаємодіють з установами ЄС. Усі організації, які займаються лобізмом, повинні реєструватися у Реєстрі прозорості ЄС. Згідно з Регламентом Європейського Парламенту та Ради (ЄС) 1049/2001, реєстрація передбачає подачу детальної інформації про лобістську організацію, її клієнтів, джерела фінансування та сферу діяльності [4]. Протягом року ці організації зобов'язані щоквартально звітувати про свою діяльність, надаючи інформацію про витрати на лобізм, проведені зустрічі, а також про специфіку впливу на законодавчі ініціативи.

Офіційна платформа реєстрації лобістів доступна для публічного доступу, що сприяє прозорості та дозволяє громадськості та медіа контролювати, хто і як впливає на політику ЄС. Лобістські організації в ЄС зобов'язані дотримуватися високих етичних стандартів. Це включає вимогу про відсутність конфлікту інтересів між лобістами та посадовими особами ЄС. Європейська Комісія вимагає, щоб лобісти не мали фінансових або особистих інтересів, які можуть впливати на їхню діяльність. Для цього лобісти повинні дотримуватися строгих правил поведінки та звітності про свої зустрічі з високопосадовцями, а також надавати детальну інформацію про теми, на які вони намагаються вплинути.

Важливою особливістю європейської моделі лобізму є активний діалог між громадянським суспільством і органами влади. Це здійснюється через різноманітні механізми: консультації, публічні слухання, семінари та робочі групи. ЄС заохочує залучення громадських організацій, наукових інститутів та бізнес-груп до вироблення політик та законодавства. В рамках Європейського парламенту та Європейської Комісії регулярно проводяться консультації з громадськістю (Public Consultations), в яких можуть брати участь всі зацікавлені сторони.

Механізм постійних консультацій дозволяє створювати більш збалансовану політику, яка враховує інтереси всіх секторів суспільства. Це допомагає уникати монополії на вплив і забезпечує участь менш представницьких груп у процесі ухвалення рішень.

У кожній країні Європейського Союзу є національні закони та нормативно-правові акти, що регулюють лобізм, які є частиною загальної політики ЄС. Зокрема, у Німеччині лобістська діяльність регулюється Законом про реєстрацію лобістів (Lobbyregistergesetz) [5], що вимагає від лобістів реєстрації в спеціальному реєстрі та подання звітів про свою діяльність.

У Франції відповідно до Закону про прозорість (Loi sur la transparence de la vie publique), лобісти зобов'язані реєструвати свої зустрічі з високопосадовцями урядів і парламентів. Протягом останніх років Франція посилила контроль за лобістами, щоб забезпечити повну відкритість їх діяльності в сфері публічних відносин [6].

В Італії лобізм регулюється на підставі спеціального указу (Legge sul Lobbismo), який регламентує реєстрацію лобістських організацій, надає їм інструменти для взаємодії з органами влади та забезпечує звітність. В Італії регулювання лобізму було невирішеною проблемою протягом десятиліть. З 1976 року було здійснено понад 108 законодавчих спроб, які так і не були завершені: ця цифра відображає не лише складність питання, але й постійний культурний розрив, який оточує публічні дебати з цього питання. Прозорість має стати системною цінністю, не обмежуючись публікацією даних чи реєстрів, а радше забезпечуючи ефективне відстеження взаємовідносин між особами, які приймають державні рішення, та зацікавленими сторонами, дозволяючи громадянам розуміти, хто бере участь у визначенні політики та з якими цілями.

Закон про представництво інтересів повинен не лише регулювати діяльність лобістів, а й служити для відновлення балансу у відносинах між громадянами, громадянським суспільством та інституціями, створюючи справді рівні умови для тих, хто представляє приватні інтереси, та тих, хто захищає загальні інтереси [7].

Також відзначимо, що у ЄС, зокрема через Європейську Комісію, встановлюється інтенсивна координація між різними секторами, що дозволяє розробляти політики, враховуючи інтереси бізнесу, наукових та громадських організацій. Лобістська діяльність в ЄС включає створення груп для спільного обговорення політик (stakeholder dialogues), в яких на рівних правах беруть участь не лише державні органи, але й великі корпорації, інвестиційні групи та громадські ініціативи. Попри високий рівень прозорості, система лобізму в ЄС має й свої виклики. Зокрема, лобісти, хоч і зобов'язані дотримуватись етичних норм, часто отримують критику за те, що великі бізнес-групи, що володіють великими фінансовими ресурсами, можуть мати більший доступ до політичних рішень. Таким чином, не всі інтереси представлені рівно, і є потенціал для нерівного впливу. Перспективи для розвитку лобістської діяльності в ЄС включають посилення вимог щодо повної прозорості фінансування лобістських кампаній, створення механізмів оцінки ефективності лобізму, а також запровадження міжнародних стандартів для моніторингу лобістських груп.

Отже, аналіз європейської моделі лобізму показує важливість регульованості та прозорості лобістської діяльності. Для України варто запровадити систему реєстрації лобістів, з чіткими етичними стандартами та інструментами для моніторингу лобістських витрат. Це дозволить зменшити ризики корупції, сприяти відкритому та збалансованому політичному процесу, а також забезпечити рівні умови для різних соціальних груп у взаємодії з органами влади.

Ще однією моделлю є канадська модель. Лобізм в Канаді урегульовано Законом Канади **Lobbying Act (R.S.C., 1985, с. 44 (4th Supp.))**, який регулює лобістську діяльність на федеральному рівні. Він був прийнятий для забезпечення прозорості в лобістських практиках і має на меті гарантувати, що взаємодія між лобістами та державними посадовцями є законною, відкритою та підзвітною громадськості.

Згідно з Lobbying Act, лобізм визначається як будь-яка діяльність, спрямована на вплив на урядові або парламентські рішення, дії чи політики через безпосередні контакти з державними посадовцями, депутатами або іншими публічними особами. Закон охоплює як консультантів-лобістів (професійних лобістів, які працюють для клієнтів), так і внутрішніх лобістів (працівників компаній, організацій або урядових відомств, що займаються лобізмом) [8].

Згідно з Lobbying Act, усі лобісти, які взаємодіють із федеральними урядовими структурами, повинні бути зареєстровані в Реєстрі лобістів Канади. Реєстрація вимагає надання детальної інформації, зокрема:

- ім'я лобіста та його контактні дані;
- клієнт або організація, на користь якої проводиться лобізм;
- специфіка теми лобізму;
- ім'я та посади публічних посадових осіб, з якими були проведені зустрічі.

Цей реєстр є публічним, і будь-яка особа може ознайомитися з ним через Інтернет. Це сприяє прозорості процесів впливу на політику Канади [9].

Лобісти повинні подавати щоквартальні звіти про свою діяльність. Ці звіти включають наступні деталі: - інформацію про витрати на лобістську діяльність; - кількість зустрічей і заходів, в яких брали участь лобісти; - вказівка на те, яку політику, законодавчі акти або рішення намагалися змінити лобісти.

Ці звіти є відкритими для громадськості, і їх можна знайти через Інтернет-ресурси канадських урядових органів [9].

Lobbying Act встановлює чіткі обмеження для колишніх публічних посадових осіб щодо їх участі в лобістській діяльності. Якщо особа займала високу державну посаду, вона повинна пройти період «охолодження» перед тим, як почати працювати як лобіст. Цей період триває від 1 до 5 років, в залежності від рівня займаної посади. Це правило існує для запобігання можливим конфліктам інтересів. Всі лобісти зобов'язані дотримуватися Кодексу етики лобістів, який був розроблений і введений в дію Комісаром з лобіювання Канади [8, п.10.11].

Кодекс містить вимоги до:

- ведення лобістських переговорів із дотриманням етики, прозорості та чесності;
- заборони на пропозицію або надання подарунків, грошей чи інших стимулів посадовцям;

- обов'язок повідомляти про конфлікти інтересів.

Лобісти також зобов'язані повідомляти про всі зустрічі з публічними посадовцями, включаючи випадки, коли ці зустрічі мали стосунок до політичних рішень.

Закон передбачає серйозні санкції за порушення лобістських норм:

Штрафи - лобісти, які порушують правила реєстрації або звітності, можуть бути оштрафовані на суму до 200 000 канадських доларів.

Кримінальні санкції - у разі серйозних порушень, таких як надання неправдивої інформації або спроби корупційного впливу на державних посадовців, лобісти можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності [8].

Крім того, існує заборона на лобістську діяльність для осіб, що не дотримуються кодексу етики або порушують звітність.

В Канаді існує посада Комісара з лобіювання, який має широкий спектр повноважень, включаючи:

1. спостереження за дотриманням лобістами норм реєстрації та звітності;
2. проведення розслідувань на випадок порушень норм лобістської діяльності;
3. видача рекомендацій щодо вдосконалення законодавства про лобізм;
4. комісар також відіграє важливу роль у просуванні прозорості і в забезпеченні балансу інтересів між різними соціальними групами [8, п.9.1].

Лобісти в Канаді використовують різноманітні інструменти для впливу на політику, серед яких:

- а) зустрічі з урядовцями та парламентарями для обговорення законопроектів, ініціатив або політик;
- б) публічні консультації та внесення пропозицій до проектів законодавчих актів;
- в) медіа-кампанії для привертання уваги до конкретних питань;
- г) аналітичні звіти та дослідження, які можуть бути передані законодавцям для обґрунтування певних рішень.

Отже, канадська модель лобізму є прикладом легалізації та прозорості лобістської діяльності, що може бути корисним для України під час створення власного законодавства про лобізм. Важливими елементами є реєстрація та звітність лобістів, а також етичні стандарти та запобігання конфліктів інтересів. Впровадження таких норм може значно збільшити прозорість процесу ухвалення рішень і зменшити ризики корупційного впливу на державну політику.

Модель лобізму у Великій Британії характеризується певною неформальністю, оскільки реєстрація лобістів не є обов'язковою для всіх організацій, що дає гнучкість у реалізації лобістської діяльності. Однак з останніх років активно впроваджується система реєстрації лобістів через Реєстр лобістів Великої Британії, що дозволяє забезпечити більшу прозорість. Ключовою особливістю є акцент на громадських ініціативах та grassroots-кампаніях, які активно використовують громадян для створення тиску на уряд через публічні петиції, медіа-кампанії та соціальні мережі. Ці кампанії дозволяють широким верствам населення брати участь у процесах прийняття політичних рішень, сприяючи більш відкритому діалогу між громадськістю та урядом.

Отже, аналіз світових моделей лобізму дозволяє виділити кілька ключових аспектів, які можна впровадити в українську практику. Найбільш доцільним для України є запровадження обов'язкової реєстрації лобістів, встановлення чітких етичних стандартів для лобістів та розробка системи публічної звітності про лобістські витрати. Крім того, важливо звернути увагу на координацію між державними органами та громадянським суспільством для забезпечення ефективного, збалансованого впливу різних груп інтересів на формування

державної політики. В Україні, де ще не завершено процес легалізації лобізму, інститут лобістської діяльності може стати важливим інструментом детінізації політики та підвищення прозорості державного управління. Впровадження світових моделей лобізму допоможе створити більш відкриту, ефективну та демократичну політичну систему, яка враховуватиме інтереси широкого кола громадянських і економічних груп.

ЛІТЕРАТУРА

1. Lobbying Disclosure Act (LDA). URL: <https://lda.senate.gov/system/public/>
2. Lobbying disclosure act guidance. January 1, 2008 Last Revised February 28, 2025. URL: <https://lda.congress.gov/Guidance/ldaguidance.pdf>
3. Baumgartner, F., Berry, J., Hojnacki, M., Kimball, D., Leech, B. *Lobbying and Policy Change: Who Wins, Who Loses, and Why*. Chicago: University of Chicago Press, 2009. 340 p.
4. Regulation (EC) No 1049/2001 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2001 regarding public access to European Parliament, Council and Commission documents. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2001/1049/oj/eng>
5. Act Introducing a Lobbying Register for the Representation of Special Interests vis-à-vis the German Bundestag and the Federal Government (Lobbying Register Act – Lobbyregistergesetz) of 16 April 2021. Federal Law Gazette 2021 I, p. 818. URL: <https://www.bundestag.de/resource/blob/870452/41e5c2f593b16c960d86c0041a377862/Gesetz-EN-neu-data.pdf>
6. LOI n° 2013-907 du 11 octobre 2013 relative à la transparence de la vie publique. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000028056315>
7. La proposta di legge sulla regolamentazione del lobbying torna alla Camera. URL: <https://www.thegoodlobby.it/la-legge-sul-lobbying-torna-alla-camera/>
8. Lobbying Act (R.S.C., 1985, c. 44 (4th Supp.)). URL: https://laws.justice.gc.ca/eng/acts/l-12.4/?utm_source=chatgpt.com
9. Lobbyists Registration Regulations (SOR/2008-116). URL: laws-lois.justice.gc.ca

УДК 342.9

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-90-95>

<https://orcid.org/0000-0001-8160-1585>

Константин Олександр Володимирович,

доктор юридичних наук, доцент,

член Науково-консультативної ради

при Верховному Суді,

Заслужений юрист України

ОСОБЛИВОСТІ ПІДСУДНОСТІ ВИМОГ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОЗОВІВ ДО ЦЕНТРАЛЬНОЇ ВИБОРЧОЇ КОМІСІЇ

Анотація. У статті розглядаються питання особливостей підсудності адміністративним судам України позовів, які заявляються до Центральної виборчої комісії.

На підставі аналізу судової практики зроблено висновок, що під час загальнодержавних виборів кандидати доволі часто подають до Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду позови, в яких об'єднують вимоги, як підсудні, так і не підсудні як суду першої інстанції цьому касаційному суду. У таких випадках відповідні позовні заяви повертаються на підставі пункту 6 частини четвертої статті 169 Кодексу адміністративного судочинства України.

Констатовано, що найбільше непорозуміння у питанні підсудності Верховному Суду позовів до Центральної виборчої комісії виникало під час процесу проведення місцевих виборів восени 2020 року, зокрема у випадках оскарження рішень Комісії щодо встановлення результатів зазначених виборів замість територіальних виборчих комісій.

Підсумовано, що у період між виборами рішення, дії, бездіяльність Центральної виборчої комісії як постійно діючого державного колегіального органу підлягають оскарженню до окружного адміністративного суду, територіальна юрисдикція якого поширюється на місто Київ. Під час виборчого процесу до Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду як до суду першої інстанції підлягає оскарженню протокол Центральної виборчої комісії про встановлення загальнодержавних виборів (Президента, народних депутатів України). До апеляційного адміністративного суду в апеляційному окрузі, що включає місто Київ, як до суду першої інстанції оскарженню підлягають постанови Центральної виборчої комісії про реєстрацію обраних на виборах осіб; дії Комісії щодо офіційного оприлюднення результатів загальнодержавних виборів; рішення, дії, бездіяльність Комісії, пов'язані із встановленням результатів місцевих виборів.

Ключові слова: Центральна виборча комісія, адміністративне судочинство, позови, підсудність, Верховний Суд, апеляційний адміністративний суд, виборчий процес, вибори.

Annotation. The article examines the issues of the peculiarities of the jurisdiction of administrative courts of Ukraine over claims filed against the Central Election Commission.

Based on the analysis of judicial practice, it was concluded that during national elections, candidates quite often file lawsuits with the Administrative Cassation Court within the Supreme Court, in which they combine claims, both subject to and not subject to the jurisdiction of this cassation court as a court of first instance. In such cases, the relevant claims are returned on the basis of paragraph 6 of part four of Article 169 of the Code of Administrative Proceedings of Ukraine.

It was found that the greatest number of misunderstandings regarding the jurisdiction of the Supreme Court over claims against the Central Election Commission arose during the process of holding local elections in the fall of 2020, in particular in cases of appeals against the Commission's decisions to establish the results of the said elections instead of the territorial election commissions.

It is summarized that during the period between elections, the decisions, actions and inaction of the Central Election Commission as a permanent state collegial body are subject to appeal to the

district administrative court, the territorial jurisdiction of which extends to the city of Kyiv. During the election process, the protocol of the Central Election Commission on the establishment of nationwide elections (President, People's Deputies of Ukraine) is subject to appeal to the Administrative Cassation Court within the Supreme Court as a court of first instance. The decisions of the Central Election Commission on the registration of persons elected in the elections; the actions of the Commission on the official publication of the results of the national elections; decisions, actions and inaction of the Commission related to the establishment of the results of local elections are subject to appeal to the Administrative Court of Appeal in the appellate district that includes the city of Kyiv, as to the court of first instance.

Keywords. *Central Election Commission, administrative proceedings, lawsuits, jurisdiction, Supreme Court, Administrative Court of Appeal, electoral process, elections.*

Ураховуючи правову природу Центральної виборчої комісії (далі – ЦВК; Комісія) як постійно діючого конституційного державного органу, який очолює систему виборчих комісій, займається питаннями адміністрування загальнодержавних виборів та контролю за дотриманням законодавства під час організації і проведення місцевих виборів територіальними виборчими комісіями (далі – ТВК), а також особливості визначеної у приписах Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) інстанційної підсудності адміністративних справ, у практиці адміністративного судочинства одним із найбільш складних є питання визначення підсудності позовних вимог, що заявляються до зазначеного конституційного державного органу.

Правильне (належне) застосування позивачами та суддями приписів КАС України щодо підсудності позовних вимог до ЦВК набуде особливої актуальності під час проведення повоєнних виборів, які стануть найбільш складними за всю історію української державності.

У практиці адміністративного судочинства, відзначає М.І. Смокович, досить складно визначати підсудність спорів щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності Комісії, з огляду на те, що ЦВК є незалежним державним органом, наділеним широким колом повноважень. Маючи багаторічний досвід як учений та суддя, автор доречно пропонує поділяти повноваження і діяльність Комісії на дві частини, залежно від того, чи реалізуються вони у межах виборчого процесу чи поза ним. Водночас вказує, що під час виборів ЦВК є суб'єктом виборчого процесу, коли здійснює повноваження, пов'язані безпосередньо із адмініструванням цього процесу. А поза межами виборчого процесу Комісія є суб'єктом владних повноважень [1, с.63, 64].

З наведеною позицією не можна не погодитися. Однак варто зауважити також те, що проблема з визначенням підсудності позовних вимог, які заявляються до ЦВК, ускладнюється тим, що в Україні є різні види виборчих процесів (і загальнодержавних, і місцевих виборів), в кожному з яких Комісія згідно з нормами виборчого законодавства виконує відмінні повноваження.

Так, виключення з правил інстанційної підсудності публічно-правових спорів, що відрізняє адміністративне судочинство від інших спірних позовних проваджень (господарського і цивільного судочинства), унормовані у статті 22 КАС України. Згідно із приписами частини другої цієї статті справи щодо оскарження рішень, дій, бездіяльності ЦВК (крім визначених частиною четвертою статті 22) підсудні як суду першої інстанції апеляційному адміністративному суду в апеляційному окрузі, що включає місто Київ. У частині четвертій статті 22 КАС України передбачено, що справи щодо встановлення Комісією результатів виборів або всеукраїнського референдуму підсудні як суду першої інстанції Верховному Суду.

Відмітимо, що у положеннях частини другої статті 22 КАС України безпосередньо не визначено, що апеляційному адміністративному суду в апеляційному окрузі, що включає місто Київ, підсудні як суду першої інстанції справи за позовами про оскарження рішень, дій, бездіяльності ЦВК, прийнятих (вчинених) виключно у межах виборчого процесу. Але така норма міститься у частині третій статті 273 КАС України, тобто у статті, яка присвячена

особливостям провадження у справах щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності виборчих комісій, членів цих комісій. А саме в другому реченні частини третьої статті 273 КАС України закріплено, що усі рішення, дії або бездіяльність ЦВК, а також члена Комісії, прийняті у межах виборчого процесу, оскаржуються до апеляційного адміністративного суду в апеляційному окрузі, що включає місто Київ.

Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду (далі – КАС ВС) у постанові від 25 січня 2021 року у справі № 855/10/21, надаючи тлумачення наведених норм процесуального закону, вказав, що спори, які виникли поза межами виборчого процесу або не стосуються виборчого процесу (проведення та підготовки виборів), не належать до виборчих у розумінні КАС України, а тому визначення судової юрисдикції таких спорів та їх розгляд здійснюється в загальному порядку [2]. Аналогічна правова позиція наведена у постанові КАС ВС від 4 лютого 2019 року у справі № 855/15/19. На основі такої позиції у цій постанові зроблено висновок, що постанова ЦВК від 25 жовтня 2018 року № 170 «Про внесення змін до постанови Центральної виборчої комісії від 26 березня 2014 року №74», якою було запроваджено правило щодо перевірки кандидатом на пост Президента України під час процесу президентських виборів повноти та достовірності даних Державного реєстру виборців виключно у приміщенні ЦВК, яку оскаржував кандидат на цей пост, є нормативно-правовим актом, прийнятим Комісією поза межами виборчого процесу. У зв'язку з цим КАС ВС постановив, що розгляд позовних вимог про визнання нечинною цієї постанови Комісії повинен здійснюватися за правилами загального позовного провадження окружним адміністративним судом, територіальна юрисдикція якого поширюється на місто Київ [3].

За змістом приписів першого речення частини третьої статті 273 КАС України до Верховного Суду як до суду першої інстанції оскаржуються лише рішення, дії, бездіяльність ЦВК щодо встановлення, а однак не щодо процедури встановлення, результатів загальнодержавних виборів. Так, КАС ВС в ухвалі від 3 квітня 2019 року у справі № 9901/169/19, здійснивши тлумачення зазначеного положення процесуального закону, указав, що Касаційному адміністративному суду у складі Верховного Суду підсудні лише справи щодо встановлення Комісією результатів виборів як кінцевого факту, а що стосується процедури такого встановлення, то такі рішення, дії або бездіяльність ЦВК підсудні як суду першої інстанції апеляційному адміністративному суду в апеляційному окрузі, що включає місто Київ [4].

Аналіз судової практики засвідчує, що під час загальнодержавних виборів зацікавлені суб'єкти виборчого процесу доволі часто подають до КАС ВС позови, в яких об'єднують як підсудні, так і непідсудні цьому касаційному суду як суду першої інстанції вимоги. У таких випадках відповідні позовні заяви повертаються на підставі пункту 6 частини четвертої статті 169 КАС України, тобто по суті вони не розглядаються.

Так, Велика Палата Верховного Суду (далі – ВП ВС), яка у справах, передбачених першим реченням частини третьої статті 273 КАС України, є судом апеляційної і водночас остаточної інстанції, в постанові від 14 серпня 2019 року у справі № 9901/430/19 визначила правову позицію, що до підсудності Верховного Суду не належать позовні вимоги щодо визнання протиправними дій ЦВК при організації підготовки і проведенні позачергових виборів народних депутатів України 21 липня 2019 року. ВП ВС зазначила у постанові у цій справі, що до виключної підсудності Верховного Суду належать лише позовні вимоги в частині скасування протоколу ЦВК про результати виборів народних депутатів України у загальнодержавному багатомандатному окрузі. Зважаючи на те, що відповідно до частини п'ятої статті 172 КАС України, не допускається об'єднання в одне провадження кількох позовних вимог, щодо яких законом визначена виключна підсудність різним судам, ВП ВС постановила, що КАС ВС в оскаржуваній ухвалі дійшов правильного висновку про повернення позовної заяви на підставі пункту 6 частини четвертої статті 169 КАС України [5].

У пункті 17 постанови від 22 серпня 2019 року у справі № 9901/458/19 ВП ВС вказала, що позовні вимоги, які стосуються визнання протиправною та скасування постанови ЦВК від

14 серпня 2019 року № 1871 «Про реєстрацію народних депутатів України, обраних на позачергових виборах народних депутатів України 21 липня 2019 року в одномандатних виборчих округах» у частині реєстрації ОСОБА_4, 1963 року народження, народним депутатом України, обраним на позачергових виборах народних депутатів України 21 липня 2019 року в одномандатному виборчому окрузі № 69, а також щодо визнання протиправними дій та рішення ЦВК із встановлення результатів голосування в межах одномандатного виборчого округу № 69 на позачергових виборах народних депутатів України 21 липня 2019 року, нормами КАС України до підсудності Верховного Суду як суду першої інстанції не віднесені [6].

У постанові від 26 серпня 2019 року у справі № 855/364/19 ВП ВС визначила, що до підсудності Шостого апеляційного адміністративного суду, а не Верховного Суду, як суду першої інстанції належить розгляд позову про оскарження постанови ЦВК щодо реєстрації народним депутатом України. Ця правова позиція мотивована тим, що «в оцінці та сприйнятті рішення Комісії про реєстрацію особи, обраної депутатом, народним депутатом України звертає на себе увагу та обставина, що це рішення Комісія ухвалює після завершення процедури вибирання особи, яка стала депутатом, а також після реалізації суб'єктами виборчого процесу своїх пасивних чи активних виборчих прав, завершення процесу голосування, після одержання підсумків голосування, встановлення результатів виборів та оприлюднення їх результатів. Тобто рішення про реєстрацію обраного депутата ухвалюється після завершення всіх стадій виборчого процесу, під час яких ЦВК, а також інша виборча комісія, утворена відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України» № 4061-VI, своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю певним чином могли порушити права інших суб'єктів виборчого процесу, передбачених статтею 12 цього Закону, у зв'язку з чим вони мали право оскаржити їх у судовому порядку» [7].

Найбільше непорозуміння у питанні підсудності Верховному Суду позовів до ЦВК виникало під час процесу проведення місцевих виборів восени 2020 року, зокрема у випадках, коли йшлося про оскарження рішень Комісії щодо встановлення результатів таких виборів замість ТВК.

Так, у постанові від 7 січня 2021 року у справі № 9901/1/121 ВП ВС дійшла висновку щодо непідсудності Верховному Суду позовних вимог про визнання протиправним і скасування протоколу ЦВК про результати голосування з виборів сільського голови. Такий висновок ВП ВС мотивувала тим, що «у випадку встановлення результатів відповідних місцевих виборів та/або реєстрації обраних депутатів, сільських, селищних, міських голів на підставі пункту 6 частини першої статті 205 Виборчого кодексу України, ЦВК переймає на себе повноваження відповідної ТВК, при цьому користується процедурою, передбаченою законом для встановлення результатів виборів (встановлення результатів голосування, ухвалення рішення про обрання особи обраною) визначеною для ТВК, тобто фактично діє замість відповідної ТВК. Повноваження ЦВК при проведенні виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів є *контрольними та консультативно-методичними*, на відміну від безпосередніх повноважень виборчої комісії, яка очолює систему виборчих комісій при організації і проведення виборів Президента України, народних депутатів України, всеукраїнського референдуму... Переймаючи на себе повноваження ТВК у виборах сільського/селищного голови, ЦВК здійснює не безпосередні повноваження виборчої комісії, а контрольні повноваження щодо дій/рішень/бездіяльності відповідної ТВК» [8].

У постанові від 18 січня 2021 року у справі № 855/7/21 ВП ВС визначила, що Верховному Суді як суду першої інстанції не підсудні позовні вимоги щодо визнання протиправною постанови ЦВК про визнання обраним сільського голову. Ця позиція сформульована з огляду на те, що прийняття ЦВК замість відповідної ТВК рішення про встановлення результатів місцевих виборів відбулося внаслідок неналежного виконання ТВК вимог законодавства щодо встановлення таких результатів, що свідчить про виконання

відповідачем саме контрольних повноважень. На цій підставі ВП ВС у постанові дійшла висновку, що згідно із частиною другою статті 22 та другим реченням частини третьої статті 273 КАС України позовні вимоги у справі, яка переглядається, підсудні апеляційному адміністративному суду в апеляційному окрузі, що включає місто Київ [9].

КАС ВС у постанові від 12 січня 2021 року у справі № 855/6/21 зробив висновок щодо невідсудності Верховному Суду вимог адміністративного позову про визнання протиправними дій ЦВК щодо офіційного оприлюднення результатів виборів селищного голови, зважаючи на те, що офіційне оприлюднення результатів виборів знаходиться поза межами їх встановлення [10].

Проведений аналіз процесуальних норм щодо відсудності позовних вимог, які заявляються до ЦВК, а також практики їх застосування Верховним Судом, дозволяє зробити висновок про те, що у міжвиборчий період (коли вибори не проводяться, у тому числі під час дії правового режиму воєнного стану) рішення, дії, бездіяльність ЦВК як постійно діючого державного колегіального органу – суб'єкта владних повноважень, повноваження якого поширюються на всю територію України, – підлягають оскарженню до окружного адміністративного суду, територіальна юрисдикція якого поширюється на місто Київ (частина перша статті 27 КАС України). З дня початку роботи Спеціалізованого окружного адміністративного суду рішення, дії, бездіяльність ЦВК у міжвідомчий період підлягатимуть оскарженню як до суду першої інстанції до цього новоутвореного адміністративного суду (частина шоста статті 22 в редакції Закону від 26 лютого 2025 року № 4264-IX) [11].

Під час виборчого процесу до КАС ВС як до суду першої інстанції оскаржуються рішення (протокол) ЦВК про встановлення результатів загальнодержавних виборів (Президента, народних депутатів України). До апеляційного адміністративного суду в апеляційному окрузі, що включає місто Київ, у першій інстанції оскарженню підлягають: постанови ЦВК про реєстрацію обраних на виборах осіб; рішення, дії, бездіяльність Комісії, які стосуються організації підготовки, проведення і процедур встановлення результатів загальнодержавних виборів; дії ЦВК щодо офіційного оприлюднення результатів зазначених виборів. Також до зазначеного апеляційного адміністративного суду мають оскаржуватися рішення, дії, бездіяльність ЦВК, пов'язані із встановленням результатів місцевих виборів (у тому числі сільських і міських голів). Адже повноваження ЦВК під час місцевих виборів є контрольними щодо дій/рішень/бездіяльності відповідної ТВК.

Правильне (у чіткій відповідності до приписів КАС України) визначення позивачами відсудності позовних вимог до ЦВК є важливою гарантією досягнення ними реалізації свого права на доступ до суду, встановленого законом, для своєчасного захисту порушених, на їх думку, прав у сфері відносин народовладдя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Смокович М.І. Відсудність виборчих спорів в Україні: проблеми визначення. Право і державне управління. 2014. № 1-2 (14–15). С. 63, 64.
2. Постанова КАС ВС від 25 січня 2021 року у справі № 855/10/21. URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94362653>.
3. Постанова КАС ВС від 4 лютого 2019 року у справі № 855/15/19. URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79590322>.
4. Ухвала КАС ВС від 3 квітня 2019 року у справі № 9901/169/19. URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80931025>.
5. Постанова ВП ВС від 14 серпня 2019 року у справі № 9901/430/19. URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83642878>.
6. Постанова ВП ВС від 22 серпня 2019 року у справі № 9901/458/19. URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83836460>.
7. Постанова ВП ВС від 26 серпня 2019 року у справі № 855/364/19. URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83870667>.

8. Постанова ВП ВС від 7 січня 2021 року у справі № 9901/1/121. URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94062714>.
9. Постанова ВП ВС від 18 січня 2021 року у справі № 855/7/21. URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94264637>.
10. Постанова КАС ВС від 12 січня 2021 року у справі № 855/6/21. URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94071077>.
11. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких інших законодавчих актів України щодо правових засад утворення та функціонування Спеціалізованого окружного адміністративного суду та Спеціалізованого апеляційного адміністративного суду» від 26 лютого 2025 року № 4264-IX. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4264-20#Text>.

УДК 342.9:640.4

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-96-101><https://orcid.org/0009-0008-2585-069X>**Кропивний Євген Вікторович,**

здобувач наукового ступеня PhD,

Науково-дослідного інституту публічного права

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ ТА ГОСТИННОСТІ

Анотація: стаття присвячена міжнародному досвіду адміністративно-правового регулювання сфери громадського харчування та гостинності, зокрема в контексті норм та стандартів безпеки харчових продуктів. Одним із ключових інструментів, який забезпечує контроль за якістю та безпекою продуктів харчування, є система НАССР (Hazard Analysis and Critical Control Points), яка широко використовується у міжнародній практиці. Ця система, що має за мету зменшення ризиків виникнення небезпечних ситуацій у процесі харчування, передбачає аналіз небезпек на всіх етапах виробництва продукту, починаючи від постачання сировини і закінчуючи кінцевим споживанням.

Додатково, важливу роль у регулюванні галузі відіграє Codex Alimentarius - міжнародний кодекс стандартів, який був розроблений для забезпечення захисту здоров'я споживачів і практичної реалізації принципів безпеки харчових продуктів у глобальному контексті. Codex Alimentarius охоплює практично всі аспекти харчової безпеки, включаючи гігієнічні норми, норми щодо максимальних рівнів забруднювачів, а також інші ключові компоненти, необхідні для підтримки високих стандартів у харчовій промисловості.

Західні країни, такі як Швеція, Австрія та Франція, є яскравими прикладами держав, що впровадили ефективне регулювання сфери громадського харчування та гостинності, відповідно до міжнародних стандартів. У Швеції та Австрії високий рівень дотримання стандартів НАССР у закладах харчування є невід'ємною частиною законодавства, а також політики щодо здоров'я та безпеки громадян. У Франції, крім застосування НАССР, уряд активно використовує систему державного контролю за якістю харчових продуктів, що включає регулярні перевірки та акредитацію підприємств громадського харчування.

У статті також зазначено важливість координації між різними державними органами, а також участь міжнародних інституцій, таких як Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) та Продовольча і сільськогосподарська організація ООН (FAO), у забезпеченні глобальних стандартів безпеки харчових продуктів. Окремо акцентується увага на важливості навчання персоналу та підвищення обізнаності серед споживачів стосовно стандартів безпеки харчування.

Загалом, міжнародний досвід свідчить про необхідність уніфікації та інтеграції стандартів безпеки харчових продуктів в різних країнах для досягнення високого рівня якості та безпеки в галузі громадського харчування та гостинності. В Україні, з огляду на євроінтеграційні процеси, важливо вдосконалювати законодавство та сприяти розвитку національних стандартів відповідно до вимог міжнародних нормативних актів.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, громадське харчування, гостинність, НАССР, Codex Alimentarius, міжнародні стандарти, безпека харчових продуктів, Швеція, Австрія, Франція, нормативно-правове регулювання державний контроль.

Annotation: *This article is dedicated to the international experience of administrative and legal regulation in the food service and hospitality industry, specifically in the context of food safety standards and regulations. One of the key tools used to ensure the quality and safety of food products is the Hazard Analysis and Critical Control Points (HACCP) system, which is widely applied in international practices. This system, designed to minimize risks associated with food safety, involves analyzing hazards at every stage of food production, from raw material supply to final consumption.*

Additionally, the Codex Alimentarius plays an important role in regulating the industry. It is an international code of food standards developed to ensure the protection of consumer health and the practical application of food safety principles globally. The Codex Alimentarius covers nearly all aspects of food safety, including hygiene standards, maximum levels of contaminants, and other essential components necessary for maintaining high standards in the food industry.

Countries like Sweden, Austria, and France provide excellent examples of nations that have successfully implemented regulations for food service and hospitality in line with international standards. In Sweden and Austria, strict adherence to HACCP standards in food establishments is an integral part of national legislation, as well as public health and safety policies. In France, in addition to applying HACCP, the government actively uses a system of state control over food product quality, which includes regular inspections and accreditation of food service establishments.

The article also highlights the importance of coordination among various governmental bodies and the involvement of international institutions such as the World Health Organization (WHO) and the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) in establishing global food safety standards. It further emphasizes the need for training staff and raising awareness among consumers regarding food safety standards.

Overall, the international experience suggests that unifying and integrating food safety standards across countries is crucial to achieving high-quality and safe food service and hospitality practices. In Ukraine, given the ongoing European integration processes, it is essential to improve national legislation and foster the development of local standards in accordance with international norms.

Keywords: *administrative and legal regulation, food service, hospitality, HACCP, Codex Alimentarius, international standards, food safety, Sweden, Austria, France, regulatory control, state inspection.*

Постановка проблеми. Дослідження міжнародного досвіду адміністративно-правового регулювання сфери громадського харчування та гостинності є важливим. По-перше, це вивчення передового досвіду та найкращих практик. Країни з розвинутою індустрією громадського харчування та гостинності часто мають ефективні механізми регулювання, які забезпечують високі стандарти якості обслуговування, безпеки харчових продуктів та умов праці. Вивчення цих механізмів дозволяє адаптувати і впроваджувати найкращі практики, які можуть покращити внутрішнє законодавство та підвищити ефективність національного регулювання. Вивчення міжнародного досвіду дозволяє виявити слабкі місця в національній правовій системі та здійснити необхідні вдосконалення. Це особливо важливо для адаптації до змін у глобальній економіці, нових технологій у сфері харчування, змін у потребах споживачів та розвитку нових форм обслуговування (наприклад, онлайн-замовлення, доставки їжі, автоматизація процесів).

Дослідження досвіду інших країн дозволяє створити більш ефективні системи контролю за безпекою харчових продуктів, які можуть знизити кількість випадків харчових отруєнь, інфекцій та інших небезпечних ситуацій. Країни, де сфера громадського харчування має високу якість і безпеку, можуть слугувати прикладом для адаптації національних нормативно-правових актів, що покращить загальний рівень послуг у галузі. Багато країн мають багатий досвід у розвитку туристичної інфраструктури та індустрії гостинності. Оскільки ці дві сфери тісно пов'язані, дослідження міжнародних практик регулювання може допомогти у створенні комфортних умов для туристів, сприяти розвитку гастрономічного

туризму, а також підвищити стандарти обслуговування в готелях, ресторанах і інших закладах гостинності.

Метою статті є розкриття міжнародного досвіду адміністративно-правового регулювання сфери громадського харчування та гостинності.

Стан дослідження. Окремі питання адміністративно-правового регулювання сфери громадського харчування та гостинності були предметом дослідження В.А. Русавської, І. М. Мельник, Т. С. Незвещук-Когут, О. О. Хоружина, В. М. Зайцевої, Ю. А. Маначинська.

Виклад основного матеріалу. Міжнародний досвід свідчить, що готельне та ресторанне господарство розвиваються досить швидкими темпами, породжуючи все більшу конкуренцію, але в той же час і велика кількість закладів гостинності витісняється з ринку. Проблемою є вибір неефективної стратегії розвитку та прийняття необґрунтованих управлінських рішень, які можуть забезпечити розвиток закладу в сучасних ринкових умовах [1, с.196]. Відмітимо, що у сфері громадського харчування та гостинності активно впроваджуються інноваційні технології, такі як автоматизація, штучний інтелект, використання даних для аналізу споживчих переваг тощо. Дослідження міжнародного досвіду може допомогти країнам впроваджувати ці технології в законодавчі та управлінські практики, що зробить індустрію більш конкурентоспроможною і сучасною.

Також, вивчення міжнародного досвіду адміністративно-правового регулювання сфери громадського харчування та гостинності є важливим з огляду на взяття Україною зобов'язань по адаптації законодавства України до вимог та стандартів Європейського Союзу [2]. Міжнародні організації, такі як ВООЗ, FAO, Codex Alimentarius та інші, розробляють глобальні стандарти для харчової безпеки та якості. Дослідження досвіду інших країн дає можливість адаптувати ці стандарти до національних реалій та вимог. Це важливо для забезпечення відповідності міжнародним нормам, особливо в умовах глобалізації та зростаючої міжнародної торгівлі. Ясність і стабільність регулювання в сфері громадського харчування та гостинності є важливими факторами для залучення інвестицій у цю сферу. Вивчення досвіду інших країн може допомогти розробити ефективні правові механізми, що створюють сприятливі умови для розвитку бізнесу, підвищення конкуренції та залучення іноземних інвестицій.

Отже, дослідження міжнародного досвіду адміністративно-правового регулювання сфери громадського харчування та гостинності є важливим інструментом для вдосконалення національного законодавства, підвищення якості обслуговування та забезпечення безпеки, що в кінцевому результаті позитивно вплине на розвиток економіки та соціальну стабільність. Однак, при внесенні пропозицій за результатами вивчення міжнародного досвіду варто все ж таки зосередити увагу на національній автентичності, національних традиціях, національних інтересах України та особливостях адміністративно-правового регулювання досліджуваної сфери щоб в процесі європеїзації не втратити національну ідентичність, цінність, культуру та національні інтереси.

Необхідно зазначити, що у розвинутих країнах значну увагу з боку органів державного управління приділяють створенню позитивного туристичного іміджу країни за її межами. Приклади досліджених держав свідчать про те, що Україна, маючи велику кількість унікальних та різноманітних природних та історико-культурних туристичних ресурсів, повинна за допомогою ефективного державного управління сприяти процесу формування власного туристичного потенціалу як чинника консолідації українського суспільства та створювати сприятливі умови з боку державного управління для розвитку туристичної галузі [1, с.225].

У всіх країнах Європейського Союзу сфера громадського харчування повинна відповідати вимогам НАССР (Hazard Analysis and Critical Control Points) та нормам Codex Alimentarius. НАССР - це система аналізу небезпек і критичних контрольних точок, яка застосовується для забезпечення безпеки харчових продуктів на всіх етапах їх виробництва, обробки, зберігання і транспортування. Вона передбачає виявлення потенційних ризиків для здоров'я на кожному етапі харчового процесу та впровадження контрольних заходів для їх усунення або мінімізації. Відповідність вимогам НАССР є обов'язковою для всіх учасників харчового ланцюга в ЄС, включаючи виробників, постачальників, ресторани та інші заклади громадського харчування. Codex Alimentarius - це міжнародний стандарт, розроблений Всесвітньою організацією охорони

здоров'я (ВООЗ) та Продовольчою і сільськогосподарською організацією ООН (FAO). Codex містить рекомендації та норми, що стосуються безпеки харчових продуктів, їх якості, маркування та упаковки. Хоча Codex Alimentarius не має обов'язкової сили, його норми та принципи широко застосовуються у багатьох країнах, в тому числі в країнах ЄС, для забезпечення високих стандартів харчової безпеки.

Отже, обидва ці інструменти - НАССР і Codex Alimentarius - є основою для нормативного регулювання безпеки харчових продуктів і управління ризиками в галузі громадського харчування в Європейському Союзі. Вони допомагають зменшити можливість харчових інфекцій і забезпечують безпечне харчування для споживачів.

Розглянемо приклад держав, де гастрономічна індустрія розвинута на високому рівні, а окремі практики можуть мати позитивний досвід у разі їх запровадження в Україні.

У 2023 році оборот кейтерингу та інших видів громадського харчування у Швеції становив 645 мільйонів євро. За останнє десятиліття ринок зазнав різноманітних коливань. Між 2013 і 2018 роками спостерігалася загальна тенденція до зростання зі значним зростанням у 2018 році, а потім падінням у 2019 році. Ринок залишався відносно стабільним, незважаючи на невеликі падіння в роки пандемії та останні роки, що закінчилося незначним падінням у 2023 році. Річні коливання протягом останніх двох років показують тенденцію стабільного руху з мінімальними змінами. Зокрема, у 2022 році спостерігалася варіація на - 0,077%, а в 2023 році – на - 0,046%. Зведений річний темп зростання (CAGR) за останні п'ять років (з 2018 по 2023 рік) становить - 3,49%, що вказує на середньорічне зниження. У майбутньому очікується, що ринок продовжуватиме стабілізуватися з незначним падінням. Прогноз показує, що до 2028 року товарообіг дещо знизиться до приблизно 644 мільйонів євро, що відображає п'ятирічний прогноз CAGR на рівні -0,02%. Майбутні тенденції в Швеції, на які варто звернути увагу, включають: по-перше, потенційний вплив економічних умов на споживчі витрати, технологічний прогрес у сфері громадського харчування та зміну споживчих уподобань щодо екологічних і безпечних для здоров'я варіантів громадського харчування. Пристосування ринку до цих факторів матиме вирішальне значення [3].

По-друге, запровадження жорсткої державної політики щодо мінімізації харчових відходів в сфері громадського харчування та гостинності. Однією з стратегій, які можуть бути використані для стимулювання впровадження та успішного використання найкращих практик для зменшення харчових відходів, є Екологічний кодекс Швеції, який стверджує, що всі учасники повинні розглянути будь-яку можливість зменшити кількість відходів, які утворюються на будь-якому об'єкті, якщо це не є невинуватим дорогим. Однак немає чіткого визначення фактичного скорочення відходів, необхідного для дотримання цієї вимоги, тому воно не виконується на практиці.

Норми Екологічного кодексу застосовні до більшості операторських систем обробки харчових продуктів і оцінювався тут на прикладі сектору громадського харчування Швеції. Усі 290 шведських муніципалітетів попросили надати необроблені дані для дослідження, і деякі погодилися, в результаті чого набір даних охоплює 458 закладів громадського харчування, які обслуговують будинки для людей похилого віку, школи та дошкільні установи. Результати показали, що за найкращої добровільної практики для кожного типу закладу громадського харчування загальні харчові відходи можна було б скоротити до 76 %. Найкращі добровільні практики, використовувані найкращими їдальнями, були визначені як: «повторне використання залишки шведського столу», «коригування рецептів на основі попереднього споживання», «рекомендування гостям починати з невеликих порцій дегустації», «встановлення цілей щодо зменшення відходів» і «подача менших об'ємів у контейнерах для шведського столу та частіша дозаправка». Всі ці дії реально можуть бути реалізовані як стандартні практики для організацій громадського харчування [4].

По-третє, в Швеції діє спеціальний орган державної влади, який здійснює адміністративне регулювання в сфері громадського харчування та гостинності - Шведське національне харчове агентство є адміністративним органом з питань, пов'язаних з продуктами харчування, включаючи питну воду. Він діє в інтересах споживачів щодо безпечних, якісних харчових продуктів, належних практик у поводженні з харчовими продуктами та здорових харчових звичок [5].

Для запровадження ефективних напрямків у сфері громадського харчування та гостинності в Україні можна звернути увагу на наступні три ключові стратегії, що показали свою ефективність у Швеції:

1. Технологічний прогрес у сфері громадського харчування та змінювання споживчих уподобань. В Україні можна активно впроваджувати нові технології в галузі харчування, особливо орієнтуючись на екологічні та здорові варіанти харчових продуктів. Підвищення популярності органічних та здорових продуктів серед споживачів є важливим трендом, який варто підтримувати. Розвиток цифрових платформ для замовлення їжі, автоматизація процесів обслуговування та інші технологічні інновації також можуть сприяти покращенню якості обслуговування в закладах громадського харчування;

2. Мінімізація харчових відходів. Застосування стратегій для зменшення харчових відходів має велике значення. Як показав досвід Швеції, зменшення відходів на 76% можливо при впровадженні таких практик, як коригування рецептів на основі попереднього споживання, пропозиція менших порцій на шведських столах та частішої дозаправки. В Україні можна впровадити подібні ініціативи на рівні ресторанів та їдалень, що дозволить знизити витрати і зберегти ресурси, а також сприятиме екологічно стійкому розвитку;

3. Роль державного регулювання через спеціальні органи. Шведське національне харчове агентство виступає важливим регулятором у сфері громадського харчування та гостинності. В Україні можна створити або посилити роль аналогічних органів, що будуть забезпечувати контроль за безпекою харчових продуктів, гігієною в громадських закладах та сприяти просуванню здорових харчових звичок серед населення. Це може включати розробку стандартів, моніторинг якості та контроль за дотриманням норм у харчовій промисловості та гостинності.

Наступною країною міжнародний досвід, на нашу думку, варто дослідити є Франція. За останнє десятиліття у секторі обслуговування заходів у Франції спостерігаються значні коливання валових інвестицій в сектор гастрономії. З 2013 року інвестиції в гастрономічну індустрію загалом мають тенденцію до зростання з помітними коливаннями. У 2023 році валові інвестиції склали 148,4 мільйона євро, що відображає зростання на 6,3% порівняно з 2022 роком. Період між 2018 і 2020 роками спостерігався нестабільність із різким падінням у 2020 році через пандемію. Проте сектор гастрономії продемонстрував стійкість із поступовим відновленням, починаючи з 2021 року. Зведений річний темп зростання (CAGR) за останні п'ять років становив 2,68%. Очікується, що до 2028 року валові інвестиції в гастрономічну індустрію досягнуть 164,0 мільйонів євро, що означає загальний темп зростання на 8,25% протягом наступних п'яти років [6].

Майбутні тенденції у Франції розвитку гастрономічної індустрії, на які варто звернути увагу: 1) вплив змін споживчих уподобань і попиту на персоналізовані події; 2) запровадження технологій у сфері громадського харчування, підвищення ефективності та якості обслуговування; 3) екологічна стійкість і зростаюча важливість екологічно чистих практик; 4) розвивається нормативно-правове середовище та його наслідки для сектору громадського харчування [6].

Сфера громадського харчування та гостинності в Австрії є прикладом високих стандартів якості, що включають суворі вимоги до безпеки продуктів, екологічних норм, інновацій у технології харчування та туризму. Адаптація деяких з цих підходів в інших країнах може значно покращити рівень послуг і підтримати сталий розвиток цієї важливої галузі. Австрія є однією з країн, де сфера громадського харчування та гостинності займає важливе

місце в економіці, оскільки туризм, а також висока культура гастрономії, є важливими складовими її культурної та економічної спадщини. Сфера громадського харчування в Австрії включає широкий спектр послуг - від традиційних австрійських ресторанів до сучасних кафе і гастрономічних закладів, а також має багатий досвід в управлінні якістю та безпекою харчових продуктів.

Австрія має строгі правила і стандарти щодо якості харчових продуктів та гігієни в закладах громадського харчування. Законодавство в цій сфері гармонізоване з нормами ЄС, зокрема регламентом Hygiene-Leitlinie та вимогами НАССР. Це гарантує високий рівень безпеки харчових продуктів, які постачаються в австрійські заклади громадського харчування. Заклади повинні дотримуватися норм збереження харчових продуктів при правильній температурі, що стосується як свіжих, так і заморожених продуктів, і обов'язково мати сертифікати, що підтверджують дотримання стандартів гігієни.

Австрія як і Швеція має жорстку державну політику щодо зменшення харчових відходів у закладах громадського харчування, зокрема через коригування рецептів, дозування порцій та використання залишків їжі. За допомогою ініціатив, таких як переробка залишків їжі або їх повторне використання, вдається значно скоротити обсяги відходів. Для України це може бути корисним підходом у боротьбі з проблемою харчових відходів, оскільки в Україні ця тема ще не отримала достатньої уваги.

В останні роки в Австрії помітно зростає попит на екологічно чисті продукти та здорові варіанти харчування. У Австрії велику увагу приділяють екологічному підходу в харчуванні, включаючи використання органічних та місцевих продуктів у громадських закладах. Це сприяє підтримці сталого розвитку, а також забезпечує здорову їжу для споживачів. В Україні можна стимулювати використання органічних продуктів через державні програми підтримки сільського господарства, а також шляхом забезпечення навчання для закладів громадського харчування щодо екологічно чистих методів приготування та обслуговування. Австрійські ресторани та інші заклади харчування активно використовують органічні інгредієнти, вегетаріанські та веганські страви, а також пропонують різноманітні безглютенні або безлактозні опції для клієнтів з особливими харчовими потребами. Це відповідає тренду на здорове харчування та збереження навколишнього середовища, адже багато закладів дотримуються принципів сталого розвитку і активно знижують відходи [7].

Окрім цього, цікавим вбачається сприяння використанню органічних та місцевих продуктів у громадських закладах, а також підтримка сталого розвитку в харчуванні через державні програми, як це роблять в Австрії, що стане важливим кроком у напрямку здорового і екологічно чистого харчування в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Табенська О.І. Розвиток інтеграційних процесів у туристичній сфері: монографія. Вінниця: ТОВ «Твори», 2022. 332 с. URL: <http://socrates.vsau.org/repository/getfile.php/31260.pdf>
2. European Council conclusions on Ukraine, the membership applications of Ukraine, the Republic of Moldova and Georgia, Western Balkans and external relations, 23 June 2022. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/news/european-council-conclusions-ukraine-membership-applications-ukraine-republic-moldova-and-georgia-2022-06-24_en
3. Turnover of Event Catering and Other Food Service Activities in Sweden. URL: <https://www.reportlinker.com/dataset/81609f1090c93f5784325ddea474227a7e957296>
4. Mattias Eriksson, Jonas Christensen, Christopher Malefors Making food waste illegal in Sweden – Potential gains from enforcing best practice in the public catering sector. Sustainable Production and Consumption, 2022. №35(9). DOI:10.1016/j.spc.2022.11.003 URL: https://www.researchgate.net/publication/365325967_Making_food_waste_illegal_in_Sweden_-_Potential_gains_from_enforcing_best_practice_in_the_public_catering_sector
5. Livsmedelsförordning (2006:813). URL: <https://faolex.fao.org/docs/pdf/swe068126.pdf>
6. Gross Investment in Event Catering Sector in France. URL: <https://www.reportlinker.com/dataset/8e95ac11cedccad6cd409a9954fa9b265e98dfba>
7. Österreichische Strategie Nachhaltige Entwicklung (ÖSTRAT). URL: https://www.bmk.gv.at/themen/klima_umwelt/nachhaltigkeit/strategien/oestrat.html

УДК 351.743 (477)

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-102-107><https://orcid.org/0009-0006-7256-6355>

Малєєв Євген Сергійович,

аспірант денної форми навчання, кафедри приватно-правових дисциплін Університету сучасних знань

ІНТЕГРАЦІЯ ПРИНЦИПІВ БЕЗБАР'ЄРНОСТІ У МІСТОБУДІВНЕ ПЛАНУВАННЯ: ШЛЯХИ ТА МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПНОСТІ БАГАТОКВАРТИРНИХ БУДИНКІВ ПІД ЧАС КАПІТАЛЬНОГО РЕМОНТУ ТА РЕКОНСТРУКЦІЇ

Анотація: у статті розглядається важливість інтеграції принципів безбар'єрності у містобудівне планування багатоквартирних будинків, зокрема, під час капітального ремонту, реконструкції та нового будівництва. Питання доступності є однією з основних проблем сучасного містобудування, оскільки забезпечення безбар'єрного доступу є невід'ємною частиною сталого розвитку міст, а також важливим елементом соціальної інклюзії. Згідно з чинним законодавством, принципи безбар'єрності повинні бути враховані на всіх етапах проектування, будівництва та експлуатації об'єктів, включаючи багатоквартирні будинки.

Одним з ключових аспектів є застосування новітніх методів проектування та технічних рішень, що дозволяють забезпечити доступність для людей з інвалідністю та інших маломобільних груп населення. У статті аналізуються існуючі нормативні акти, що регулюють питання безбар'єрного проектування в Україні, зокрема, ДБН В.2.2-40:2018 «Інклюзивність будівель і споруд». Окрему увагу приділено вимогам щодо проектування підйомників, пандусів, дверних прорізів, туалетних кімнат, а також забезпеченню належної інфраструктури для забезпечення повного доступу до будівель.

Зокрема, розглянуто питання впровадження безбар'єрності в процес реконструкції та капітального ремонту багатоквартирних будинків, де часто виникають проблеми з адаптацією старих будівель до сучасних вимог. Важливим є також визначення механізмів фінансування таких проектів, оскільки часто заходи щодо безбар'єрного облаштування потребують додаткових коштів, а також специфічних знань та досвіду у сфері містобудування.

У статті пропонуються шляхи інтеграції принципів безбар'єрності на етапах проектування, будівництва, а також експлуатації багатоквартирних будинків, зокрема за допомогою сучасних цифрових технологій, таких як BIM (Building Information Modeling), що дозволяють автоматизувати та полегшити процес проектування та внесення змін в існуючі будівлі. Також акцентовано увагу на ролі громадськості та місцевих органів влади у підтримці ініціатив щодо адаптації міського середовища для всіх категорій населення.

Ключові слова: безбар'єрність, містобудування, доступність, багатоквартирні будинки, капітальний ремонт, реконструкція, проектування, маломобільні групи населення, інклюзивний дизайн.

Abstract: This article explores the significance of integrating barrier-free principles into urban planning processes for multifamily residential buildings, particularly during major repairs, reconstruction, and new construction. Accessibility has become one of the primary challenges in contemporary urban development, as ensuring barrier-free access is an integral component of sustainable cities and a crucial element of social inclusion. According to current legislation,

barrier-free principles must be considered at all stages of design, construction, and operation of buildings, including multifamily housing.

One of the key aspects is the application of advanced design methods and technical solutions that allow accessibility for persons with disabilities and other less mobile groups. The article examines existing regulatory acts governing barrier-free design in Ukraine, in particular SNIP (DBN) B.2.2-40:2018 "Inclusiveness of Buildings and Structures." Special attention is given to requirements for designing lifts, ramps, door openings, sanitary facilities, and ensuring adequate infrastructure to guarantee full access to buildings.

The article specifically addresses implementation issues of barrier-free design in the process of reconstruction and major repair of multifamily residential buildings, where adapting older structures to modern accessibility requirements often poses significant challenges. Also highlighted is the need to define financing mechanisms for such projects - since barrier-free adaptation frequently requires additional funding and specialized expertise in urban planning.

The article proposes pathways for integrating barrier-free principles at the design, construction, and operational stages of multifamily residential buildings, including the use of modern digital technologies such as BIM (Building Information Modeling), which enable automation and simplification of design processes and modifications of existing buildings. The role of local communities and municipal authorities in supporting initiatives to adapt the urban environment for all population groups is also emphasized.

Keywords: *barrier-free design, urban planning, accessibility, multifamily residential buildings, major repair, reconstruction, design, less mobile groups, inclusive design.*

Постановка проблеми. Забезпечення доступності житлових об'єктів для всіх категорій громадян є одним з основних викликів сучасного містобудування, особливо в умовах старіння інфраструктури та необхідності адаптації багатоквартирних будинків до вимог безбар'єрності. Принципи безбар'єрності повинні бути інтегровані на всіх етапах містобудівного процесу, починаючи з проектування та закінчуючи експлуатацією об'єктів. Особливу актуальність це питання набуває під час капітального ремонту та реконструкції існуючих багатоквартирних будинків, де адаптація до нових вимог є складною та потребує чіткої методології та системного підходу.

В Україні, незважаючи на певні досягнення в сфері забезпечення доступності (зокрема, через прийняття норм і стандартів, таких як ДБН В.2.2-40:2018 «Інклюзивність будівель і споруд»), ще існує низка проблем, пов'язаних з реалізацією цих вимог у реальному житті. Багато старих будівель не відповідають сучасним стандартам доступності, а також існують труднощі в залученні необхідних фінансових ресурсів та впровадженні інноваційних технологій в процесі реконструкції.

Таким чином, проблема інтеграції принципів безбар'єрності у містобудівне планування багатоквартирних будинків потребує комплексного підходу, що включає удосконалення нормативно-правової бази, використання сучасних технологій проектування (як-от BIM), а також активну роль органів місцевого самоврядування та громадських ініціатив у реалізації інклюзивного дизайну. Тому актуальним є розробка шляхів та механізмів забезпечення доступності в контексті капітального ремонту та реконструкції багатоквартирних будинків, що відповідають вимогам інклюзивності для маломобільних груп населення.

Метою статті є поглиблення розуміння важливості безбар'єрності в містобудуванні, пропонуючи конкретні рекомендації для органів місцевого самоврядування, архітекторів, проектувальників та забудовників щодо забезпечення доступності житлових будинків для всіх груп населення.

Стан дослідження. Питання дотримання санітарно-будівельних норм при будівництві багатоквартирних будинків були предметом наукових досліджень В.О. Резніченко досліджував питання адміністративно-правових засад дозвільної діяльності у сфері містобудування; К.І. Апанасенко - правовий режим дозвільних документів у сфері містобудування; Н.І. Олійник – пропонувала удосконалення існуючої дозвільно-

погоджувальної процедури в будівництві; І.М. Сопілко розкривала адміністративно-правові способи забезпечення законності дозвільної діяльності в сфері містобудування.

Виклад основного матеріалу. Інтеграція принципів безбар'єрності у містобудівне планування є важливим кроком до створення інклюзивного середовища, яке відповідає потребам усіх членів суспільства, включаючи осіб з інвалідністю, людей похилого віку та інших маломобільних груп населення. Принципи безбар'єрності в містобудуванні сприяють забезпеченню рівного доступу до житлових та громадських об'єктів, підвищують якість життя та сприяють соціальній інклюзії.

Важливість цієї теми особливо виразна в контексті капітального ремонту та реконструкції багатоквартирних будинків. Більшість з них була побудована ще до введення сучасних вимог безбар'єрного доступу, що часто призводить до наявності численних бар'єрів для людей з обмеженими можливостями. У результаті, необхідність адаптації старих будівель до нових вимог щодо доступності стає не лише технічною, а й соціальною проблемою, яка потребує комплексного підходу.

Інтеграція принципів безбар'єрності в процес реконструкції багатоквартирних будинків є також важливим етапом у розвитку інфраструктури міст і селищ, що відповідає стандартам сталого розвитку та європейським нормам. Таке містобудівне рішення сприяє поліпшенню міського середовища, що забезпечує не лише фізичний, а й соціальний доступ для всіх жителів, створюючи умови для їхнього комфортного існування.

Принципи безбар'єрності під час реконструкції багатоквартирних будинків мають важливе значення для розвитку демократії і прав людини. Створення доступного середовища є частиною глобальних зобов'язань країни щодо прав осіб з інвалідністю, таких як Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю, та підвищує рівень соціальної відповідальності влади, забудовників і громадян.

Водночас, інтеграція безбар'єрності в містобудівне планування має економічний аспект. Розвиток інфраструктури для маломобільних груп підвищує загальну ефективність використання міських ресурсів і сприяє більш гармонійному розвитку територій. Тому важливість цієї інтеграції важко переоцінити: вона забезпечує доступність для всіх категорій населення, сприяє поліпшенню соціальної згуртованості та загального добробуту громад.

Т.І. Кривомаз, І.С. Ільченко, А.М. Циба, Р.О. Хамоцький, Ю.А. Гетьман підкреслюють, що інклюзивне середовище означає створення доступного житла, інфраструктури та громадських просторів для різних маломобільних груп населення - людей з інвалідністю, осіб похилого віку, вагітних, мам з дітьми, тобто тих, хто потенційно стикається з бар'єрами в багатоквартирному житті. Також автори розглядають роль реконструкції та відбудови, що є особливо релевантним для багатоквартирних будинків: автори зазначають, що всі оновлені об'єкти повинні відповідати вимогам доступності до кінця 2024 року, згідно із нормативами будівництва України. У контексті механізмів інтеграції принципів безбар'єрності у містобудівне планування автори називають такі елементи: 1. необхідність співпраці з місцевими громадами при плануванні доступності, оскільки рівень руйнувань, потреб та контексту різняться між регіонами; 2. наголошення на тому, що доступність стосується житла, житлових будинків, громадської інфраструктури, що прямо корелює з реконструкцією багатоквартирних будинків; 3. визначення етапів розвитку концепції інклюзивного забудованого середовища, що дає змогу виокремити шляхи й механізми інтеграції у містобудівну практику [1].

І. Рижова, Т. Павленко, Л. Гнес, Є. Антипенко та О. Павлюк акцентують увагу на важливості застосування принципів безбар'єрного дизайну в архітектурних рішеннях, які враховують потреби людей з обмеженими можливостями, що безпосередньо пов'язано з капітальним ремонтом і реконструкцією багатоквартирних будинків. У такому контексті, інтеграція безбар'єрності в містобудівне планування є ключовою для забезпечення доступності та зручності для всіх мешканців, особливо під час оновлення будівель. Автори також наголошують на необхідності урахування соціальних та екологічних аспектів під час

планування, включаючи створення доступного середовища для осіб з обмеженими фізичними можливостями. Це може включати адаптацію архітектурних стандартів, проектування доступних шляхів переміщення в межах будинків, наявність пандусів, ліфтів, що відповідають сучасним вимогам безбар'єрності, а також організацію просторів, що відповідають принципам сталого розвитку і інклюзивності [2].

На законодавчому рівні з 2019 року в Україні діють ДБН В.2.2-40:2018 «Будинки і споруди. Інклюзивність. Основні положення» [4] зі змінами, які встановлюють обов'язкові норми для застосування юридичними та фізичними особами на території України та поширюються на проектування, будівництво нових та реконструкцію, реставрацію, капітальний ремонт та технічне переоснащення існуючих житлових будинків, а також громадських будівель та споруд, розумне їх пристосування з урахуванням потреб маломобільних груп населення. ДБН «Інклюзивність будівель і споруд» є обов'язковими до виконання. У них наведені всі необхідні технічні характеристики влаштування елементів безбар'єрності, а також конкретні візуальні приклади, як це потрібно робити. Зокрема, у документі йдеться про облаштування: пандусів, спеціальних підйомників та інших засобів доступності для людей з порушеннями опорно-рухового апарату; тактильної підлогової плитки, інформаційних таблиць та позначень шрифтом Брайля, інших візуальних елементів і аудіопоказників для людей з порушеннями зору; дублювання важливої звукової інформації текстами, організації сурдоперекладу, використання систем звукопідсилення для людей з порушеннями слуху. Практична дія нових ДБН сприятиме створенню універсального громадського простору, доступного для кожного [4].

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 26 травня 2021 р. №537 «Про затвердження Порядку проведення моніторингу та оцінки ступеня безбар'єрності об'єктів фізичного оточення і послуг для осіб з інвалідністю», профільним департаментом міської ради щороку проводиться збір та узагальнення інформації про проведення управителями об'єктів комунальної власності оцінки ступеня безбар'єрності, з подальшим прийняттям управлінських рішень щодо впровадження принципів доступності. Так, наприклад, рішенням Вінницької міської ради було затверджено Програму розвитку безбар'єрного простору Вінницької міської територіальної громади на 2024-2027 роки. В п.2.2 Програми було включено напрямок реконструкції/ремонту житлових будинків із врахуванням доступності: облаштування пандусів, ліфтів, ширших дверних прорізів, тактильних елементів у під'їздах; передбачено бюджетне фінансування цих заходів та участь місцевого самоврядування в прийнятті рішень щодо пріоритетів. Індикаторами виконання є: узагальнений висновок за результатами моніторингу щодо оцінки ступеня безбар'єрності житлових будівель. Частка та кількість об'єктів житлових будівель, які відповідають нормам і стандартам доступності, %. Облаштовано: пандусів, понижень бордюрів, підйомників, інклюзивних ліфтів з влаштуванням тактильних та звукових елементів, тактильної смуги, освітленості, поручнів [5].

Також в 2021 році було схвалено Національну стратегію із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. У Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року передбачено декілька положень, які безпосередньо стосуються інтеграції принципів безбар'єрності у містобудівне планування: 1) Стратегія визначає **«фізичну безбар'єрність»** як один з ключових напрямів - створення середовища, в якому будівлі, споруди, транспорт, вулиці й тротуари є фізично доступними для всіх груп населення, включно з маломобільними; 2) у документі міститься задача аналізу нормативно-правової бази у сфері будівництва та містобудування з метою врахування потреб осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення, а також підготовки необхідних змін нормативів; 3) Стратегія передбачає встановлення стандартів і вимог, наприклад, затвердження національних стандартів, які мають забезпечити безбар'єрне середовище. Це означає, що при плануванні, проектуванні, реконструкції та новому будівництві об'єктів містобудування необхідно враховувати доступність [6].

В 2024 році постановою Кабінету Міністрів України було затверджено Комунікаційну стратегію щодо створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, яка встановлює обов'язковість для центральних і місцевих органів влади враховувати типові рішення та бренд-бук безбар'єрності під час заходів, що реалізують Стратегію. Це означає, що при містобудівному плануванні (будівництво, реконструкція, капітальний ремонт) повинні бути застосовані стандарти ергономіки безбар'єрності. Передбачається розробка комунікаційних планів та звітування про їх виконання, що підвищує прозорість, відкритість і залученість громадськості. Через це створюється імпульс до включення норм безбар'єрності у проектування житлових і громадських просторів [7].

Таким чином містобудівні рішення мають бути більш доступними. У документі наголошено на необхідності формування культури безбар'єрності у суспільстві, що передбачає зміну прийнятої парадигми містобудування: планування багатоквартирних будинків, під'їздів, вулично-транспортної інфраструктури має враховувати потреби маломобільних груп. Отже, хоча акт має комунікаційний характер, він створює рамки та імперативи для інтеграції принципів безбар'єрності саме в містобудівне планування через застосування стандартів безбар'єрності в будівництві та реконструкції, врахування доступності при проектуванні середовища, а також через посилену роль комунікації, прозорості та залучення громадськості.

З огляду на проведений аналіз нормативно-правових актів відзначимо, що прийняття низки законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, якими закріплюються засади інтеграції принципів безбар'єрності у містобудівне планування, включає такі ключові положення:

по-перше, встановлення обов'язковості врахування вимог безбар'єрності при проектуванні, будівництві, реконструкції та капітальному ремонті багатоквартирних житлових будинків і житлово-громадських об'єктів. Наприклад, затвердження ДБН В.2.2-40:2018 «Інклюзивність будівель і споруд» (або аналогічних норм) як стандарту для містобудування;

по-друге, визначення компетенцій органів місцевого самоврядування та виконавчих органів у сфері моніторингу та контролю дотримання безбар'єрних стандартів у забудові, включаючи затвердження місцевих програм безбар'єрності, схем санітарного очищення житлових і громадських територій із врахуванням маломобільних груп;

по-третє, встановлення механізмів фінансування заходів з облаштування безбар'єрного простору як складової програм капітального ремонту/реконструкції житлових будинків, із внесенням відповідних витрат до бюджетів місцевих територіальних громад або державних цільових фондів;

по-четверте, впровадження цифрових інструментів і методик оцінки ступеня безбар'єрності об'єктів (житлові будинки, громадська забудова) з метою створення реєстрів доступності, звітування про виконання вимог, та підвищення прозорості процедур прийняття забудовниками рішень з адаптації середовища;

по-п'яте, забезпечення участі громадськості, об'єднань осіб з інвалідністю та представників маломобільних груп у розробці містобудівної документації, громадських слуханнях з питань реконструкції житла та благоустрою, що дозволяє враховувати їхні потреби і забезпечити соціальну інклюзію.

В цілому, ці нормативні рішення разом складають основу для системного інтегрування принципів безбар'єрності в містобудівне планування, забезпечуючи доступність, сталий розвиток і справедливу участь усіх верств населення у житловому просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кривомаз, Т.І., Ільченко, І.С., Циба, А.М., Хамоцький, Р.О. та Гетьман, Ю.А. (2024). Дослідження розвитку інклюзивності забудованого середовища в Україні. Екологічна безпека та природні ресурси, 50 (2), 6–18. URL: <https://doi.org/10.32347/2411-4049.2024.2.6-18>

2. Рижова І., Павленко Т., Гнес, Л., Антипенко Є., Павлюк О. (2024). Принципи безбар'єрного формування «зеленої» архітектури в сучасному просторово-об'єктному середовищі. *Архітектурні дослідження*, 10(2), 55-63. <https://doi.org/10.56318/as/2.2024.55>
3. Кочубей Т., Левченко Н. (2021). Загальні принципи створення безбар'єрного середовища для людей з інвалідністю. *Соціальна робота та освіта*, 8 (2), 204–214. URL: <https://doi.org/10.25128/2520-6230.21.2.6>
4. ДБН В.2.2-40:2018 «Будинки і споруди. Інклюзивність. Основні положення». URL: https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/dbn_v_2_2_40/1-1-0-1832
5. Про затвердження Програми розвитку безбар'єрного простору Вінницької міської територіальної громади на 2024-2027 роки: затв. Рішенням Вінницької міської ради від 28.06.2024 р. № 2367. URL: <https://2021.vmr.gov.ua/Docs/CityCouncilDecisions/2024/%E2%84%962367%2028-06-2024.pdf>
6. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року: затв. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text>

УДК 342.724

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-108-115><https://orcid.org/0000-0002-8194-1392>

Vitalii Nestor

Professor of the Department of Theory of State and Law and Constitutional Law,
Interregional Academy of Personnel Management

Професор кафедри теорії держави і права та конституційного права,
Міжрегіональна академія управління персоналом

ПОЗИТИВНІ ДІЇ, РОЗУМНЕ ПРИСТОСУВАННЯ ТА ОБОВ'ЯЗОК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РІВНОСТІ ЯК МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ РІВНОСТІ

Анотація: У статті здійснено комплексний аналіз позитивних дій, розумного пристосування та обов'язку забезпечення рівності як взаємопов'язаних правових механізмів реалізації матеріальної рівності та подолання структурної дискримінації. Розкрито еволюцію наукових і нормативних підходів до розуміння цих інститутів у міжнародному та європейському праві, а також їх відображення у практиці Верховного суду США та правовій системі Європейського Союзу. Обґрунтовано, що позитивні дії мають колективно-програмний характер і спрямовані на усунення системних дисбалансів, розумне пристосування є індивідуалізованим обов'язком, спрямованим на забезпечення рівного доступу до прав, а обов'язок забезпечення рівності — інституційною формою реалізації позитивних зобов'язань держави. Доведено, що всі три механізми ґрунтуються на принципі пропорційності та слугують засобами практичної реалізації матеріальної рівності, перетворюючи її з декларативного принципу на ефективний інструмент соціальної справедливості.

Ключові слова: матеріальна рівність; позитивні дії; розумне пристосування; обов'язок забезпечення рівності; пропорційність; позитивна дискримінація.

Abstract: The article provides a comprehensive analysis of positive action, reasonable accommodation, and the equality duty as interrelated legal mechanisms for the implementation of substantive equality and the elimination of structural discrimination. The work reveals their normative and legal nature, comparative legal models (symmetric, derogatory and substantive), identifies the differences between the individual and collective nature of these measures, and justifies the importance of the principle of proportionality as a universal criterion of their legitimacy in a democratic society. In international and national law, positive actions are designated by different terms: affirmative action, special temporary measures, equalizing measures or positive measures. Although there are terminological differences, they all have a common legal goal - ensuring material equality between persons in unequal conditions. Therefore, in this article, the concept of "positive action" is used as a general term that encompasses the above approaches. Examples of affirmative action include providing preferences to representatives of racial or ethnic groups that are underrepresented in higher education institutions, introducing gender quotas in the formation of government bodies or management structures, as well as other mechanisms aimed at eliminating imbalances in access to opportunities. It is argued that positive action represents collective and programmatic measures aimed at addressing systemic imbalances; reasonable accommodation constitutes an individualized obligation designed to ensure equal access to rights; and the equality duty serves as an institutional form of implementing the state's positive obligations.

The evolution of scientific and normative approaches in the practice of the US Supreme Court and the legal system of the European Union is revealed. The aforementioned mechanisms are based on a common methodological basis, in particular, the principle of proportionality, etc. Taken together, these instruments transform the right to equality from a declarative postulate into an effective mechanism for implementing social justice, which complies with modern international human rights standards and trends in the development of European anti-discrimination law.

Keywords: *substantive equality; positive action; reasonable accommodation; equality duty; proportionality; positive discrimination.*

Постановка проблеми. Забезпечення матеріальної рівності є одним із ключових викликів сучасного правового розвитку як у національному, так і в міжнародному вимірах. Незважаючи на формальне закріплення принципу рівного ставлення у більшості конституцій і міжнародних договорів, практика свідчить, що формальна рівність не гарантує фактичної рівності можливостей, оскільки не враховує структурні, соціальні та історичні нерівності між окремими групами. У цьому контексті зростає значення позитивних дій, розумного пристосування та обов'язку забезпечення рівності як правових інструментів, спрямованих на активне усунення бар'єрів, що перешкоджають реалізації принципу недискримінації.

У той же час проблема полягає у відсутності єдності підходів до визначення правової природи та меж застосування цих механізмів, їх співвідношення між собою та з принципом формальної рівності. Додаткової складності набуває питання відмежування розумного пристосування як індивідуалізованого обов'язку від позитивних дій як колективних програмних заходів, а також визначення їх взаємозв'язку з інституційними обов'язками держави у сфері забезпечення рівності.

Актуальність дослідження зумовлена потребою теоретичного узагальнення та системного аналізу зазначених правових категорій у вимірі міжнародних стандартів прав людини та практики Європейського Союзу. Вивчення їхньої взаємодії дозволяє не лише уточнити зміст сучасного уявлення про принцип рівності, а й виробити науково обґрунтовані підходи до вдосконалення національного антидискримінаційного законодавства, орієнтованого на подолання структурної дискримінації та досягнення справедливих результатів у реалізації прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика матеріальної рівності та позитивних дій широко висвітлена у працях провідних зарубіжних дослідників, зокрема Сандри Фредман, яка розробила чотиривимірну концепцію субстантивної рівності, Айлін МакКолган, що обґрунтовує пріоритет матеріальної рівності у протидії дискримінації, та Якоба Корнідеса, який аналізує позитивні дії крізь призму гендерної рівності. Значний внесок у розвиток порівняльно-правового підходу зроблено у звітах Європейської комісії та Equinet щодо міжнародних практик позитивних заходів. У вітчизняній правовій доктрині окремі аспекти проблеми розглядалися переважно у контексті загальної теорії недискримінації, що зумовлює потребу у більш глибокому дослідженні взаємозв'язку позитивних дій, розумного пристосування та обов'язку забезпечення рівності як єдиної системи реалізації матеріальної рівності.

Отже, **метою статті** є комплексний аналіз позитивних дій, розумного пристосування та обов'язку забезпечення рівності як взаємопов'язаних правових механізмів реалізації матеріальної рівності, спрямованих на подолання структурної дискримінації та забезпечення фактичної рівності можливостей. У межах дослідження передбачається розкрити їх нормативно-правову природу, порівняльно-правові моделі (симетричну, дерогаційну та субстантивну), визначити відмінності між індивідуальним і колективним характером цих заходів, а також обґрунтувати значення принципу пропорційності як універсального критерію їх легітимності у демократичному суспільстві.

Методологічну основу статті становить поєднання загальнонаукових і спеціально-правових методів пізнання. Історико-правовий метод дав змогу простежити формування інститутів позитивних дій і розумного пристосування в міжнародному та європейському праві, а також їх поступову інституціоналізацію в національних правових системах. Формально-юридичний метод використано для аналізу міжнародно-правових актів (зокрема Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, Договору про функціонування ЄС, директив ЄС про рівність) і прецедентної практики, яка розкриває правову природу позитивних обов'язків щодо забезпечення рівності. Методи аналізу та синтезу застосовано для узагальнення наукових

підходів і практики їх реалізації у сфері подолання структурної дискримінації. Системно-структурний метод дозволив виявити взаємозв'язок між індивідуальними (розумне пристосування), колективними (позитивні дії) та інституційними (обов'язок забезпечення рівності) складовими єдиного механізму реалізації матеріальної рівності у сучасному праві.

Виклад основного матеріалу. Позитивні дії становлять невід'ємний елемент права на рівність та ефективного захисту від дискримінації. Вони передбачають цілеспрямоване застосування однієї чи кількох захищених ознак, таких як раса, етнічне походження, стать або інша соціальна характеристика, задля усунення наслідків попередньої дискримінації, компенсації наявних структурних нерівностей, запобігання їх повторенню та досягнення фактичної рівності можливостей. У цьому контексті позитивні дії виступають не лише правовим, а й соціально-політичним інструментом подолання системної дискримінації, спрямованим на трансформацію нерівних суспільних структур.

У міжнародному та національному праві позитивні дії позначаються різними термінами: *affirmative action* (позитивна дія), *special temporary measures* (спеціальні тимчасові заходи), *equalizing measures* (вирівнювальні заходи) або *positive measures* (позитивні заходи). Незважаючи на термінологічні відмінності, усі вони мають спільну правову мету — забезпечення матеріальної рівності між особами, що перебувають у нерівних умовах. У межах цього дослідження поняття «позитивні дії» використовується як узагальнюючий термін, що охоплює зазначені підходи.

Типовими прикладами позитивних дій є надання преференцій представникам расових або етнічних груп, недостатньо представлених у закладах вищої освіти, запровадження гендерних квот при формуванні органів влади чи керівних структур, а також інші механізми, спрямовані на усунення дисбалансу у доступі до можливостей.

Аналізуючи питання позитивних дій, варто розпочати з того, що найпоширенішим підходом до розуміння рівності у праві є концепція формальної рівності, що впливає з класичної правової традиції. Вона передбачає, що у правових нормах принцип рівності має бути закріплений як універсальний і загальнообов'язковий. Такий підхід у свою чергу означає однакове ставлення до всіх осіб, що відповідає першій частині класичної формули рівності часів Арістотеля - «ставитися однаково до рівних». Отже, формальна рівність базується на принципі послідовності, який зобов'язує правозастосовні органи забезпечувати однакове ставлення до всіх суб'єктів у подібних правових ситуаціях.

Натомість концепція матеріальної (субстантивної) рівності, враховуючи наявні соціальні нерівності, вимагає активного втручання для їх подолання. На відміну від формальної рівності, що передбачає радше негативні зобов'язання держави та інших суб'єктів владних повноважень утримуватися від встановлення необґрунтованих відмінностей у ставленні, матеріальна рівність покладає на них позитивні обов'язки — вживати конкретних заходів (позитивних дій), спрямованих на усунення структурних причин нерівності.

Як слушно зазначає Сандра Фредман, «матеріальна рівність виходить за межі простого однакового ставлення, визнаючи, що ставлення до всіх однаково, попри існуючі форми неблагополуччя чи дискримінації, може лише відтворювати нерівність». Таким чином, концепція матеріальної рівності фокусується не лише на становищі окремої особи, а й на системних відмінностях між соціальними групами, коли нерівність у ставленні безпосередньо впливає з попереднього чи структурного неблагополуччя певної групи.

Матеріальний (субстантивний) підхід до розуміння рівності покликаний усунути обмеження, зумовлені принципом формальної рівності, відповідно до якого однакове ставлення до всіх у ситуації тривалих соціальних нерівностей лише сприяє закріпленню цих нерівностей. Інакше кажучи, коли всіх осіб розглядають як рівних без урахування фактичної соціальної нерівності, результатом стає відтворення соціального неблагополуччя, а не його подолання. Саме тому для досягнення реальної, тобто фактичної рівності іноді необхідно застосовувати нерівне ставлення, яке дозволяє компенсувати структурні дисбаланси та забезпечити справедливий результат.

Сандра Фредман розробила чотирирівневу концепцію матеріальної рівності, що визначає основні напрями її реалізації у правовій політиці та на практиці:

- подолання циклу неблагополуччя — усунення наслідків історичної дискримінації та соціальної нерівності, що передаються з покоління в покоління;
- виправлення упереджень і стигматизації — протидія дискримінаційним уявленням, стереотипам, приниженню, стигмі та насильству шляхом формування нових соціальних стандартів, які запобігають відтворенню стереотипів;
- посилення участі вразливих груп — створення умов для активної участі представників маргіналізованих груп у всіх сферах суспільного життя, формування так званої «критичної маси», що здатна впливати на прийняття рішень;
- визнання відмінностей і структурна трансформація — забезпечення системних змін, які виходять за межі індивідуальних випадків, покладаючи відповідальність не лише на окремих осіб, а й на організації та інститути, а також формування колективних рішень на інституційному рівні.

Іншими словами матеріальна рівність зосереджується на рівності результату, а не лише на формальній рівності. Вона не обмежується першою частиною Арістотелівського принципу («ставитися однаково до рівних»), а й включає і другу його частину, яка передбачає, що для досягнення справжньої рівності необхідно по-різному ставитися до тих, хто перебуває у нерівному становищі. Такий підхід виходить за межі формального розуміння рівності й орієнтується на фактичну рівність можливостей і результатів.

У цьому контексті матеріальна рівність безпосередньо пов'язана з концепцією непрямой дискримінації (*disparate impact discrimination*), що виникає тоді, коли норма чи політика є формально нейтральною, проте має негативний вплив на певні соціальні групи. Такий тип дискримінації проявляється тоді, коли відмінності між суб'єктами прав ігноруються, а правові норми застосовуються без належного урахування конкретних обставин та особливостей груп, яких вони стосуються.

Подібний підхід, заснований на принципі «one-size-fits-all», тобто універсального, єдиного стандарту для всіх, нехтує потребами та внутрішніми обмеженнями окремих соціальних груп. Припущення, що всі особи є рівними від початку без визнання наявної соціальної нерівності стартових позицій, призводить до того, що правові системи фактично закріплюють і відтворюють існуючу нерівність, попри формальне проголошення рівного ставлення.

Як слушно зауважує Айлін МакКолган, саме матеріальна (субстантивна) рівність, а не формальна, є ключовим чинником у боротьбі з дискримінацією.

У той же час як зазначає Якоб Корнідес, гендерна рівність не означає, що жінки та чоловіки мають абсолютно однакові права, а радше передбачає однакові умови життя, зокрема рівну оплату праці, рівні можливості обіймати керівні посади тощо. Для досягнення справжньої рівності необхідно враховувати фактичні відмінності між статями (наприклад, здатність жінок до вагітності), які можуть становити перешкоду на шляху до реальної рівності. Подолати ці об'єктивні відмінності можливо лише шляхом диференційованого підходу у правовому регулюванні, тобто через застосування позитивних дій.

Таким чином, навіть якщо це може здаватися певною суперечністю, поняття рівність не є тотожним поняттю однакові права, а законодавство у сфері протидії дискримінації може цілком легітимно містити різницю у ставленні, якщо вона спрямована на усунення структурної нерівності та досягнення фактичної рівності можливостей.

Отже, позитивні дії ґрунтуються на концепції матеріальної рівності. Вони являють собою заходи, спрямовані на подолання структурних відмінностей між соціальними групами, з метою досягнення фактичної рівності шляхом цілеспрямованого урахування цих відмінностей. Інакше кажучи, позитивні дії не нівелюють відмінності, а навпаки — визнають їх як необхідну передумову для реалізації справжньої рівності можливостей.

Водночас розуміння позитивних дій у різних правових традиціях є неоднаковим і значною мірою залежить від соціального та географічного контексту. Те, що в одній юрисдикції розглядається як легітимний механізм забезпечення рівності, в іншій може сприйматися як виняток із принципу недискримінації.

У цьому дослідженні поняття позитивних дій розглядається крізь призму підходу Сандри Фредман, яка виокремлює три основні моделі розуміння позитивних дій:

- симетричний підхід (*symmetric approach*), за якого позитивні дії тлумачаться як нейтральні інструменти, доступні для будь-якої сторони, що зазнає дискримінації;
- підхід дерогації (*derogation approach*), який розглядає позитивні дії як виняток із загального принципу рівного ставлення;
- матеріальний (субстантивний) підхід (*substantive approach*), що сприймає позитивні дії як необхідний елемент досягнення фактичної рівності, а не як відступ від неї.

Проаналізуємо кожну з цих моделей детальніше.

Згідно із симетричним підходом, позитивні дії розглядаються як порушення принципу рівності. Така інтерпретація ґрунтується на переконанні, що будь-яке розрізнення за ознакою, зокрема раси чи статі, суперечить самій сутності рівного ставлення. Відповідно рівність трактується як абсолютна заборона врахування відмінностей між групами чи індивідами. Цей підхід чітко відображено у висловлюванні судді Верховного суду США Джона Робертса: «Єдиний спосіб припинити дискримінацію за расовою ознакою — це припинити дискримінацію за расовою ознакою».

Підхід дерогації виходить із того, що позитивні дії становлять виняток із загального принципу рівності. Згідно з цим підходом позитивні заходи не розглядаються як невід’ємна частина забезпечення рівності, а радше як допустиме відхилення від принципу рівного ставлення, виправдане необхідністю досягнення фактичної рівності у специфічних випадках.

Саме такого підходу традиційно дотримується Європейський Союз. Зокрема, як у Договорах, так і в Директивах ЄС про рівність позитивні дії формулюються як допустимі винятки з принципу недискримінації, які держави-члени мають право запроваджувати для досягнення повної та фактичної рівності. Це закріплено, зокрема, в статті 157(4) Договору про функціонування Європейського Союзу (TFEU), де зазначено, що принцип рівного ставлення не перешкоджає державам-членам застосовувати заходи, спрямовані на усунення фактичних нерівностей між чоловіками та жінками у сфері праці та зайнятості.

Так, наприклад, відповідно до статті 5 Директиви 2000/43/ЄС про впровадження принципу рівного ставлення незалежно від расового чи етнічного походження зазначається, що з метою забезпечення повної рівності на практиці принцип рівного ставлення не перешкоджає жодній державі-члену підтримувати або запроваджувати спеціальні заходи, спрямовані на запобігання чи компенсацію неблагополуччя, пов’язаного з расовим або етнічним походженням.

Таким чином, у межах дерогаційного підходу позитивні дії розглядаються не як складова права на рівність, а як інструмент тимчасового відступу від формальної рівності з метою досягнення матеріальної рівності результатів.

І наостанок матеріальний (субстантивний) підхід виходить із того, що позитивні дії є невід’ємним засобом досягнення рівності, а не відступом від принципу рівності. Цей підхід розглядає позитивні заходи як органічну частину системи правового захисту від дискримінації, що забезпечує реалізацію рівності у фактичному, а не лише формальному вимірі.

Яскраво цю позицію сформулював суддя Мосенеке з Конституційного суду Південної Африки, зазначивши таке: «Заходи з відновлення справедливості не є відступом від принципу рівності, а становлять його сутнісну й невід’ємну частину. Їх основна мета полягає у сприянні досягненню рівності».

У контексті аналізу позитивних дій як механізму забезпечення фактичної рівності важливо звернути увагу на поняття обов'язку забезпечення рівності, що покладається на державу.

Так, обов'язок забезпечення рівності може бути визначений як законодавчо встановлений позитивний обов'язок державних органів та інших суб'єктів публічного управління сприяти досягненню рівності та запобігати дискримінації, виходячи за межі загального обов'язку утримуватися від дискримінаційних дій. Інакше кажучи, ці обов'язки зобов'язують державні установи не лише враховувати потребу усунення незаконної дискримінації, переслідування чи віктимізації, але й активно сприяти забезпеченню рівних можливостей між особами, які мають захищені ознаки (protected characteristics). Таким чином, обов'язок забезпечення рівності передбачає активне просування рівності, а не лише пасивне дотримання принципу недискримінації.

Варто зазначити, що хоча окремі види таких обов'язків можуть бути кваліфіковані як позитивні дії, не всі позитивні дії є обов'язками. Інакше кажучи, лише деякі позитивні заходи, наприклад квоти, мають обов'язковий характер і можуть бути визначені як елементи обов'язку забезпечення рівності.

Згідно із сучасними порівняльно-правовими дослідженнями у європейському правовому просторі сформувалися три основні категорії законодавчо встановлених обов'язків щодо рівності:

- превентивні обов'язки (preventive duties) — зобов'язання організацій (як державних, так і приватних) вживати заходів для запобігання дискримінації, переслідуванню чи сексуальним домаганням у сфері праці або під час надання товарів і послуг;
- інституційні обов'язки (institutional duties) — вимога до організацій (публічних і приватних) сприяти рівності серед працівників або серед осіб, які користуються їхніми послугами;
- обов'язки з підтримання рівності (mainstreaming duties) — зобов'язання державних органів враховувати принцип рівності у процесі здійснення своїх функцій, включно із законотворчістю, бюджетуванням, регулюванням і формуванням державної політики.

Таким чином, обов'язки щодо забезпечення рівності становлять інституційний прояв позитивних зобов'язань держави, спрямованих на реалізацію матеріальної рівності у правовій системі.

Ще одним способом глибше розкрити сутність позитивних дій є аналіз їхнього співвідношення з іншим важливим інструментом забезпечення рівності — розумним пристосуванням (reasonable accommodation).

Так, розумне пристосування означає необхідні та доцільні зміни чи коригування, які не накладають непропорційного або надмірного тягаря на суб'єкта зобов'язання, коли такі зміни потрібні у конкретному випадку для забезпечення особам з інвалідністю можливості користуватися всіма правами людини та основоположними свободами на рівній основі з іншими.

Прикладами розумного пристосування можуть бути:

- забезпечення доступності приміщень і інформації для осіб з інвалідністю;
- модифікація обладнання чи робочого середовища;
- перегляд організації діяльності або розкладу роботи;
- адаптація навчальних програм, матеріалів і методів викладання;
- коригування медичних процедур;
- забезпечення підтримки персоналу, що необхідна для участі особи з інвалідністю за умови, що це не створює непропорційного чи надмірного тягаря.

Варто зазначити, що провадження обов'язку щодо розумного пристосування передбачає дотримання кількох ключових принципів:

- виявлення та усунення бар'єрів, які перешкоджають реалізації прав осіб з інвалідністю, шляхом діалогу з відповідною особою;

- оцінювання здійсненності пристосування — воно не може вимагатися, якщо є юридично або фактично неможливим;
- оцінювання доцільності та ефективності пристосування — воно має бути необхідним і придатним для забезпечення реалізації відповідного права.

Як й у випадку з позитивними діями, визначальним чинником для оцінки необхідності розумного пристосування є аналіз пропорційності. Він передбачає не лише оцінку того, чи створює передбачене пристосування непропорційний або надмірний тягар для суб'єкта зобов'язання, але й визначення пропорційного зв'язку між засобами, які застосовуються, і метою, що полягає у забезпеченні можливості реалізації відповідного права. Важливим елементом є також перевірка, чи є обране пристосування адекватним і придатним для досягнення основної мети — просування рівності та усунення дискримінації щодо осіб з інвалідністю.

Таким чином, як позитивні дії, так і розумне пристосування мають спільну нормативну основу — вони є проявами позитивних зобов'язань держави та приватних суб'єктів щодо забезпечення матеріальної рівності шляхом активного втручання, пропорційного до виявлених відмінностей і потреб конкретних осіб або груп.

Однак, попри спільну мету, що полягає у досягненні фактичної рівності, розумне пристосування та позитивні дії відрізняються за своїм правовим характером, сферою застосування та суб'єктним спрямуванням. Розумне пристосування є індивідуалізованим обов'язком, що вимагає від державних органів, роботодавців чи надавачів послуг забезпечити конкретні зміни або модифікації для особи з інвалідністю з метою гарантування їй рівного доступу до прав і можливостей. Воно застосовується *ad hoc*, тобто у відповідь на потреби конкретної особи, і є обов'язковим юридичним зобов'язанням, невиконання якого становить форму дискримінації. Натомість позитивні дії мають колективний і програмний характер — це системні політики чи заходи, спрямовані на усунення історичних або структурних нерівностей щодо цілих соціальних груп. Вони, як правило, мають тимчасовий або превентивний характер і спрямовані на досягнення матеріальної рівності у ширшому соціальному контексті. Отже, якщо розумне пристосування є засобом індивідуальної компенсації, то позитивні дії — інструментом інституційної трансформації, покликаним змінити самі умови, що породжують нерівність.

Висновки. Позитивні дії, розумне пристосування та обов'язок забезпечення рівності становлять взаємопов'язані складові сучасної концепції матеріальної рівності, яка слугує переходом від формального до субстантивного розуміння принципу недискримінації. Ці механізми ґрунтуються на визнанні того, що однакове ставлення до всіх не завжди забезпечує справедливість, а навпаки може відтворювати наявні соціальні та структурні нерівності. Позитивні дії, спрямовані на усунення історичних та інституційних дисбалансів між групами, мають колективний і програмний характер та виконують функцію інструмента соціальної трансформації. Розумне пристосування, навпаки, є індивідуалізованим юридичним обов'язком, який гарантує особам з інвалідністю та іншим вразливим категоріям реальний доступ до прав і можливостей через конкретні та доцільні зміни без накладення непропорційного тягаря на суб'єкта зобов'язання. Обов'язок забезпечення рівності, закріплений у законодавстві низки держав, інституціалізує позитивні зобов'язання держави, вимагаючи від органів влади та інших суб'єктів публічної сфери не лише утримуватися від дискримінації, але й активно сприяти усуненню нерівності у процесі формування та реалізації політики. Спільною методологічною основою для цих механізмів є принцип пропорційності, який забезпечує баланс між засобами та метою, надаючи їм легітимності в демократичному суспільстві. У своїй сукупності ці інструменти перетворюють право на рівність із декларативного постулату на дієвий механізм реалізації соціальної справедливості, що відповідає сучасним міжнародним стандартам прав людини та тенденціям розвитку європейського антидискримінаційного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Constitutional Court of South Africa. (2004). *Minister of Finance v. Van Heerden* (CCT 63/03) [2004] ZACC 3, 2004 (6) SA 121 (CC).
2. Cornides, J. (2012). Three case studies on anti-discrimination. *The European Journal of International Law*, 23(2), 517–547. <https://doi.org/10.1093/ejil/chs022>
3. Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin, 2000 O.J. (L 180) 22.
4. Equinet. (2014). *Positive action measures: The experience of equality bodies*. Equinet – European Network of Equality Bodies.
5. Equinet. (2016). *Making Europe more equal: A legal duty?* Equinet – European Network of Equality Bodies.
6. European Commission. (2009). *International perspectives on positive action measures: A comparative analysis in the European Union, Canada, the United States and South Africa*. Office for Official Publications of the European Communities.
7. Fredman, S. (2008). *Human rights transformed: Positive rights and positive duties*. Oxford University Press.
8. Fredman, S. (2016). Substantive equality revisited. *International Journal of Constitutional Law*, 14(3), 712–738.
9. Government Equalities Office. (2011). *Equality Act 2010: Public sector equality duty – What do I need to know? A quick start guide for public sector organisations*. Government Equalities Office.
10. McColgan, A. (2014). *Discrimination, equality and the law*. Hart Publishing.
11. Supreme Court of the United States. (2003, June 23). *Grutter v. Bollinger*, 539 U.S. 306.
12. Supreme Court of the United States. (2007). *Parents Involved in Community Schools v. Seattle School District No. 1*, 551 U.S. 701.
13. Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU), Oct. 26, 2012, *Official Journal of the European Union*, C 326.
14. United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities. (2018, April 26). *General comment No. 6 on equality and non-discrimination* (CRPD/C/GC/6). United Nations.
15. United Nations. (2006). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*. United Nations General Assembly, A/RES/61/106.

УДК 342.98

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-116-122>

<https://orcid.org/0000-0002-7167-6855>

Попович Євген Миколайович,

доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник, Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

<https://orcid.org/0000-0001-9329-5378>

Попович Ірина Миколаївна

кандидатка юридичних наук, старший дослідник, провідний науковий співробітник, Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса»

<https://orcid.org/0000-0003-3423-8896>

Россіхін Василь Васильович

доктор юридичних наук, професор, дійсний член – академік Європейської академії природничих наук, Заслужений працівник освіти України

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ДЕРЖАВНА СЛУЖБА» ТА «ПУБЛІЧНА СЛУЖБА»: СУЧАСНІ ПІДХОДИ ТА ТРАКТУВАННЯ

Анотація: Наукова стаття присвячена дослідженню та представленню науково-прикладних результатів співвідношення понять «державна служба» «публічна служба» через призму сучасних підходів та трактувань.

Аргументовано доведено, що найважливішими специфічними особливостями державної служби є те, що вона має публічний характер, тобто здійснюється в загальнокорисних цілях, для досягнення суспільного блага, по-друге, спрямована на реалізацію функцій держави, по-третє, службова діяльність носить зовнішньо-владний характер. В даному контексті частина державних службовців реалізує функції держави безпосередньо, інша частина здійснює організаційні функції. Службовці, які безпосередньо здійснюють державні функції (і наділені у зв'язку з цим зовнішньо-владними повноваженнями), належать до категорії посадових осіб. Обґрунтування даної позиції дозволяє трактувати державну службу як публічно-правове відношення між державою і службовцем, засноване на підпорядкуванні і має своїм змістом обов'язкову діяльність, що йде від імені держави і спрямовану до здійснення певного державного завдання. Звідси деякими вченими робиться висновок, що державні службовці є суб'єктами реалізації державних функцій і у зв'язку з цим наділені особливим статусом, тобто можливістю використовувати владно-управлінські повноваження, вирішувати державні завдання. Особливий характер виконуваних державними службовцями функцій зумовлює необхідність поміщення їх під особливий режим правового регулювання, що

характеризується пануванням імперативних установлень, що може бути забезпечено лише нормами публічного права.

Представлено тезу про те, що публічна служба, на думку численних авторів, повинна об'єднувати весь апарат державного управління і включати професійну діяльність з виконання повноважень різних суб'єктів публічного права: від органів державної влади та місцевого самоврядування до утворених ними громадських установ та організацій. Однак у такому контексті публічна служба стає неоднорідним правовим явищем. Якщо правовий статус державних і муніципальних службовців справді має багато спільного, то правове становище працівників утворених органами публічної влади підприємств та установ, досить істотно від нього відрізняється. Відповідно, у системі служби тоді можна назвати суто службові відносини, регульовані публічним правом, і трудові відносини врегульовані приватним правом

Ключові слова: державна служба, публічна служба, принципи публічної служби, публічна форма влади, адміністративний механізм, функції публічної служби, завдання публічної служби.

Annotation: The scientific article is devoted to the research and presentation of the scientific and applied results of the relationship between the concepts of "state service" and "public service" through the prism of modern approaches and interpretations.

It has been argued that the most important specific features of public service are that it has a public nature, that is, it is carried out for general purposes, to achieve the public good, secondly, it is aimed at the implementation of state functions, thirdly, official activity has a foreign-power nature. In this context, part of civil servants implements the functions of the state directly, the other part performs organizational functions. Servants who directly perform state functions (and in connection with this are endowed with external powers) belong to the category of officials. The substantiation of this position allows us to interpret the civil service as a public-legal relationship between the state and an employee, based on subordination and having as its content a mandatory activity that goes on behalf of the state and is aimed at the implementation of a certain state task. From this, some scientists conclude that civil servants are the subjects of the implementation of state functions and in this connection are endowed with a special status, that is, the opportunity to use administrative powers and solve state tasks. The special nature of the functions performed by civil servants makes it necessary to place them under a special regime of legal regulation, characterized by the dominance of imperative regulations, which can only be ensured by the norms of public law.

The thesis is presented that public service, according to numerous authors, should unite the entire apparatus of state administration and include professional activities for the performance of the powers of various subjects of public law: from state authorities and local self-government to public institutions and organizations formed by them. However, in this context, public service becomes a heterogeneous legal phenomenon. If the legal status of state and municipal employees really has a lot in common, then the legal status of employees of enterprises and institutions established by public authorities is quite significantly different from it. Accordingly, the service system can then be called purely service relations regulated by public law, and labor relations regulated by private law

Keywords: public service, public service, principles of public service, public form of power, administrative mechanism, functions of public service, tasks of public service.

Постановка проблеми. На сучасному етапі українського державотворення вітчизняне законодавство про державну службу перебуває на етапі вдосконалення. Незважаючи на заходи, що вживаються протягом останніх років, поки не вдається досягти необхідного рівня якості правової регламентації відносин з проходженням публічної служби, більше того, досі залишаються невирішеними проблеми щодо корумпованості, недостатнього професійного рівня підготовки службовців, відсутності сучасних методів планування та регламентації їх праці, але окрім суто практичних питань,

особливого значення набувають й питання науково-теоретичного характеру, які мають визначати зміст та спрямованість практичної діяльності як такої.

Стан дослідження. До наукового доробку проблематики аналізу понять державної та публічної служби, а також їх ознак, здійснили внесок такі дослідники як В. Авер'янов, Ю. Битяк, Р. Ботвінов, А. Бритько, М. Білинська, С. Дубенко, М. Іншин, В. Кікінчук, Д. Лемеш, В. Малиновський, Н. Сидоренко, О. Солоненко, Л. Стельмащук, Н. Янук, але чимало питань залишаються малодослідженими.

Внаслідок чого, **метою** даної статі є дослідження та комплексний аналіз співвідношення понять «державна служба» та «публічна служба» з урахуванням діючих концепцій та дефініцій.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи сутність публічної служби, перш за все звернемо увагу на те, що сам цей термін є багатозначним. У словнику містяться шість його визначень та розумінь. Так, з одного боку, службами називаються багато органів державної виконавчої, з іншого – під службою розуміється діяльність окремих категорій громадян. У другому значенні службу можна позначити як із видів соціальної загальнокорисної діяльності. Як стверджують вчені, вона полягає в управлінні, а також соціально-культурному обслуговуванні людей.

На думку інших науковців службу можна визначити як роботу, заняття службовця, а також місце його роботи. Відповідно, службовець – «це особа, яка працює за наймом у в різних галузях розумової праці, а служити – значить нести, виконувати службу; робити щось для когось, виконувати чийсь волю, накази, спрямовувати свою діяльність на чийсь користь» [1, с. 30]. Інші автори характеризують службу як «професійну діяльність певного контингенту – службовців – щодо організації виконання та практичної реалізації повноважень державних, громадських та інших соціальних структур» [2, с. 9]. Служба в узагальненому розумінні сприймається як один із видів оплачуваної професійної діяльності людей, у якій зацікавлене суспільство.

Нарешті слід зазначити: тому процес праці службовця регулюється як професійно-технологічними правилами, така і нормами соціальних взаємин, багато з яких є правовими. Наявність правових відносин у процесі праці службовця є характерною особливістю і обов'язковим елементом всієї його праці. Статус службовця зобов'язує його вступати в соціальні, у тому числі правові, відносини з тими суб'єктами, яким він служить або яких обслуговує. Існують різні види службової діяльності. Так, в основі систематизації знаходиться визначення форми власності, на якій ґрунтуються ті чи інші організації: приватні підприємства, установи; міжнародні, іноземні, змішані організації; громадські та інші організації, засновані на колективній власності; державні організації.

У принципі такий самий підхід був використаний іншими дослідниками, який виділяє види службовців залежно від того, у якій організації виконують обов'язки (отже, і види організацій теж): службовці державних органів; службовці державних установ, підприємств, організацій та об'єднань; муніципальні службовці; службовці недержавних організацій; службовці громадських об'єднань; службовці органів управління міжнародних, іноземних, змішаних організацій [3, с. 129].

Інші автори поділяючи всі організації, державні та недержавні, відповідно, і службу в них ділить на державну та недержавну. При цьому, в якості державної служби ним віднесена служба у державних органах (державному апараті) та служба у збройних формуваннях (Збройні Сили, внутрішні війська, прикордонні війська та ін.). Як складові частини служби недержавної виділяється: муніципальна служба; служба в апараті громадських об'єднань громадян; служба в апараті політичних партій; служба в органах управління у системі кооперативних організацій, що охоплюють господарську область, сфери охорони здоров'я, освіти, науки, надання правової допомоги населенню та організаціям; служба у приватних організаціях. Усі види недержавної служби пропонується об'єднати під загальною назвою «громадянська служба», але, як зауважує переважна більшість дослідників, термін

«громадянська служба» у протиставленні «державній службі» використати навряд чи можливо. Однак, розглядаючи державну цивільну службу як немілітаризований вид державної служби (оскільки це не військова та не правоохоронна служба) та маючи на увазі безперечний зв'язок між державною цивільною службою та муніципальною службою, цілком припустимо, у всякому разі, державною службою, виходячи з цього, є той вид соціальної служби, який здійснюється в органах державної влади.

На думку дослідників, державна служба як організаційно-правовий інститут держави покликана забезпечити організацію та практичне здійснення завдань та функцій держави, бо державний апарат проявляє себе лише у діяльності своїх службовців, а без них він залишається загальною схемою та «мертвою конструкцією» [4, с. 62]. До державної належить служба, що вирішує державно-значущі завдання: оборони, безпеки, захисту цілісності, недоторканності та суверенітету країни, охорони громадського порядку тощо, тобто завдання, які вирішуються на користь всієї держави і без вирішення яких її існування немислимо, а отже, все це визначає особливості у правовому регулюванні державної служби.

Іншими словами, встановлення спеціальних вимог та обмежень до осіб, які проходять державну службу або претендують на заміщення посади державної служби, є прерогативою законодавця. Однак «компетенція законодавця» у цьому сенсі не може бути абсолютною. Відповідно, розбіжності у правовому статусі осіб, що належать до різних за умовами та діяльністю категорій, узгоджуються з принципом рівності, закріпленим у Конституції України, лише у тому випадку, коли вони є об'єктивно виправданими, обґрунтованими та відповідають конституційно значимим цілям.

У зв'язку з цим спробуємо виявити ці особливості і спочатку звернемося до сутності державної служби, яка у науковій літературі характеризується неоднозначністю підходів. Вивченням державної служби як соціального та правового явища займалися ще вчені-юристи середини XIX – початку XX ст. Так, переважна частина із них розуміли під державною службою дії, здійснювані працівниками державних органів, з яких адміністративні структури виконували покладені ними функції [5, с. 136-137]. У цьому вся визначенні державна служба розглядається як допоміжний, обслуговуючий механізм державного апарату. Як відомо, на вітчизняному нормативному рівні під державною службою розуміється публічна, професійна, політично неупереджена діяльність із практичного виконання завдань і функцій держави [6].

На науковому полі, існує твердження, що недоліком цієї моделі є: орієнтація професійних зусиль для досягнення більш приватних цілей державних органів стосовно мети діяльності держави; перевтілення інституту державної служби на безліч фрагментів, які часто характеризуються відсутністю стійких взаємозв'язків. У законі основний акцент зроблено не так на сутність державної служби, але на її обслуговуючий, сервісний характер [7, с. 8]. Як цілком справедливо у зв'язку з цим зауважують інші вчені, служіння державі у зазначеному визначенні зводиться до служіння державному органу, хоча це незрівнянні поняття. Внаслідок цього осторонь залишаються проблеми використання державними службовцями прерогатив державної влади, реалізації законів держави, соціальних завдань державної служби тощо [5, с. 36].

Інший підхід до сутності державної служби розглядає її як «особливе публічно-правове відношення службовця до держави, засноване на підпорядкуванні, що має своїм змістом обов'язкову діяльність здійснювану від імені держави та спрямовану до здійснення певного завдання державної діяльності. Аналогічно один із основоположників науки радянського адміністративного права визначав державну службу як ставлення тієї чи іншої особи до держави, через яку ця особа отримує повноваження здійснювати в тій чи іншій формі державні функції [9, с. 13].

В цілому, нині можна констатувати, що сприйняття державної служби як суспільної діяльності, безпосередньо пов'язаної з реалізацією функцій держави, а не обслуговуванням конкретного державного органу, досить міцно закріпилося у догмі правової науки. У зв'язку з цим не можна не відзначити, що в багатьох європейських мовах прикметник «державна»

перекладається як «громадянська», «публічна», тобто на чільне місце ставиться публічно-правовий характер державно-службових відносин. Суть такого підходу: фахівець, який потрапив в апарат державного управління, перебуває на службі не тільки у відповідному державному органі, а й у державі в цілому.

Тому навряд чи коректно зводити виконання державної посади держслужби лише до професійного обслуговування влади. Державна служба тому є державною, що це не лише адміністративно-бюрократичний елемент державного апарату, а насамперед соціальний інститут публічно-правового регулювання. При такому підході для держслужбовця головним є сумлінне та самовіддане служіння людям, якісне здійснення цілей та функцій держави за допомогою практичного виконання посадових обов'язків. Незважаючи на це, цей підхід до сутності державної служби нині має чимало прихильників, насамперед серед представників науки трудового права. У цьому випадку держслужбовець виступає не лише як професіонал-управлінець, а й як публічна посадова особа, до кола повноважень якого входять реалізація державних функцій та професійне забезпечення виконання державними органами чи особами, які обіймають державні посади, повноважень органів структури державної влади.

Слід звернути увагу, що значна частина вчених дотримується думки у тому, що державна служба, отже, і держслужбовці особисто не панують, не реалізують державні завдання, що до їхньої компетенції здійснення державної влади не входить. Держслужбовці реалізують виконавчо-розпорядчі, організаційно-управлінські, інформаційно-аналітичні, протокольно-технічні та інші функції, їх головне завдання – професійне забезпечення прийняття та реалізація політичних рішень.

Більш обґрунтованою виглядає інша позиція, яка наводиться переважно представниками науки трудового права. Так, наприклад, Л. А. Чиканова зазначає, що кожен службовець не може виконувати і не виконує функцію держави (наприклад, службовець правового чи фінансового департаменту, який обіймає старшу чи молодшу посаду цивільної служби). Функції держави з управління тими чи іншими сферами суспільного життя виконують відповідні державні органи. При цьому, на її думку, ці державні органи для реалізації покладених на них державних функцій приймають на роботу (наймають) громадян, які виконують у даному органі певну трудову функцію.

Частково з цією точкою зору можна погодитись. Справді, в повному обсязі державні службовці безпосередньо реалізують функції держави. У той самий час авторка доцільно заперечує за державними службовцями цю можливість. Справді, службовець правового чи фінансового департаменту, який обіймає старшу чи молодшу посаду цивільної служби, швидше за все, безпосередньо не реалізує функції держави, а ось заступник міністра, заступник керівника служби, керівник територіального підрозділу органу виконавчої влади, ухвалюючи від свого імені рішення в межах компетенції державного органу, на наш погляд, задіяні й у реалізації функцій держави.

Можна було б не акцентувати увагу на даній проблематиці, якби у реалізації державних функцій брала участь лише обмежена категорія вищих керівників органів державної влади, але фактично правомочності безпосередньої реалізації функцій держави має велика кількість державних службовців, в тому числі й ті, яка займають молодші посади. Так, наприклад, однією з найважливіших внутрішніх функцій держави є функція відправлення правосуддя. Її реалізація здійснюється на різних етапах різними посадовими особами, у тому числі на етапі примусового виконання винесених судових рішень – державними виконавцями. Діяльність органів державної виконавчої служби та приватних виконавців здійснюється з дотриманням принципів: верховенства права; законності; незалежності; справедливості, неупередженості та об'єктивності; обов'язковості виконання рішень; диспозитивності; гласності та відкритості виконавчого провадження та його фіксування технічними засобами; розумності строків виконавчого провадження; співмірності заходів примусового виконання рішень та обсягу вимог за рішеннями. Державні виконавці, керівники та спеціалісти органів державної виконавчої служби є державними службовцями [10].

Цілком очевидно, що державний виконавець у процесі своїх посадових обов'язків є реалізатором, провідником державних функцій. При цьому, що дуже важливо, він наділений зовнішньо-владними, розпорядчими повноваженнями, які також використовує самостійно. Можна навести інші аналогічні приклади. Так, слідчий здійснює функцію розслідування злочинів, аудитор перевіряє дотримання трудового законодавства тощо – при цьому всі вони

мають право від свого імені приймати управлінські рішення, спрямовані на вирішення загальнодержавних завдань.

Складно погодитися із авторами, які вважають, що владні рішення, обов'язкові для невизначеного кола осіб, приймає не кожен державний службовець від свого імені, а керівник державного органу від імені органу державної влади та управління [11, с. 56]. Можливість самостійно здійснювати юридично-значущі дії та приймати обов'язкові для невизначеного кола осіб рішення є не лише у обмеженої кількості керівників державних органів (які до того ж вони не завжди належать до державних службовців), а й у значної кількості чиновників різних груп і категорій. У той же час ми не заперечуємо того факту, що не всі державні службовці самі мають право приймати подібні рішення. Значна категорія державних службовців не реалізують функції держави безпосередньо, а забезпечують (у найширшому значенні цього терміну) діяльність інших державних службовців.

Таким чином, не кожен державний службовець безпосередньо реалізує функції держави, але загалом реалізація загальнодержавних завдань є невід'ємною ознакою державної служби. Так само й не всі державні службовці наділені владними повноваженнями, проте в цілому державна служба виступає як інструмент реалізації державної влади. При цьому спрямованість державної служби на реалізацію функцій держави (а отже, підвищена значимість для держави її стабільного функціонування) вимагає встановлення публічно-правового режиму регулювання для всіх державних службовців – як для тих, хто безпосередньо реалізує ці функції, так і для тих, хто організує та забезпечує їх діяльність.

Публічна служба, на думку численних авторів, повинна об'єднувати весь апарат державного управління і включати професійну діяльність з виконання повноважень різних суб'єктів публічного права: від органів державної влади та місцевого самоврядування до утворених ними громадських установ та організацій. Однак у такому контексті публічна служба стає неоднорідним правовим явищем. Якщо правовий статус державних і муніципальних службовців справді має багато спільного, то правове становище працівників утворених органами публічної влади підприємств та установ, на наш погляд, досить істотно від нього відрізняється. Ознаками, що об'єднують службовця, наприклад, державного органу структурі державної влади та державної установи є громадський характер своєї діяльності і причетність до реалізації державних функцій, проте інші виділені нами специфічні ознаки державної службової діяльності (наявність владних повноважень, особлива організаційна структура, наявність прямої публічно-правової зв'язки між державою та державним службовцем) відсутні. Тому, як видається, на сучасному етапі немає об'єктивних передумов для виведення працівників утворених органами публічної влади підприємств та установ з-під приватно-правового режиму регулювання та позбавлення їх правового статусу. Відповідно, у системі служби тоді можна назвати суто службові відносини, регульовані публічним правом, і трудові відносини врегульовані приватним правом

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що найважливішими специфічними особливостями державної служби є те, що вона, по-перше, має публічний характер, тобто здійснюється в загальнокорисних цілях, для досягнення суспільного блага, по-друге, спрямована на реалізацію функцій держави, по-третє, службова діяльність носить зовнішньо-владний характер. В даному контексті частина державних службовців реалізує функції держави безпосередньо, інша частина здійснює організаційні функції. Службовці, які безпосередньо здійснюють державні функції (і наділені у зв'язку з цим зовнішньо-владними повноваженнями), належать до категорії посадових осіб.

Обґрунтування даної позиції дозволяє трактувати державну службу як публічно-правове відношення між державою і службовцем, засноване на підпорядкуванні і має своїм змістом обов'язкову діяльність, що йде від імені держави і спрямовану до здійснення певного державного завдання. Звідси деякими вченими робиться висновок, що державні службовці є суб'єктами реалізації державних функцій і у зв'язку з цим наділені особливим статусом, тобто можливістю використовувати владно-управлінські повноваження, вирішувати державні

завдання. Особливий характер виконуваних державними службовцями функцій зумовлює необхідність поміщення їх під особливий режим правового регулювання, що характеризується пануванням імперативних установлень, що може бути забезпечено лише нормами публічного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналітична довідка Вищого адміністративного суду України про вивчення та узагальнення практики розгляду адміністративними судами спорів з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби від 01 лютого 2009 року. Вищий адміністративний суд. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0006760-09/> (дата звернення 19.10.2021).
2. Надобко С. В. Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про банки і банківську діяльність : дис. канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2016. 198 с.
3. Стельмашук Л. С. Організаційно-правові засади відкритості державної служби : монографія. Івано-Франківськ : Вид-во ІФНТУНГ, 2015. 296 с.
4. Коник С. М., Воробей Р. Б., Грабовський В. А. Історія державного управління: навч.-метод. вид. Київ : Вид-во НАДУ, 2007. 104 с.
5. Маршалок С. І. Психологічні особливості професійної діяльності фахівців юридичної сфери. Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. 2013. № 1. С. 179–187.
6. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. 22 січн. № 4. С. 60.
7. Прокоф'єв М. М. Адміністративно-правове регулювання державної служби в правоохоронних органах: дис. докт. філософії : 081. Львів, 2021. 248 с.
8. Павленчик П. Служба в органах місцевого самоврядування: стан і перспектива. Вісник державної служби України. 1999. № 2. С. 131–134.
9. Комірчий П. О. Універсальні та спеціальні функції публічної служби у правоохоронній сфері України. Науковий вісник публічного та приватного права. 2019. Т. 2. № 2. С. 66–71.
10. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1403-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. 15 липн. № 29. Ст. 535.
11. Васильєва Н. В., Васильєва О. І. Формування системи понять щодо професіоналізації публічної служби в Україні. Інвестиції: практика та досвід. 2018. №11. С. 82–86.

УДК 342.98

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-123-128>

<https://orcid.org/0000-0002-7167-6855>

Попович Євген Миколайович

доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник

, Національний науковий центр

«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

<https://orcid.org/0000-0001-8436-049X>

Россіхіна Галина Володимирівна

докторка юридичних наук, професорка,

дійсна членкиня – академік Європейської академії природничих наук,

професорка кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного

університету імені В. Н. Каразіна

<https://orcid.org/0000-0001-6975-7659>

Плотнікова Катерина Олексіївна

кандидатка юридичних наук, доцентка,

доцентка кафедри державно-правових дисциплін,

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МОДЕЛІ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ

Анотація: Наукова стаття присвячена дослідженню та визначенню адміністративно-правових моделей публічної служби.

Аргументовано доведено, що під адміністративно-правовою моделлю регулювання службових відносин варто розуміти сукупність елементів, що відображають особливості правового регулювання державної та муніципальної служби як публічних інститутів, обумовлених специфікою службової діяльності та спрямованих на забезпечення максимальної її працездатності та ефективності. У той самий час годі забувати, що модель – це сукупність як «теоретичних (статусних) основ», і «практичних методів реалізації». З огляду на це, по-перше, теоретичні основи (конструктиви) адміністративно-правової моделі мають будуть розглянуті не довільно, а виходячи з об'єктивних потреб практики, по-друге, будь-яке дослідження має містити й практичні рекомендації щодо зміни та застосування окремих положень службового законодавства.

Сучасне законодавство про державну та муніципальну службу не просто перебуває у стадії становлення. Воно загалом має еkleктичний характер, що проявляється насамперед у субсидіарному застосуванні норм трудового законодавства до службових відносин. Почавши відхід від практично чистої трудово-правової моделі регулювання сфер державної та муніципальної служби, законодавці зупинилися на півдорозі, сформувавши адміністративне законодавство лише частково. Більше того, вже внесені зміни до законодавства про державну та муніципальну службу демонструють той факт, що автори відповідних правових актів не мають чіткого уявлення про сутність адміністративно-правової моделі

регулювання службових відносин. Багато положень сучасного службового законодавства є зміною не сутності, а лише форм правового регулювання. Дійсна зміна підходів до регулювання службових відносин замінюється рецепцією норм трудового законодавства. Показано, що нинішнє законодавство про державну службу є безперечною спробою створити для цивільних службовців достатньо автономне від трудового службове законодавство, а прийняте законодавство у сфері муніципальної служби у цьому плані «кроком назад», оскільки свідчить про його відмову від службово-правової концепції на користь трудової.

Визначено, що багато в чому ситуація яка склалася, пов'язана саме з відсутністю єдиної моделі регулювання службових відносин, яка визначала б загальні параметри адміністративно-правового регулювання в цій сфері і показувала, в чому полягає їхня відмінність від трудового правового регулювання і які їх переваги.

Ключові слова: державна служба, публічна служба, принципи публічної служби, публічна форма влади, адміністративний механізм, функції публічної служби, завдання публічної служби.

The scientific article is dedicated to the investigation and identification of administrative and legal models of public service.

Annotation: It has been argued that under the administrative-legal model of regulation of service vehicles, a set of elements can be understood that reflect the peculiarities of the legal regulation of state and municipal services as public institutions here, based on the specifics of service activities and aimed at ensuring maximum efficiency and effectiveness. It's almost time to forget that the model is a combination of "theoretical (status) foundations" and "practical methods of implementation." Looking at this, first of all, the theoretical foundations (constructs) of the administrative-legal model may not be considered sufficiently, but in relation to the objective needs of practice, in other words, if investigation may result in practical recommendations Please change that stagnation okremikh provisions of service legislation.

Current legislation on state and municipal services is not just in the formative stage. It has an eclectic character, which manifests itself in the subsidiary stagnation of labor law standards to service pay. Having begun to embrace a practically pure labor-legal model for regulating the spheres of state and municipal service, legislators stopped short of forming administrative legislation in a more partial manner. Moreover, changes already made to legislation on state and municipal services demonstrate the fact that the authors of relevant legal acts do not make a clear statement about the essence of the administrative-legal model for regulating service vehicles. Much of the provision of daily service legislation is a change not in essence, but in the forms of legal regulation. An effective change in approaches to the regulation of service contracts is being replaced by the adoption of labor law standards. It is shown that the current legislation on government service is an absolute failure to create sufficiently autonomous legislation for civil servants from the labor service, and adopt legislation in the sphere of municipal service from this plan "backwards", based on evidence Read about her view of the service-legal concept on labor benefits .

It has been shown that much of the situation is connected with the existence of a single model of regulation of service contracts, which would mean the underlying parameters of administrative and legal regulation in this area and show shaft, what is their importance in terms of labor legal regulation and what are their advantages.

Keywords: public service, public service, principles of public service, public form of power, administrative mechanism, functions of public service, tasks of public service.

Постановка проблеми. Реформа публічної служби стала пріоритетом для багатьох та перехідних держав. Основними цілями, як правило, є прагнення вирішити поточні проблеми країни та по можливості стратегічні завдання створення служби, яка могла б швидко адаптуватися до мінливих зовнішніх умов. Аналіз зарубіжної практики дає можливість визначити, який досвід та які з концепцій реформування й якою мірою можуть бути адаптовані в національному праві, що дозволяє краще зрозуміти логіку реформування вітчизняної моделі публічної служби та визначити шляхи підвищення її

ефективності. Публічна служба є інститут створений задля раціонального і належного виконання державних функцій. У всіх країнах, де впроваджується цей інститут, він має позитивно позначитися на розвитку соціально-економічного та духовно-культурного життя.

Стан дослідження. Питання публічної служби розглядали такі науковці як Я. Буряк, Н. Гончарук, К. Ващенко, І. Грицяк, А. Илишева, Ю. Ковбасюк, С. Сприндис, М. Пипяк та інші. Однак, з урахуванням умов сьогодення чимало питань, які прямо та опосередковано зачіпають публічну службу є малодослідженими та не обгрунтованими.

Внаслідок чого, **метою** даної статі є дослідження та комплексний аналіз адміністративно-правових моделей публічної служби.

Виклад основного матеріалу. Публічна служба, з нашої точки зору, повинна базуватися в цілому на тих же принципах, що і державна, які сформульовані у спеціальному законодавчому акті, а також специфічних, які сформовані на науково-теоретичному рівні: єдності системи публічної служби; незалежності всіх її компонентів; рівності всіх публічних службовців, незалежно від їхньої служби.

Важливим є й також принцип рівного доступу громадян до публічної служби, адже у Конституції закріплено право громадян на доступ лише до державної служби. Разом з тим ми не вважаємо за доцільне закріплення права громадян на службу взагалі, як це пропонують окремі автори [1, с. 8]. На наш погляд, сенс цієї норми полягає в конституційному закріпленні одного із способів здійснення громадянами права брати участь в управлінні державою. Закріплення права громадян на службу в комерційних та й взагалі в недержавних організаціях не сприяє реалізації цієї мети. Право на службу у таких установах вже закріплено у Конституції України, яка гарантує свободу праці. З нашої точки зору, при вступі на державну службу громадянин одночасно реалізує можливість вільного вибору професійної трудової діяльності і право на рівний доступ до державної служби, що відноситься до групи політичних конституційних прав. При цьому закріплення права на рівний доступ до державної служби як окремого конституційного права вкотре наголошує на своєрідності даного виду трудової діяльності. Тому можна говорити про те, що свобода розпоряджатися своїми здібностями до праці в цьому випадку реалізується особливим способом використання права на рівний доступ до державної служби. Тому цілком ймовірно, що було б доцільним прийняття єдиного законодавчого акту, спрямованого регулювання публічної служби в Україні. Необхідність комплексного регулювання службової діяльності не викликає сумніву у багатьох учених. На початковому етапі можливе прийняття базового закону про публічну службу, що регулює тільки найбільш загальні питання взаємозв'язку з усіх видів публічної службової діяльності. Згодом, можливо є доцільною розробка такого комплексного та кодифікованого акту як кодекс.

Ми цілком згодні з авторами, які доводять, що для державної цивільної служби, як і для служби муніципальної, характерне переважання імперативного режиму правового регулювання: дозволено лише те, що прямо зазначено в законі. Тому в рамках проведених реформ, у частині правового забезпечення державної цивільної служби та муніципальної служби, необхідно реалізувати позитивний потенціал публічно-правового регулювання відносин, що складаються в цих сферах, на основі їх летальної регламентації нормами та інститутами головним чином адміністративного права.

Формулюючи єдині підходи до правового регулювання державної та муніципальної служби, однак, не слід забувати, що при безперечній схожості (особливо між державною цивільною та муніципальною службами) ці види службової діяльності мають і певні відмінності. Як справедливо вказують дослідники, вони походять не тільки з територіального масштабу, а й із самої сфери владно-управлінської діяльності, з функціональної специфіки, особливостей компетенції та повноважень державних органів чи органів місцевого самоврядування [2, с. 65].

Тому важко погодитися з думкою, що висловлюється в літературі, про поділ державної служби на кілька рівнів, зокрема на державну службу й муніципальну службу [3, с. 200].

Навряд чи також обґрунтовано розгляд муніципальної служби як різновиду державної цивільної служби, адже муніципальна служба тісно пов'язана з державною, але все ж таки не є її складовою.

У зв'язку з цим звернемо увагу на те, що специфічні особливості муніципальної служби хоча і дуже близькі до особливостей державної служби, але все ж таки не тотожні. Аналіз виділених особливостей показує, що до муніципальної служби характерні лише три ознаки: публічність; спрямованість на реалізацію функцій держави; владний характер службової діяльності. Четвертий і п'ятий ознаки застосовувані відносно муніципальної служби видозмінюються, причому ця зміна носить досить важливий характер.

Особливості організаційної структури державної служби зумовлені її нерозривним зв'язком із таким інститутом, як держава. Муніципальна ж служба пов'язана не з державою, а з муніципальними утвореннями. Однак ні за масштабами організації, ні за довготривалістю існування жодна, навіть найбільше муніципальне утворення не може зрівнятися з державою. Включення державного службовця в систему державного управлінського апарату дозволяє будувати відносини з ним на принципі стабільності, що характеризується тим, що протягом усієї службової кар'єри службовець може здійснювати свою діяльність у різних структурних підрозділах та державних органах, при цьому будучи впевненим у збереженні свого правового статусу [2, с. 108].

Тому, виділяючи як специфічні ознаки державної служби: громадськість; спрямованість на функції держави; зовнішньо-владний характер службової діяльності; особливу організаційну структуру, що характеризується невіддільністю від апарату державного утворення; наявність прямого публічно-правового зв'язку між муніципальною освітою та муніципальним службовцем, – ми повинні констатувати, що щодо муніципальної служби можливі більші відступи від публічно-правового режиму регулювання, ніж для служби державної.

Таким чином, різні види службової діяльності характеризуються різним співвідношенням імперативних та диспозитивних засад: якщо найбільший обсяг імперативного регулювання характерний для державної військової служби, то найменший – для муніципальної. Усе це породжує питання про співвідношенні публічно-правового та приватно-правового регулювання зазначених суспільних відносин у рамках єдиної моделі правового регулювання.

Термін «модель» нині дедалі частіше використовується у спеціальній юридичній літературі, зокрема у межах монографічних і дисертаційних досліджень. З'явилися навіть окремі роботи, присвячені вивченню сутності та значення правових моделей [4, с. 11]. Така увага до моделювання пояснюється тим, що основна місія юридичної науки полягає у визначенні тих засобів та методів правового регулювання, які є найбільш ефективними і дозволяють найкращим чином привести суспільні відносини до заздалегідь визначеного, запрограмованого стану. Розроблені наукою засоби та методи, запропоновані нею конкретні правові норми, сприймаються потім правотворцем і переносяться на рівень чинного законодавства. Сутність моделі як загальнонаукового явища і полягає у відображенні явищ об'єктивної дійсності з метою їх вивчення та прогнозування їх розвитку.

Саме поняття «модель» (від лат. *modulus* – міра, мірило, зразок, норма) трактується як образ (у тому числі умовний або уявний – зображення, опис, схема, креслення, графік, план, карта тощо) або прообраз (зразок) будь-якого об'єкта чи системи об'єктів («оригіналу»), використовуваний за певних умов як їх «заступника» чи «очільника». Таким чином, модель – це умовне, досить загальне уявлення про якісь реальні явища. Правова модель, відповідно, – створена в результаті абстракції, ідеалізації (для теоретичних і метатеоретичних моделей) або спостереження (для матеріальних моделей) форма відображення правової (або навколишньої) дійсності, що знаходиться у відношенні та відповідності із досліджуванним об'єктом, що служить засобом відволікання та вираження внутрішньої структури складного правового явища (або наочності в описі об'єктів матеріального світу), яка несе інформацію про об'єкт або виконує спеціальне описове (демонстраційне) завдання [5, с. 8].

Основна перевага побудови правових моделей щодо будь-яких правових явищ полягає в тому, що модель дозволяє побачити описуване явище з різних сторін і позицій, дати йому найбільш повне визначення. Відповідно, побудувавши правову модель регулювання будь-якої

сфери суспільних відносин, можна розраховувати, що запропоноване нормативне регулювання найбільш повно відображатиме потреби практики.

Поняття «правова модель» використовують у юридичній літературі й у описі усталених явищ зі своїми вираженими особливостями, а також як процесу опису явищ, що у стадії становлення. В останніх випадках поняття моделі застосовується і в пошуковому, експериментаторському варіанті [6, с. 17]. Саме другий варіант найповніше відображає ту ситуацію, що склалася в нашій державі у сфері реформи державної та муніципальної служби.

Сучасне законодавство про державну та муніципальну службу не просто перебуває у стадії становлення. Воно загалом має еkleктичний характер, що проявляється насамперед у субсидіарному застосуванні норм трудового законодавства до службових відносин. Почавши відхід від практично чистої трудово-правової моделі регулювання сфер державної та муніципальної служби, законодавці зупинилися на півдорозі, сформувавши адміністративне законодавство лише частково. Більше того, вже внесені зміни до законодавства про державну та муніципальну службу демонструють той факт, що автори відповідних правових актів не мають чіткого уявлення про сутність адміністративно-правової моделі регулювання службових відносин. Багато положень сучасного службового законодавства є зміною не сутності, а лише форм правового регулювання. Дійсна зміна підходів до регулювання службових відносин замінюється рецепцією норм трудового законодавства. Також обсяг цього застосування для різних сфер службової діяльності неоднаковий. Так, очевидно, що нинішнє законодавство про державну службу є безперечною спробою створити для цивільних службовців достатньо автономне від трудового службове законодавство, а прийняте законодавство у сфері муніципальної служби у цьому плані «кроком назад», оскільки свідчить про його відмову від службово-правової концепції на користь трудової.

Як видається, багато в чому ситуація, що склалася, пов'язана саме з відсутністю єдиної моделі регулювання службових відносин, яка визначала б загальні параметри адміністративно-правового регулювання в цій сфері і показувала, в чому полягає їхня відмінність від трудового правового регулювання і які їх переваги. Саме у такому вигляді адміністративно-правова модель здатна виконати всі функції правових моделей, якими визнаються програмуюча, описова, демонстраційна, перетворювальна, критеріальна, організаційно-проективна тощо [7, с. 9].

Висновки. Виходячи з вищевикладеного, під адміністративно-правовою моделлю регулювання службових відносин розумітиметься сукупність елементів, що відображають особливості правового регулювання державної та муніципальної служби як публічних інститутів, обумовлених специфікою службової діяльності та спрямованих на забезпечення максимальної її працездатності та ефективності. Зрозуміло, слід пам'ятати, що будь-яка наукова модель, у тому числі модель регулювання службових відносин, все-таки відносна. У той самий час годі забувати, що модель – це сукупність як «теоретичних (статусних) основ», і «практичних методів реалізації». З огляду на це, по-перше, теоретичні основи (конструктиви) адміністративно-правової моделі мають будуть розглянуті не доволіно, а виходячи з об'єктивних потреб практики, по-друге, будь-яке дослідження має містити й практичні рекомендації щодо зміни та застосування окремих положень службового законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маршалок С. І. Психологічні особливості професійної діяльності фахівців юридичної сфери. Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. 2013. № 1. С. 179–187.
2. Багмет М. О., Іванов М. С., Фуртатов В. С. Організація державної служби України: теорія та практика : навчальний посібник. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. 244 с.
3. Аркуша О. Г., Бородін Є. І., Віднянський С. В. Нариси історії державної служби в Україні. Київ : Ніка-центр, 2008. 536 с.

4. Бедний О. І. Організаційно-правові основи служби в органах місцевого самоврядування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2003. 22 с.
5. Битяк Ю. П. Державна служба в Україні: організаційно-правові засади. Харків : Право, 2005. 304 с.
6. Авер'янов В. Б. Органи виконавчої влади і права людини в світлі адміністративної реформи. Вісн. держ. служби України. 1997. № 4. С. 60–65.
7. Багмет М. О., Іванов М. С., Фуртатов В. С. Організація державної служби України: теорія та практика : навчальний посібник. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. 244 с.

УДК 342.9:004.8:351.72

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-129-137><https://orcid.org/0009-0000-5174-6732>

Сарнацький Максим Андрійович

Докторант Навчально-наукового інституту
управління, технологій та правових наук
Національного транспортного університету

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК НОВИЙ СУБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ: ВИКЛИКИ ПРАВОВОЇ ЛЕГІТИМНОСТІ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

Анотація. У статті здійснено доктринальний аналіз правового статусу штучного інтелекту як функціонально релевантного суб'єкта адміністративної взаємодії у сфері публічних закупівель. Автор обґрунтовує необхідність законодавчого визнання алгоритмічного агента як функціонально інтегрованої цифрової системи, здатної виконувати окремі процедурні дії в межах закупівельного процесу. Визначено, що чинне законодавство України, зокрема ст. 164¹⁴ КУпАП, не враховує проміжну роль цифрових агентів у формуванні управлінських рішень, що породжує проблему «розриву відповідальності» - ситуацію, коли жоден із суб'єктів не може бути притягнутий до відповідальності за рішення, згенеровані алгоритмом.

Запропоновано авторське визначення алгоритмічного агента як автоматизованої цифрової системи, функціонально інтегрованої в електронну платформу закупівель, яка на підставі визначених законом умов та технічних регламентів уповноважується на виконання окремих процедурних дій у межах закупівельного процесу, зокрема попереднього ранжування пропозицій, верифікації формальних критеріїв, моніторингу ризиків та генерації технічних рішень, що не мають самостійного юридичного статусу, але слугують основою для ухвалення управлінських рішень уповноваженим органом. Обґрунтовано потребу в доповненні ст. 1 Закону України «Про публічні закупівлі» відповідним терміном.

Водночас, на основі порівняльно-правового аналізу британських, канадських та сінгапурських регуляторних моделей, окреслено концептуальні засади делегованого прийняття рішень, принципу «human-in-the-loop» та подвійної підзвітності цифрових агентів.

Стаття формує підґрунтя для доктринального перегляду концепції адміністративної відповідальності в умовах цифрової трансформації публічного управління.

Ключові слова: штучний інтелект, алгоритмічний агент, публічні закупівлі, цифрове адміністрування, правова легітимність, human-in-the-loop контроль, підзвітність.

Abstract. The article provides a doctrinal analysis of the legal status of artificial intelligence as a functionally relevant subject of administrative interaction in the field of public procurement. The author substantiates the need for legislative recognition of an algorithmic agent as a functionally integrated digital system capable of performing certain procedural actions within the procurement process. It is determined that the current legislation of Ukraine, in particular Article 164¹⁴ of the Code of Administrative Offenses, does not take into account the intermediate role of digital agents in the formation of management decisions, which creates the problem of a «responsibility gap» - a situation where none of the subjects can be held responsible for decisions generated by the algorithm.

The author proposes a definition of an algorithmic agent as an automated digital system that is functionally integrated into an electronic procurement platform and, based on conditions and technical regulations defined by law, is authorized to perform certain procedural actions within the procurement process, in particular, preliminary ranking of proposals, verification of formal criteria, risk monitoring, and generation of technical decisions that do not have independent legal status but

serve as the basis for management decisions by the authorized body. The need to supplement Article 1 of the Law of Ukraine «On Public Procurement» with the relevant term is justified.

At the same time, based on a comparative legal analysis of British, Canadian, and Singaporean regulatory models, the conceptual foundations of delegated decision-making, the «human-in-the-loop» principle, and the dual accountability of digital agents are outlined.

The article forms the basis for a doctrinal review of the concept of administrative responsibility in the context of the digital transformation of public administration.

Keywords: artificial intelligence, algorithmic agent, public procurement, digital administration, legal legitimacy, «human-in-the-loop» control, accountability.

Постановка проблеми. У межах трансформаційного етапу розвитку публічного адміністрування, зумовленого процесами цифровізації, актуалізується необхідність доктринального переосмислення правового статусу штучного інтелекту (далі – ШІ) як потенційного суб'єкта адміністративної юрисдикції. Зокрема, у сфері державних закупівель – як інституційно-структурованої форми реалізації владних повноважень держави – участь алгоритмічних агентів у процедурі прийняття управлінських рішень порушує низку складних питань правосуб'єктності, здатності нести юридичну відповідальність, процедурної легітимності та нормативної підзвітності, що залишаються недостатньо врегульованими у межах чинного законодавства.

Актуальність дослідження правового статусу ШІ в контексті державних закупівель істотно зростає в умовах збройної агресії російської федерації проти України, що триває з 2014 року та набула повномасштабного характеру з лютого 2022 року. Війна спричинила докорінну зміну функціонального навантаження на систему публічного адміністрування, зокрема в частині закупівельної діяльності, яка в надзвичайних умовах виконує не лише бюджетно-розподільчу, а й безпекову, логістичну та оперативно-рятувальну функцію. У зв'язку з цим держава змушена вдаватися до високошвидкісних процедур прийняття рішень, що дедалі частіше реалізуються із залученням автоматизованих цифрових систем.

Однак нормативна невизначеність щодо правового статусу таких систем, відсутність процедурного контролю за алгоритмічними рішеннями, а також недостатня розробленість механізмів відповідальності за їх наслідки створюють системні ризики порушення принципів законності, прозорості, рівного доступу та ефективності адміністративної діяльності. В умовах російсько-української війни окреслені ризики стають особливо актуальними, оскільки помилки або упередженість алгоритмів можуть безпосередньо впливати на якість постачання критичних ресурсів, оперативність реагування на запити оборонного сектору та загальну стійкість інституційної системи. Відтак, формування нормативно-правових засад алгоритмічної участі у публічному адмініструванні слід розглядати не лише як елемент цифрової модернізації, а як складову національної безпеки та інституційної витривалості держави в умовах війни.

Слід звернути увагу, що Закон України «Про публічні закупівлі» від 25.12.2015 р. №922-VIII [1], як спеціальний нормативний акт у сфері закупівельної діяльності, не містить жодних положень, які б визнавали автоматизовані цифрові системи суб'єктами адміністративного процесу або функціональними агентами, уповноваженими на здійснення адміністративних дій. Як наслідок, відсутність нормативного визначення цифрового агента, меж його компетенції, процедурної самостійності та відповідальності створює правову прогалину, яка значною мірою унеможливує ефективне застосування принципу юридичної легітимності адміністративної діяльності, закріпленого в ст. 19 Конституції України від 28.06.1996 р. №254к/96-ВР [2].

Принагідно зауважимо, що у межах сучасної правової доктрини окреслено окремі концептуальні підходи до кваліфікації ШІ як особливого виду суб'єкта права, здатного до функціональної правоздатності в межах делегованих адміністративних повноважень. Проте, станом на сьогодні, визначені концепції залишаються фрагментарними, не інтегрованими в системне бачення адміністративно-правового статусу ШІ в контексті публічних закупівель.

Зокрема, недостатньо дослідженими залишаються питання прозорості алгоритмів, процедурної перевірки їх функціонування, розриву в системі відповідальності, а також розмежування відповідальності між людиною-оператором, розробником програмного забезпечення та замовником.

Порівняльно-правовий аналіз законодавства держав Європейського Союзу, Великої Британії, Канади, Сполучених Штатів Америки та Сінгапуру свідчить про наявність нормативних моделей, які передбачають інституційне закріплення алгоритмічних агентів у сфері публічного управління, запровадження механізмів алгоритмічної підзвітності, класифікації ризиків, контролю з боку людини та обов'язкової перевірки алгоритмів. Законодавство України у сфері державних закупівель, попри формальну адаптацію до електронних процедур, залишається концептуально неготовим до інтеграції ІІІ як функціонального учасника адміністративного процесу. Йдеться не лише про відсутність спеціальних норм, а про глибшу проблему – нормативна структура не передбачає саму можливість делегування частини управлінських рішень автономним цифровим системам.

Окреслена проблематика є не просто технічною прогалиною, а ознакою того, що чинна модель адміністративного права не враховує зміну природи управлінської дії в умовах алгоритмізації. Як наслідок, порушуються базові принципи – рівність доступу до участі, прозорість процедур, обґрунтованість рішень. І що важливо – ці порушення не завжди мають видимий характер, бо алгоритм не має обличчя, а його упередженість часто прихована за технічною термінологією.

З огляду на вищезазначене, можемо констатувати, що актуальність дослідження зумовлена необхідністю формулювання науково обґрунтованих підходів до нормативного закріплення статусу ІІІ як суб'єкта адміністративної взаємодії, виявлення прогалин у чинному законодавстві України, а також розробки концептуальних засад правової легітимності рішень, прийнятих за участі автоматизованих систем у сфері державних закупівель з урахуванням принципів правової визначеності, суб'єктної ідентифікації та процедурної справедливості.

Стан опрацювання. У сучасній науковій дискусії зосередження уваги спрямоване на такі напрямки: по-перше, доктринальні засади правосуб'єктності ІІІ та межі його участі в адміністративних процедурах; по-друге, проблеми алгоритмічної прозорості й підзвітності автоматизованих систем; по-третє, питання відповідальності за рішення, винесені ІІІ-агентами, у контексті чинного адміністративного та антикорупційного законодавства. Значною мірою висвітлені теоретико-правові моделі «*sui generis*» правоздатності ІІІ та його правового статусу [3, 4], принципи *algorithmic accountability* [5], а також механізми ризик-орієнтованого контролю за ІІІ-процесами у рамках публічних процедур [6]. Водночас, серед вітчизняних дослідників, що розвивають зазначену проблематику, слід виокремити: О. Автомонова [7], О. Барабаш [4], Д. Бондара [8], Ю. Висотенко [9], О. Задихайло [10], О. Розгон [11], Я. Савченко [9], М. Сарнацького [6], П. Тимчишина [12], П. Ящур [13].

Менш опрацьованими залишаються конкретні методики аудиту навчальних даних тендерних алгоритмів, деталізація спільної відповідальності між розробником, оператором та замовником, а також поєднання належності процедур з інтеграцією «*human-in-the-loop*» контролю у текст тендерної документації. Разом з тим, неврегульованою лишається низка практичних аспектів: стандарти опису та верифікації моделей ІІІ перед їхнім застосуванням у ProZorro, способи доказування алгоритмічної упередженості у судовому порядку, а також баланс між захистом комерційної таємниці розробника і потребою публічності алгоритмічних рішень. Серед зарубіжних авторитетних науковців у сфері публічних закупівель і штучного інтелекту вирізняються, зокрема: R. Calo [14], V. Dignum [15], M. Iders-Bankovs [16], A. Sanchez-Graells [17], N.-A. Sava [18].

Метою статті є системне теоретико-правове вивчення ІІІ як нового суб'єкта адміністративної взаємодії у сфері державних закупівель, виявлення та критичний аналіз нормативно-правових прогалин чинного Закону України «Про публічні закупівлі» від 25.12.2015 р. №922-VIII [1], проведення порівняльно-правового дослідження іноземних

моделей інкорпорації алгоритмічних агентів та формулювання рекомендацій щодо законодавчого й процедурного вдосконалення з метою забезпечення юридичної легітимності, прозорості та відповідальності при застосуванні автоматизованих систем у тендерних процедурах.

Виклад основного матеріалу. В сучасній парадигмі цифрового публічного управління, яке характеризується поступовим переходом від людиноцентричних до алгоритмізованих моделей адміністративної дії, постає необхідність доктринального переосмислення статусу ШІ як функціонального суб'єкта, здатного до участі в процедурі формування адміністративної волі. Слід звернути увагу, що йдеться не про технічну автоматизацію окремих етапів закупівельної діяльності, а про цілісну трансформацію самої природи управлінського рішення, яке дедалі частіше формується на основі машинного аналізу даних, без прямої участі людини в процесі оцінки, ранжування чи відбору. Наведена зміна вимагає не лише нормативного реагування, а й теоретико-правового осмислення меж правосуб'єктності, процедурної легітимності та відповідальності в умовах делегування функцій держави цифровим агентам.

На нашу думку, чинна модель адміністративного права, побудована на антропоцентричних засадах, не здатна повною мірою охопити нові форми функціональної участі, які не відповідають класичним критеріям правоздатності, дієздатності та деліктоздатності. В даному аспекті ШІ слід розглядати як суб'єкт обмеженої функціональної правосуб'єктності, що реалізується в межах технічної компетенції – зокрема, у формі автоматизованої обробки тендерних пропозицій, застосування алгоритмів ранжування, виявлення невідповідностей та формування рекомендацій для уповноважених осіб [19, с. 147], [20]. Варто зауважити, що подібна модель не передбачає повної автономії, але вимагає нормативного закріплення меж алгоритмічної участі, процедурного контролю та механізмів відповідальності.

В той же час, корупційна вразливість сфери публічних закупівель є системною і багатоаспектною. Вона проявляється як у формі дискреційного маніпулювання критеріями оцінки, так і в прихованих формах змови між учасниками [21]. В даному аспекті алгоритмічні модулі, за умови нормативної визначеності їх статусу, можуть виконувати функцію антикорупційного фільтра – виявляти аномальні патерни поведінки, зіставляти конфлікти інтересів чи фіксувати ознаки непрозорого ранжування. Як слушно зазначено в сучасній науковій доктрині А. Бабічем, одним із основних принципів ефективного управління є принцип управління розвитком та інноваціями, що має на меті постійне оновлення функціональних елементів системи, адаптацію до динамічної ситуації та забезпечення структурної рівноваги в умовах змінного середовища [22, с. 266].

Не менш важливим є те, що інтеграція сучасних інформаційних технологій, зокрема алгоритмізованих систем підтримки прийняття рішень, у сферу публічних закупівель має розглядатися не як факультативна модернізація, а як структурна передумова формування нової моделі управлінської дії. Так, на нашу думку, подібна модель повинна передбачати не тільки технічну оптимізацію процедур, але й нормативну реконфігурацію механізмів відповідальності, прозорості та підзвітності. У довгостроковій перспективі наведене дозволить не просто стабілізувати функціонування закупівельної системи, а й значною мірою трансформувати її в інституційно витривалий сегмент публічного управління, здатний до саморегуляції, антикорупційного моніторингу та нормативної адаптації. Окреслена теза знайшла своє відображення й у Звіті Державного агентства відновлення та розвитку інфраструктури України за 2025 рік [23].

В контексті обраної тематики, видається доцільним наголосити, що абсолютна відсутність у чинному законодавстві України положень, які б кваліфікували алгоритмічну участь у процесі прийняття управлінських рішень як юридично релевантний чинник, що впливає на обсяг адміністративної відповідальності, формує певну нормативну невизначеність у сфері цифрового делегування. Разом з тим, Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. №8073-X [24] не містить спеціальних норм, здатних

охопити випадки, коли рішення формуються із застосуванням автоматизованих систем, які функціонують безпосередньо на основі машинного навчання або обробки великих даних.

При дослідженні правової легітимності ШІ як нового суб'єкта адміністративної взаємодії, особливо в сфері державних закупівель, питання інституційного партнерства між державою та приватним сектором набуває не лише економічного, а й нормативного значення. Так, на думку Ю. Тюря, стимулювання інвестицій у технології ШІ, підтримка стартап-екосистеми, а також використання міжбюджетних трансфертів на розвиток цифрових рішень мають бути інтегровані в систему публічного адміністрування як елемент стратегічного управління інноваціями [25, с. 29]. Доречно підкреслити, що концептуальні засади наведеного підходу вже закладені в проєкті Національної стратегії розвитку штучного інтелекту в Україні на 2021–2030 роки, де наголошується на необхідності створення спеціалізованого органу – Комітету штучного інтелекту – уповноваженого на здійснення регуляторного нагляду, координацію міжвідомчої політики та забезпечення стійкого розвитку технологій ШІ [26], [27].

На нашу думку, в межах вивчення правового статусу алгоритмічних агентів у сфері закупівель, така інституційна ініціатива може слугувати основою для розробки нормативних моделей участі ШІ в адміністративних процедурах, зокрема в аспекті формування управлінської волі, процедурної підзвітності та розподілу відповідальності між людськими та цифровими суб'єктами. Відтак, співпраця з приватним сектором в даному аспекті має розглядатися не як факультативна економічна політика, а як складова нормативної системи цифрової адміністративної дії.

Водночас, у межах делегованої цифрової компетенції відсутній механізм ідентифікації суб'єкта відповідальності у випадку алгоритмічного збою, помилкового ранжування або дискримінаційного аналізу, що значною мірою ускладнює реалізацію принципу юридичної визначеності, порушує логіку належного адміністративного провадження та нівелює засади процедурної справедливості. Своєю чергою, відсутність правової норми, яка б дозволяла чітко розмежувати відповідальність між замовником, оператором та розробником алгоритмічного рішення, вимагає доктринального перегляду концептуальних засад адміністративної відповідальності в умовах цифрової трансформації публічного управління [26].

Як зазначалося вище, Закон України «Про публічні закупівлі» від 25.12.2015 р. №922-VIII [1], як спеціальний акт у сфері закупівельної діяльності, не містить жодних положень, які б визнавали цифрові системи суб'єктами адміністративного процесу. Своєю чергою, визначення замовника та учасника обмежується фізичними та юридичними особами, а функція оцінки пропозицій закріплена за уповноваженими особами. З наведеного випливає, що законодавець фактично визначає людину як єдине джерело адміністративної волі. Означене відповідає звичній конструкції правосуб'єктності, в межах якої суб'єкт адміністративної взаємодії повинен володіти правоздатністю та дієздатністю, підтвердженою державною реєстрацією та процесуальним статусом.

Водночас практика функціонування електронної системи ProZorro свідчить про фактичне делегування частини аналітичних функцій алгоритмам, які здійснюють попереднє ранжування учасників на основі формальних критеріїв, без попереднього втручання уповноваженої особи. Окреслене певною мірою демонструє поступове формування нової моделі адміністративної взаємодії, в межах якої цифрові агенти – зокрема, алгоритмічні системи – виконують функціонально релевантні ролі, що мають ознак технічної правосуб'єктності.

У цьому контексті доцільно звернутися до концепції віртуальних суб'єктів господарювання, яка вже отримала наукове обґрунтування в українській правовій доктрині. Як зазначає О. Ляховецький, віртуальні суб'єкти господарювання – це нетипові економічні агенти, що функціонують виключно в цифровому середовищі, здійснюючи комерційну діяльність через інформаційно-цифрові платформи, за умови державної реєстрації, ліцензування та кіберзахисту [28, с. 52]. Їх правовий статус, хоча й не повністю врегульований,

вже визнається як такий, що потребує нормативного закріплення в межах господарського та адміністративного права.

Особливої уваги заслуговує проблема алгоритмічної прозорості – здатності системи до пояснення логіки прийнятого рішення, доступності її внутрішніх параметрів для аудиту та перевірки. У разі відсутності таких механізмів виникає так звана «проблема чорної скриньки», коли рішення формуються на основі непрозорих моделей машинного навчання, що, своєю чергою, унеможливує їх оскарження, перевірку на предмет дискримінації [29] чи порушення процедурної справедливості. З огляду на зазначене, особливої ваги набуває питання алгоритмічного упередження («bias»), яке може виникати внаслідок навчання моделей на історичних даних, що містять ознаки дискримінаційних практик, порушуючи тим самим принципи рівного доступу, недискримінації та об'єктивності, закріплені у ст. 5 Закону України «Про публічні закупівлі» [1] та ст. 21 Конституції України [2].

Кодекс України про адміністративні правопорушення [24], зокрема ст. 164¹⁴, встановлює відповідальність посадових осіб замовника за порушення законодавства у сфері публічних закупівель. Однак чинна редакція не враховує проміжну роль цифрових агентів – зокрема алгоритмізованих систем [30] – у процесі формування управлінського рішення, що дедалі частіше реалізується в межах електронної платформи Prozorro. Як наслідок, відсутність нормативної конструкції, яка б дозволяла кваліфікувати алгоритмічну участь як юридично релевантну обставину, що впливає на обсяг адміністративної відповідальності, породжує доктринально значущу проблему, яку в науковій літературі можна окреслити як «розрив відповідальності».

Йдеться, насамперед, про ситуацію, коли управлінське рішення, що має юридичні наслідки, формується не безпосередньо людиною, а внаслідок автоматизованої обробки даних, ранжування або фільтрації, здійсненої цифровим агентом. За відсутності нормативного механізму розподілу відповідальності між замовником, оператором системи та розробником алгоритмічного рішення, жоден із суб'єктів не може бути притягнутий до відповідальності в межах чинної процедури, оскільки формально рішення не було ухвалене фізичною особою, а отже – не підпадає під дію відповідних санкційних норм.

Методологічна рамка порівняльного аналізу даного дослідження базується на поєднанні функціонально-структурного та методологічного підходів, що дає можливість повною мірою оцінити інституційні моделі інтеграції ШІ в процедури публічних закупівель різних правових систем. Зокрема, вивчення статусу алгоритмічних агентів у державах із континентальною, англо-американською та азійсько-тихоокеанською правовими традиціями.

Так, у правовому просторі Європейського Союзу інкорпорація ШІ в закупівельні процедури здійснюється комплексно: поряд із Директивою 2014/24/ЄС про публічні закупівлі [31] використовується новий Закон «Про штучний інтелект» («EU Artificial Intelligence Act» [32]), який закріплює поняття «алгоритмічний агент» як окремих суб'єктів із передбаченими компетенціями (art. 2, pt. 3) та встановлює обов'язкові вимоги до оцінки ризиків («risk assessment»), прозорості («transparency») і зовнішнього аудиту моделей перед їхнім застосуванням у тендерних процедурах. Закон вводить імперативи спільної відповідальності між операторами, розробниками та замовниками, а також модельні договірні положення для забезпечення «algorithmic accountability» у рамках публічних контрактів.

У межах федерального законодавства США питання правосуб'єктності ШІ вирішується переважно через контрактно-правові механізми та внутрішньовідомчі політики, аніж через зміни до «Federal Acquisition Regulation» [33]. Офіс керівництва та бюджету і DARPA розробляють незобов'язуючі меморандуми й стандарти щодо алгоритмічного управління ризиками та «human-in-the-loop» контролю, залишаючи за собою можливість складання договорів для забезпечення «lex posterior derogat priori» (з лат. «пізніший закон скасовує попередній») в контексті впровадження нових AI-рішень [34].

У британській практиці головним нормативно-політичним документом є Procurement Policy Note PPN 01/19 «Applying Exclusions in Public Procurement, Managing Conflicts of Interest

and Whistleblowing» [35], виданий Канцелярією Кабінету Міністрів та Офісом з питань штучного інтелекту, який формулює принципи людського нагляду, валідаційних наборів даних та аудиторських слідів як передумови делегування окремих контрактних функцій на алгоритмічні платформи. Рішення, згенеровані ШІ, кваліфікуються як пропозиції, остаточно ж рішення належить уповноваженому органу закупівель, що гарантує відповідність принципу перевищення повноважень та забезпечує законність ухвалених дій.

Канада, своєю чергою, запровадила Directive on Automated Decision-Making 2020 р. [36], яка класифікує AI-процеси за ступенем ризику (низький, середній, високий) і зобов'язує для високоризикових застосувань проводити оцінки впливу, аудиторські протоколи та заходи зі зменшення алгоритмічної упередженості. Сукупність цих вимог створює превентивну нормативну рамку, яка дає можливість формалізувати права та обов'язки цифрових агентів у межах делегованого прийняття рішень, а також забезпечувати принцип підзвітності через обов'язкову звітність до Секретаріату Казначейської Ради Канади.

Сінгапурська Model AI Governance Framework пропонує всебічний добровільний кодекс поведінки, що фокусується переважно на управлінні даними, «human-in-the-loop» контролі та подвійній підзвітності розробника й експлуатанта алгоритму [37]. Хоча наведена нормативна рамка не має статусу закону, вона слугує шаблоном належної практики для подальшої інкорпорації в законодавство про закупівлі, створюючи тим самим «soft law» передумови для впровадження юридично обов'язкових положень щодо прозорості алгоритмів та можливості аудиту.

Висновки. У світлі зазначеного очевидною є необхідність законодавчого визначення статусу алгоритмічного агента в Законі України «Про публічні закупівлі» від 25.12.2015 р. №922-VIII [1]. Зокрема, слід доповнити ст. 1 положенням про *алгоритмічного агента* як автоматизовану цифрову систему, функціонально інтегровану в електронну платформу закупівель, яка на підставі визначених законом умов та технічних регламентів уповноважується на виконання окремих процедурних дій у межах закупівельного процесу, зокрема попереднього ранжування пропозицій, верифікації формальних критеріїв, моніторингу ризиків та генерації технічних рішень, що не мають самостійного юридичного статусу, але слугують основою для ухвалення управлінських рішень уповноваженим органом.

Поряд із цим варто розробити окремий розділ щодо гарантій прозорості алгоритму: обов'язковий аудит програмного коду, публікація методології розробки моделей та протоколів машинного навчання. Окрім наведеного пропонується: а) запровадити в законодавстві принцип спільної відповідальності між людиною-оператором, розробником програмного забезпечення та замовником за рішення, згенеровані ШІ; б) розробити та затвердити модельні договірні положення для контрактів із постачальниками ШІ-рішень, які визначають умови «human-in-the-loop» контролю та механізми оскарження рішень.

Отже, системне впровадження ШІ як суб'єкта адміністративної взаємодії в сфері державних закупівель потребує не тільки технологічної готовності, а, насамперед, нормативного забезпечення, яке б ґрунтувалося на вузько спеціалізованих правових інститутах та гарантувало легітимність, прозорість і відповідальність цифрових агентів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 №922-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text> (дата звернення: 22.07.2025)
2. Конституція України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 22.07.2025)
3. Михаць Ю. Перспективи застосування штучного інтелекту в конституційному судочинстві. Матеріали конференцій МЦНД. 2025. С. 105-109. DOI: 10.62731/mcnd-11.04.2025.003.
4. Барабаш О.О. Юридичні та етичні межі застосування штучного інтелекту в системі правосуддя. Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та

- післявоєнний період: матеріали наукового семінару (20 червня 2025 р.) / упор. Д.Є. Забзалюк, М.В. Ковалів, М.Т. Гаврильців, Я.П. Павлович-Сенета. Львів: ЛьвДУВС, 2025. С. 14-18.
5. Орлов О. Цифрова етика та алгоритмічна прозорість: виклики та методи забезпечення справедливості автоматизованих рішень у державному управлінні. Аспекти публічного управління. 2025. №13(2). С. 51-60. DOI: <https://doi.org/10.15421/152520>
 6. Сарнацький М. Використання штучного інтелекту в електронних системах публічних закупівель: правові аспекти, виклики та перспективи. Dictum Factum. 2025. №1 (17). С. 78-86.
 7. Автомонов О.П. Європейські правові стандарти використання штучного інтелекту у публічній службі: виклики правового регулювання в Україні. Правова позиція. 2024. №2 (43). С. 11-15.
 8. Бондар Д.В. Адміністративно-правові засади використання технології штучного інтелекту у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності: сучасний стан та напрями удосконалення. Право і суспільство. 2024. №6. С. 118-125.
 9. Висотенко Ю.В., Савченко Я.С. Правове регулювання застосування штучного інтелекту. Штучний інтелект у правовій практиці: межі та можливості: збірник тез круглого столу (14 березня 2025 року) / упор. О.О. Барабаш. Львів: ЛьвДУВС, 2025. С. 61-64.
 10. Задахайло О.А. Адміністративно-правове регулювання штучного інтелекту в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Право». 2023. Випуск №37. С. 9-14.
 11. Kosilova, O.I., Rozghon O.V., Solodovnikova S.K., Stolbovyi V.M., Barabash O.O. Observance of human rights in the use of AI as technology. Revista de Direito, Estado e Telecomunicacoes, Volume 14, Issue 2, 2022. P. 38-67.
 12. Висотенко Ю.В., Тимчишин П.А. Використання штучного інтелекту для підвищення прозорості публічної адміністрації в Україні. Штучний інтелект у правовій практиці: межі та можливості: збірник тез круглого столу (14 березня 2025 року) / упор. О.О. Барабаш. Львів: ЛьвДУВС, 2025. С. 67-70.
 13. Висотенко Ю.В., Ящур П.О. Цифровізація публічного управління як спосіб оптимізації процесу надання адміністративних послуг. Штучний інтелект у правовій практиці: межі та можливості: збірник тез круглого столу (14 березня 2025 року) / упор. О.О. Барабаш. Львів: ЛьвДУВС, 2025. С. 73-75.
 14. Calo R. Artificial Intelligence Policy: A Primer and Roadmap. UC Davis Law Review. 2016. №51(2). P. 399-435.
 15. Dignum V. Responsible Artificial Intelligence: How to Develop and Use AI in a Responsible Way. Book. 2019. URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-30371-6>
 16. Iders-Bankovs M., Politika V., Pundure J., Jarvis M., Ziemelis M. Public Procurement in Age of AI: Challenges and Opportunities. Engineering for Rural Development (Jelgava, 21.-23.05.2025). 2025. P. 968-975. URL: <https://www.iitf.lbtu.lv/conference/proceedings2025/Papers/TF198.pdf>
 17. Sanchez-Graells A. Public Procurement of Artificial Intelligence: Recent Developments and Remaining Challenges in EU Law. Legal Tech Journal. 2024. №2/24. P. 122-131. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.4706400>
 18. Sava N.-A. Artificial Intelligence and Public Procurement – Deciphering the Interdisciplinary Perspectives of the Literature. Erdal Review. 2023. Vol. 4. Iss. 2. P. 79-88. URL: <https://www.erdalreview.eu/free-download/97912218126648.pdf>
 19. Попович Т.П. Правосуб'єктність штучного інтелекту: майбутнє чи ілюзія? Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2025. Серія Право. Випуск 89. Частина 1. С. 144-149.
 20. Некіт К.Г. Штучний інтелект: суб'єкт чи об'єкт правовідносин? Учасники цивільних відносин: новації рекодифікації цивільного (приватного) права України: матеріали XI наук.-

- пакт. конф., присвяч. 99-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (Харків, 12 берез. 2021 р.). Харків: Право, 2021. С. 193-196.
21. Типові корупційні ризики у публічних закупівлях. НАЗК. URL: <https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2021/03/Typovi-koruptsijni-ryzyky-v-publichnyh-zakupivlyah-2.pdf> (дата звернення: 22.07.2025)
 22. Бабічев А.В., Негляд А.В., Смородов Б.В. Сучасні технології та штучний інтелект як чинники модернізації інноваційного розвитку бізнес-структур. Український журнал прикладної економіки та техніки. 2024. №4. Том 9. С. 260-268.
 23. Україна системно посилює процес державних закупівель. 2025. URL: <https://digitalstate.gov.ua/uk/news/govtech/ukrayina-systemno-posyliuye-protses-derzavnykh-zakupivel> (дата звернення: 22.07.2025)
 24. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 №8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 22.07.2025)
 25. Тюрю Ю.І. Деякі аспекти дослідження суб'єктів адміністративно-правового регулювання діяльності зі створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2022. Серія: Юриспруденція. №59. С. 28-31.
 26. Національна стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні на 2021-2023 рр. Національна академія наук України. Київ: 2021. 34 с. URL: https://wp.oecd.ai/app/uploads/2021/12/Ukraine_National_Strategy_for_Development_of_Artificial_Intelligence_in_Ukraine_2021-2030.pdf
 27. Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні. Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні: монографія / А.І. Шевченко, С.В. Барановський, О.В. Білокобильський, Є.В. Бодяньський, А.Я. Бомба, А.С. Довбиш, Т.В. Єрошенко, А.С. Жохін, В.В. та ін. [За заг. ред. А.І. Шевченка]. Київ: ППШ, 2023. 305 с.
 28. Ляховецький О.О. Правовий статус віртуальних суб'єктів господарювання. Правова позиція. 2024. №1 (42). С. 50-53.
 29. Барабаш О.О., Равлінко З.П. Рівність суб'єктів права та заборона дискримінації: до питання про співвідношення принципів. Митна справа. 2014. №2 (92). Ч. 2. Кн. 2. С. 15-19.
 30. Баранов О.А. Особливості визначення правового статусу робота із штучним інтелектом. Інформація і право. 2023. №4 (47). С. 40-54.
 31. Directive 2014/24/EU of the European Parliament and of the Council of 26 February 2014 on public procurement and repealing Directive 2004/18/EC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/24/oj/eng> (date of access: 22.07.2025)
 32. EU Artificial Intelligence Act of 2024. URL: <https://artificialintelligenceact.eu/> (date of access: 22.07.2025)
 33. Federal Acquisition Regulation. URL: <https://www.acquisition.gov/browse/index/far> (date of access: 22.07.2025)
 34. Artificial Intelligence (AI) Governance – An Imperative for Future Success. URL: <https://kpmg.com/kpmg-us/content/dam/kpmg/pdf/2025/omb-ai-guidance.pdf> (date of access: 22.07.2025)
 35. Procurement Policy Note 01/19: Applying Exclusions in Public Procurement, Managing Conflicts of Interest and Whistleblowing. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/procurement-policy-note-0119-applying-exclusions-in-public-procurement-managing-conflicts-of-interest-and-whistleblowing> (date of access: 22.07.2025)
 36. Directive on Automated Decision-Making of 2020. URL: <https://www.tbs-sct.canada.ca/pol/doc-eng.aspx?id=32592> (date of access: 22.07.2025)
 37. Model Artificial Intelligence Governance Framework. Second Edition. 2020. 70 p. URL: <https://www.pdpc.gov.sg/-/media/files/pdpc/pdf-files/resource-for-organisation/ai/sgmodelaigovframework2.pdf> (date of access: 22.07.2025)

УДК:342

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-138-145><https://orcid.org/0000-0001-5620-776>

Скрипнюк Олександр Олександрович,

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

Інституту держави і права

імені В.М.Корецького НАН України,

м.Київ, Україна,

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РЕЖИМ УКРАЇНИ: ДИНАМІКА У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА ПОСТВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Анотація: Російсько-українська війна, що розпочалася у 2014 році та перейшла у свою найгострішу фазу після повномасштабного вторгнення РФ в Україну у 2022 році, створила безпрецедентні виклики для демократичного розвитку України та її державно-правового (політичного) режиму. Цей конфлікт не випадково розглядають як складову глобального протистояння між демократичними режимами (України, що отримує потужну підтримку демократичного Заходу) та авторитарними (Росії, що шукає підтримки серед пострадянських, азійських, латиноамериканських та африканських автократій). Війна змінила баланс між безпекою і свободою, вплинула на інституційні механізми функціонування влади та активізувала роль громадянського суспільства, яке взяло на себе частину державних функцій. Дослідження трансформації державно-правового режиму України у воєнний і поствоєнний період є надзвичайно актуальним, оскільки дозволяє виявити ризики авторитарних тенденцій, окреслити перспективи демократизації, а також розробити науково обґрунтовані підходи до формування нової архітектури влади та правових механізмів контролю. У статті аналізуються передумови й чинники еволюції політичного режиму України, вплив війни на його ключові інститути, а також потенційні сценарії поствоєнної трансформації та зміцнення демократичних процесів.

Ключові слова: державно-правовий режим, політичний режим, російсько-українська війна, поствоєнні перспективи, трансформація, міжнародне втручання, зовнішня політика, права людини, національна безпека, правові аспекти, демократичні процеси.

Постановка проблеми: Розпочинаючи дослідження, варто наголосити на тезі І. Попова, який підкреслює, що «напад авторитарної Росії на демократичну Україну багатьма дослідниками оцінюється як спроба згорання демократичних свобод та насадження моделі управління, подібної до власної» [1]. Така інтерпретація акцентує увагу на фундаментальній відмінності політичних культур: у демократичній Україні суспільство розглядає владу як тимчасово найнятого й підконтрольного виборцям менеджера, покликаного виконувати делеговані управлінські функції. Це відповідає європейським традиціям народного суверенітету й принципу підзвітності влади, тоді як в авторитарній Росії політична влада персоніфікована та майже сакралізована – воля незмінного лідера, навіть якщо вона є руйнівною й нелогічною, набуває статусу закону, обов'язкового для всього суспільства. Така система, ґрунтуючись на вертикальних ієрархічних зв'язках, поступово руйнує горизонтальні та мережеві структури громадянського суспільства, які могли б становити потенційну загрозу режимові [2]. Унаслідок цього блокується формування незалежних каналів політичної участі та обмежуються форми суспільного протесту, що є типовою рисою авторитарних режимів.

Д. Перрі слушно зауважує, що за нинішніх умов «В. Путіна не можна усунути шляхом демократичного голосування, оскільки Росія еволюціонувала від фальшивої демократії до диктатури під його темним правлінням» [3]. Попри абсурдність і стратегічну саморуйнівність рішення про розв'язання широкомасштабної війни проти України, воно стало наслідком закритої політичної системи, де відсутність конкуренції людей і ідей не лише знижує

ефективність управління, а й підвищує ризик помилкових рішень на стратегічному рівні. На думку багатьох закордонних експертів, війна засвідчила: перевага централізованого командування в авторитарних режимах є оманливою; брак внутрішньої критики та незалежних інституцій робить їх менш здатними до адаптації й корекції власних дій. У цьому контексті Україна, яка зберегла демократичну політичну культуру навіть у воєнних умовах, демонструє стійкість, здатність до самоорганізації та мобілізації ресурсів, що формує передумови її стратегічної переваги.

На думку багатьох закордонних експертів, авторитарні режими, які покладаються на централізоване командування та контроль, насправді менш ефективні у довгостроковій перспективі: відсутність внутрішньої критики, політичного плюралізму та незалежних інституцій робить їх негнучкими, схильними до інформаційних викривлень і самоізоляції. Ця війна демонструє, що автократії, які традиційно вважають себе сильними завдяки концентрації влади, фактично стають вразливими через дефіцит політичної конкуренції та суспільної відповідальності. Україна ж, навіть у надзвичайних умовах воєнного стану, зберігає ключові елементи демократичного процесу, громадянської активності та самоорганізації, що створює для неї стратегічну перевагу й підґрунтя для успішного протистояння зовнішній агресії.

У контексті російсько-української війни постає надзвичайно важливе питання: яким чином збройна агресія РФ позначилася на державно-правовому (політичному) режимі України, які внутрішні трансформації він переживає та які потенційні можливості й загрози ці зміни несуть для поствоєнного відновлення та розвитку держави. Вже сама постановка питання свідчить про потребу більш глибокого аналізу правових і політичних наслідків війни для системи влади, балансу інституцій, прав і свобод громадян. Передусім слід обґрунтувати використання подвійної термінології – «державно-правовий» та «політичний» режим. У вітчизняній конституційно-правовій науці традиційно вживаються категорії «державний режим» чи «державно-правовий режим», тоді як у політичній науці домінує поняття «політичного режиму». Звернення до обох понять у рамках одного дослідження є виправданим, оскільки дозволяє комплексно оцінити і правові, і політичні аспекти функціонування державної влади. Як справедливо зауважує І. Процюк, державно-правовий режим – це система «прийомів, методів і способів здійснення державної влади» [4], що фактично збігається зі змістом категорії «політичний режим». Він же характеризує цей режим «мірою участі населення в механізмах формування державної влади та способах такого формування, ступенем захисту й забезпечення прав і свобод людини й громадянина, врахуванням інтересів окремих соціальних груп, місцем і роллю недержавних структур у політичному житті суспільства, методами й інтенсивністю використання ресурсів влади, ідеологічного впливу та силових структур». Таким чином, застосування подвійної термінології дає можливість врахувати і юридично-нормативний, і фактично-політичний вимір одного й того самого феномена.

Аналогічно до політичних режимів, державно-правові режими можуть бути демократичними й авторитарними залежно від рівня участі громадян у здійсненні державної влади, ступеня гарантування прав і свобод, відкритості політичної системи. На думку В. Редькіна, ці два поняття – «державно-правовий» і «політичний» режим – не можна протиставляти, адже при демократичному політичному режимі державний режим також набуває демократичного характеру, і навпаки [5]. У найзагальнішому правовому сенсі державно-правовий (політичний) режим поряд із формою державного правління та формою державного устрою є ключовим елементом форми держави, під якою розуміють сукупність основних характеристик влади, її інституційно-організаційних, територіальних і функціональних параметрів. Саме форма держави виступає об'єктом конституційного регулювання: її елементи закріплюються в текстах конституцій, органічних або конституційних законах, що визначають правила функціонування вищих органів влади та межі їхньої компетенції. Особливістю політичного (державно-правового) режиму, на відміну від форми правління й територіального устрою, є його динамічність: він значно швидше

трансформується й реагує на внутрішні та зовнішні виклики. Ця риса особливо проявляється під час воєнного стану, коли держава змушена балансувати між необхідністю збереження демократичних інститутів і вимогами безпеки. Таким чином, аналізуючи зміни державно-правового режиму України під впливом війни, важливо враховувати як його нормативну складову (конституційно-правові механізми), так і фактичну (політичну практику та реальні повноваження органів влади), щоб виявити тенденції, перспективи та ризики поствоєнного розвитку.

Як слушно наголошував К. Бабенко, «саме поняття політичного режиму є динамічним за своїм змістом», і «на цей динамізм політичних режимів вказують різні автори» у науці конституційного права [6]. Динамічність політичних режимів проявляється у тому, що вони постійно змінюються під впливом економічних, соціальних, безпекових і міжнародних факторів. Це зумовлює потребу у систематичному кількісному та якісному вимірюванні рівня свободи, індексів демократії, а також в оцінці функціонування інститутів влади та ступеня залучення громадян до політичного процесу. Саме тому науковці, аналітичні центри й міжнародні організації розробили різні методики регулярного моніторингу демократичних процесів, серед яких провідне місце посідають індекси Freedom House, Polity IV, V-Dem, Democracy Index від The Economist Intelligence Unit. Вони охоплюють такі ключові показники, як виборчий процес і плюралізм, функціонування уряду, рівень політичної участі громадян, демократична політична культура, стан громадянських прав і свобод. Комплексне вимірювання цих параметрів дозволяє не лише зафіксувати стан демократії, а й відстежити тренди та ризики її деградації. Як показує практика, політичний режим держави протягом року під впливом багатьох факторів може переміститися із категорії «демократія» до «погіршеної» чи «недосконалої демократії», далі — до «гібридного режиму», а за несприятливих умов — до «авторитарного режиму» [7]. Це особливо актуально для держав, що перебувають у стані війни чи масштабної кризи, адже зовнішні й внутрішні виклики прискорюють трансформаційні процеси, змушуючи державу переглядати баланс між безпекою та свободою.

Не випадково у фокусі уваги звіту «Індексу демократії» за минулий рік опинилася російсько-українська війна та її вплив на майбутнє демократії не лише в Європі, а й у всьому світі. Щорічне вимірювання індексу, яке проводить The Economist Intelligence Unit, у 2022 р. продемонструвало, як цей глобальний деструктивний процес позначився на демократичних практиках у різних країнах. Уже сама назва підсумкового звіту — «Демократія на передовій та битва за Україну» (Frontline Democracy and the Battle for Ukraine) — та його візуальне оформлення (зображення Статуї Свободи на Майдані Незалежності у Києві) символічно підкреслюють значення України як фронту за демократичні цінності [8]. Попри те що Україна втратила одну позицію порівняно з 2021 р. і опинилася на 87-му місці у категорії «гібридний режим», експерти акцентують: відданість українців боротьбі за демократію у війні з Росією надихає світову спільноту, оскільки демонструє реальний потенціал демократичних ідей та принципів. Сам факт опору агресії розглядається як невід'ємна складова побудови демократичної національної держави та важливий етап у зміцненні інституційної спроможності України.

Водночас втрата позицій у рейтингу пояснюється об'єктивними факторами, пов'язаними із воєнним станом та вимушеними обмеженнями. Зокрема, найменші бали Україна отримала за критеріями «виборчий процес і плюралізм» (через неможливість проведення виборів в умовах воєнного стану) та «громадянські права» (які частково обмежені в інтересах національної безпеки). Проте у 2022 р. в Україні було й чимало позитивних демократичних зрушень: активне функціонування парламенту та місцевого самоврядування, продовження децентралізації, розвиток волонтерського руху й горизонтальних мереж підтримки, впровадження цифрових сервісів держави (зокрема «Дія») навіть в умовах війни, зміцнення ролі незалежних медіа та громадянського суспільства у протидії дезінформації. Ці тенденції свідчать про глибоку резильєнтність української демократії та її здатність адаптуватися до надзвичайних умов без втрати базових демократичних цінностей.

Таким чином, український кейс підтверджує тезу про динамічність політичних режимів, яку висловлювали Бабенко та інші дослідники. Війна в Україні стала випробуванням на зрілість демократичних інститутів і водночас чинником їхнього загартування. Вона демонструє, що навіть у категорії «гібридний режим» держава може проявляти тенденції до демократичного розвитку та інституційної модернізації, створюючи основу для подальшого поствоєнного відновлення на засадах верховенства права, прав людини та участі громадян у прийнятті рішень.

Натомість Росія, яка розв'язала війну проти України, стала найбільшим лузером рейтингу демократії в 2022 р. Якщо боротьба України за свободу та захист кордонів демонструє демократію в дії, то порушення Росією суверенітету України стало наслідком імперського мислення російського режиму. Експерти переконані, що мрія В. Путіна про відновлення позицій Росії як імперської держави є фундаментальною основою автократії і негативно впливає на Росію, її розвиток, перспективи участі в глобальному світі. Наслідком війни стало знищення зародків громадянського суспільства, помітне посилення державних репресій проти всіх форм іншомислення і подальша персоналізація влади, що підштовхує Росію до неприхованої диктатури, адже вона показала найбільше щорічне падіння показника демократії серед усіх країн світу у 2022 р. (зі 124 опустилася на 146 місце) [9]. Пострадянський перехід Росії завершується повільним сповзанням до авторитаризму і спробами відновити свій статус великої держави - за рахунок України. Тому росіянам пропонується відшукати власний шлях до демократії на противагу прогресуючому диктаторському режиму, який веде війни за кордоном і застосовує репресії всередині держави. Україні ж пророкується безальтернативна перемога, однак без повного контролю над своєю територією та кордонами не варто сподіватися на утвердження демократичного політичного режиму в Україні.

Шлях України до демократії ніколи не був простим – авторитарна Росія вже більше 30-років після демонтажу СРСР намагається втримати пострадянські держави у зоні свого впливу, перешкоджаючи процесам демократизації у них. Втручання у внутрішні справи сусідніх суверенних країн під різними приводами – боротьби з нестабільністю, яка начебто загрожує РФ, врегулювання конфліктів (що легітимізується правовими безпековими документами) часто переростає у збройне втручання, а у випадку України - у повномасштабну війну. У 2004 р. Україна змогла подолати проросійську залежність – внаслідок Помаранчевої революції 2004 (громадянського протесту проти фальсифікації президентських виборів, яка є звичною практикою в автократіях) провести низку демократичних реформ і піднятися у категорію «недосконалих демократій». Так кваліфікуються державно-правові (політичні режими) країн, що мають певні вади у порівнянні з досконалими демократіями.

Однак російський реванш в Україні у вигляді перемоги проросійського кандидата у Президенти, автократа радянського штибу - В. Януковича, спричинив відкочування демократії в Україні та згортання демократичних реформ. Оскільки судова гілка влади не була достатньо незалежною, Конституційний Суд скасував політичну реформу 2004 року повернувши попередній варіант Основного закону у редакції 1996 р. Україна з парламентсько-президентської республіки знову перетворилася на президентсько-парламентську, що призвело до концентрації влади у руках Президента та встановлення повного контролю над судовою владою. Корупція в Україні сягла небачених масштабів, олігархи мали величезний вплив на основні інститути влади, а суспільство було позбавлене реальних важелів контролю над владою. Довіра населення до уряду, політичних партій і виборчого процесу була на дуже низькому рівні, адже вибори проходили з суттєвими порушеннями.

Україна того періоду державотворення (2010-2014 рр.) мала формальні інститути і ознаки демократії, але їх зміст постійно вихолощувався – навіть начебто незалежні та плюралістичні засоби масової інформації належали олігархам або контролювалися ними. Тому в 2011 р. державно-правовий (політичний) режим України деградував до категорії гібридного – такого, що має певні елементи демократії, але набагато більшу кількість недоліків, ніж недосконала демократія. Авторитарний режим В. Януковича серйозно

загальмував демократичний поступ держави і навіть намагався демонтувати євроінтеграційний курс.

К. Бабенко наголошував на тому, що трансформації політичних режимів можуть відбуватись як в межах певного типу (зміна форми правління видозмінює політичний режим, але при цьому не призводить до обов'язкової зміни типу політичного режиму), так і призводячи до типологічної зміни самого політичного режиму (відбувається демократичний або авторитарний перехід, коли разом зі зміною тих чи інших інститутів та принципів фіксується й загальна зміна типу політичного режиму). На думку вченого, це становить «суттєву теоретичну значимість для науки конституційного права, оскільки припускаючи динамічні зміни в межах певної встановленої конституцією варіативності щодо форми державного устрою чи форми правління, перед державою та суспільством завжди постає завдання забезпечити політичний режим від його типологічної зміни (особливо, коли йдеться про конституційне забезпечення стабільності демократичних політичних режимів, які можуть бути дуже вразливими до загроз з боку авторитарних тенденцій в розвитку державної влади)» [10]. Українській демократії цього не вдалося і в 2011 р. відбувся перехід від одного типу режиму (демократичного) до іншого (гібридного, який ми розглядаємо як підтип авторитарного режиму).

Після демократичної Революції Гідності 2014 р. та втечі В. Януковича до Росії, інтереси якої він просував на посту глави держави, показники демократії в Україні почали зростати. Стартували антикорупційна, судова реформи, але прогрес був фрагментарним і олігархи зберігали контроль над правовою і політичною системами, незважаючи на формування все більш активного громадянського суспільства і євроінтеграційний поступ України. Розчарування суспільства відсутністю реального демократичного прогресу цього разу далось взяти не у вигляді протестів, а обрання у 2019 р. кандидата у Президенти з-за меж олігархічно-політичної системи – шоумена В. Зеленського. Його реформи і демократичні перетворення буксували через брак досвіду, опір системи, непрозору кадрову політику та концентрацію влади, що вкотре спричинило розчарування серед виборців. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну кардинально змінило політичну конфігурацію – В. Зеленський, відмовившись від численних пропозицій евакуюватися за кордон, очолив збройну боротьбу, налагодив діалог з міжнародною спільнотою та об'єднав українське суспільство у спротиві та стійкості до зовнішньої агресії.

Роль Президента в умовах повномасштабної агресії, які потребує скоординованих швидких рішень, суттєво зросла і, фактично, сформувалася ієрархічна вертикаль влади (Президент-РНБО-уряд), притаманна частіше недемократичним режимам. Результативність Верховної Ради України забезпечується діяльністю монобільшості (коаліції сформованої однією фракцією президентської партії «Слуга народу»), але саме з цієї причини орган законодавчої влади не бере повноцінної участі у реалізації принципу стримувань та противаг, що є основою конституціоналізму – демократичного механізму державної влади, обмеженого конституцією [11]. Формально у цьому немає порушення. Як зазначив Голова Верховної Ради, Р. Стефанчук, фракція, яка відповідно до ст. 83 Конституції України має права коаліції, має право власними зусиллями голосувати за прийняття законопроектів, спрямованих на реалізацію програми, з якою В. Зеленський здобув перемогу на виборах Президента України [12]. Але система стримувань та противаг в Україні не працює некоректно – більшість рішень приймаються в Офісі Президента, а концентрація влади у руках однієї особи або групи осіб є беззаперечною авторитарною тенденцією. Тому державно-правовий (політичний) режим України досі не піднявся у категорію недосконалих демократій. Ситуація ускладнюється тим, що В. Зеленський довіряє дуже вузькому колу осіб, що виливається у непрозору кадрову політику – велика кількість його призначень є сумнівними з точки зору прозорості та професіоналізму. Експерти переконані, що саме кадрова політика глави держави закладає певну небезпеку для демократії, яка вповні проявиться після війни.

Завдяки активній діяльності на міжнародній арені Президент України набув небаченої популярності у світі, але опитування свідчать, що внутрішнє ставлення до нього з боку українського суспільства та експертного середовища є набагато критичнішим, ніж на Заході, бо «там панує його сприйняття як героя, чого немає вдома». Так, О. Гарань наголошує що «Зеленський на першому місці серед тих, кому українці дякують за військові успіхи, але це стосується його як людини. Інша картина виходить, коли ми говоримо про Президента як про інституцію» [13]. Експерт побоюється, щоб «В. Зеленський, який зараз потрапив у світові герої, не впав у месіанство» і не вирішив залишитися при владі безстроково – подібні ознаки він демонстрував і до війни, а після війни «небезпека такого сценарію зростає у рази».

Чи виникне бажання у лідера, який без жодного політичного досвіду виграв президентські вибори, без жодного дипломатичного досвіду заручився безпрецедентною підтримкою України, яка потерпає від війни, у світі, зафіксувати свій успіх і цим самим поставити під удар українську демократію, свободи і принципи якої українці відстоюють в ході війни. Політичні оглядачі вже пророкують, що воєнна перемога України над Росією автоматично обернеться особистим тріумфом Президента. «В цьому разі виникає ризик того, що Володимир Олександрович (Зеленський) ... захопиться спочиванням на лаврах, повірить у власну безальтернативність, еволюціонує в класичного автократа та запропонує країні нехитру формулу «Є Зеленський – є Україна, немає Зеленського – немає України» [14]. Від цього великою мірою залежатиме доля української демократії, характер і вектор подальшої трансформації гібридного державно-правового (політичного) режиму.

Воєнний стан, запроваджений в Україні з початком російського повномасштабного вторгнення, негативно позначився на ситуації у сфері медіа, доступу до публічної інформації. Інститут масової інформації зафіксував 567 порушень свободи слова в Україні у 2022 р., щоправда більшість з них – 470 (80%) вчинила Росія в ході воєнної агресії. Основними порушеннями безпосередньо в Україні стали: перешкоджання журналістській діяльності, вимкнення трьох телеканалів («Прямий», 5 канал та «Еспресо») з цифрового мовлення, обмеження доступу до публічної інформації та кіберзлочини [15]. Але навіть незважаючи на воєнний стан, рівень свободи слова в Україні залишається традиційно високим - в медіа зберігається критика влади, триває об'єктивне і всебічне обговорення того, що відбувається в країні, Інтернет-ресурси не зазнають обмежень або тиску. За винятком принципу поділу влади (функціонування системи стримувань та противаг), часткового обмеження прав та свобод інші демократичні/конституційні принципи під час війни постраждали менше. Більше того, наприклад, громадянське суспільство вийшло на новий рівень розвитку та самоорганізації, продемонструвало великий ступінь адаптації і здатність працювати у надскладних умовах (волонтерство, підтримка ЗСУ та громадян, що постраждали від агресії або окупації, локальні ініціативи, мережева взаємодія, громадський контроль) В окремих випадках громадські організації взяли на себе виконання функцій держави – там, де вона не впоралася або не контролювала ситуацію. Кількість громадських організацій суттєво зросла, вони «ще раз довели, що... є надійною опорою для держави, ЗСУ та громадян, які опинилися в скрутні через війну» [16].

На Форумі розвитку громадянського суспільства, який відбувся наприкінці 2022 р., було чітко задекларовано стратегічну позицію українського громадянського суспільства: воно не допустить повернення авторитаризму у жодному вигляді й жорстко протидіятиме спробам влади просувати або застосовувати недемократичні механізми. Як підкреслила виконавча директорка Фондації DEJURE, це означає «нульову толерантність до всіх тих, хто протидіє поступу України вперед, до тих, хто протидіє реформам та ініціативам, які сприяють демократичній розбудові України», і наголосила, що ні українці, ні громадянське суспільство, ні сама влада не можуть дозволити собі відтермінувати проведення демократичних реформ [17]. Така риторика свідчить не лише про рівень громадянської зрілості, а й про консолідацію активних громадських сил навколо ідеї незворотності демократичних змін. Важливим аспектом цього є формування в Україні нового суспільного договору, у якому демократичні

процедури й механізми контролю стають невід'ємними складовими управління державою навіть у надзвичайних умовах.

Організації громадянського суспільства вже сьогодні готуються до поствоєнної відбудови та відновлення України, відмовляючись від віджилих, недемократичних практик та інституцій. Мова йде не лише про заміну старих формальних механізмів, а й про створення принципово нової архітектури влади, заснованої на прозорості, інклюзивності та підзвітності. Громадянське суспільство, яке за роки війни набуло безпрецедентного впливу та ресурсів, планує спрямувати свій потенціал у процес державотворення, розпочати творення нових інститутів, процедур та механізмів нагляду за діяльністю влади. Це означає, що поствоєнна трансформація не обмежиться інфраструктурною чи економічною відбудовою — вона стане глибоким переосмисленням правил, норм і стандартів державного управління. Така позиція ґрунтується на історичному досвіді: дві демократичні громадянські революції у 2004 та 2014 роках та перемога у російсько-українській війні над набагато сильнішим і підступним ворогом — авторитарною РФ — заклали у національну свідомість переконання, що демократія не є даністю, а результатом постійної боротьби й участі громадян.

Очевидно, що процес відбудови не буде простим і супроводжуватиметься як високими очікуваннями, так і неминучими конфліктами, внутрішніми протистояннями у ході поствоєнної трансформації всієї політико-правової системи України. Водночас російсько-українська війна з її масштабом руйнувань і викликів, яка не зламала українську націю, а навпаки призвела до небаченого рівня консолідації, мобілізації та національної стійкості, ймовірно стане не перешкодою, а каталізатором найбільших політико-правових і соціальних змін у сучасній історії України. Українці фактично платять своїми життями не за повернення до сумнівних і непрозорих гібридних механізмів влади, а за створення держави якісно нової демократичної моделі — більш інклюзивної, підзвітної й захищеної від корупції та авторитарного реваншу. В історії людства війни нерідко ставали поштовхом до радикальних позитивних перетворень, і український випадок демонструє готовність суспільства не просто очікувати змін, а брати на себе відповідальність за їх реалізацію.

Соціологічні опитування підтверджують цей тренд: лише 14% респондентів припускають можливість повернення до автократичного політичного режиму за певних умов, тоді як 64% вважають найкращим режимом для України саме демократію — показник, що є дуже високим навіть для багатьох західних демократій [18]. Крім того, опитування засвідчують посилення громадянської активності, зростання рівня довіри до волонтерських організацій і до армії, а також готовність громадян брати участь у процесах ухвалення рішень на місцевому рівні. Це свідчить про формування нової політичної культури, яка ґрунтується на усвідомленні ролі громадянина як суб'єкта, а не об'єкта державної політики. Таким чином, післявоєнна Україна має шанс стати лабораторією демократичної модернізації, де громадянське суспільство виступатиме не лише партнером, а й повноцінним співтворцем нових інституцій і правил гри, перетворюючи перемогу у війні на перемогу в утвердженні європейської демократичної моделі розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Попов І. Війна в Україні як глобальний виклик демократії. URL: <https://bit.ly/3C1HV88>.
2. Войтович Р. Мережеве суспільство як нова форма соціальної організації в умовах глобалізації. Політичний менеджмент. 2010. № 5. С. 3-18.
3. Perry D. What Have We Learned After a Year of War in Ukraine? Newsweek. URL: <https://bit.ly/3MZyd0j>.
4. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / за ред. М. В. Цвіка. Харків: Право. 2009. 584 с. (116)
5. Редькін В. Політичні режими, їх різновиди. Студентська бібліотека. URL: <https://bit.ly/3N2QwTC>.

6. Бабенко К.А. Конституційні гарантії демократизму політичного режиму в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. Шостий апеляційний адміністративний суд. URL: <https://bit.ly/43gxy1h>.
7. Democracy Index 2022. The Economist Group. URL: <https://bit.ly/3Cnq1BS>.
8. Democracy Index 2022 «Frontline democracy and the battle for Ukraine». Economist Intelligence. 84 p.
9. Democracy Index 2022 «Frontline democracy and the battle for Ukraine». Economist Intelligence. 84 p. (12)
10. Бабенко К.А. Конституційні гарантії демократизму політичного режиму в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. Шостий апеляційний адміністративний суд. URL: <https://bit.ly/43gxy1h>.
11. Кобзюра М.І. Конституціоналізм, конституція, конституційне право та їхні взаємозв'язки: загальна характеристика. Конституційне право : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2021. 528 с. (13)
12. Замятін В. Про “монобільшість” і коаліцію. Разумков Центр. URL: <https://bit.ly/43NONqD>.
13. Олексій Гарань: «Росія з кожного українського президента робить націоналіста». Центр політичного консалтингу. URL: <https://bit.ly/3JoOYkD>.
14. Дубинянський М. Кінець епохи Зеленського. URL: <https://bit.ly/42vSd0i>.
15. Барометр свободи слова. Інститут масової інформації. URL: <https://bit.ly/3CmpQa6>.
16. «Громадянське суспільство України в умовах війни-2022» - звіт за результатами дослідження. Єднання. <https://bit.ly/3P9Qn29>.
17. Як громадянське суспільство України формує нові смисли у час війни. Громадський Простір. URL: <https://bit.ly/43xnn8z>.
18. Олексій Гарань: «Росія з кожного українського президента робить націоналіста». Центр політичного консалтингу. URL: <https://bit.ly/3JoOYkD>.

УДК 347.4; 346.3

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-146-151><https://orcid.org/0000-0001-5063-4018>**Подолан Юлія Олександрівна,**

кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри господарського та транспортного права
Навчально-наукового інституту управління,
технологій та правових наук Національного транспортного
університету,
Україна

Подолан Оксана Анатоліївна

адвокат, директор Адвокатського об'єднання «ФАУСТ»

ДАВАЛЬНИЦЬКА ПЕРЕРОБКА В УКРАЇНІ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРУ ТОЛІНГУ

Анотація. У статті досліджуються правові, організаційні та економічні аспекти укладення договорів на переробку давальницької сировини між суб'єктами господарювання, зокрема товариствами з обмеженою та додатковою відповідальністю, і державними підприємствами. Така форма співпраці дозволяє суб'єктам приватного сектору залучати ресурси без значних інвестицій у виробничу інфраструктуру, тоді як державні підприємства отримують можливість ефективно використовувати наявні потужності та генерувати додаткові доходи.

У центрі уваги – договір переробки давальницької сировини, який у господарській практиці часто реалізується у формі толінгової співпраці. Визначено його правову природу як різновиду договору підряду згідно з Цивільним кодексом України. Окреслено істотні умови такого договору, включно з предметом, строками, вартістю послуг, порядком передачі сировини та повернення готової продукції.

Проаналізовано організаційні переваги для обох сторін: гнучкість управлінських рішень, оптимізацію логістики, податкову ефективність та розподіл ризиків. Водночас вказано на потенційні труднощі: різницю в процедурах прийняття рішень між приватними й державними структурами, потребу в юридичній прозорості, дотримання вимог щодо публічності договорів, контроль якості та фінансову відповідальність.

Автори доходять висновку, що договір переробки давальницької сировини є перспективним інструментом економічної взаємодії між державним і приватним секторами, який за належного правового оформлення здатен забезпечити обом сторонам стійкі конкурентні переваги.

Ключові слова та словосполучення: договір толінгу, толінг, переробка давальницької сировини, договір підряду, цивільно-правовий договір, суб'єкти господарювання, державні підприємства, публічно-приватне партнерство.

Abstract: The article examines the legal, organizational, and economic aspects of concluding agreements for the processing of toll raw materials between business entities, including limited and additional liability companies, and state-owned enterprises. This form of cooperation allows private

sector entities to attract resources without significant investments in production infrastructure, while state-owned enterprises gain the opportunity to effectively utilize existing capacities and generate additional revenues.

At the center of attention is the agreement for the processing of toll raw materials, which in business practice is often implemented in the form of tolling cooperation. Its legal nature is defined as a type of contract of work in accordance with the Civil Code of Ukraine. The essential conditions of such an agreement are outlined, including the subject, terms, cost of services, procedure for transferring raw materials, and returning finished products.

The organizational advantages for both parties are analyzed: flexibility in management decisions, optimization of logistics, tax efficiency, and risk distribution. At the same time, potential difficulties are noted: differences in decision-making procedures between private and state structures, the need for legal transparency, compliance with requirements for the publicity of agreements, quality control, and financial liability.

The authors conclude that the agreement for the processing of toll raw materials is a promising tool for economic interaction between the state and private sectors, which, with proper legal formalization, can provide both parties with sustainable competitive advantages.

Keywords and phrases: tolling agreement, tolling, processing of toll raw materials, contract of work, civil-law agreement, business entities, state-owned enterprises, public-private partnership.

Постановка проблеми. У сучасних умовах економічної трансформації України питання ефективної взаємодії між суб'єктами приватного сектору та державними підприємствами набуває особливої актуальності. Однією з форм такої співпраці є переробка давальницької сировини, що дозволяє поєднати ресурси замовника та виробничі можливості виконавця без передачі права власності на сировину або продукцію. Проте, незважаючи на поширеність подібної практики, в українському законодавстві відсутнє чітке нормативне визначення договору переробки давальницької сировини, особливо в контексті внутрішньогосподарських відносин.

Невизначеність правового статусу такого договору, нечіткість податкового й бухгалтерського трактування операцій, а також колізії між нормами цивільного та господарського права створюють ризики для учасників правовідносин. Крім того, відсутність спеціалізованих процедур укладення таких договорів у публічному секторі ускладнює взаємодію з державними підприємствами. Усе це зумовлює потребу в комплексному дослідженні правових, організаційних та практичних аспектів укладення договорів на переробку давальницької сировини, з урахуванням чинного законодавства та господарської практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій за темою. У науковій літературі аналізуються правові, економічні та облікові аспекти переробки давальницької сировини. Правову природу договору переробки давальницької сировини, його місце серед цивільно-правових договорів та кваліфікуючі ознаки докладно обґрунтовано в дисертації І.Бабіч показано, що цей договір має змішаний характер із елементами підряду і поставки [1]. Н.Осницька звертає увагу на правову неврегульованість внутрішніх операцій з давальницькою сировиною, що призводить до фіскальних ризиків [2]. Т.С.Єдинак висвітлює етапи розвитку державного регулювання у цій сфері [3]. Г.О.Партин та О.А.Горбач оцінюють толінгові операції як тимчасово ефективний механізм залучення оборотного капіталу, що водночас стримує модернізацію [4]. Урусова З. та Патенко І. аналізують проблеми бухгалтерського обліку таких операцій, зокрема передачу права власності та первинну документацію [5]. Понятійний апарат уточнює К. Богомазова: розмежовуються «толінг» як процес взаємодії контрагентів і «толінгові операції» як сукупність господарських дій у межах договору переробки; це критично для правильної ідентифікації об'єкта обліку [6]. Міжнародний контекст – Д. Маххкатовна акцентує на прозорості документування, розподілі витрат/доходів і чітких договірних умовах як передумові комплаєнсу й достовірної звітності [7]. Окремо відзначимо джерела, що фіксують труднощі визнання права власності та необхідність

глибшого аналітичного обліку й внутрішнього контролю – ці висновки корелюють із сучасними публікаціями університетських видань [8;9].

Метою дослідження – є комплексне дослідження правової природи договору толінгу (переробки давальницької сировини), визначення його істотних ознак, правового статусу та практичних умов укладення між суб'єктами господарювання та державними підприємствами в Україні, а також виявлення переваг, ризиків і особливостей застосування цієї форми співпраці в сучасних економіко-правових реаліях.

Виклад основного матеріалу. В сучасних умовах розвитку економіки України співпраця між суб'єктами господарювання приватного сектору (зокрема товариствами з обмеженою чи додатковою відповідальністю) та державними підприємствами набуває особливої актуальності. Однією з ефективних договірних форм такої взаємодії є переробка давальницької сировини (толінг) – модель, за якої замовник передає виконавцеві власну сировину або матеріали для переробки, а виконавець здійснює технологічні операції та повертає замовнику готову продукцію, отримуючи винагороду за роботи (послуги), що в свою чергу дозволяє оптимізувати виробничі процеси, залучати ресурси та підвищувати конкурентоспроможність обох сторін. Ключовою відмінністю цієї моделі є збереження права власності на сировину і кінцевий продукт за замовником протягом усього циклу переробки, що зумовлює специфіку правового режиму майна, розподілу ризиків і побудови обліку.

Договір толінгу (*toll manufacturing, tolling agreement*) – договір (угода), за яким одна сторона (замовник) надає іншій стороні (виконавцеві, переробникові) сировину або матеріали для їх технологічної переробки, а виконавець здійснює оброблення чи виготовлення готової продукції за плату. У контексті співпраці між українським товариством з обмеженою відповідальністю (ТОВ) і державним підприємством замовником, як правило, є ТОВ, що постачає сировину, тоді як державне підприємство, яке володіє відповідними переробними потужностями, виконує функції виконавця (переробника). Зазначений формат співпраці є поширеним у низці галузей – агропромисловому комплексі, металургійній, хімічній та енергетичній промисловості. Наприклад, ТОВ може надавати природний газ для перероблення в мінеральні добрива на державному підприємстві, що має відповідне технологічне обладнання, або постачати сировину для виробництва хімічної продукції.

Основними нормативними документами, що регулюють здійснення операцій з давальницькою сировиною, є Цивільний кодекс України, Податковий кодекс України, Митний кодекс України, а також Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність».

Ключовою ознакою використання давальницької сировини є збереження права власності на ресурси за замовником на всіх етапах здійснення господарських операцій; відповідно, саме замовник залишається власником і готової продукції, виготовленої з такої сировини.

Для бухгалтерської служби підприємства організація цих багатоступеневих процесів передусім вимагає чіткої ідентифікації та визнання понять «давальницька сировина» («давальницький продукт») і «операції з давальницькою сировиною». Під давальницькою сировиною розуміють сировину та матеріали, отримані від замовника (власника) з метою їх перероблення (зміни форми, виду, підвиду) з подальшим поверненням замовнику у вигляді готової продукції у визначений договором строк.

З правової точки зору операції з давальницькою сировиною визначаються як цивільно-правові відносини між замовником і виконавцем робіт з переробки давальницької сировини [10].

В Україні договір толінгу не має спеціально закріпленого законодавчого визначення; його правова природа опосередковується нормами Цивільного кодексу України (ЦКУ), зокрема положеннями про договір підяду (статті 837 - 849) та нормами, що регулюють відносини з перероблення майна (статті 951-960)[11]. Враховуючи, що толінг охоплює перероблення сировини замовника, такий договір доцільно кваліфікувати як різновид договору підяду на переробку (або як договір про надання послуг із перероблення).

З огляду на те, що правова природа таких відносин співвідноситься з підрядом на переробку майна у розумінні Цивільного кодексу України; це не оренда, не концесія і не приватизація, а цивільно-правовий (господарський) договір, у якому істотною є не передача титулу, а виконання технологічних операцій щодо матеріалу замовника. Відтак істотні умови договору повинні однозначно визначати предмет (вид і характеристики сировини та очікуваної продукції), показники якості, строки і графіки виконання, порядок передання та повернення, правила приймання-передачі результату, вартість робіт і механіку розрахунків, гарантії, відповідальність за відхилення від технологічних параметрів і прострочення, а також умови контролю якості. Якщо співпраця має зовнішньоекономічний вимір (імпорт сировини або експорт продукції), застосовуються спеціальні вимоги до форми та змісту зовнішньоекономічного договору, включно з додатками, що відображають технологічну схему переробки, кількісні показники та допустимі технологічні втрати.

У контексті співпраці між товариствами з обмеженою відповідальністю та державними підприємствами релевантним є Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» № 2275-VIII від 06.02.2018 [12], який визначає правовий статус відповідних організаційно-правових форм, їхні органи управління та загальні засади укладення договорів. У разі участі державного підприємства як сторони договору правочин, у якому частка держави у статутному капіталі становить 25% і більше, підлягає обов'язковому оприлюдненню протягом десяти календарних днів з моменту його укладення.

Форма співпраці за договором постачання давальницької сировини являє собою договірну модель взаємодії у межах виконання робіт (послуг) із перероблення сировини, за якої товарообіг як передання титулу відсутній, а здійснюється виключно технологічна переробка матеріалів замовника з наступним поверненням йому готової продукції. Така модель зумовлює можливість оптимізації витрат, спрощення оподаткування та збереження права власності на продукцію за замовником.

Договір толінгу є цивільно-правовою (господарською) угодою; відповідальність сторін настає у межах зобов'язального права (стягнення збитків, неустойка, розірвання договору тощо). Він укладається на підставі принципу свободи договору (ст. 6 ЦК України) та повинен відповідати загальним засадам цивільного права: добровільності, еквівалентності зустрічних надань, добросовісності та визначеності предмета.

Оскільки договір толінгу – це цивільно-правовий договір на переробку сировини, укладений у межах статутних повноважень керівника, і прямо не віднесений законом чи підзаконними актами до конкурсних процедур, застосування принципів публічного управління у формі «обов'язкового конкурсу» не може обмежувати договірну свободу підприємства.

З погляду економічної доцільності укладення такого договору забезпечує для товариства з обмеженою відповідальністю: доступ до виробничих потужностей державного підприємства (у т. ч. сучасного обладнання та унікальних технологій) без необхідності значних капіталовкладень; оптимізацію витрат завдяки оплаті лише послуг перероблення, що знижує собівартість продукції; підвищення гнучкості управління шляхом фокусування на маркетингу, логістиці та збуті при делегуванні виробничих процесів; обмеження фінансових ризиків, оскільки учасники ТОВ несуть відповідальність у межах внесків до статутного капіталу.

В свою чергу для державного підприємства така співпраця забезпечує: додаткові доходи від перероблення сировини і, відповідно, підвищення фінансової стійкості; ефективніше завантаження простоюючих потужностей; розширення партнерських зв'язків із приватним сектором та посилення конкурентоспроможності.

Водночас ідентифікуються ризики: інституційні – відмінності в управлінських процедурах (у т. ч. бюрократичні регламенти на держпідприємствах), що ускладнюють оперативну взаємодію з більш гнучким ТОВ; регуляторно-комплаєнсні – підвищені вимоги прозорості та державного нагляду за договорами за участю державного сектора, що потребує ретельного документування і дотримання законодавчих приписів; технологічно-операційні –

можливі обмеження, пов'язані із застарілими фондами та продуктивністю, які впливають на якість перероблення і дотримання строків; фінансові – ризик неплатежів з боку ТОВ за наявності вже понесених витрат виконавця.

З метою успішної реалізації договору толінгу між ТОВ і державним підприємством доцільно забезпечити чітку фіксацію істотних умов: предмет (вид сировини, обсяги, специфікація готової продукції), строки виконання та графіки поставок, вартість послуг і порядок розрахунків, відповідальність сторін за порушення (включно зі штрафними санкціями та компенсаціями), порядок передання сировини й повернення продукції, а також процедури контролю якості (у т. ч. із залученням незалежних експертів або лабораторій). Договір укладається в письмовій формі, а за наявності зовнішньоекономічного елемента – з дотриманням вимог Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» [13]. За участі державного підприємства правочин підлягає оприлюдненню в установленому порядку, що зумовлює підвищені вимоги до юридичної «чистоти» документа.

Практика демонструє як синергійний потенціал, так і вразливість подібних угод до зовнішніх факторів. Показовим є приклад співпраці акціонерного товариства «Одеський припортовий завод» із приватним постачальником сировини (ТОВ «АгроГазТрейдінг»), що дозволив після тривалого простою відновити випуск продукції, активізувати експорт, згенерувати ресурси для погашення боргових зобов'язань і підтримати зайнятість у регіоні [14]. За короткий період роботи було досягнуто істотних обсягів виробництва аміаку й карбаміду завдяки ритмічному постачанню природного газу за давальницькою схемою; водночас подальший перебіг подій показав чутливість таких партнерств до політичного тиску та дій правоохоронних органів, що у підсумку призвело до згортання співпраці. Цей досвід підкреслює потребу в передбаченні у договорах механізмів реагування на форс-мажорні та регуляторні ризики, у тому числі через чіткі процедури зміни умов, аудит якості і незалежний моніторинг виконання.

Ще одним прикладом толінгу є співпраця ПрАТ «Дніпровський металургійний завод» (ДМЗ) із приватними замовниками у 2022–2023 роках [15]. Замовники надавали металобрухт для прокатних цехів ДМЗ, який виготовляв прокат (арматуру, швелери), повертаючи продукцію як плату за послуги. Обсяги сягали 11,5 тис. тонн у грудні 2022 (реалізовано 7,2 тис. тонн) та 8 тис. тонн у січні 2023. Це забезпечило завантаження цехів на 50–70% попри кризу, але з викликами: енергетичні обмеження, втрати сировини (2–4%), залежність від постачань. Хоча ДМЗ є приватним підприємством, ця модель відображає типові риси співпраці, які застосовуються і в державному секторі металургії, сприяючи оптимізації ресурсів у складних умовах. Цей досвід підкреслює потребу в передбаченні у договорах механізмів реагування на форс-мажорні та регуляторні ризики, у тому числі через чіткі процедури зміни умов, аудит якості і незалежний моніторинг виконання.

Висновки. Узагальнення проведеного дослідження дозволяє кваліфікувати договір переробки давальницької сировини як різновид підрядних зобов'язань із збереженням права власності за замовником на всіх етапах циклу. Відсутність спеціального законодавчого визначення для внутрішньодержавних операцій ускладнює правозастосування й підвищує регуляторні та фінансові ризики, що зумовлює потребу кодифікації і методичної уніфікації. Економічна доцільність договору полягає у поєднанні доступу замовника до спеціалізованих потужностей без капітальних інвестицій та стабільного завантаження інфраструктури виконавця; водночас ефективність такої моделі детермінована якістю договірної конструкції, прозорістю комплаєнсу за участі державних підприємств і належною організацією бухгалтерського обліку з відокремленим документуванням потоків сировини та продукції.

Таким чином, договір на переробку давальницької сировини є зрілою правовою конструкцією з виразною економічною доцільністю для обох сторін, а його результативність безпосередньо залежить від чіткого визначення предмета та технологічних параметрів, належного документообігу, прозорості моделі розрахунків, зрозумілого розподілу ризиків і відповідальності, а також дієвих механізмів контролю якості й публічності при участі суб'єктів державного сектору. За належної **структури та умов договору** й узгодженості правового та облікового режимів договір толінгу може виконувати роль ефективного інструмента розвитку бізнесу й поглиблення економічних зв'язків між приватним і державним секторами України, сприяючи підвищенню

конкурентоспроможності підприємств, розширенню експортного потенціалу та формуванню відтворюваних практик добросовісної взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабіч І. В. Договір переробки давальницької сировини : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Ія Володимирівна Бабіч ; наук. кер. Роман Богданович Шишка ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2006. 204 с.
2. Осницька, Н. А. (2011). Підходи до трактування ключових понять щодо операцій з давальницькою сировиною в економічній літературі. «Вісник ЖДТУ»: Економіка, управління та адміністрування, (2 (56) Ч. 1), 155-159.
3. Єдинак Т.С. Державне регулювання та контроль операцій з давальницькою сировиною у зовнішньоекономічній діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата наук з державного управління: спец. 25.00.02 – механізми державного управління / Т.С. Єдинак. – Запоріжжя, 2007. – 22 с.
4. Партин, Г. О., & Горбач, О. А. (2011). Толінг як форма залучення обігового капіталу. Науковий вісник НЛТУ України, 21(7), 243-248.
5. Урусова З. П., Патенко І. В. Особливості обліку операцій з давальницькою сировиною на промислових підприємствах. Економіка та суспільство. 2018. № 19. С. 1382–1387. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/19_ukr/206.pdf
6. Богомазова К. К. Сутність операцій з давальницькою сировиною та їх значення // Ефективна економіка. – 2013. – № 7. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2182> (дата звернення: 15.08.2025).
7. Makhkamovna, M. D. (2025). TOLLING OPERATIONS IN ACCOUNTING.SHOKH LIBRARY.
8. Гордополов В. Ю. Толінгові операції як об'єкт бухгалтерського обліку: економічний зміст та значення в сучасних умовах господарювання // Економіка та держава. – 2018. – № 11. – DOI: 10.32702/2307-2105-2018.11.106.
9. Кіляр О. Р. Облік і аналіз операцій з давальницькою сировиною : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.09 / ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана». – Київ, 2008. – 18 с.
10. Примаченко, О., & Коршикова, Р. (2024). СИСТЕМА БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ ОПЕРАЦІЙ З ПЕРЕРОБКИ ДАВАЛЬНИЦЬКОЇ СИРОВИНИ. Економіка та суспільство, (59). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-59-127>
11. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 15.08.2025).
12. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06 лютого 2018 р. № 2275-VIII [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2275-19> (дата звернення: 15.08.2025).
13. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16 квітня 1991 р. № 959-XII [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12> (дата звернення: 15.08.2025)
14. «Договір на переробку давальницької сировини з ТОВ «АгроГазТрейдинг» повернув ОПЗ на міжнародні ринки» <https://agrogastrading.com/index.php?id=news-302019011002&lang=ua>
15. Дніпровський металургійний завод продовжує роботу прокатних цехів на давальницькій сировині. Metallurgprom, 2023 р. URL: <https://metallurgprom.org/uk/novini/ukrayina/12848-dneprovskij-metallurgicheskij-zavod-prodolzhaet-rabotu-prokatnyh-cehov-na-davalcheskom-syre.html> (дата звернення 15.09.2025).

УДК 340.12 : 347

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-152-159><https://orcid.org/0000-0003-2627-8871>**Добкіна Катерина Робертівна**

Доктор юридичних наук, професор,
Заступник директора Навчально-наукового інституту
управління, технологій та правових наук
Національного транспортного університету

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФІДУЦІАРНОЇ ЮРИДИЧНОЇ КОНСТРУКЦІЇ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ ПІДХІД

Анотація: у статті досліджені актуальні питання структурно-функціональної характеристики фідучіарної юридичної конструкції згідно цивільного законодавства України. Визначені сутність, ознаки та функції юридичних конструкцій. Наведені дефініції «юридична конструкція», «довірчі правовідносини», «довірча власність», «фідучіарний правочин», «фідучіарні обов'язки». Проаналізовані історичні аспекти розвитку довірчих правовідносин; особливості правового регулювання засвідчення на підставі договору управління майном можливості виникнення в управителя права довірчої власності на отримане в управління майно. Досліджена фідучіарна юридична конструкція права довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язання.

Акцентовано увагу на тому, що право довірчої власності на отримане в управління майно виникає на підставі договору управління майном, на відміну від довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язання, підставою виникнення якого є договір про встановлення довірчої власності.

Проаналізовано, що закріплене в нормах національного законодавства право довірчої власності є речовим, оскільки передбачає перехід речово-правового титулу на майно від установника довірчої власності (довірчого засновника) та відповідно набуття довірчим власником «цільового» права власності, яке підлягає поверненню після того як мета договору буде досягнута.

Визначені законодавчо закріплені фідучіарні обов'язки посадових осіб виконавчого органу та наглядової ради юридичної особи.

Зроблено висновок, що юридичні конструкції полегшують сприйняття та вивчення певних правових явищ, узагальнюють широкий спектр випадків юридичної практики. Констатовано, що довірча власність являє собою особливий вид права власності, яка регламентується нормами Цивільного кодексу України, законодавством у сфері управління цінними паперами, управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю та ін. Акцентовано увагу на змінах внесених до Цивільного кодексу України у 2019 році, які закріпили можливість передачі майна на праві довірчої власності не лише в управління, а й у забезпечення виконання зобов'язання за кредитним договором. Узагальнено, що визначення у Цивільному кодексі України фідучіарних обов'язків дбайливості та лояльності є важливим і прогресивним кроком у процесі реформування відповідних правовідносин. Водночас внесені зміни поки що не забезпечують повної та достатньої правової регламентації, а радше формують підґрунтя для подальшого вдосконалення законодавства у цій сфері.

Ключові слова: довіра, власність, довірча власність, фідучіарій, траст, фідучіарні правовідносини, довірчий власник.

Abstract: this article examines current issues related to the structural and functional characteristics of the legal fiduciary structure under Ukrainian civil law. The essence, characteristics, and functions of legal structures are defined. Definitions of «legal structure»,

«fiduciary relationship», «trust», «fiduciary transaction» and «fiduciary duties» are provided. The article analyzes the historical aspects of the development of fiduciary relationships and the legal regulation of the possibility of a manager acquiring a right of trust ownership over the property received for management based on a property management agreement. The article examines the fiduciary legal structure of the right of trust ownership as a means of securing the fulfillment of an obligation.

It is emphasized that the right of trust ownership over the property received for management arises on the basis of a property management agreement, in contrast to trust ownership as a means of securing the fulfillment of an obligation, the basis for which is the agreement establishing the trust.

It is analyzed that the right of trust, enshrined in national legislation, is a property right, as it provides for the transfer of property title to the property from the founder of the trust (the trustee) and, accordingly, the acquisition by the trustee of a «target» right of ownership, which is subject to return as the purpose of the agreement will be achieved.

The legally enshrined fiduciary duties of officials of the executive body and supervisory board of a legal entity are defined.

It is concluded that legal constructs facilitate the understanding and study of certain legal phenomena and summarize a wide range of legal practice. It is established that trust ownership represents a special type of property right regulated by the provisions of the Civil Code of Ukraine, legislation in the field of securities management, property management in housing construction and real estate transactions, etc. Attention is focused on the amendments made to the Civil Code of Ukraine in 2019, which established the possibility of transferring property under a trust not only for management but also to secure the fulfillment of obligations under a loan agreement. It is concluded that the enshrinement of fiduciary duties of care and loyalty in the Civil Code of Ukraine is an important and progressive step in the process of reforming relevant legal relations. However, the amendments introduced do not yet provide complete and sufficient legal regulation, but rather form the basis for further improvements to legislation in this area.

Key words: trust, property, trust property, fiduciary, trust, fiduciary relationship, fiduciary owner.

Постановка проблеми. В теорії права юридичним конструкціям приділяється особлива увага, зокрема з огляду на те, що вони є основою формування категорійного апарату в доктринальній практиці, законотворчій діяльності та у сфері правозастосування. Нечітке розуміння фідучіарних юридичних конструкцій спричиняє наукові дискусії щодо доцільності закріплення інституту довірчої власності в законодавстві України. Це також призводить до появи різних, подекуди суперечливих підходів стосовно вибору оптимальної моделі довірчої власності.

Мета статті – дослідження та аналіз особливостей фідучіарної юридичної конструкції згідно законодавства України.

Стан дослідження. Окремі аспекти фідучіарних відносин були предметом наукових пошуків Г. В. Буяджи, Н. М. Дихти, Р. А. Майданика, А. О. Рябчинської, Є. О. Трубакова, О. А. Халабуденко та інших.

Виклад основного матеріалу. За допомогою юридичних конструкцій створюються правові поняття, інститути та доктрини, які в свою чергу спрямовані на забезпечення стабільності та ефективності правової системи.

За визначенням Д. О. Лавренко, юридичні конструкції – це закріплені у законодавстві ідеальні узагальнювальні моделі структури правових явищ, створюваних для формування регулятивних, охоронних, захисних нормативно-правових приписів і досягнення точності і визначеності законів [14, с. 120]. Авторка також зазначає, що юридичні конструкції дозволяють ідентифікувати і класифікувати юридичні явища шляхом виявлення їх юридичної природи [13, с. 178]. На переконання Р. Ієринга, юридична конструкція – це один із засобів юридичної техніки та природно-історичний метод обробки правового матеріалу [23, с. 42].

Більш широке розуміння юридичної конструкції розкриває А. О. Дутко, на думку якої досліджувана категорія є відображенням певної послідовності елементів правового явища, що дає змогу логічно побудувати правовий матеріал, викласти його у певній послідовності, яка обумовлена типом зв'язку між елементами правового явища [11, с. 106].

Виходячи з аналізу зазначених вище положень, можна дійти висновку про те, що юридичні конструкції, як один із основних елементів нормотворчої техніки, визначають характер певних правових явищ, їх зміст, забезпечують структурованість, точність та логічну впорядкованість норм права. Перш за все юридична конструкція має відображати структурні елементи визначених юридичних явищ. За допомогою юридичної конструкції згодом формуються нормативно-правові приписи.

На переконання Л. М. Доброг, до ознак юридичних конструкцій варто віднести: 1) логічність структури (основними елементами логічної структури юридичної конструкції є такі: відображають суттєві ознаки правових явищ; правові норми; правові принципи; правові презумпції; правові фікції); 2) універсальність (здатність застосовуватися для моделювання різноманітних правових явищ незалежно від галузі права); 3) функціональність (її роль як інструменту для досягнення конкретних цілей правового регулювання); 4) формальну визначеність (ця ознака забезпечує чіткість, ясність і однозначність правового регулювання, робить юридичну конструкцію зрозумілою для суб'єктів права та придатною для застосування у правозастосовній практиці) [10, с. 29–30].

На думку А. Дутко, юридичним конструкціям притаманні такі ознаки як: 1) є відображенням структури певних однорідних правових явищ, які потребують законодавчої регламентації; 2) є ідеальними моделями структури правових явищ; 3) закріплюються у законодавстві двома способами: текстуальним (словесним виразом змісту конструкції у тексті законів) та смисловим (логічним виводом змісту конструкції із сукупності нормативно-правових приписів); 4) використовуються законодавцем для досягнення точності і визначеності змісту законів та законодавства загалом [12, с. 159].

Викладене дає можливість зробити висновок про те, що в доктрині приватного права спільним є підхід щодо виокремлення ознак, характерних юридичним конструкціям, зокрема через, визначення мети їх існування. Перш за все мова йде про те, що завдяки логічно побудованим юридичним конструкціям забезпечується чітка правова регламентація певних явищ правової дійсності.

Щодо функціональної характеристики юридичної конструкції, то варто відмітити, що вона дозволяє не лише виокремити певні функції правового явища, але й розкрити його значущість для сфери професійної діяльності юристів. Під функціями юридичної конструкції пропонується розуміти основні напрямки їх впливу на правову дійсність, в чому виявляється їх сутність та основне призначення. Серед них можна виділити наступні: моделювання, інтерпретації, регулятивна, методологічна та телеологічна [8, с. 57].

Слід акцентувати увагу також на тому, що в контексті глобалізаційних процесів у світі формуються нові вимоги до розвитку права. Все більшого значення набуває міжнародне співробітництво, тому в питанні гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, дослідження проблематики юридичних конструкцій різних правових явищ є актуальним.

В контексті зазначеного дослідження варто звернути увагу на те, що фідучіарна юридична конструкція (від «*fiducia*» – довіра) охоплює правовідносини, у яких одна сторона передає іншій певні повноваження, майно або компетенцію на основі довіри, покладаючись на сумлінність, лояльність і професіоналізм контрагента. Це відносини із підвищеним стандартом поведінки, де правове зобов'язання тісно пов'язане з особою зобов'язаної сторони.

В юридичній доктрині та правозастосовній практиці широко застосовуються поняття «фідучіарні відносини», «фідучіарні договір» та «фідучіарна угода». Термін *fiducia* застосовується до всіх типів відносин, в ситуаціях, коли суть правочину, що встановлює такі відносини, «спирається на взаємну довіру її учасників» [21, с. 68].

Сутність довірчих правовідносин розкривається шляхом аналізу нормативно-правових актів, які регламентують окремі інститути довірчого управління тощо. Згідно нормативної дефініції, фідучіарні відносини – відносини між двома або більше особами, за яких одна особа має фідучіарний обов'язок стосовно іншої(их) особи (осіб), а саме обов'язок діяти якнайкраще в інтересах такої особи (осіб) [3].

В правовій доктрині відсутній єдиний підхід до визначення досліджуваної категорії. Фідучіарні відносини розуміються як відносини між двома сторонами, в яких одна сторона (фідучіар) зобов'язана діяти якнайкраще в інтересах іншої сторони (бенефіціара або принципала) [25]; відносини, в яких одна сторона (фідучіар) має дискреційні повноваження щодо істотних практичних інтересів іншої сторони (бенефіціара) [24]; відносини, в яких одна сторона має особливу довіру до іншої особи та покладається на цю особу [27], яка в свою чергу має фідучіарний обов'язок діяти на користь першої сторони [22, с. 169].

Аналізуючи історичні аспекти розвитку довірчих правовідносин, варто відмітити те, що вони були характерні ще в Стародавньому Римі та виникали на основі так званих фідучіарних угод, які поділялися на дві групи: 1) засновані на дружніх стосунках; 2) які виникали на підставі відносин позики. Н. М. Дихта зауважує, що фідучіарні відносини виявилися відповідною формою для досягнення певних економічних ефектів, характерних для правових відносин найму, зберігання, позики, транспортування тощо [9, с. 202].

Р. А. Майданик вважає, що у сучасному розумінні фідучіарний правочин пов'язаний з найбільш яскравим прикладом – фідучіарними контрактами в приватному праві Стародавнього Риму, згідно з якими власність на річ передавалась зберігачеві на період зберігання за договором фідучіарного зберігання (*fiducia cum creditor*) або фідучіарному власнику за договором забезпечувальної фідучії *fiducia cum creditore* [15, с. 9–10].

Країни континентальної системи права рецепіювали інститут довірчих відносин, шляхом пристосування їх до відносин представництва, позики, управління майном, забезпечення виконання зобов'язань та ін. Щодо англо-американської системи права, то досліджуваний інститут знайшов своє відображення в трасті.

А. Рябчинська вказує на те, що траст як правовий інститут речового права англо-американської системи права передбачає набуття довірчим власником статусу юридичного власника переданого у довірчу власність майна відповідно до положень загального права [19, с. 45]. В зазначеному контексті варто звернути увагу на те, що траст, на відміну від довірчих відносин, характерних для країн континентальної системи права, характеризується так званим «розщепленням» права власності на майно між власником за загальним правом (довірчим власником) та вигодонабувачем як власником згідно з правом справедливості.

Передача права власності з метою забезпечення виконання зобов'язання у країнах континентальної системи права здійснюється в межах правової конструкції фідучіарної передачі права власності (*fiduciary transfer of ownership*), або фідучії (*fiducia*) та передбачає перехід до кредитора права власності на передане в забезпечення майно [18, с. 213].

Зокрема запровадження конструкції «право довірчої власності» у Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) пов'язане із прийняттям Закону України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» від 19.06.2003 р. № 978-IV.

Підставою для введення до ЦК України інституту довірчої власності було прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 19.06.2003 р. № 980-IV [2]. Згідно ч. 2 ст. 316 ЦК України, право довірчої власності є особливим видом права власності, яке виникає внаслідок закону або договору [1].

Аналізуючи загальноприйняте в правовій доктрині розуміння довірчої власності, Г. В. Буяджи зазначає, що вона розглядається як трастоподібна конструкція, яка передбачає виникнення речових прав на майно в довірчого власника внаслідок передачі йому майна з певною метою, зокрема для управління ним в інтересах визначених осіб [7, с. 26].

Згідно ч. 2 ст. 1029 ЦК України, договір управління майном може засвідчувати виникнення в управителя права довірчої власності на отримане в управління майно. Довірча власність на отримане в управління нерухоме майно, об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості виникає з моменту її державної реєстрації у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно [1].

В зазначеному контексті варто звернути увагу на постанову Об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 13.12.2019 р. у справі № 916/15/18, в якій також певною мірою звертається увага на специфіку права довірчої власності. Суд зазначив, що, на відміну від права власності як цивільного права власника щодо володіння, користування та розпорядження належним йому нерухомим майном (ч. 1 ст. 316 ЦК України), що здійснюється власником в межах закону на власний розсуд та незалежно від волі інших осіб, право довірчої власності (ч. 2 ст. 316 ЦК України) та права управителя майна за договором управління можуть обмежуватися в силу закону (ч. 2 ст. 1029 ЦК України) або відповідно до умов укладеного договору управління майном [6].

Крім наведених вище положень цивільного законодавства, що регламентують довірчу власність, в ЦК України закріплено також фидуціарну юридичну конструкцію права довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язання, який є відносно новим правовим інститутом для України. Він закріплений в цивільному законодавстві наприкінці 2019 року, перш за все, з метою покращення інвестиційного клімату за напрямками, які були обрані за результатами компетентної оцінки щодо відповідності національного законодавства кращим світовим практикам, а також відображеними Групою Світового банку в методології рейтингу Doing Business.

З огляду на євроінтеграційний напрям розвитку України, доцільним є зазначення правових актів Європейського Союзу, в яких йде мова про відмінний від застави забезпечувальний інструмент, який передбачає передачу права власності з метою забезпечення виконання зобов'язання. Зокрема такими актами є: 1) Директива Європейського Парламенту та Ради щодо механізмів фінансового забезпечення від 2002 року; 2) «Принципи, Дефініції та Модельні правила Європейського приватного права»; 3) Кейптаунська Конвенція про міжнародні гарантії стосовно рухомого обладнання від 16.11.2001 р.

Слід звернути увагу на те, що в § 8 глави 49 ЦК України передбачена можливість передачі права власності на майно задля забезпечення в межах конструкції довірчої власності. Згідно ч. 2 ст. 597¹ ЦК України, право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язань (далі – довірча власність) є різновидом права власності на майно, за яким кредитор, який отримав майно у довірчу власність (довірчий власник), не має права самостійно відчужувати таке майно, крім як для звернення стягнення на нього, а також викупу його для суспільних потреб у порядку, встановленому законом. Відповідно до положень ч. 3 ст. 597¹ ЦК України, з моменту встановлення довірчої власності право власності особи, яка передала своє майно у довірчу власність, припиняється [1].

З наведеного вбачається, що мова йде про один із способів забезпечення виконання зобов'язання, згідно якого кредиторів надається речово-правовий титул – право довірчої власності на предмет забезпечення. Право власності кредитора як довірчого власника обмежується, по-перше, визначеною сторонами метою, а саме – належним виконанням зобов'язання, по-друге, фидуціарним обов'язком повернути майно після належного виконання зобов'язання. Таким чином, кредитор не може вільно розпоряджатися майном до настання строку виконання зобов'язання. Проте із зазначеного правила є виключення, яке стосується звернення стягнення у випадку невиконання зобов'язання та у разі викупу майна для суспільних потреб.

Зазначене також підтверджується судовою практикою, зокрема у постанові Великої палати Верховного Суду від 05.06.2019 р. № 755/12638/15-ц сформовано визначення правової природи довірчої власності, яка полягає у наданні довірчому власнику речового права, обмеженого цільовим характером його здійснення в інтересах визначених осіб. Довірчий

власник здійснює право власності на об'єкт довірчої власності лише для досягнення визначеної мети, яка обтяжує право довірчої власності. У вказаній справі такою метою є фінансування будівництва житлового комплексу [4]. Також норми щодо права довірчої власності отримали своє застосування у рішенні Вищого господарського суду України від 05.04.2017 р. у справі № 42/339-10.

Як слушно зазначає А. Рябчинська, під час передачі права власності на майно довірчому власнику для забезпечення виконання зобов'язання на його користь боржник (довірчий засновник) проявляє надмірну довіру до кредитора, що полягає в наділенні останнього обмеженим забезпечувальною метою титулом власника майна та в покладенні на нього обов'язку повернути переданий речово-правовий титул після належного виконання зобов'язання [18, с. 214].

Розкриваючи сутність забезпечувального права власності як фидуціарного (довірчого) права власності кредитора (отримувача забезпечення, забезпечувального власника), Р.А. Майданик, вважає, що це неволодільницький речовий спосіб забезпечення виконання зобов'язання боржника (надавача забезпечення) [16, с. 1009–1010].

З практичної точки зору, забезпечувальна конструкція довірчої власності надає можливість фінансово-кредитним організаціям – кредиторам за договорами позики та кредитними договорами, забезпечувати належне виконання зобов'язання, які виникають на підставі вказаних договорів шляхом набуття в межах забезпечувального зобов'язання права власності. Це в свою чергу дозволяє зменшити процентні ставки для позичальників та сприяє збільшенню обсягу кредитування суб'єктів підприємницької діяльності, які зможуть продовжувати користуватися переданим у довіру власність кредитора майном та відповідно отримувати дохід.

Слід також звернути увагу на те, що в контексті реформ корпоративного управління в Україні, зокрема на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління» від 22.02.2024 р. № 3587-IX, фидуціарна юридична конструкція також знайшла своє зовнішнє вираження в ч. 3 ст. 92 ЦК України, згідно якої орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, а також яка є членом колегіального виконавчого органу юридичної особи, з моменту її вступу на посаду набуває обов'язків щодо такої юридичної особи, зокрема зобов'язана діяти виключно в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно, у межах повноважень, наданих статутом юридичної особи і законодавством, і у спосіб, який, на її добросовісне переконання, сприятиме досягненню мети діяльності юридичної особи, у тому числі уникаючи конфлікту інтересів. Члени наглядової ради або ради директорів юридичної особи мають такі самі обов'язки щодо відповідної юридичної особи та повинні діяти в інтересах цієї юридичної особи та всіх її власників (акціонерів, учасників) [1].

Таким чином, в зазначеній статті вперше на законодавчому рівні були закріплені фидуціарні обов'язки посадових осіб виконавчого органу та наглядової ради юридичної особи. Такі законодавчі зміни пов'язані з прийняттям Європейським парламентом та Радою плану Ukraine Facility 2024–2027 [17], що стало відліком нового етапу реформ, які спрямовані на уніфікацію законодавства України та Європейського Союзу. В контексті реалізації вказаного плану, однією з основних реформ є реформа корпоративного управління державними активами.

Варто звернути увагу на те, що практика країн англо-американської системи права та міжнародні Принципи корпоративного управління ОЕСР визначають два ключові фидуціарні обов'язки директорів компаній: обов'язок лояльності (duty of loyalty) та обов'язок дбайливого ставлення (duty of care).

З огляду на зазначене, закріплені в ч. 3 ст. 92 ЦК України обов'язки діяти виключно в інтересах юридичної особи та уникати конфлікту інтересів в загальноприйнятій теорії фидуціарного права є обов'язками лояльності [26, с. 66–67]. Основною метою цього фидуціарного обов'язку є заборона фидуціарію привласнювати передане йому в управління майно або використовувати його на власну користь чи користь третіх осіб [28, с. 108].

Щодо фидуціарного обов'язку дбайливості, то він виражається у формулюванні ч. 3 ст. 92 ЦК України «...розумно, у межах повноважень, наданих статутом юридичної особи і законодавством, і у спосіб, який, на її добросовісне переконання, сприятиме досягненню мети діяльності юридичної особи...» [1]. З огляду на зазначене можна зробити висновок, що

фідучіарний обов'язок дбайливості застосовується з метою контролю акціонерами над управлінськими рішеннями виконавчого органу юридичної особи та / або наглядової ради.

Є. О. Трубаков акцентує увагу на подвійній правовій природі фідучіарного обов'язку дбайливості, яка проявляється в тому, що з однієї сторони, це набір формальних вимог до якості прийняття управлінських рішень керівництва юридичних осіб, а з іншої сторони, фідучіарна дбайливість використовується як підстава для звільнення посадових осіб юридичних осіб від відповідальності за управлінські рішення, що призвели до збитків [20, с. 129].

З наведеного вбачається, що фідучіарні обов'язки керівників є ключовим елементом корпоративного права, оскільки вони визначають правила взаємодії між основними учасниками бізнес-процесів – керівниками, акціонерами, інвесторами та іншими зацікавленими сторонами. Такі обов'язки покладають на осіб, що займають довірені посади, підвищений рівень відповідальності та зобов'язують їх діяти виключно в інтересах бенефіціарів, дотримуючись принципів чесності, лояльності та прозорості. У корпоративному управлінні ці вимоги здебільшого адресовані директорам і топ-менеджерам, від яких очікується ефективне управління, запобігання конфліктам інтересів, сумлінне виконання своїх функцій та пріоритетність інтересів компанії й акціонерів над власними.

В контексті удосконалення корпоративного управління, та відповідно законодавчого закріплення фідучіарних обов'язків дбайливості та лояльності, варто також звернути увагу на актуальну судову практику, зокрема постанову Великої Палати Верховного Суду від 13.03.2024 р. у справі № 757/23249/17 [5].

Висновки. Виходячи із зазначеного вище, можна зробити висновок про те, що юридичні конструкції полегшують сприйняття та вивчення певних правових явищ, узагальнюють широкий спектр випадків юридичної практики. Дослідивши найбільш поширену фідучіарну юридичну конструкцію такого явища правової дійсності як довірча власність, варто констатувати, що остання є особливим видом права власності, яка регламентується ЦК України, законодавством у сфері управління цінними паперами, управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю та ін. З 2019 року у ЦК України довірча власність регламентована не лише главою 70 «Управління майном», а й главою 49 «Забезпечення виконання зобов'язання», що засвідчує можливість передачі майна на праві довірчої власності не лише в управління, а й у забезпечення виконання зобов'язання за кредитним договором. Щодо закріплення в ЦК України фідучіарних обов'язків дбайливості та лояльності, то це є прогресивним кроком на шляху реформування досліджуваної сфери відносин. Проте аналізовані законодавчі зміни не є достатньо правовою регламентацією та створюють необхідні передумови для подальшої правотворчої діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40. Ст. 356.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 19 червня 2003 року № 980-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 2. Ст. 6.
3. Про затвердження Порядку погодження наміру набуття або збільшення особою істотної участі у професійному учаснику фондового ринку: рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 13 березня 2012 року № 394. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0635-12/ed20201001#n644> (дата звернення: 02.12.2025)
4. Постанова Великої палати Верховного Суду від 05 червня 2019 року № 755/12638/15-ц. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/82308714>
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 березня 2024 року у справі № 757/23249/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118137217>

6. Постанова Об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 13 грудня 2019 року у справі № 916/15/18. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_obedn_palati_kgs_vs/2019_12_13_916_15_18
7. Буяджи Г. В. Співвідношення довірчої власності й інституту управління майном в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 2 (2). С. 22–27.
8. Гусарєв С. Д., Власенко В. П. Функціонально-видова характеристика юридичних конструкцій. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2025. Вип. 88. Ч. 1. С. 55–61.
9. Дихта Н. М. Фідуціарний договір у Римському приватному праві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 33. С. 201–206.
10. Добробог Л.М. Поняття юридичних конструкцій як елементу нормотворчої техніки. *Нове українське право*. 2025 . Вип. 1. С. 27–32.
11. Дутко А. О. Використання юридичних конструкцій у цивільному законодавстві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. Вип. 2. С. 105–112.
12. Дутко А. Функціональна характеристика юридичних конструкцій. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2014. № 782. С. 158–162.
13. Лавренко Д.О. Значення юридичної конструкції як засобу юридичної техніки. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 3. С. 56–60.
14. Лавренко Д. О. Функціональна панель юридичних конструкцій. Значення юридичної конструкції як засобу юридичної техніки. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 3. С. 64–68.
15. Майданик Р. А. Поняття договору управління майном в цивільному праві України. *Юридична Україна*. 2010. № 7 (91). С. 9–14.
16. Майданик Р.А. *Речове право: підручник*. К.: Алерта, 2019. 1102 с.
17. План для Ukraine Facility 2024–2027. 380 с. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/plan-ukraine-facility.pdf> (дата звернення: 02.12.2025)
18. Рябчинська А. Право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язання: поняття та юридична природа. *Юридичний вісник*. 2020. № 5. С. 213–219.
19. Рябчинська А. О. Еволюція інституту довірчої власності у праві України. *Юридичний бюлетень*. 2020. Вип. 15. С. 42–52.
20. Трубаков Є. О. Реформа корпоративного управління в Україні та фідуціарні обов'язки: подвійна юридична природа обов'язку дбайливості. *Нове українське право*. 2024. Вип. 3. С. 127–134.
21. Халабуденко О. А. *Fiducia causa i відносини intuitu personae у римському і сучасному праві. Римське право і сучасність: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 травня, 2019 року) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Є. О. Харитоновна. Одеса: Фенікс, 2019. С.68–74.*
22. Ходирєва А.В. Фідуціарні відносини у правових системах світу. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2022. № 4 (78). С.168–173.
23. Шутак І.Д. *Юридична техніка*. Івано-Франківськ, 2013. 496 с.
24. Andrew S. Gold Paul B. Miller *Philosophical Foundations of Fiduciary Law*. URL: <https://academic.oup.com/book/10851>
25. Dheeraj Vaidya *Fiduciary Relationship Meaning*. URL:<https://www.wallstreetmojo.com/fiduciary-relationship/#h-fiduciary->
26. Julian Velasco. *Fiduciary Principles in Corporate Law*. Criddle, Evan J. and Miller, Paul B. and Sitkoff, Robert H. *The Oxford Handbook of Fiduciary Law*. Oxford University Press, 2019. P. 61–78.
27. Merriam-Webster *Fiduciary relationship*. URL: <https://www.merriam-webster.com/legal/fiduciary%20relationship>. Accessed 13 Feb. 2023.
28. Tamar Frankel. *Fiduciary Law*. Oxford University Press, 2011. 313 p.

УДК: 343.85:37.015.31(477)

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-160-165><https://orcid.org/009-0008-6425-0830>

Мацкевич Віталій Григорович,

аспірант 3 курс Університет Сучасних Знань

РОЛЬ СІМ'Ї У ФОРМУВАННІ ЕМОЦІЙНО-ПОЧУТТЄВОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ

Анотація: стаття присвячена вивченню ролі сім'ї у формуванні емоційно-почуттєвої сфери підлітків, з акцентом на правові аспекти впливу на емоційний розвиток дітей та механізми захисту їхніх прав. Сім'я є основним середовищем для емоційного та психологічного розвитку підлітків, і вплив родини на дитину в цей період є надзвичайно значущим. У підлітковому віці формуються не лише соціальні, але й внутрішньо-особистісні зв'язки, що прямо впливає на психоемоційну стабільність та психічне здоров'я.

У статті розглядається, як правова система України визначає відповідальність батьків за створення здорового емоційного клімату в родині, а також захист прав підлітків на належне емоційне виховання. Підкреслюється значення правових механізмів, що сприяють захисту дітей від психоемоційного насильства, нехтування їхніми емоційними потребами та іншими порушеннями в сімейних відносинах. Особлива увага в статті приділяється таким правовим інструментам, як законодавство про захист прав дитини, законодавство щодо психологічного насильства, а також механізмам адміністративного та кримінального захисту дітей. Аналізуються правові норми, які регулюють поведінку батьків та інших членів родини щодо емоційного та психологічного виховання підлітків, а також заходи, які можуть бути застосовані до тих, хто порушує права дітей у цьому аспекті. Також розглядається взаємодія між сім'єю та державними органами у забезпеченні прав підлітків, зокрема через участь органів опіки та піклування, освітніх установ та психологічних служб, у вирішенні питань, пов'язаних з емоційним благополуччям дітей.

У статті окреслюються перспективи розвитку правового регулювання в сфері захисту емоційно-почуттєвої сфери підлітків, зокрема необхідність вдосконалення законодавства щодо психологічної допомоги дітям та підтримки сімей у складних ситуаціях, а також роль державних структур у забезпеченні стабільного емоційного розвитку дітей підліткового віку.

Ключові слова: сім'я, емоційно-почуттєва сфера, підлітки, правові аспекти, захист прав дитини, емоційне виховання, психологічне насильство, правова відповідальність батьків.

Abstract: The article explores the role of family in shaping the emotional and affective sphere of adolescents, with a focus on legal aspects of influencing emotional development and mechanisms for protecting children's rights. The family serves as the primary environment for the emotional and psychological development of adolescents, and its influence during this period is particularly significant. During adolescence, not only are social connections formed, but also intra-personal ones, which directly affect emotional stability and mental health.

The article discusses how Ukraine's legal system holds parents accountable for creating a healthy emotional climate within the family and for ensuring the emotional well-being of adolescents. The significance of legal mechanisms that protect children from emotional abuse, neglect of their emotional needs, and other violations in family relationships is emphasized. Particular attention is

given to legal tools such as child rights protection legislation, laws concerning psychological abuse, as well as mechanisms for administrative and criminal protection of children.

The article analyzes legal norms regulating the behavior of parents and other family members regarding the emotional and psychological upbringing of adolescents, as well as the measures that may be taken against those who violate children's rights in this regard. It also examines the interaction between the family and state institutions in ensuring adolescents' rights, particularly through the involvement of guardianship and custody bodies, educational institutions, and psychological services in addressing issues related to emotional well-being.

The article outlines the prospects for the development of legal regulation in the protection of adolescents' emotional and affective sphere, particularly the need for improvements in legislation on psychological assistance to children and family support in difficult situations, as well as the role of state structures in ensuring the stable emotional development of adolescents.

Keywords: family, emotional and affective sphere, adolescents, legal aspects, children's rights protection, emotional upbringing, psychological abuse, legal responsibility of parents.

Постановка проблеми. Підлітковий вік є критичним етапом у житті кожної людини, коли формуються основи емоційно-психологічної стабільності та соціальної адаптації. Відповідно, роль сім'ї в цей період є надзвичайно важливою, оскільки саме в родині дитина отримує основні емоційні переживання, взаємодію з близькими людьми, формує ставлення до соціуму і суспільних норм. У той же час, неповноцінна або негативна емоційна атмосфера в сім'ї може спричинити проблеми психоемоційного розвитку підлітка, що, в свою чергу, може вплинути на його подальшу поведінку та взаємодію з іншими людьми. Згідно з міжнародними та національними стандартами, кожна дитина має право на належне емоційне та психологічне виховання, і в цьому контексті важливою є правова роль держави у захисті прав дитини, зокрема щодо її емоційного благополуччя.

Метою дослідження є аналіз правових аспектів взаємодії сім'ї та підлітка в контексті формування емоційно-почуттєвої сфери, а також вивчення механізмів захисту прав дитини від психологічного насильства та інших порушень у родинних відносинах. У рамках дослідження будуть розглянуті існуючі правові норми щодо емоційного виховання дітей, а також роль держави в захисті прав підлітків на належні умови для емоційного та психологічного розвитку.

Стан дослідження. Проблема впливу сім'ї на емоційно-почуттєву сферу підлітків та правового захисту прав дітей є предметом досліджень у багатьох наукових галузях, зокрема в психології, педагогіці та праві. У правовій науці проблема захисту прав дітей на належне емоційне виховання, захист від психологічного насильства та наслідків психологічного нездоров'я активно досліджується в контексті сімейного права, прав людини та правового захисту дітей. Серед науковців, які займалися дослідженням цього питання, варто відзначити: І. Сушко, яка в своїй роботі «Правові основи захисту прав дитини в Україні» (2016) аналізує правові механізми захисту прав дітей на емоційне благополуччя та обґрунтовує необхідність удосконалення законодавства у сфері сімейного права, особливо щодо захисту від психологічного насильства в родині; О. Ромашенко, авторка статті «Сім'я як соціальний інститут і його вплив на розвиток емоційно-психологічної сфери дітей» (2017), у якій розглядає значення сім'ї для формування емоційної стабільності підлітків, а також ефективність наявних правових інструментів, які сприяють захисту прав дітей; Левківський Б. досліджувала способи захисту прав та інтересів дитини від зловживання батьківськими правами; Т. Хохлова в своїй роботі «Емоційне виховання дітей та відповідальність батьків у правовому контексті» (2019) наголошує на важливості правового підходу до забезпечення емоційного розвитку підлітків та визначає роль держави у забезпеченні стабільного емоційного стану дітей.

Однак, незважаючи на значну кількість досліджень, проблема повного правового регулювання емоційного виховання дітей та ефективних механізмів контролю за виконанням

норм правового захисту вимагає подальшого розвитку в контексті реформування сімейного та адміністративного права.

Виклад основного матеріалу. Частиною 2 ст.51 Конституції України встановлено, що «сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою». Ця норма є однією з основоположних у правовому регулюванні сімейних відносин в Україні та містить важливі принципи щодо захисту прав особистості, зокрема дітей, матерів та батьків. Сім'я є базовою соціальною одиницею суспільства, тому її охорона в Конституції України є важливою для забезпечення стабільності соціальних відносин. Конституція визнає сім'ю не тільки як інститут, а й як осередок, в якому забезпечується природне виховання, психологічний розвиток дітей і формування моральних цінностей. Охорона сім'ї з боку держави вказує на її важливу роль у соціальній стабільності та захисті прав людини. Дитинство є особливою категорією, що вимагає спеціального правового захисту, оскільки діти перебувають у процесі формування своїх фізичних, психологічних та соціальних якостей. Стаття 51 Конституції закріплює принцип охорони дитинства, що має на увазі створення безпечних умов для розвитку дітей, забезпечення їхніх прав на життя, здоров'я, освіту, захист від насильства та експлуатації. Держава повинна забезпечувати всі необхідні умови для фізичного та психологічного розвитку дітей, що включає і правову охорону прав дітей. Цей аспект гарантує не тільки підтримку жінок і чоловіків у виконанні їхніх батьківських обов'язків, а й захист прав матері і батька на всіх етапах батьківства, починаючи від вагітності до досягнення повноліття дитини. В Україні існує низка законодавчих актів, що регулюють права матерів і батьків, зокрема щодо відпусток по догляду за дитиною, соціальних виплат, медичної допомоги та інше.

Ст. 52 Конституції України встановлено, що «діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей» [1].

Вважаю, що дана норма охоплює кілька ключових аспектів, які важливі для розуміння ролі сім'ї у емоційному розвитку підлітків:

1. Рівність дітей у правах незалежно від походження чи статусу народження. Словосполучення «діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним» підкреслює принцип рівності всіх дітей, що є основою для формування емоційно-психологічного здоров'я. Важливо, що цей принцип охоплює не лише юридичні права, а й забезпечує рівні можливості для розвитку дітей в емоційному та соціальному аспектах, незалежно від того, в яких умовах вони народились. Призначення рівних прав для всіх дітей дозволяє уникнути соціальних стигм, що часто негативно впливають на емоційний розвиток підлітків, і гарантує їм право на здорове емоційне виховання в сім'ї, незалежно від сімейного статусу. В той же час, Згідно з положеннями Закону України «Про охорону дитинства», основними принципами, на яких базується система охорони дитинства, є рівність прав усіх дітей, незалежно від їхнього походження, національності, соціального статусу, сімейного становища чи місця проживання. Це означає, що кожна дитина, незалежно від того, чи є вона народженою в шлюбі чи поза ним, має право на рівні можливості для розвитку, виховання, навчання, здоров'я та соціального захисту [2].

У ст. 3 Закону України «Про охорону дитинства» зазначено, що всі діти, без винятку, мають право на захист своїх прав, зокрема права на рівність, гідність та безпеку. Закон визначає, що державні органи, місцеве самоврядування, а також інші організації мають вживати заходів для забезпечення рівності прав дітей і створення умов для їхнього всебічного розвитку. Згідно з ст. 4 Закону «Про охорону дитинства», сім'я є основним осередком, де дитина має отримати належний емоційний, фізичний та соціальний розвиток. Закон визначає, що батьки, незалежно від того, чи перебувають вони в шлюбі, несуть рівну відповідальність за забезпечення прав дитини, у тому числі права на емоційне та психологічне виховання.

Принцип рівності прав дітей також охоплює ситуації, коли дитина перебуває в умовах, де батьки не можуть або не виконують свої обов'язки, наприклад, у випадку розлучення батьків або відсутності одного з батьків. Державні органи мають право втручатися у такі ситуації для забезпечення рівних прав дітей, надаючи підтримку та захист у вигляді опіки, піклування чи навіть усиновлення. Всі діти, незалежно від свого статусу народження, мають право на соціальний захист, що також закріплюється в **Законі України «Про охорону дитинства»**. Важливо, що законодавство України забезпечує рівність можливостей для дітей у доступі до соціальних, медичних і освітніх послуг, що є важливим для розвитку їхніх емоційних і соціальних здібностей.

2. *Заборона насильства та експлуатації дітей.* Закріплення принципу заборони насильства над дитиною та її експлуатації є важливим механізмом для захисту емоційного благополуччя дітей. Будь-які форми насильства, включаючи емоційне, психологічне, фізичне насильство, а також експлуатацію дітей, які можуть виникати в сімейних умовах, порушують основні права дитини та шкодять її емоційному розвитку. Законодавство України передбачає суворі покарання для осіб, що вчиняють насильство або експлуатацію дітей, що сприяє створенню безпечного середовища для їхнього росту та розвитку. Окрім того, це є важливим правовим інструментом для формування суспільства, яке забезпечує право кожної дитини на емоційну безпеку.

У Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» № 2229-VIII від 07 грудня 2017 року визначено низку положень, що прямо стосуються заборони насильства та експлуатації дітей, зокрема. У ст. 1 включено визначення терміна «домашнє насильство», зокрема як дії (або бездіяльність) кривдника, спрямовані проти члена сім'ї, у тому числі **дитини**, що створюють загрозу її життю, здоров'ю, правам та інтересам. У ст. 22 зазначено, що дитина, яка зазнала домашнього насильства, має право на захист, надання допомоги, конфіденційність, можливість звернення за підтримкою, а також повідомлення до відповідних служб. Закон передбачає обов'язок органів державної влади, місцевого самоврядування, служб у справах дітей, правоохоронних органів та інших суб'єктів здійснювати заходи з **виявлення, запобігання та припинення випадків домашнього насильства щодо дітей**, а також надання їм відповідної допомоги (ст. 9, ст. 10). Забороняється застосування будь-яких звичаїв, традицій або релігійних переконань як виправдання домашнього насильства, у тому числі над дітьми. Закон визначає, що всі форми домашнього насильства - фізичні, психологічні, економічні, сексуальні - можуть бути спрямовані проти дитини як члена сім'ї і мають бути припинені, а постраждалі діти мають право на спеціалізовану допомогу. Таким чином, зазначений закон встановлює правову заборону насильства і експлуатації дітей у сімейному середовищі, закладає механізми захисту прав дитини та обов'язки держави і суб'єктів влади щодо попередження таких випадків [5]. Нажаль, кількісна статистика свідчить про збільшення випадків насильства щодо дітей-підлітків. Так, у 2022 році кількість дітей, які постраждали від сексуального насильства, становила трохи більше 500 осіб. У 2023 році ця кількість перевищила 800 дітей. За 9 місяців 2024 року показник уже досяг рівня показника всього 2022 року (тобто понад 500 дітей) до завершення року. За 2024 рік за 11 місяців було відкрито 2 777 кримінальних проваджень про домашнє насильство (серед них і проти дітей) - це на ~5 % більше ніж у 2023 році. За весь 2023 рік зареєстровано 291 428 звернень про випадки домашнього насильства [4].

3. *Державна підтримка дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.* У разі, коли дитина не може отримати належне емоційне виховання у родині, держава бере на себе відповідальність за її виховання та підтримку. Державні органи, зокрема служби опіки та піклування, повинні забезпечити підліткам з таких категорій належні умови для емоційного розвитку, психологічної підтримки та стабільності. Формування та підтримка благополуччя дітей-сиріт є важливим аспектом державної політики, що також включає роботу з психологами, соціальними працівниками та іншими фахівцями, щоб компенсувати брак батьківської уваги та підтримки. Важливим є створення умов для емоційного та

психологічного відновлення таких дітей через інтеграцію в родини (усиновлення, патронатні сім'ї) чи через спеціалізовані дитячі установи. В 2024 році було схвалено Стратегію забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024-2028 роки та затвердження операційного плану заходів на 2024-2026 роки з її реалізації [3].

Стратегія підкреслює, що сім'я як середовище розвитку дитини відіграє ключову роль у формуванні особистості дитини та є місцем, в якому дитина зростає, отримує догляд та виховання. Визначено, що право дитини на зростання в сімейному оточенні (а не в інституційних установах) - це пріоритет державної політики, що має важливе значення зокрема для емоційно-почуттєвого розвитку дітей. Серед принципів Стратегії зазначено: пріоритетність виховання в сім'ї як найкращому середовищі для повного та гармонійного розвитку дитини; забезпечення рівності прав та можливостей усіх дітей незалежно від віку, соціального становища, стану здоров'я, місця проживання; системність та безперервність підтримки сімей із дітьми та формування засад відповідального батьківства [3].

У розділі «Опис проблем» зазначено, що інституційний догляд (заклади без сім'ї) створює ризики для психоемоційного розвитку дитини, зокрема: соціальна ізоляція, однаковий режим без індивідуального підходу, що негативно впливає на розвиток підлітка. Стратегічна ціль 1: «Підвищення спроможності сімей з дітьми здійснювати догляд і виховання дітей, забезпечувати безпечне та сприятливе для розвитку середовище». Це прямо стосується створення таких умов, де сім'я сприятиме емоційному благополуччю дитини. Стратегічна ціль 2: «Зростання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування ... у сімейному оточенні». Це положення передбачає, що навіть підлітки, які раніше були в закладах, мають бути під опікою сімейного середовища, що важливо для їх емоційного розвитку [3].

Стратегія передбачає перегляд законодавства центральними органами виконавчої влади для реалізації положень щодо підтримки сімей і розвитку сімейних форм виховання. Для підлітків-дітей зі складними життєвими обставинами (з інвалідністю, переміщених, з інституціонального догляду) документ передбачає створення рівних умов та доступу до соціальних, освітніх, психологічних послуг у сімейному середовищі, що прямо впливає на їх емоційно-почуттєву сферу. Механізми захисту включають міжвідомчу взаємодію у інтересах дитини: центральні та місцеві органи, громадські організації залучені до реалізації Стратегії, що передбачає координацію заходів з підтримки сімей, раннього втручання, психологічної реабілітації.

Отже, Стратегія визнає сім'ю як фундаментальне середовище для розвитку дитини і закладає правові рамки для того, щоб підлітки мали умови не лише фізичного, але й емоційно-почуттєвого благополуччя в родині. Через правове закріплення права на зростання в сімейному оточенні, забезпечення рівності та доступу до підтримки, документ створює основу для захисту прав дітей і розвитку їхньої емоційної сфери. Реалізація таких заходів має позитивно вплинути на емоційне здоров'я підлітків, їх здатність до самореалізації та інтеграції в суспільство.

4. *Заохочення благодійності щодо дітей.* Держава активно підтримує та заохочує благодійну діяльність щодо дітей, що є важливим елементом системи емоційної підтримки дітей, які опинилися у скрутних життєвих обставинах. Благодійні організації можуть виконувати функцію допомоги в емоційному вихованні, надаючи психологічну підтримку, матеріальну допомогу або створюючи проекти, що сприяють емоційному розвитку дітей. Цей аспект відображає важливість громадської солідарності та активної участі різних суспільних груп у підтримці дітей, які потребують додаткової допомоги для забезпечення їхнього емоційного та психічного благополуччя.

5. *Захист прав дитини на належне емоційне виховання в родині.* Основою емоційного розвитку дітей є родина, яка повинна створювати здорове емоційне середовище для їхнього зростання. Конституційна норма передбачає, що державні органи повинні сприяти та контролювати забезпечення умов для нормального емоційного розвитку дітей у сім'ї. Це включає попередження ситуацій, коли діти можуть стати жертвами емоційного насильства,

нехтування їхніми емоційними потребами або відсутності належної батьківської уваги. Таким чином, сім'я, як основний інститут емоційного виховання, повинна підтримуватися на рівні державної політики та відповідного правового регулювання.

Таким чином, держава відіграє ключову роль у забезпеченні належних умов для емоційного розвитку підлітків, через наступні механізми:

по-перше, забезпечення ефективного правового захисту. Держава забезпечує виконання правових норм щодо захисту від насильства в сім'ї, а також надає механізми для звернення дітей і їхніх батьків до органів захисту прав дітей, психологічних служб та правоохоронних органів;

по-друге, підтримка сімей через соціальні програми. В Україні існують соціальні програми, що сприяють зміцненню сімейних цінностей, підвищенню рівня емоційного виховання дітей у родині, зокрема через фінансову підтримку сімей та надання їм доступу до послуг психологічної підтримки;

по-третє, освітні та просвітницькі заходи. Важливою складовою є освітня діяльність, яка передбачає навчання дітей та батьків щодо емоційного виховання, психологічної допомоги, вирішення конфліктів у сім'ї та міжособистісних відносин. Наприклад, в школах організовуються тренінги та психологічні заняття, які сприяють розвитку емоційної стійкості підлітків;

по-четверте, психологічна підтримка і консультації. Держава має забезпечити доступ до державних психологічних служб для дітей, що перебувають у складних емоційних чи психологічних умовах, у тому числі через консультації та психотерапевтичну допомогу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України, 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про охорону дитинства: Закон України 26 квітня 2001 року № 2402-III. Відомості Верховної Ради України, 2001. № 30. Ст.142.
3. Про схвалення Стратегії забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024-2028 роки та затвердження операційного плану заходів на 2024-2026 роки з її реалізації: затв. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2024 р. № 1201-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-2024-%D1%80#Text>
4. За час великої війни в Україні зросла кількість випадків сексуального та домашнього насильства, особливо проти дітей. https://hromadske.radio/news/2024/11/11/za-chas-velykoi-viyny-v-ukraini-zroslo-kilkist-vypadkiv-seksualnoho-ta-domashnoho-nasylstva-osoblyvo-proty-ditey?utm_source=chatgpt.com
5. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. Відомості Верховної Ради, 2018. № 5. Ст.35.

УДК: 347,6

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-166-169><https://orcid.org/0000-0001-8529-8181>**Мусієнко Володимир Володимирович**

Кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного та кримінального права
Навчально-наукового інституту управління,
технологій та правових наук
Національного транспортного університету
дійсний член транспортної академії України

МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ СІМЕЙНОГО ПРАВА В СИСТЕМІ ПРИВАТНО-ПРАВОВИХ НАУК

Анотація Розвиток та функціонування сучасного українського громадянського суспільства нерозривно пов'язане з удосконаленням українського законодавства та розвитком юридичних наук, зокрема системи наук приватного права. З прийняттям Верховною радою України Цивільного та Сімейного кодексів, в законодавстві з'явилися чисельні новели, складні юридичні конструкції, які потребують подальшого вивчення та осмислення, напрацювання наукових підходів щодо застосування нових нормативно-правових актів в судовій та право застосов чи практиці. Про значення законодавчого регулювання сімейних відносин свідчить той факт, що в Сімейному кодексі України закладено правові принципи і основи регулювання сімейних відносин, які відповідають конституційним положенням загальним напрямком державної сімейної політики, метою якої є забезпечення умов для всебічного розвитку сім'ї, покращення її добробуту та підвищення ролі сім'ї, як основи суспільства.

Враховуючи стрімкий розвиток доктрини приватного права, слід обумовити, що сімейне право посідає особливе місце в системі приватно правових наук, перебуваючи на стику цивільного права, трудового права та міжнародного приватного права, але при цьому має свою специфіку та особливості, які відображаються в першу чергу в суб'єктного-об'єктному складі та змісті правовідносин. Тому, слід окреслити, що сімейне право самостійна галузь права, яка регулює особисті немайнові та майнові відносини, що виникають між подружжям та дітьми усиновлювачими та усиновителями. опікунами та підопічними, іншими членами сім'ї.[1]

Ключові слова: Сімейне право., Сімейні правовідносини, приватне право, подружжя, сім'я, сімейний кодекс, законодавство України.

Annotation. The development and functioning of modern Ukrainian civil society are inextricably linked to the improvement of Ukrainian legislation and the development of legal sciences, in particular the system of private law sciences. With the adoption by the Verkhovna Rada of Ukraine of the Civil Code and the Family Code, numerous legislative novelties and complex legal constructions have emerged, which require further study, comprehension, and the development of scientific approaches to the application of new regulatory legal acts in judicial and law enforcement practice.

The significance of legislative regulation of family relations is evidenced by the fact that the Family Code of Ukraine establishes legal principles and the foundations for regulating family relations that correspond to constitutional provisions and the general direction of state family policy. The purpose of this policy is to ensure conditions for the comprehensive development of the family, improve its welfare, and enhance the role of the family as the fundamental unit of society.

Considering the rapid development of private law doctrine, it should be noted that family law occupies a special place within the system of private law sciences. It exists at the intersection of civil

law, labor law, and private international law, while at the same time possessing its own specific features and characteristics. These are primarily reflected in the subject-object composition and the content of legal relations. Therefore, family law should be defined as an independent branch of law that regulates personal non-property and property relations arising between spouses and children, adoptees and adoptive parents, guardians and wards, as well as other family members.

Keywords: *family law, family legal relations, private law, spouses, family, Family Code, legislation of Ukraine.*

Актуальність теми. Актуальність даної проблематики окреслена в самій назві дослідження. Основуючись на правовій природі шлюбну сімейних відносин, визначаючи їх особливості, акцентуючи конвергенцію сімейного права з іншими науками приватного права, виникає необхідність чіткого обумовлення його місця в системі права. Тому, базуючись на Концепції сімейне право — самостійна галузь права враховуючи доктрину рекордифікації речового права, та євроінтеграцію законодавство України, здійснюється сучасний підхід щодо дослідження даної проблематики.

Мета та завдання. Дана наукова стаття присвячена визначенню бачення сутності сімейного права, як окремої галузі права в системі приватно правових наук тому метою є обумовлення та обґрунтування його правової природи, а також визначенні місця серед галузей права і окреслення значення та впливу на відносини в суспільстві за допомогою норм.

Висвітлення сімейного права України, як окремої галузі в системі права має комплексний характер що підкреслює необхідність визначення всіх категорій та інституцій, починаючи з історико правових аспектів виникнення та становлення, а також удосконалення нормативної бази, яка регулює шлюбну сімейні правовідносини в умовах європейської інтеграції України.

Стан дослідження. До даної проблематики привертати увагу вчені цивілістики свого часу, починаючи з періоду в Литовської та Польського князівства, гетьманської держави, зокрема аспекти шлюбного сімейних відносин мали місце і в Конституції Пилипа Орлика. Крім цього, в часи незалежної Української держави дослідження сімейних правовідносин Здійснювали такі вчені науковці як Г.Н. Матвеев, Я.М. Шевченко, І.М. Кучеренко, О.В. Дзера, І.О. Дзера та інші. В даному контексті слід зауважити, що досліджувались лише окремі інституції що вносило вагомий внесок в галузь цивільного та сімейного права. Але на сучасному етапі розвитку юридичної науки і, зокрема приватного правових наук, дані аспекти є необхідність розглядати в комплексі, починаючи з теоретичних положень з врахуванням вже внесених доробок, сучасного рівня розвитку правовідносин у суспільстві та рівні розвитку законодавства.

Постановка проблеми. Одним із природних прав людини є право на сім'ю. Сім'я була і залишається первинним та основним осередком суспільства, як соціально утворення є найважливішим елементом його розвитку. Ідеологія пріоритету сім'ї, її цінність для особи і суспільства закріплена в багатьох актах законодавства, до яких також слід віднести: “Загальну декларацію прав людини”, Конвенцію “Про захист прав людини і основоположних свобод”, Конституції України, Сімейний кодекс України. Основним положенням яке зазначено в даних актах законодавства та об'єднуючим аспектом є зміцнення і захист інституту сім'ї з боку держави, втілення національної сімейної політики щодо охорони суб'єктивних прав членів сім'ї зокрема, подружжя.

Виклад основного матеріалу. Окреслючи сімейне право, як самостійну галузь, як правову науку, які властиві вище зазначені категорії, і разом з цим характеризується власним предметом та методом правового регулювання. Правовідносини які регулюються даною галуззю мають суттєво відрізнятися від усіх інших відносин, а метод, за допомогою якого здійснюється їх регулювання — являють собою унікальну композицію засобів та прийомів правового впливу. В основі концепції сімейне право — самостійна галузь права, і особливо це актуально щодо системи приватного права, становлять наступні положення:

- майнові відносини в сім'ї відіграють порівняно з особистими немайновими відносинами другорядним та обумовлюючу роль;
- Відносини в сім'ї потребують єдиною для всіх суб'єктів державної регламентації;
- Правове регулювання сімейних відносин та їх захист здійснюється за допомогою чітких імперативних норм, Що обумовлює їх особливий Інтерес щодо держави;
- Державні органи влади та громадські організації мають широко залучатися до вирішення внутрішню сімейних конфліктів і контролю за поведінкою особи сім'ї, що визначає сімейне життя ніяк сферу автономії та приватного існування особи;
- Виховання дітей в сім'ї може бути успішно заміщенню більш ефективних громадським вихованням.

Основним аргументом вище зазначеної концепції сімейне право — це самостійна галузь права є те що риса методу правового регулювання шлюбну сімейних відносин обумовлюється рівністю сторін. Тому, сімейні відносини виникають та існують на «горизонтальному рівні», і вони ніколи не наберуть форми «вертикальних» відносин. Виходячи з цієї позиції є необхідність на даний момент роздільної кодифікації цивільних та сімейних правових норм. Причина розходження законодавчого нормування сімейних та цивільних відносин знаходяться у витоках цього розходження, тобто в часі прийняття первинних нормативних актів, які регулювали сімейні відносини.

В сутності сучасного бачення сімейного права як самостійної галузі в системі права закладено відновлення інтересу до проблем шлюбну сімейних правовідносин. Це пов'язано з величезними соціально-економічними змінами нового часу і переосмислення багатьох теоретичних стереотипів. Зокрема з формуванню прийнято та застосовано в системі права поділу на приватне та публічне, що відповідає Євроінтеграційному вектору розвитку України в цілому та системи права зокрема. Здійснення поділу права на приватне та публічне висвітлює те спільне, що порівнює галузі права, об'єднує їх в єдину групу. У зв'язку з цим цивільне, сімейне та трудове право, як галузі що базується на єдиному позитивному методі правового регулювання та рівності сторін, належить до галузей приватного права.

На основі вище зазначених теоретичних аспектів та посиляючись на твердження видатних вчених цивілістів слід окреслити, а також конкретизувати місце сімейного права серед приватно правових наук.

1. **Визначення сімейного права як самостійної галузі.** Було доведено, що з історичної, суспільної та правової точки зору, сімейне право пройшло Шлях виникнення та становлення разом з цивільним правом, але на сучасному етапі розвитку отримала статус самостійної галузі, і це підтверджується особливим предметом та методом правового регулювання. Це підтверджено висловлюваннями відомого вченого цивіліста Г.К. Матвеева, який Обґрунтовував сімейне право, як окрему самостійну галузь права предметом якої є особисті немайнові права та пов'язані з ними майнові права, які впливають із шлюб та приналежності до сім'ї [2]. Я. М Шевченко, Характеризуючи самостійність сімейного права, зазначала що її самостійність ґрунтується на об'єктивному ході розвитку суспільства. Розвиток самої галузі права передбачає достатність нормативного матеріалу, його численності наявності структури що об'єднує галузь права, яка швидко розвивається.[3]

2. **Конвергенція з цивільним правом.** Як вище зазначено За загальною класифікацією сімейне право, відноситься до приватно правових наук, як і цивільне, регулює майнові та особисті немайнові правовідносини, основуючись на юридичні рівності, вільному волевиявлення, майнові самостійності сторін.[4] Але при цьому суб'єктами є подружжя, батьки, діти, усиновлювати та усиновленні, опікуни, піклувальники, підопічні, родичі різного ступеня спорідненості у змісті відносин між якими присутній особистий Не майновий та майновий компоненти — а це вказує на особливий статус суб'єкта.

3. **Специфічний предмет регулювання.** Сімейне право регулює унікальні правовідносини, які в 1-у чергу особисті немайнові. Зокрема, реєстрація народження, надання

та зміна прізвища, встановлення походження дитини, встановлення батьківства та материнства, усиновлення. І все це відбувається на основі юридичного факту-шлюбу, Тобто в подружніх відносинах, сім'ї. Тому, професор З.В. Ромовська Підкреслювала, що сімейне право можна лаконічно визначити, як систему соціальних регуляторів сімейних відносин, оскільки право це не лише закону. Сім'я — це особлива група людей, її основою є своєрідні емоційно чуттєві характеристики які можуть їх приваблювати та об'єднувати. [5]

4. **Особливий метод правового регулювання.** Шлюбну сімейних та цивільних правовідносин ах застосовується Дис позитивний імперативний методи правового регулювання. Але з огляду на те, що сімейному праві немайнові відносини є вихідними особистих немайнових відносин, Тому до юридичних фактів немайнового характеру застосовується тільки імперативні норми. Це стосується перш за все реєстрації дитини, шлюбу, надання імені, прізвище, зміна прізвища, встановлення походження дитини, встановлення батьківства та материнства, питання утримання дітей та непрацездатних та інші. Крім цього не слід оминати увагою морально-психологічні аспекти, які ґрунтуються на коханні, дружбі, повазі, І регулювання даних відносин відбувається відповідно до соціальних норм.

Як висновок, слід окреслити значення сімейного права, як науки, що визначається наступними положеннями:

1. Сімейні правовідносини є досить важливими щодо суспільства, тому норми сімейного права досліджує правову природу шлюбу, розвиток шлюбно сімейних відносин, Що відбуваються в суспільстві, а також впливати на формування державної сімейної політики.

2. Наука сімейного права сприяє розробці доктрини та удосконалення законодавства, що формує теоретичну базу задля створення та модернізації законодавства, усунення правових прогалин, а також впливає на розробку науково обґрунтованих положень та концепцій.

3. Здійснюючи вирішення практичних проблем, наукові дослідження допомагають у право застосов чи діяльності, аналізують судову практику та вирішують складні питання, пов'язані з сімейними спорами.

4. Застосовуючи комплексний підхід, сімейне право, як наука вивчає норми не лише юридичного, ай соціального, психологічного та етичного характеру.

5. Наука сімейного права сприяє формуванню правової свідомості через вивчення навчальної дисципліни, підвищує правову культуру громадян щодо їх прав та обов'язків у сімейних відносинах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Науково-практичний коментар.Сімейний кодекс України./за. заг. ред. Г.В. Бондар, О.В. Дзера. Київ: Інтер. 2020. С.5.
2. Заїка. Ю.О Українське цивільне право: Навчальний посібник. Київ: 2015. С.312.
3. Заїка. Ю.О Українське цивільне право: Навчальний посібник. Київ: 2015. С.312.
4. Цтвільний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями на 28 вересня 2025 року. Офіційний текст. Київ: Алерта. 2025. С.5.
5. Сімейне право України: підручник / За ред. С.Б. Булеци, В.Г. Фазикоша.— Київ: Знання, 2015. С.375.

УДК 347.232:351.88

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-170-174><https://orcid.org/0000-0002-4655-2869>**Озель Віталіна Іванівна,**

кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри теорії та публічного права,
Навчально-наукового інституту управління, технологій
та правових наук,
Національного транспортного університету,
м. Київ, Україна.

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ОЦІНКИ МАЙНА ЯК КЛЮЧОВИЙ МЕХАНІЗМ ГАРАНТУВАННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. У статті досліджено роль міжнародних стандартів оцінки у зміцненні економічної безпеки держави в умовах післявоєнного відновлення та інтеграції до глобального економічного простору. Підкреслено, що Міжнародні стандарти оцінки (МСО) забезпечують єдині підходи до визначення вартості активів, формують прозорість та передбачуваність ринкових процесів, що є ключовими передумовами залучення іноземних інвестицій. Застосування МСО створює достовірну основу для оцінювання майна, інфраструктурних об'єктів і збитків, що особливо важливо для країн, які відновлюються після масштабних руйнувань. Розкрито, що застосування міжнародних стандартів створює єдину методологічну основу, зміцнює довіру до результатів оцінки, полегшує залучення міжнародних компенсаційних фондів і сприяє розвитку іноземного інвестування. У роботі проаналізовано відповідність Національного стандарту № 1 міжнародним вимогам, окреслено його обмеження та потребу в поглибленій адаптації, зокрема щодо оцінки втрат від воєнних пошкоджень.

Окрему увагу приділено Європейським стандартам оцінки (EVS), які уточнюють вимоги, пов'язані з імплементацією права ЄС, та сприяють гармонізації оцінювальної діяльності в рамках єдиного європейського ринку. Доведено, що адаптація національної системи оцінки до МСО та EVS підвищує довіру інвесторів, зміцнює інституційну спроможність держави й сприяє формуванню стійкої моделі економічної безпеки. Водночас зазначено, що ефективність цих процесів залежить від готовності державних інституцій, професійної спільноти та ринку до реформування правових і процедурних механізмів. Зроблено висновок, що стратегічна інтеграція міжнародних стандартів оцінки є важливим інструментом модернізації економіки, посилення її конкурентоспроможності та забезпечення стабільного розвитку.

Ключові слова: імплементація, євроінтеграція, прозорість ринку, міжнародні стандарти, організаційно-правові засади, законодавство, впровадження, оцінка майна, майнові права, захист прав, економічна безпека, контроль та нагляд.

Annotation. The article examines the role of international valuation standards in strengthening the economic security of the state in the context of post-war recovery and integration into the global economic space. It is emphasised that International Valuation Standards (IVS) provide uniform approaches to determining the value of assets and ensure the transparency and predictability of market processes, which are key prerequisites for attracting foreign investment. The application of ISV creates a reliable basis for the valuation of property, infrastructure facilities and losses, which is particularly important for countries recovering from large-scale destruction. The article reveals that the application of international standards creates a uniform methodological basis, strengthens confidence in the results of valuation, facilitates the attraction of international compensation funds, and promotes the development of foreign investment. The paper analyses the compliance of National

Standard No. 1 with international requirements, outlines its limitations and the need for further adaptation, in particular with regard to the assessment of losses from war damage.

Particular attention is paid to the European Valuation Standards (EVS), which clarify the requirements related to the implementation of EU law and contribute to the harmonisation of valuation activities within the single European market. It has been proven that adapting the national valuation system to the IVS and EVS increases investor confidence, strengthens the institutional capacity of the state, and contributes to the formation of a sustainable model of economic security. At the same time, it is noted that the effectiveness of these processes depends on the readiness of state institutions, the professional community, and the market to reform legal and procedural mechanisms. It is concluded that the strategic integration of international valuation standards is an important tool for modernising the economy, strengthening its competitiveness and ensuring sustainable development.

Key words: *implementation, European integration, market transparency, international standards, organisational and legal framework, legislation, introduction, property valuation, property rights, protection of rights, economic security, control and supervision.*

Постановка проблеми. Значущість імплементації міжнародних стандартів у сфері майна та майнових прав обумовлена певними чинниками, особливо в умовах євроінтеграції. Україна є державою-кандидатом до вступу в ЄС, а тому має адаптувати законодавство до європейських стандартів, зокрема у сферах захисту та гарантування конституційного права власності, здійснення оціночної діяльності майна та майнових збитків, які тісно пов'язані між собою. Використання міжнародних стандартів забезпечує більш прозоре та стабільне правове поле і має велике значення для населення України особливо в умовах міжнародного збройного конфлікту.

У контексті сучасної політичної ситуації, а саме збройної агресії росії проти України питання оцінки майна набуває додаткової актуальності. Зруйнована інфраструктура держави, а також повна втрата майна цивільними особами та бізнесом вимагають створення ефективних механізмів оцінки збитків, які відповідали б міжнародним стандартам. Особливо гостро постає потреба в оцінці збитків для залучення міжнародних компенсаційних фондів, що вимагає повної гармонізації з Міжнародними стандартами оцінки майна і майнових прав (англ. *International Valuation Standards* (далі – IVS)).

Імплементація сприяє покращенню правового захисту власників майна при обчисленні вартості, в судових спорах, втраті або ушкодженні майна тощо. Відповідно це й збільшує інвестиційну привабливість та ефективність, а також зважаючи на прозорість, захист та впровадження міжнародних стандартів відбувається полегшення участі іноземних інвесторів в ринку.

Певну проблематику процесу імплементації становить питання нестабільності законодавства, велика кількість норм впроваджується вибірково або суперечливо, що сповільнює процеси уніфікації, стандартизації та адаптації законодавчої бази. Крім того, процес імплементації ускладнюється застарілими методиками оцінки, недостатньою кваліфікацією оцінювачів, а також корупційними ризиками, пов'язаними з відсутністю прозорої системи верифікації звітів про оцінку.

Мета дослідження. Метою дослідження є аналіз впроваджених міжнародних стандартів в законодавство України, їх впливу на прозорість ринку, захист прав власності та оцінки збитків у контексті сучасної політичної ситуації, а також розробка рекомендацій щодо гармонізації національної нормативної бази з міжнародними стандартами для забезпечення євроінтеграційних процесів.

Стан опрацювання проблематики. Аналізу впровадження в Україні міжнародних стандартів оцінки майна останнім часом приділяється велика увага як уколах науковців, так і практиків, у сфері права та економіки. Публікації останніх років, таких авторів, як: Домбровська А., Дунас Н., Дяченко О., Жихарева В., Килимник І., Корецька О., Луценко Д., Максимов С., Маркус Я., Поздняков Ю., Предместніков О., Шаповал Т., - точно розкривають

певні аспекти імплементації. Водночас питання імплементації міжнародних стандартів оцінки майна активно досліджується, зокрема, у звітах Фонду державного майна України. Міжнародні автори, такі як Дж. Едж, голова Міжнародного комітету зі стандартів оцінки (англ. *International Valuation Standards Council* (далі - IVSC)), акцентують увагу на важливості гармонізації стандартів для забезпечення прозорості ринків і міжнародного співробітництва.

Виклад основного матеріалу. Предметом дослідження правового впливу на регулювання особливих відносин у сфері міжнародного встановлення стандартів оцінки є майно та майнові права. Міжнародні стандарти оцінки (МСО) є ключовою основою та інструментом для залучення іноземних інвестицій, оскільки забезпечують узгоджену й прозору методологію оцінки активів на різних ринках. Вони формують спільний професійний підхід у сфері оцінювання в усьому світі, що зміцнює довіру до результатів оцінки та спрощує здійснення транскордонних угод. З огляду на постійні процеси оцінки вартості пошкодженого майна з перспективою відбудови зруйнованих об'єктів в Україні та перспективних напрямів у розробці планів повоєнного відновлення, МСО мають важливе значення під час ухвалення рішень щодо інвестування іноземного капіталу, коли це стане можливим.

Значення Міжнародних стандартів оцінки майна для міжнародно-правового співробітництва голова МКСО Дж. Едж пояснив наступним чином: «...правила оцінки майна уже не є тими національними стандартами, що існують ізольовано. Стандарти різних держав мають бути гармонізовані одні з одним і для того, щоб здійснити це, повинен бути надійний, єдиний орієнтир спільних стандартів, до яких усі держави можуть посилатись. Це є роль, яку МКСО заповнює» [3, с. 173].

Здебільшого системному аналізу впливу та процедурам адаптування у національні стандарти підлягають міжнародні стандарти, розроблені й запроваджені Міжнародним комітетом по стандартам оцінки (далі - МКСО, або IVSC): Стандарт 1 («Ринкова вартість як база оцінки»); Стандарт 2 («Бази оцінки, відмінні від ринкової вартості»); Стандарт 3 («Оцінка в цілях фінансової звітності і суміжної документації»); Стандарт 4 («Оцінка позикового забезпечення, закладу і забезпечення боргових зобов'язань»). Слід відзначити, що паприклад, Стандарт 3 МКСО, який стосується оцінки фінансової звітності, цілком може бути адаптований в Україні для оцінки втрат внаслідок воєнних дій, що дозволить залучити міжнародні компенсаційні фонди.

Запровадження міжнародних стандартів потребує часу, тому в умовах післявоєнного відновлення та економічного зростання вони визначені як один із пріоритетних напрямів політики [1]. Окрім цього, Європейські стандарти оцінки (EVS), підготовлені Європейською групою асоціацій оцінювачів (TEGOVA), містять докладні рекомендації щодо зростаючого впливу законодавства ЄС на оціночну діяльність.

Національний стандарт № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 10.09.2003 № 1440, є ключовим нормативним документом, що регулює оціночну діяльність в Україні. Він визначає основні принципи оцінки майна, включаючи ринковий, дохідний, порівняльний та витратний підходи, які частково відповідають Міжнародним стандартам оцінки (IVS), зокрема Стандарту 1 («Ринкова вартість як база оцінки») та Стандарту 2 («Бази оцінки, відмінні від ринкової вартості»).

У відповідь на сучасні виклики та з метою подолання правової невизначеності в умовах масштабного руйнування майна в Україні внаслідок воєнних дій спільним Наказом Міністерства економіки України та Фонду державного майна України було затверджено «Методику визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності» (далі - Наказ № 3904/1223) [2].

Адаптація законодавства України до міжнародних стандартів у сфері оцінки майна має позитивне значення, адже міжнародні компенсаційні фонди, допомога та співробітництво

стають більш прозорими та доступними при імplementації міжнародних стандартів. Успішний досвід країн Центральної та Східної Європи, таких як Польща та Чехія, демонструє важливість інституційних реформ для імplementації IVS. У Польщі створення Польської федерації асоціацій оцінювачів забезпечило відповідність національних практик Європейським стандартам оцінки (EVS), що сприяло прозорості ринку нерухомості. У Чехії Палата оцінювачів, забезпечує сертифікацію та контроль якості всіх оціночних процедур.

Впровадження в роботу принципів, розроблених експертами міжнародних установ, запропонованих на найкращій міжнародній практиці, дадуть змогу суттєво вдосконалити національну систему оцінки [6, с. 71]. Позитивними зрушеннями в Україні, безпосередньо пов'язаним з переходом на міжнародні та європейські стандарти оцінки, став процес реформування оціночної діяльності крізь призму адміністративної процедури. Ці зміни сприятимуть підвищенню прозорості ринку, зменшенню корупційних ризиків і протидії тіньовій економіці, а також матимуть позитивний вплив на активізацію залучення іноземних інвестицій і міжнародне визнання оцінок, особливо для компенсації збитків від війни.

Імplementація міжнародних стандартів оцінки майна матиме позитивний вплив на зміцнення економічної безпеки держави та бізнесу, сприятиме фінансовій стійкості та покращить інвестиційний клімат в Україні. Адаптація до міжнародних стандартів оцінки посилює інституційну спроможність держави, оскільки забезпечує єдині вимоги до оцінки активів, що знижує ризики зловживань, корупції, маніпуляцій з майном і фінансовими ресурсами.

Висновки. Імplementація міжнародних стандартів у сфері майна та майнових прав – це ключ до правової стабільності, євроінтеграції та захисту прав власності. Відповідно, гармонізація українського законодавства з міжнародними стандартами оцінки майна і майнових прав (IVS) є необхідною умовою для зміцнення правового поля, сприяння євроінтеграції та забезпечення економічної стабільності.

Національний стандарт № 1, який регулює оціночну діяльність в Україні, частково відповідає міжнародним вимогам, але його обмеження, зокрема недостатня деталізація методик оцінки складних активів, таких як втрати від воєнних дій ускладнюють повноцінну інтеграцію з IVS. У сучасних умовах, зумовлених збройною агресією РФ, створення ефективних механізмів оцінки збитків, що базуються на IVS-3, є критично важливим для міжнародного визнання оцінок і залучення компенсаційних ресурсів. Повноцінна імplementація МСО забезпечить уніфіковані підходи до оцінки збитків, завданих війною. Це важливо для: формування заявок на міжнародні компенсації, участі в механізмах репарацій, створення обґрунтованої доказової бази. Коректна оцінка втрат зміцнює позиції України в міжнародно-правових процесах, та майбутніх міжнародних судових процесах щодо притягнення Росії до відповідальності за збройну агресію.

Для подолання зазначених викликів пропонується переглянути та вдосконалити Національний стандарт № 1, запровадивши чіткі методичні рекомендації для оцінки активів, створити незалежну інституцію для нагляду за оціночною діяльністю та впровадити обов'язкову сертифікацію й регулярне підвищення кваліфікації оцінювачів. Ці заходи підвищать прозорість ринку, що посилить довіру, сприятимуть боротьбі з тіньовою економікою, залученню іноземних інвестицій і прискорять інтеграцію України до європейського правового та економічного простору, що є особливо важливим для післявоєнного відновлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Спільна технічна записка МФО, підготовлена Світовим банком, Казначейством США та Міжнародним валютним фондом. ВПРОВАДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ОЦІНКИ В УКРАЇНІ. Вісник оцінки, № 1 (74) січень-березень 2025. URL: https://uto.com.ua/wp-content/uploads/2025/02/vo_2025_1.pdf
2. Про затвердження Методики визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження [...]/

- Міністерство економіки, Фонд державного майна; Наказ, Методика, Класифікатор від 18.10.2022 № 3904/1223 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1522-22#Text>
3. Шаповал Т.В. Правова природа Міжнародних стандартів Міжнародного комітету зі стандартів оцінки майна// Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, – 2021. - Серія ПРАВО. Випуск 63. – с. 171-177. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/08/32.pdf>
 4. Корецька О., Жихарева В. Огляд міжнародних та вітчизняних стандартів оцінки вартості бізнесу в системі правового регулювання оціночної діяльності. Економіка та суспільство, 2023 (48). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-48-18>
 5. Національний стандарт № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав», затверджений постановою КМУ № 1440 від 10.09.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-%D0%BF#Text>
 6. Дяченко О.П. Імплементація міжнародних стандартів у напрямку вдосконалення механізму державного регулювання процесів протидії розвитку тіньової економіки України // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління. - Том 29 (68) № 1 2018.- с. 70-74. URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/1_2018/15.pdf

УДК 347.44:656

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-175-182><https://orcid.org/0000-0003-2627-8871>**Добкіна Катерина Робертівна**

Доктор юридичних наук, професор,
Заступник директора Навчально-наукового інституту
управління, технологій та правових наук
Національного транспортного університету

<https://orcid.org/0009-0009-6859-1103>**Радченко Максим Миколайович**

аспірант спеціальності 081 Право
Навчально-наукового інституту управління,
технологій та правових наук
Національного транспортного університету

МЕХАНІЗМ КОНТРОЛЮ ЗА ДОГОВІРНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ НА ТРАНСПОРТІ: ОРГАНІЗАЦІЙНО - ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. Статтю присвячено науково-правовому дослідженню організації механізму контролю за договірною діяльністю у сфері транспорту в умовах трансформації національної правової системи та утвердження цивілістичної моделі регулювання договірних зобов'язань. Автором обґрунтовується теза про те, що контроль за виконанням транспортних договорів є достатньо складним правовим явищем, яке формується на перетині приватноправових засад свободи договору, добросовісності та обов'язковості зобов'язань і публічно-правових інструментів державного регулювання, зумовлених соціальною значущістю транспортної діяльності.

У межах дослідження проаналізовано положення чинного цивільного законодавства України та спеціальних нормативно-правових актів у сфері транспорту крізь призму принципів правової визначеності, пропорційності та балансу приватних і публічних інтересів. Особливу увагу автора приділено практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо допустимих меж втручання держави у майнові та договірні правовідносини, а також її значенню для формування ефективних механізмів контролю за виконанням транспортних зобов'язань. На основі критичного осмислення доктринальних підходів вітчизняних і зарубіжних учених доведено, що зведення контролю виключно до адміністративного нагляду або, навпаки, до договірного саморегулювання сторін не відповідає сучасним викликам функціонування транспортного ринку.

З урахуванням європейського досвіду та римсько-правових засад договірного права обґрунтовано доцільність формування багаторівневої моделі контролю за договірною діяльністю у сфері транспорту, здатної забезпечити стабільність транспортних правовідносин, необхідний та ефективний захист прав їх учасників і передбачуваність правового регулювання. Автором сформульовано пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства, що мають на меті підвищення ефективності контролю за виконанням транспортних договорів та наближення правозастосовної практики України до європейських стандартів.

Ключові слова: договірна діяльність; транспорт; контроль; транспортні договори; цивільне право; публічний інтерес; ЄСПЛ; добросовісність; правова визначеність.

Abstract. The article is devoted to scientific and legal research on the organization of a mechanism for controlling contractual activities in the field of transport in the context of the transformation of the national legal system and the establishment of a civil law model for regulating contractual obligations. The author substantiates the thesis that control over the performance of transport contracts is a rather complex legal phenomenon, which is formed at the intersection of private law principles of freedom of contract, good faith, and binding obligations, and public law instruments of state regulation, determined by the social significance of transport activities.

The study analyzes the provisions of the current civil legislation of Ukraine and special regulatory acts in the field of transport through the prism of the principles of legal certainty, proportionality, and balance of private and public interests. The author pays particular attention to the practice of the European Court of Human Rights (hereinafter – the ECHR) regarding the permissible limits of state interference in property and contractual legal relations, as well as its significance for the formation of effective mechanisms for monitoring the fulfillment of transport obligations. Based on a critical analysis of the doctrinal approaches of domestic and foreign scholars, it is proven that reducing control exclusively to administrative supervision or, conversely, to contractual self-regulation of the parties does not meet the modern challenges of the functioning of the transport market.

Taking into account European experience and the Roman law principles of contract law, the author substantiates the expediency of forming a multi-level model of control over contractual activities in the field of transport, capable of ensuring the stability of transport legal relations, the necessary and effective protection of the rights of their participants, and the predictability of legal regulation. The author has formulated proposals for improving national legislation with the aim of increasing the effectiveness of control over the performance of transport contracts and bringing Ukraine's law enforcement practice closer to European standards.

Key words: contractual activity; transport; control; transport contracts; civil law; public interest; ECHR; good faith; legal certainty.

Постановка проблеми. У сучасних реаліях значної трансформації національної правової системи та системи транспортного господарювання постає принципово важлива проблема забезпечення результативного організаційно-правового механізму контролю за договірною діяльністю у сфері транспорту, що зберігає не лише формальну відповідність цивілістичним нормам, але й реально сприяє захисту суспільно значущих інтересів учасників транспортних правовідносин. Певна суперечливість окресленого питання виявляється, перш за все, у розбіжностях між нормативно закріпленими принципами свободи договору та імперативними вимогами до якості та безпеки транспортних послуг, що зумовлює виникнення правових колізій та породжує інституційні суперечності в практиці застосування норм цивільного, адміністративного та спеціального законодавства у сфері транспорту.

Разом з тим, актуальність наведеної проблематики посилюється об'єктивними соціально-економічними викликами, які стоять перед транспортним сектором України. Зокрема, за даними Державної служби статистики, діяльність підприємств наземного транспорту характеризується широким спектром операційних показників, в тому числі з обсягом перевезених вантажів та пасажирів, вантажообігом і пасажирообігом, які є критеріями функціонального стану транспортного ринку та його спроможності забезпечувати сталий рух товарних і соціальних потоків (обсяг статистичного спостереження охоплює наземний, залізничний та міський електричний транспорт) [1]. Слід звернути увагу, що незважаючи на наявність значного масиву статистичних даних, які свідчать про інтенсивність транспортної діяльності, зберігається певна невизначеність у правовому забезпеченні договірних відносин, особливо у частині договорів перевезення, де на практиці фіксуються численні випадки

невиконання умов договорів, дефіцит механізмів їх правозахисту та недостатня ефективність юридичного контролю над виконанням основних договірних зобов'язань.

Принагідно зауважимо, що крім традиційних правовідносин у сфері перевезень, сучасний розвиток транспортного ринку зумовлює появу нових форм договірних конструкцій, зокрема пов'язаних з діяльністю транспортних агрегаторів, що висуває додаткові вимоги до нормативної визначеності правової регламентації таких відносин та відповідних інструментів контролю [2, с. 29]. Доцільно наголосити, що неефективність правового контролю в даному аспекті проявляється, серед іншого, у відсутності чітко визначених процедур забезпечення виконання зобов'язань у разі порушення договірних умов, недостатній юридичній визначеності порядку захисту прав споживачів транспортних послуг та неврегульованості режимів відповідальності сторін, що, у свою чергу, посилює ризики дискримінації однієї зі сторін договірних правовідносин.

Інституційний вимір проблеми доповнюється тим, що відсутність відповідного правового механізму контролю веде до порушення рівноваги в реалізації державної політики у сфері транспорту, де пріоритети безпеки, ефективності та доступності транспортних послуг не завжди знаходять своє нормативне відображення у цивільно-правових стандартах виконання договорів. Очевидна правова невизначеність безпосередньо впливає на стабільність договірних відносин, що підтверджується численними прецедентами з практики транспортних ринків в кейсах, коли неузгодженість договорів та їх положень унеможливорює реалізацію договірних прав або необхідний захист прав постраждалої сторони у разі порушень. Означене, безумовно, суперечить загальним засадам цивілістичної доктрини, відповідно до якої договірні відносини повинні бути передбачуваними, стабільними та захищеними (принципи «*pacta sunt servanda*» і «*bona fides*»), а контроль має бути механізмом гарантування цих засад [3].

Метою статті є теоретико-правове осмислення організації механізму контролю за договірною діяльністю у сфері транспорту в умовах сучасної цивілістичної парадигми правового регулювання, а також вироблення науково обґрунтованих підходів до його вдосконалення з урахуванням положень чинного цивільного та спеціального законодавства України у сфері транспорту, практики ЄСПЛ і релевантного зарубіжного досвіду.

Досягнення окресленої мети зумовлює необхідність концептуалізації контролю за договірною діяльністю на транспорті як інтегрованого правового явища, що охоплює цивільно-правові, адміністративно-регуляторні та інституційні елементи, а також визначення меж допустимого втручання держави у сферу договірної автономії з позицій принципів пропорційності, добросовісності та правової передбачуваності. Відтак, мета статті полягає у формуванні цілісного доктринального бачення механізму контролю, здатного забезпечити стабільність договірних транспортних правовідносин і відповідність національної практики європейським стандартам захисту прав людини.

Ступінь опрацювання досліджуваних проблемних питань у національній доктрині представлений наступним чином: О. Антонюк [4], Е. Деркач [5], О. Дзера [6], К. Кім [7], А. Ковальов [7], О. Костенніков [8], І. Міщенко [9], С. Продащук [10], М. Шелухін [4], І. Тетарчук [11] та інші – охоплюють спектр наукових підходів від фундаментальних теоретичних розробок зобов'язального права та цивілістики до досліджень транспортного законодавства й регуляторної політики. Водночас, здійснений аналіз дає можливість простежити, що українська наукова спільнота вирішує вищенаведену проблематику в кількох площинах: 1) доктринальне осмислення ролі договору як регулятивного механізму; 2) нормативно-прикладний аналіз спеціального транспортного законодавства та інституцій нагляду; 3) проблеми захисту прав пасажирів і вантажовласників у межах цивільно-правових процедур і адміністративних наглядових практик. У цілому, важливо підмітити, що національна література пропонує цінну методологічну базу, але відзначається фрагментарність у частині поєднання цивільно-правових і публічно-правових інструментів контролю.

Із зарубіжних авторів варто виділити: П. Біркс [12], К.-П. Бергер [13], К. Канаріс [14], Г. Коллінз [15], Е. Фарнсворт [16], Р. Гуд [17], Е. МакКендрік [18], Р. Циммерман [19]. Праці зазначених вчених формують основні парадигми сучасної теорії зобов'язального права, порівняльно-правових підходів та ідей щодо «добросовісності», «цільового права» та реституції, які є методологічно релевантними для зміни української моделі контролю договірної діяльності на транспорті. Разом з тим, у зарубіжній доктрині помітні два напрями, які переважають у наукових дослідженнях: а) класичне цивілістичне узагальнення, яке дає історичну реконструкцію принципів «*pacta sunt servanda*» і «*bona fides*»; б) англосаксонська та транснаціональна критика і реконструкція контрактної політики, яка пропонує інструменти політики права і практичні рішення для регулювання масових приєднувальних договорів і транскордонних контрактних ризиків.

Попри це, незважаючи на помітний масив досліджень, доцільно виділити аспекти, що залишаються недостатньо розробленими. По-перше, не вистачає цілісних емпіричних досліджень щодо результативності існуючих механізмів контролю в реальних ринкових умовах (беручи до уваги регіональні відмінності та вплив логістичних криз); по-друге, залишаються недопрацьованими правові моделі регулювання цифрових транспортних платформ і агрегаторів (зокрема – їхнє місце у ланцюгу договірних правовідносин, стандарти відповідальності та процедури контролю); по-третє, існує недостатність в дослідженнях інтеграції стандартів ЄСПЛ і практик національного адміністративного нагляду щодо гарантій виконуваності договірних прав у транспорті.

Виклад основного матеріалу. Осмислення організації механізму контролю за договірною діяльністю у сфері транспорту вимагає виходу за межі суто нормативістського підходу та звернення до глибинних засад сучасного приватного права, у межах якого договір постає складним регулятивним інструментом узгодження різноспрямованих інтересів сторін [20, с. 65]. У даному контексті вбачається, що контроль за договірною діяльністю не може тлумачитися виключно як зовнішній адміністративний вплив або сукупність певних контролюючих процедур [21], оскільки його правова природа значно ширша й охоплює як превентивні, так і коригувальні механізми забезпечення належної реалізації зобов'язальних правовідносин (ст. 16¹ Закону України «Про транспорт» від 10.11.1994 р. №232/94-ВР [22]). Принагідно зауважимо, що транспортний сектор, на відміну від традиційних цивільно-правових сегментів, функціонує в умовах постійної взаємодії приватної автономії та публічного інтересу, що зумовлює особливу інтенсивність правового контролю, який не руйнує, а, навпаки, стабілізує договірну свободу.

В цьому аспекті вагомим методологічним та законодавчим орієнтиром виступає Цивільний кодекс України (далі – ЦК) від 16.01.2003 р. №435-IV [23]. Так, принципи, закріплені у ст. ст. 3, 6, 13 та 627 ЦК України, формують нормативне підґрунтя для розуміння контролю як іманентного елементу договірного процесу, що реалізується через вимоги добросовісності, розумності та справедливості поведінки сторін. Відтак, можемо констатувати, що контроль у сфері транспортних договорів не є зовнішнім щодо договору явищем, а вбудований у саму логіку цивільного зобов'язання як правового зв'язку, орієнтованого на досягнення юридично значущого результату.

У площині спеціального договірного регулювання транспортних послуг важливе значення мають норми ЦК України, присвячені окремим видам зобов'язань, насамперед Главі 64 ЦК України «Перевезення». Так, ст. 908-924 ЦК України закріплюють основні елементи договору перевезення вантажу, пасажирів та багажу, визначаючи його консенсуально-реальний характер, розподіл ризиків між сторонами, а також підвищений стандарт відповідальності перевізника як професійного суб'єкта цивільного обороту [23]. У цьому контексті зауважимо, що імперативність значної частини зазначених норм об'єктивно зумовлена необхідністю захисту слабшої сторони договору та забезпечення стабільності транспортного обігу, що, своєю чергою, формує нормативні межі здійснення договірної автономії.

Особливого значення для організації механізму контролю за договірною діяльністю набувають положення ЦК України, що регламентують належне виконання зобов'язань та наслідки їх порушення. Зокрема, ст. ст. 525, 526, 530 та 610 ЦК України встановлюють вимоги до виконання зобов'язання відповідно до умов договору та вимог закону. Аналогічно, інститути цивільно-правової відповідальності, передбачені ст. ст. 611, 614 та 623 ЦК України [23], виконують не лише компенсаційну, а й превентивно-контрольну функцію, стимулюючи перевізника до належного виконання договірних обов'язків з урахуванням підвищених стандартів професійної обачності («*diligentia quam in suis*»), відомих ще римському праву.

Крім того, у сфері забезпечення транспортних послуг істотну роль відіграють норми ЦК України, що мають на меті врегулювання договірних відносин за участю невизначеного кола осіб, зокрема ст. 633 та ст. 634 ЦК України, які закріплюють правову концепцію публічного договору та договору приєднання [23]. Слід звернути увагу, що в умовах масовості транспортних перевезень саме зазначені положення виступають інструментом нормативного контролю за змістом договірних умов, обмежуючи можливість нав'язування економічно сильнішою стороною несправедливих або дискримінаційних положень. З наведеного вбачається, що цивільне законодавство імпліцитно формує механізм внутрішнього договірного контролю, який функціонує поряд із зовнішніми регуляторними засобами та забезпечує баланс між ефективністю транспортних послуг і захистом прав їх споживачів.

Подальший розвиток наведеної тези зумовлює необхідність звернення до спеціального законодавства, яке конкретизує загальноцивільні імперативи. Зокрема, Закон України «Про транспорт» [22] у зв'язку з Повітряним кодексом України від 19.05.2011 р. №3393-VI [24], Кодексом торговельного мореплавства України від 23.05.1995 р. №176/95-ВР [25] та Статутом залізниць України, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 06.04.1998 р. №457 [26] формує систему нормативних приписів, у межах якої договірна діяльність підпорядковується не лише волі сторін, але й вимогам безпеки, надійності та безперервності транспортного процесу. Аналогічно, контроль за виконанням транспортних договорів реалізується через інститути ліцензування, сертифікації, державного нагляду та стандартизації, які, хоча й мають публічно-правову природу, безпосередньо впливають на зміст і динаміку приватноправових зобов'язань [27].

На доктринальному рівні доцільно звернутися до концепції «регулятивної функції договору», розробленої у працях О. Дзери та Н. Кузнецової, які обґрунтовують ідею договору як самостійного нормативного механізму, здатного встановлювати обов'язкові правила поведінки для його сторін [28]. Важливо наголосити, що означене корелює із положенням ст. 6 ЦК України, яка визнає, що сторони можуть регулювати свої відносини на власний розсуд, якщо це не суперечить імперативним нормам цивільного законодавства [23].

Щодо попередньо наведеної думки авторів, їх підхід видається переконливим у частині індивідуалізованих договірних зв'язків, однак у транспортній сфері він потребує суттєвого коригування з огляду на масовість, стандартизованість та приєднувальний характер більшості транспортних договорів. Саме тут, на нашу думку, проявляється об'єктивна потреба у зовнішньому правовому контролі, який компенсує дефіцит договірної симетрії та запобігає зловживанню економічно сильної сторони. Цю тезу підтверджує і правова доктрина континентальної Європи. Так, К. Ларенц, аналізуючи природу зобов'язальних правовідносин, наголошував, що у сферах, де договір виконує соціально значущу функцію, свобода договору неминує обмежуватися вимогами загального блага та захисту слабшої сторони [14].

Аналогічно, у працях Р. фон Ієрінга простежується ідея «цільового права», відповідно до якої правове регулювання має бути спрямоване не лише на формальне дотримання договору, але й на досягнення соціально корисного результату [цит. за 29]. У цьому сенсі контроль за договірною діяльністю на транспорті набуває телеологічного виміру, що має на меті забезпечення безпеки та доступності транспортних послуг.

Особливої концептуальної ваги у досліджуваному контексті набуває практика ЄСПЛ, яка формує наднаціональні стандарти втручання держави у сферу майнових і договірних відносин. Зокрема, у справі «Sovtransavto Holding v. Ukraine» Суд фактично заклав доктрину правової визначеності як найважливішого критерію допустимості державного контролю, підкресливши, що будь-яке втручання має бути передбачуваним і пропорційним легітимній

меті [30]. Більше того, у справі «Broniowski v. Poland» Страсбурзький суд сформулював концепцію позитивних зобов'язань держави щодо створення ефективного нормативного механізму реалізації майнових прав, що у транспортному секторі безпосередньо трансформується у вимогу забезпечення виконаності транспортних договорів [31]. Відтак, з вищенаведеного випливає, що контроль за договірною діяльністю постає як елемент правозахисної інфраструктури держави.

Принагідно доцільно звернутися і до римсько-правової традиції, яка, попри свою історичну віддаленість, зберігає евристичний потенціал для сучасної правової науки [32, с. 16]. Принцип «*pacta sunt servanda*» у поєднанні з категорією «*bona fides*» формує концептуальну рамку [33, с. 69], у межах якої контроль за виконанням договору набуває не репресивного, а охоронного характеру [34, с. 116]. Саме через призму добросовісності легітимізується втручання публічної влади у договірні відносини у випадках, коли формальна свобода договору перетворюється на інструмент порушення прав однієї зі сторін таких правовідносин.

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного дослідження, слід констатувати, що механізм контролю за договірною діяльністю у сфері транспорту в сучасних умовах перебуває у стані концептуальної та нормативної фрагментарності, що зумовлено як трансформацією цивілістичної парадигми правового регулювання, так і об'єктивною складністю транспортних правовідносин, які поєднують приватноправові та публічно значущі елементи.

Встановлено, що контроль за виконанням транспортних договорів не може розглядатися виключно як зовнішній адміністративний нагляд або як внутрішній договірний самоконтроль сторін, оскільки його ефективність наряду залежить від здатності правового порядку забезпечити системну взаємодію цивільно-правових, регуляторних та інституційних інструментів.

Доведено, що чинні положення ЦК України, зокрема принципи свободи договору, добросовісності, розумності та обов'язковості виконання зобов'язань, створюють фундаментальні передумови для формування механізму контролю за договірною діяльністю у транспортній сфері, однак самі по собі вони не забезпечують належного рівня захисту прав учасників транспортних правовідносин у випадках масовості, стандартизації та приєднувального характеру договорів. У подібному взаємозв'язку обґрунтовано, що спеціальне законодавство у сфері транспорту має виконувати не допоміжну, а системоутворювальну функцію, конкретизуючи цивільно-правові приписи.

Своєю чергою, аналіз практики ЄСПЛ засвідчив, що будь-який механізм контролю за договірною діяльністю у сфері транспорту має відповідати стандартам правової визначеності, пропорційності та передбачуваності, а також не створювати надмірного або свавільного втручання держави у сферу договірної автономії. Відтак, контроль повинен розглядатися як інструмент забезпечення реалізації договірних прав, а не як форма «переважання» публічної влади над приватною ініціативою, що узгоджується як із цивілістичною доктриною, так і з римсько-правовими засадами «*pacta sunt servanda*» та «*bona fides*».

У контексті вдосконалення законодавства доцільним видається, по-перше, уточнення в нормативно-правових актах поняття та меж контролю за виконанням транспортних договорів із чітким розмежуванням контрольних, наглядових і санкційних повноважень уповноважених органів. По-друге, обґрунтовано є потреба у закріпленні на законодавчому рівні мінімальних стандартів договірних умов у сфері пасажирських і вантажних перевезень, зокрема щодо відповідальності перевізника, порядку відшкодування шкоди та процедур досудового врегулювання спорів, за аналогією до підходів, закріплених у праві Європейського Союзу [35].

По-третє, зважаючи на стрімкий розвиток цифрових транспортних сервісів та агрегаторів доцільно розглянути можливість запровадження спеціальних норм, які б визначали їх правовий статус у договірних відносинах, обсяг обов'язків щодо інформування користувачів та межі відповідальності, що, у перспективі, надасть можливість усунути наявні прогалини в механізмі контролю за виконанням зобов'язань у таких правовідносинах. І останнє, на чому вважаємо за доцільне зосередити увагу, - це потреба подальшого розвитку

інституту альтернативного вирішення спорів у транспортній сфері, що може бути закріплено шляхом законодавчого сприяння медіаційних та арбітражних процедур як елементу превентивного контролю за договірною дисципліною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Діяльність підприємств наземного транспорту. Державна служба статистики України. 2020. URL: https://ukrstat.gov.ua/metaopus/2020/2_03_11_02_2020.htm (дата звернення: 10.12.2025)
2. Омельчук О.С., Бондар П.В. Правова природа договірних відносин перевезення з використанням транспортних агрегаторів. Часопис цивілістики. 2021. Вип. 43. С. 27-35. DOI: <https://doi.org/10.32837/chc.v0i43.440>
3. Чернописька В.З., Капітан О.І. Вплив воєнного стану на виконання цивільно-правових договорів. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. Вип. №6. Ч. 1. С. 99-103. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.15>
4. Шелухін М., Антонюк О., Вишневецька В. Транспортне право України/ підручник за ред. М. Шелухіна. Вид-во: Ін Юре. 2008. 896 с.
5. Деркач Е.М. Правові питання розвитку економічної конкуренції у сфері залізничного транспорту. Економіка та право. 2020. №3. С. 79-90. DOI: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2020.03.079>
6. Дзера О.В. Зобов'язальне право: теорія і практика: Навчальний посібник для студ. юрид. вузів і фак. ун-тів. Київ: Юрінком Інтер. 2000. 912 с.
7. Транспортне право: навчальний посібник / А.О. Ковальов, К.В. Кім, С.М. Продашук, О.В. Ковальова. Харків: УкрДУЗТ, 2022. 190 с.
8. Транспортне право: конспект лекцій. Частина 1 / С.М. Продашук, Д.І. Мкртичян, О.М. Костенніков, В.П. Мельников, Г.Є. Богомазова, О.О. Шапатіна. Харків: УкрДАЗТ, 2014. 62 с.
9. Міщенко І.В. Транспортне право України: навч.-метод. посіб. (для студ. ден. та заоч. форми навч.) / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2020. 62 с.
10. Міжнародні транспортні організації та транспортне право: конспект лекцій з дисципліни «Міжнародні транспортні організації та транспортне право» / В. М. Запара, А. О. Ковальов, С. М. Продашук, Г. С. Бауліна. Харків: УкрДАЗТ, 2012. 46 с.
11. Тетарчук І.В. Транспортне право України/ підручник. Вид-во: ЦУЛ. 2020. 304 с.
12. Birks P. An Introduction to the Law of Restitution. Oxford: Clarendon Press, 1985. 522 p. URL: <https://global.oup.com/academic/product/an-introduction-to-the-law-of-restitution-9780198256458?cc=ua&lang=en&> (date of access: 10.12.2025)
13. Berger K.-P. The Concept of the «Creeping Codification» of Transnational Commercial Law. URL: https://www.trans-lex.org/4/_/berger-klaus-peter-the-concept-of-the-creeping-codification-of-transnational-commercial-law/ (date of access: 10.12.2025)
14. Larenz K., Canaris K.-W. Lehrbuch des Schuldrechts. Ed. 13. Beck, 1986. 480 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Lehrbuch_des_Schuldrechts.html?id=toQpzwEACAAJ&redir_esc=y (date of access: 10.12.2025)
15. Collins H. The Law of Contract. Cambridge University Press. 2003. 441 p.
16. Farnsworth E.A. Contracts. 3 ed. Aspen Law & Business. 1999. 982 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Contracts.html?id=pum5QgAACAAJ&redir_esc=y (date of access: 10.12.2025)
17. Goode R. The development of transnational commercial law. Oxford University Press. 2018. 446 p.
18. McKendrick E. Contract law: text, cases, and materials. Oxford University Press. 2010. 1035 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Contract_Law.html?id=JezeDwAAQBAJ&redir_esc=y (date of access: 10.12.2025)

19. Zimmerman R. The law of obligations: Roman foundations of the Civilian tradition. Oxford University Press. 1996. 1241 p.
20. Волік В.В. Правове регулювання транспортної діяльності в Україні: навч.-метод. посібник / В.В. Волік / За заг. ред. док. юрид. наук, професора М.Л. Шелухіна. Маріуполь: МДУ, 2020. 195 с.
21. Деркач Е.М. Концептуальні засади господарсько-правового регулювання транспортної діяльності: монографія. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. 376 с.
22. Про транспорт: Закон України від 10.11.1994 №232/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/232/94-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 10.12.2025)
23. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 №435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 10.12.2025)
24. Повітряний кодекс України: Закон України від 19.05.2011 №3393-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17> (дата звернення: 10.12.2025)
25. Кодекс торговельного мореплавства України: Закон України від 23.05.1995 №176/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.12.2025)
26. Про затвердження Статуту залізниць України: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.04.1998 №457. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-98-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.12.2025)
27. Кужель В.П. Основи ліцензування та сертифікації на автомобільному транспорті: навчальний посібник / В.П. Кужель, А.А. Кашканов. Вінниця: ВНТУ, 2018. 121 с.
28. Дзера О.В., Кузнєцова Н.С. Цивільне право України. Особлива частина. Підручник. Юрінком Інтер, 2018. 1176 с.
29. Мета – в праві. Закон & Бізнес. №5 (992). 2011. URL: <https://zib.com.ua/ua/1463.html> (дата звернення: 10.12.2025)
30. Sovtransavto Holding v. Ukraine. App 48553/99. Judgement 25.07.2002. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-125110> (date of access: 12.12.2025)
31. Broniowski v. Poland. App 31443/96. Judgement 22.06.2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-61828> (date of access: 12.12.2025)
32. Вовк В.М. Римське право і сучасне європейське право. Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно-правові дослідження». 2009. №2. С. 14-19.
33. Орел В.А. Засадничі принципи римського права та їх зв'язок із юридичною аргументацією. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. Вип. №1. С. 67-72. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.10>
34. Новосад І.В. Імплементация принципів римського права в системі сучасної юриспруденції. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. №12. С. 115-117. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/25>
35. Стефанчук М.О. Відповідальність перевізника за порушення договору перевезення вантажу автомобільним транспортом за законодавством України та ЄС. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2023. Серія: Право. Вип. 77. Ч. 1. С. 164-169. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.26>

УДК 347.78:004.89

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-183-188>

<http://orcid.org/0009-0009-5001-0526>

Oleksii Shamov

Intelligent systems researcher,
head of Human Rights Educational Guild
Cherkasy, Ukraine

LEGAL STATUS OF AI-GENERATED WORKS

Annotation. *The development of generative artificial intelligence (AI) poses fundamental challenges to the global copyright system, historically based on the human author concept. Leading jurisdictions, notably the US and the EU, are attempting to adapt existing doctrines, leading to legal uncertainty. Ukraine, by adopting the new Law No. 2811-IX, has proposed an innovative approach, introducing a special sui generis right for non-original objects generated by a computer program, making the analysis of this model highly relevant. **Purpose:** The article aims to conduct a comparative analysis of legal protection for AI-generated objects in the US, the EU, and Ukraine, and to develop a scientifically-based hypothesis and practical proposals for improving the Ukrainian legal doctrine. **Methods:** The research is based on comparative-legal, formal-dogmatic, systemic analysis, and synthesis methods to analyze legal acts, court decisions, and academic works. **Results:** The study proves that the Ukrainian sui generis right model is a pragmatic and conceptually balanced «third way» compared to the US and EU approaches. A scientific hypothesis on the regime's effectiveness is proposed, and a two-tier qualification model for AI-involved objects is developed to distinguish between copyrighted works and objects under the sui generis right. A proposal for a dispositive presumption in favor of the user as the primary subject of this right is substantiated **Conclusion:** Implementing the proposed doctrinal model will help Ukraine form a clear and innovation-friendly legal system. Further research should focus on emerging judicial practice under Art. 33 of the Law, the economic impact of the sui generis regime, and its international harmonization.*

Key words: artificial intelligence, copyright, sui generis right, non-original objects, human authorship, creative contribution, generative AI.

Formulation of the problem (introduction). The rapid development of generative artificial intelligence (AI) technologies, such as DALL-E, Midjourney, and ChatGPT, has catalyzed a fundamental crisis in the global intellectual property system. The ability of these systems to create unique and complex texts, images, and music, often indistinguishable from the results of human creativity, has called into question the central tenet of copyright law - the concept of the human author as the sole source of a creative act. This technological revolution has forced lawyers, judges, and legislators around the world to seek answers to complex questions:

Can machine-generated objects be protected by copyright? If so, who should be recognized as the author - the developer of the algorithm, the user who provided the prompt, or the AI itself? Or, perhaps, should such objects belong to the public domain? [1, 2].

The purpose of this article is to conduct an in-depth comparative analysis of the legal protection approaches for AI-generated objects that are forming in the US, the European Union, and Ukraine, and, based on this, to develop a scientifically-grounded hypothesis and practical proposals for the further development of the Ukrainian legal doctrine.

The relevance of this issue is confirmed by the significant attention it has received from the academic community in recent years. An analysis of academic publications reveals several main areas

of discussion. Some researchers, such as K. Hristov, analyze the copyright dilemma in the age of AI, emphasizing the need to preserve the anthropocentric foundations of law [3].

Others, like A. Guadamuz, explore various protection models, including assigning rights to developers, users, or placing such works in the public domain [4]. A significant contribution to the discussion has been made by scholars analyzing specific protection regimes. For example, L. Bently studied the unique provisions of UK legislation on computer-generated works [5], while A. Massadeh and co-authors argued for the advantages of a *sui generis* regime over traditional copyright [6]. Researchers from the US, such as J. Ginsburg and A. Bridy, are actively analyzing case law and the doctrine of «human authorship» in their country [7].

Despite a significant number of studies, the problem is far from being resolved. Most works focus on analyzing a single jurisdiction or propose theoretical models without considering the latest legislative changes. In particular, Ukraine's unique approach, enshrined in the new Law No. 2811-IX, has not yet received a proper in-depth analysis in the international academic discourse. It is this unresolved part of the general problem - understanding the Ukrainian model of the *sui generis* right in a global context and developing a doctrine for its effective application - that is the subject of this article.

Analysis of Recent Research and Publications. The contemporary academic and legal discourse on the legal status of AI works is developing in three main directions, which can be conditionally associated with the approaches of the US, the EU, and a group of countries experimenting with *sui generis* rights.

The US approach is the most pragmatic and rigid. It is based on the constitutional requirement of a human «author». This position was definitively established in the landmark case of *Thaler v. Perimutter*, where the court affirmed that a work created entirely by an AI could not be copyrighted because «human authorship is a foundational requirement» [8]. The U.S. Copyright Office (USCO), in its guidance and its decision on the comic book «Zarya of the Dawn», detailed this approach by formulating a «control test» [9; 10]. According to this test, copyright is recognized only for the part of the work that is the result of a significant creative contribution from a human (e.g., writing the text, uniquely arranging the generated images). Simply entering prompts is not considered a sufficient creative contribution [11]. This approach is supported by many American researchers who see it as a protection of economic incentives for human creativity [12].

The EU approach is more flexible and theoretically complex. It is based on the doctrine of the «author's own intellectual creation» (AOIC), which requires that the work reflects the «author's personality» through the making of «free and creative choices» [13; 14]. As the Court of Justice of the European Union (CJEU) stated in the *Cofemel* case, this criterion is the sole one and cannot be supplemented by national requirements for, for example, aesthetic or artistic value. The application of this doctrine to AI creates significant uncertainty. Unlike in the US, where the key is mechanical control over the result, the EU focuses on the process of making creative decisions. This leaves open the question of whether the process of iterative prompting and careful selection of results can be considered a sufficient expression of «free and creative choices». As D. Tzimas notes, the absence of clear precedents at the CJEU level creates a field for conflicts of law at the national level [15].

The third approach, based on the concept of a special right (*sui generis*), is an attempt to go beyond the dichotomy of «copyright or public domain». This path has been chosen by the United Kingdom and, more recently, by Ukraine.

The UK's Copyright, Designs and Patents Act 1988 (CDPA) was the first in the world to introduce protection for «computer-generated works», defining the author as the person by whom the arrangements necessary for the creation of the work are undertaken» [5]. However, this provision has been practically unapplied by the courts. A. Massadeh and co-authors, in their study, convincingly argue that a *sui generis* regime is the most adequate, as it allows for the protection of investments in the creation of generated objects without granting them the full and long-term status of a work of art or science.

It is in this context that the Ukrainian approach, enshrined in Article 33 of Law No. 2811-IX, appears to be the most modern and detailed attempt to implement the sui generis model. However, like the British law, the Ukrainian provision contains some ambiguity regarding the subject of the right (the developer or the user). Resolving this ambiguity and forming a clear doctrine for the application of Article 33 is the key unresolved part of the general problem to which this study is dedicated.

Materials and Methods. To achieve the stated purpose, a set of general scientific and special legal research methods were used.

The primary method was the *comparative-legal* method, which allowed for an in-depth analysis and comparison of the legal regimes for the protection of AI-generated objects in three key jurisdictions: the US, the EU, and Ukraine. This method made it possible to identify common features, fundamental differences, and unique characteristics of each approach, which became the basis for further conclusions.

The *formal-dogmatic* (legal-technical) method was applied to analyze the texts of legal acts, in particular, the Law of Ukraine No. 2811-IX «On Copyright and Related Rights», relevant EU directives, as well as the texts of court decisions and official guidance (in particular, decisions of the CJEU [13; 14] and documents of the US Copyright Office [9; 10]). This method allowed for the precise determination of the content of legal norms, definitions, and criteria applied to objects created with the help of AI.

The method of *systemic analysis* was used to consider the problem under study as a complex system that includes legal, technological, and economic aspects. The analysis of scientific publications indexed in the Scopus and Web of Science databases [6; 16; 17] allowed for the consideration of the problem in a broad academic context and for understanding its connection with various copyright theories.

At the final stage of the research, the method of *synthesis* was applied. Based on the data obtained during the analysis, a scientific hypothesis regarding the advantages of the Ukrainian model of the sui generis right was formulated. By synthesizing theoretical provisions and analyzing practical needs, specific scientific and practical proposals were developed: a two-tier model for the qualification of objects and a doctrinal interpretation of the norm regarding the subject of the sui generis right. This method allowed not only to state the current state of affairs but also to propose ways to improve legal regulation.

Results and Discussion. The comparative analysis of the legal regimes of the US, the EU, and Ukraine leads to the conclusion that each jurisdiction is trying to find a balance between protecting the traditional values of copyright and stimulating technological innovation, but they are doing so in different ways.

The American approach, requiring a «sufficient human creative contribution», is conceptually simple and clear, but it may prove to be too rigid. By denying protection to any autonomously generated objects, it potentially leaves a significant body of content, in the creation of which resources have been invested (payment for access to AI platforms, time for experimenting with prompts, etc.), outside the legal framework. This could lead to a decrease in incentives for the commercial use of generative systems.

The European doctrine of the «author's own intellectual creation», although more flexible, creates significant legal uncertainty. The lack of clear criteria for assessing creative contribution when using AI shifts the burden of decision-making to the courts, which can lead to the formation of conflicting practices in different EU member states. This uncertainty is a risk for both AI developers and users.

Against this background, *the Ukrainian approach*, enshrined in Article 33 of Law No. 2811-IX, looks like the most pragmatic and balanced alternative.

It does not try to artificially «fit» AI-generated objects into the Procrustean bed of traditional copyright law. Instead, it recognizes their special, «non-original» nature and creates a special protection regime for them, which is a form of related rights.

The scientific novelty of this study lies in the formulation and substantiation of the following hypothesis: *the special right (sui generis), introduced by Article 33 of Law No. 2811-IX, is the most effective and pragmatic model for regulating the legal status of AI-generated objects. It creates a «third way» that allows avoiding the conceptual contradictions of traditional copyright law. However, for the full realization of its potential, it is necessary to eliminate the ambiguity present in the law regarding the determination of the primary subject of this right.*

To implement this hypothesis and improve the Ukrainian legal doctrine, it is proposed a two-tier model for the qualification of objects created with the involvement of AI:

Step 1: Test for the presence of an «original intellectual creation». At this stage, the law enforcement body must determine whether the final object is the result of the creative activity of a natural person. If a person used AI only as a tool (similar to a camera or a graphic editor), and their own creative contribution is decisive (for example, through significant editing, unique collaging, creating a complex composition from many generated elements), such an object should be qualified as a work and protected by full copyright. The subject of the right in this case is the human creator.

Step 2: Application of the sui generis regime. If the object is generated as a result of the functioning of a program almost autonomously, and human participation was limited to setting the task (entering a prompt) and selecting one of the options without further creative processing, such an object should be qualified as non-original. Accordingly, it falls under the scope of Article 33 and is protected by the sui generis right.

The second component of the proposal is the elimination of ambiguity regarding the subject of the sui generis right. Article 33 states that this right belongs to «persons who are the owners of the rights to the computer program, or to the users of the computer program». To avoid disputes, it is proposed to establish a dispositive presumption in favor of the user.

Justification: It is the user, who formulates the request, chooses the parameters, and initiates the generation process, who is the person «by whom the arrangements necessary for the creation of the work are undertaken» (by analogy with the British concept from the CDPA 1988 [5]). The developer only creates the tool, not the specific result. Establishing such a presumption will protect the interests of millions of individual creators, designers, and entrepreneurs who use AI in their activities.

At the same time, this presumption must be dispositive. This means that AI platform developers can, in their license agreements (Terms of Service), explicitly provide for a different distribution of rights, for example, retaining the sui generis right for themselves or granting the user only a non-exclusive license. This approach will stimulate market transparency and correspond to the current business practices of leading companies such as OpenAI [18] and Midjourney [19], which, as a rule, transfer the rights to the generated content to the user.

Conclusions and Prospects for Further Research. The conducted research allows for the following conclusions:

1. The legal status of AI-generated works is one of the most complex problems of modern intellectual property doctrine. The existing approaches of leading jurisdictions - the rigid anthropocentrism of the US and the flexible but uncertain doctrine of the EU - do not provide a complete and adequate response to the challenges of the new technological era.
2. Ukraine, by introducing a special sui generis right for non-original objects generated by a computer program in the new Law «On Copyright and Related Rights», has chosen a progressive and pragmatic «third way». This model allows for the protection of investments in the creation of such objects without destroying the fundamental principles of copyright law.
3. For the effective implementation of the Ukrainian model, a scientific and practical doctrine is proposed, which includes two elements:
 - A two-tier qualification model that allows for a clear distinction between objects created with the help of AI (works protected by copyright) and objects created by AI itself (non-original objects protected by the sui generis right).

- The establishment of a dispositive presumption of ownership of the sui generis right in favor of the user of the computer program, which creates a fair balance of interests and corresponds to modern business practices.

The implementation of these proposals will allow Ukraine to form one of the most advanced and innovation-friendly legal systems in the field of AI regulation, while avoiding the conceptual contradictions and legal uncertainty faced by other countries.

Prospects for further research in this direction are extremely broad. *Firstly*, it will be necessary to monitor and analyze the first judicial practice of applying Article 33 of Law No. 2811-IX. *Secondly*, it is important to conduct an economic analysis of the impact of the sui generis regime on the development of creative industries in Ukraine. *Thirdly*, the issue of international harmonization of approaches remains relevant, especially in light of the expected decisions of the CJEU and the further development of legislation in leading countries of the world, including Ukraine.

REFERENCES

1. Samuelson, P. Allocating Ownership Rights in Computer-Generated Works. University of Pittsburgh Law Review. 1985. Vol. 47. PP. 1185-1228. URL: <https://lawcat.berkeley.edu/record/1112407?v=pdf>
2. Thambaiya, N., Kariyawasam, K. & Talagala, C. Copyright law in the age of AI: analysing the AI-generated works and copyright challenges in Australia. Taylor & Francis Online. 2025. URL: <https://doi.org/10.1080/13600869.2025.2486893>
3. Hristov, K. Artificial Intelligence and the Copyright Dilemma. IDEA: The IP Law Review. 2017. Vol. 57. No. 3. URL: <https://ssrn.com/abstract=2976428>
4. Guadamuz, A. Artificial intelligence and copyright. WIPO Magazine. 2017. URL: <https://www.wipo.int/web/wipo-magazine/articles/artificial-intelligence-and-copyright-40141>
5. Bently, L. The UK's Provisions on Computer-Generated Works: A Solution for AI Creations? European Copyright Society Website. 2018. URL: <https://europeancopyrightsociety.org/wp-content/uploads/2018/06/lionel-the-uk-provisions-on-computer-generated-works.pdf>
6. Massadeh, F., Alnusair, F., Massadeh, A & Ismail, M. The legal protection of artificial intelligence-generated work: The argument for sui generis over copyright. Corporate Law & Governance Review. 2024. Vol. 6(1). PP. 49-56. URL: <https://doi.org/10.22495/clgrv6i1p5>
7. Bridy, A. Coding Creativity: Copyright and the Artificially Intelligent Author. Stanford Technology Law Review: U. of Pittsburgh Legal Studies Research Paper. 2011. Vol. 5. No. 2011-25. PP. 1-28. URL: <https://ssrn.com/abstract=1888622>
8. Thaler v. Perimutter, No. 22-cv-1564. D.D.C. 2023. URL: <https://media.cadc.uscourts.gov/opinions/docs/2025/03/23-5233.pdf>
9. U.S. Copyright Office. Copyright Registration Guidance: Works Containing Material Generated by Artificial Intelligence. USCO Website. 2023. 88 Fed. Reg. 16190. URL: <https://www.federalregister.gov/documents/2023/03/16/2023-05321/copyright-registration-guidance-works-containing-material-generated-by-artificial-intelligence>
10. U.S. Copyright Office. Zarya of the Dawn (Registration # VAu001480196). Letter from Robert J. Kasunic. USCO Website. 2023. URL: <https://www.copyright.gov/docs/zarya-of-the-dawn.pdf>
11. Abbott, R. The Reasonable Robot: Artificial Intelligence and the Law. Cambridge University Press. 2020. URL: <https://doi.org/10.1017/9781108631761>
12. Ginsburg, J. & Budiardjo, L. Authors and Machines. Berkeley Tech. 2019. L. J. 343. № 34. URL: https://scholarship.law.columbia.edu/faculty_scholarship/2323
13. Case C-5/08, Infopaq International A/S v Danske Dagblades Forening. ECLI:EU:C:2009:465. 2009. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62008CJ0005>

14. Case C-145/10. Eva-Maria Painer v Standard VerlagGmbH and Others. ECLI:BU:C:2011:798. 2011. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62010CJ0145>
15. Tzimas, Th. Evolution of Copyright in the Era of Artificial Intelligence: Analysis of Conflicts of Law and Judicial Precedents. Journal of Digital Technologies and Law. 2025. № 3(1). PP. 35–64. URL: <https://doi.org/10.21202/jdtl.2025.2>
16. Parish, J. Time to Repeal Section 9(3) of the Copyright, Designs and Patents Act 1988: New insights from the lobbying and drafting history behind the infamous UK computer-generated works regime. Intellectual Property Quarterly. 2025. URL: <https://kclpure.kcl.ac.uk/portal/en/publications/time-to-repeal-section-93-of-the-copyright-designs-and-patents-ac>
17. Lu, Y. Reforming Copyright Law for AI-Generated Content: Copyright Protection, Authorship and Ownership. Technology and Regulation. 2025. URL: <https://doi.org/10.71265/chkr8w30>
18. OpenAI. Terms of use. OpenAI Website. 2025. URL: <https://openai.com/policies/terms-of-use/>
19. Midjourney. Terms of Service. Midjourney Website. 2025. URL: <https://docs.midjourney.com/hc/en-us/articles/32083055291277-Terms-of-Service>

УДК 346.3

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-189-196><https://orcid.org/0000-0003-4323-2883>**Вітко Олександр Юрійович**

кандидат юридичних наук, доцент кафедри

Господарського та транспортного права

Навчально-наукового інституту управління,

технологій та правових наук

Національного транспортного Університету,

місто Київ

**ВПЛИВ ВТРАТИ ЧИННОСТІ ГОСПОДАРСЬКИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ НА
ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ ЗА
НЕВИКОНАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗУСТРІЧНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З ПІДСТАВ
ЧАСТИНИ 3 СТАТТІ 538 ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ**

Анотація. У статті автором аналізуються норми Цивільного кодексу України, які визначають підстави для звільнення від відповідальності суб'єктів господарювання за невиконання договірних зобов'язань в рамках договорів, де є зустрічне виконання зобов'язань. Проводиться аналіз впливу втрати чинності Господарським кодексом України, а саме ч. 7 ст. 193 цього Кодексу на ч. 3 ст. 538 Цивільного кодексу України та надаються висновки за результатами такого аналізу. Надаються пропозиції щодо внесення змін у Цивільний кодекс України.

Ключові слова: господарська відповідальність, договірні зобов'язання, зустрічне виконання зобов'язань, невиконання господарських зобов'язань, звільнення від відповідальності за невиконання господарських зобов'язань.

Annotation. The impact of the loss of validity of the Commercial Code of Ukraine on the exemption from liability of business entities for failure to fulfill contractual counter-obligations on the grounds of Part 3 of Article 538 of the Civil Code of Ukraine.

In this article, the author analyzes the norms of the Civil Code of Ukraine, which determine the grounds for exemption from liability of business entities for failure to fulfill contractual obligations within the framework of contracts where there is a counter-performance of obligations.

The impact of the invalidation of the Commercial Code of Ukraine, including the invalidation of Part 7 of Article 193 of the Commercial Code of Ukraine, on the application of Part 3 of Article 538 of the Civil Code of Ukraine as grounds for exemption from liability of business entities for failure to fulfill contractual obligations within the framework of contracts where there is counter-performance of obligations, is analyzed.

The conclusion is drawn that with the loss of validity of Part 7 of Article 193 of the Commercial Code of Ukraine, it can be said that a systematic violation by the relevant person of his obligations within the framework of other contracts between the same persons may give grounds for the application of Part 3 of Article 538 of the Civil Code of Ukraine for legal relations that arose after 08/28/2025, in particular, it may be recognized as a circumstance of the presence of obvious grounds to believe that the party will not fulfill its obligation within the established period (term) or will not fulfill it in full, because Part 3 of Article 538 of the Civil Code of Ukraine does not contain an exhaustive list of such obvious circumstances and does not contain relevant restrictions, with the loss of validity of the Commercial Code of Ukraine, there are no longer any restrictions that were established by Part 7 of Article 193 of the Commercial Code of Ukraine, the Civil Code of Ukraine generally does not contain a norm that refusal to fulfill or postponement of fulfillment is not allowed on the grounds that the obligations of the other party under another contract were not properly fulfilled, which was set out in Part 7 of Article 193 of the Commercial Code of Ukraine, which has lost force.

Keywords: *economic liability, contractual obligations, counter-performance of obligations, failure to fulfill economic obligations, exemption from liability for failure to fulfill economic obligations.*

Постановка проблеми. Договірні зобов'язання, в яких виконання однією стороною свого обов'язку, яке за договором обумовлене виконанням другою стороною свого обов'язку, визнається зустрічним виконанням зобов'язання.

Сторона договору, яка здійснила виконання свого зобов'язання, має право вимагати належного виконання від іншої сторони [1, с. 4]. При цьому в літературі наголошується, що зустрічні обов'язки виникають завжди з однієї підстави, яка відповідає предмету договору [2, с. 3]. Тобто мова йде про зобов'язання, в яких одна сторона може виконати свій обов'язок після того, як інша сторона виконає свій обов'язок.

У рамках господарських правовідносин бувають випадки, коли одна сторона зобов'язання не виконує своїх зобов'язань внаслідок дій іншої зобов'язаної сторони чи інших обставин, які стосуються іншої сторони. За таких умов постає питання чи є підстави для звільнення від відповідальності сторони господарського договірної зобов'язання, яка не виконала свого обов'язку, коли це було наслідком дій іншої сторони чи не виконанням нею свого зустрічного обов'язку або наслідком інших обставин стосовно іншої сторони, які зумовлюють наявність очевидних підстав вважати, що вона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) чи виконає його не в повному обсязі.

Якщо інша сторона не виконала свого зустрічного обов'язку, в рамках одного договору, то це визнається судовою практикою як підстава для звільнення від відповідальності сторони, яка є потерпілою від такого невиконання зустрічного обов'язку, і яка внаслідок цього не виконала відповідно уже й свій обов'язок, відмовившись повністю або частково від його виконання чи зупинила його виконання, адже це продиктовано нормами щодо зустрічного виконання зобов'язань.

Однак, після втрати чинності Господарським кодексом України (далі – ГК України) актуального та дискусійного характеру набуло питання про те чи може бути звільнено від відповідальності сторону, яка не виконала свій зустрічний обов'язок, відмовившись повністю або частково від його виконання чи зупинила його виконання внаслідок того, що інша сторона не виконувала обов'язків перед тою ж стороною (особою), але в рамках інших договорів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам правового регулювання виконання зустрічних обов'язків в юридичній науці приділено чимало уваги. Зокрема ці питання досліджувалися у наукових працях таких авторів як Т.В. Боднар, Ж. В. Завальна, А.А. Цибань та інших.

Однак, питання звільнення від відповідальності суб'єктів господарювання в договірних зобов'язаннях, де має місце зустрічне виконання зобов'язань на сьогодні не втратило своєї актуальності, адже потребує певного переосмислення зважаючи на втрату чинності ГК України, оскільки певні норми Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), зокрема й щодо зустрічного виконання зобов'язань застосовувалися з урахуванням норм ГК України.

Метою цього дослідження є аналіз норм ЦК України, які надають підстави для звільнення від відповідальності суб'єктів господарювання за невиконання договірних зобов'язань у договорах, де передбачено виконання зустрічних зобов'язань, а також аналіз впливу на такі норми права втрати чинності ГК України, надання висновків за результатами такого аналізу, надання власних пропозицій щодо внесення змін у ЦК України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Частиною 3 ст. 538 ЦК України передбачено, що у разі невиконання однією із сторін у зобов'язанні свого обов'язку або за наявності очевидних підстав вважати, що вона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі, друга сторона має право зупинити виконання свого обов'язку, відмовитися від його виконання частково або в повному обсязі.

Якщо буквально тлумачити дану норму права, то нею передбачено, що підставами для звільнення від відповідальності і правомірною зупинення виконання відповідною стороною

свого зустрічного обов'язку чи правомірної відмови від його виконання повністю або частково є: перше – обставини наявності уже невиконання (порушення) іншою стороною свого обов'язку; друге – обставини наявності очевидних підстав вважати, що сторона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі.

В контексті першої підстави (невиконання зустрічного обов'язку) прикладами наявності умов для звільнення від відповідальності і правомірного зупинення виконання відповідною стороною свого зустрічного обов'язку чи правомірної відмови від його виконання повністю або частково можуть бути наступні випадки.

Перше, нездійснення покупцем попередньої оплати товару, що дає підстави постачальнику зупинити поставку товару або відмовитися від договору поставки та вимагати стягнення збитків. У постанові Верховного Суду від 18.08.2023 р. у справі №927/211/22 наведено висновок про те, що продавець, який не отримав попередню оплату за товар, який ще не перейшов у власність покупця, має право скористатися одним із наступних способів захисту: 1) стягнути суму попередньої оплати відповідно з умовами договору і продовжувати виконувати договір; 2) розірвати договір та вимагати компенсації збитків [3].

Отже, не здійснення покупцем попередньої оплати є підставою для правомірної відмови постачальника від виконання зобов'язань з поставки товару та розірвання договору поставки, і постачальник за таких умов не повинен нести відповідальності за невиконання поставки товару.

Друге, прострочення оплати раніше поставленого товару в межах одного договору. Щодо даного випадку Верховний Суд у постанові від 29.05.2018 р. у справі №910/23003/16 наводить висновки про те, що у разі встановлення факту часткової передачі у власність продавцем покупцю товару, який мав бути оплачений останнім, але покупець не виконав свого обов'язку, продавець не відмовляючись від виконання договору, має право на підставі норми закону змінити умови взятого на себе зобов'язання, а саме: зупинити передання іншого товару за договором до повної оплати всього раніше переданого товару [4]. Крім цього, у постанові від 31.10.2019 р. у справі №904/5340/18 Верховний Суд веде мову про те, що суд апеляційної інстанції, встановивши, що позивачем неодноразово допускалося прострочення оплати за товар, вірно вказав про необхідність застосування до спірних правовідносин статті 538 ЦК України, та відповідно встановив наявність підстав для відмови позивачеві у стягненні з відповідача пені в загальній сумі 1481009,02 грн. 7 % штрафу в загальній сумі 2960951,62 грн за усіма спірними поставками товару, які були поставлені до 05.01.2018 р. з прострочення позивача [5].

Отже, прострочення покупцем оплати раніше поставленого товару є підставою для звільнення постачальника від відповідальності за прострочення передання товару покупцю, адже постачальник у такому випадку має право зупинити виконання обов'язку з передання товару покупцю.

Подібна ситуація має місце й коли замовник не здійснив попередньої оплати робіт (послуг) або прострочив оплату раніше наданих послуг (виконаних робіт). Тому, нездійснення попередньої оплати робіт (послуг), прострочення оплати раніше наданих послуг (виконаних робіт) також є підставою для звільнення виконавця від відповідальності за прострочення виконання робіт (надання послуг), який зупинив надання послуг (виконання робіт) або відмовився від їх надання (виконання) внаслідок такого діянь замовника.

Іншими прикладами правомірного невиконання зустрічного обов'язку виконавцем щодо виконання робіт можна назвати й не надання матеріалів замовником для виконання робіт, якщо за договором передбачено виконання робіт з матеріалів замовника або не надання (не забезпечення) замовником допуску виконавцю до місця виконання робіт, якщо таке надання обумовлено договором чи впливає із суті зобов'язання тощо.

В контексті другої підстави (наявність очевидних підстав вважати, що відповідна сторона порушить свій обов'язок) прикладами умов в рамках одного договору для звільнення від відповідальності і правомірного зупинення виконання відповідною стороною свого

зустрічного обов'язку чи правомірної відмови від його виконання повністю або частково можна розглядати випадки: очевидно поганого фінансового стану покупця; наявності відомостей про рейдерське захоплення чи інше неправомірне захоплення третіми особами юридичної особи, що є покупцем за договором; повідомлення про окупацію ворогом території, на якій знаходиться покупець; закриття покупцем усіх банківських рахунків, арешт усіх банківських рахунків покупця; різке термінове відчуження покупцем своїх активів через наявність рішення суду про стягнення значного боргу; руйнування чи знищення всього майна або значної частини майна і виробничих потужностей покупця чи продавця внаслідок обстрілів, воєнної діяльності, стихійного лиха тощо; повідомлення про визнання неплатоспроможним банку, в якому покупцю відкрито рахунок і такий рахунок є єдиним банківським рахунком покупця тощо.

Вичерпного переліку таких очевидних підстав ч. 3 ст. 538 ЦК України не визначає. Тому такими очевидними підставами вважати, що сторона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі можуть бути будь-які обставини, навіть не пов'язані з волею такої іншої сторони.

Судова практика однозначно визначає, що за ч. 3 ст. 538 ЦК України сторона може зупинити виконання свого зустрічного обов'язку, відмовитися від його виконання повністю або частково, коли є порушення іншої сторони щодо виконання її зустрічного обов'язку в рамках одного зобов'язання, тобто в рамках одного договору. Зокрема, як вказано вище продавець може відмовитися від свого зустрічного обов'язку з передання товару покупцеві, коли покупець порушив своє зобов'язання з оплати такого товару в рамках одного договору.

Якщо слідувати логіці судової практики, яка визначає, що правомірне зупинення виконання відповідною стороною свого зустрічного обов'язку чи правомірна відмова від його виконання повністю або частково згідно з ч. 3 ст. 538 ЦК України можлива коли є порушення іншої сторони щодо виконання її зустрічного обов'язку в рамках одного договору, то це стосується першої підстави, а саме обставини наявності уже порушення іншою стороною свого обов'язку. Адже логічно, що таке порушення має бути в рамках одного договору, в межах якого у сторін є зустрічні зобов'язання, так як ст. 538 ЦК України регулює питання зустрічного виконання зобов'язання. Частина 1 ст. 538 ЦК України й визначає, що виконання свого обов'язку однією із сторін, яке відповідно до договору обумовлене виконанням другою стороною свого обов'язку, є зустрічним виконанням зобов'язання.

Тому, невиконання іншою стороною свого обов'язку в рамках іншого договору не підпадає і не може підпадати під першу підставу - обставини наявності уже порушення іншою стороною свого обов'язку, адже в таких випадках порушення має бути саме зустрічного обов'язку, а зустрічний обов'язок є тільки в рамках одного договору.

Проте, ч. 3 ст. 538 ЦК України окрім наявності порушення зустрічного обов'язку визначає як підставу для звільнення від відповідальності і правомірного зупинення виконання відповідною стороною свого зустрічного обов'язку чи правомірної відмови від його виконання повністю або частково ще й – обставини наявності очевидних підстав вважати, що сторона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі.

Очевидні підстави вважати, що сторона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі можуть проявлятися не тільки виходячи з дій такої сторони в рамках одного зобов'язання. Тому виникає питання чи визнаються такими очевидними підстави вважати, що сторона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі, коли відповідна сторона порушить свій обов'язок в рамках інших зобов'язань, в рамках інших договорів, наприклад, коли буде систематичне прострочення оплати в рамках інших договорів між тими ж сторонами (особами), систематичне прострочення поставки між тими ж сторонами (особами), систематичне прострочення виконання робіт (надання послуг) між тими ж сторонами (особами) в рамках інших договорів, у тому числі й в рамках інших за правовою природою

договорів (наприклад договір поставки і договір послуг, договір виконання робіт і договір поставки тощо)?

До моменту втрати чинності ГК України відповідь на вказане вище питання була надана Верховним Судом та випливала із положень ч. 7 ст. 193 ГК України.

Так, у постанові Верховного Суду від 04.04.2023 р. у справі №904/9431/21 вказано наступне: «У касаційній скарзі відповідач стверджує про неправильне застосування судами частини 3 статті 538 ЦК України, зазначаючи, що неналежне виконання позивачем своїх зобов'язань перед відповідачем за іншими договорами дало відповідачу обґрунтовані підстави вважати, що позивач не виконає свого обов'язку за Договором у встановлений строк, внаслідок чого відповідач зупинив поставку товару за Договором. Верховний Суд не погоджується з такими доводами скаржника з огляду на таке... Доводи скаржника про неправильне застосування судами приписів частини 3 статті 538 ЦК України наведені без урахування норм частини 7 статті 193 Господарського кодексу України, відповідно до якої не допускаються одностороння відмова від виконання зобов'язань, крім випадків, передбачених законом, а також відмова від виконання або відстрочка виконання з мотиву, що зобов'язання другої сторони за іншим договором не було виконано належним чином. Отже, з огляду на імперативну вимогу частини 7 статті 193 Господарського кодексу України обставина невиконання або неналежного виконання позивачем своїх зобов'язань за іншими договорами у будь-якому випадку не свідчить про прострочення кредитора за спірним Договором та, відповідно, не обумовлює правомірність дій відповідача із зупинення виконання зобов'язання з поставки товару за цим Договором» [6].

Таким чином, судова практика (на прикладі судових рішень у справі №904/9431/21) визначала, що якщо покупець не порушив в рамках певного договору своє зобов'язання з оплати товару, але порушував свої зобов'язання з оплати товару та/або послуг та/або робіт в рамках інших договорів, укладених з цим самим продавцем, тоді немає підстав для застосування ч. 3 ст. 538 ЦК України та звільнення від відповідальності продавця за не передання у визначений строк товару такому покупцю.

На момент чинності ГК України, виходячи з положень його ч. 7 ст. 193, які визначали, що не допускається одностороння відмова від виконання зобов'язань, крім випадків, передбачених законом, а також відмова від виконання або відстрочка виконання з мотиву, що зобов'язання другої сторони за іншим договором не було виконано належним чином, обставини того, що покупець у правовідносинах, що виникли на момент чинності ГК України систематично порушував свої зобов'язання з оплати раніше поставленого йому продавцем товару та/або наданих йому тим самим продавцем послуг (виконаних робіт) в рамках інших договорів між тим самим покупцем і продавцем, не можна було визнавати тими обставинами, які визначають наявність очевидних підстав вважати, що покупець не виконає свого обов'язку з оплати товару за відповідним договором у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі, і в таких випадках у правовідносинах, що виникли та діяли на момент чинності ГК України не було підстав застосовувати ч. 3 ст. 538 ЦК України та відповідно повністю звільняти продавця від відповідальності, якщо він призупинив поставку або відмовився від поставки товару такому покупцю.

Проте, починаючи з 28.08.2025 р. ГК України втратив чинність, і відповідно ч. 7 ст. 193 ГК України, яка передбачала норму про те, що не допускається відмова від виконання або відстрочка виконання з мотиву, що зобов'язання другої сторони за іншим договором не було виконано належним чином теж втратила чинність.

Тому, наразі немає підстав поширювати вказану вище судову практику, зокрема висновки, що викладені у постанові Верховного Суду від 04.04.2023 р. у справі №904/9431/21, на правовідносини, що виникли після втрати чинності ГК України, у тому числі ч. 7 ст. 193 даного Кодексу, у яких відповідна сторона (особа) систематично прострочує зобов'язання з оплати в рамках інших договорів між тими ж сторонами (особами).

Однак в той же час можна стверджувати про те, що після втрати чинності положеннями ч. 7 ст. 193 ГК України, які визначали, що не допускається відмова від виконання або відстрочка виконання з мотиву, що зобов'язання другої сторони за іншим договором не було виконано належним чином, питання щодо того чи можна вести мову про наявність очевидних підстав вважати, що сторона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі, коли відповідна сторона систематично порушувала свій обов'язок в рамках інших договорів (іншого договору) між тими ж сторонами (особами) уже немає однозначної відповіді та є дискусійним з правозастосовчої та наукової точки зору, та є правовою проблемою, що потребує свого розв'язання (вирішення).

Зокрема, з однієї сторони, як уже задувалося вище, положення ч. 3 ст. 538 ЦК України у даному контексті застосовувалося з урахуванням положень ч. 7 ст. 193 ГК України і фактично виключали можливість тлумачення норм ч. 3 ст. 538 ЦК України, які визначали як підставу для зупинення відповідною стороною виконання свого обов'язку, відмови від його виконання частково або в повному обсязі, а відповідно і звільнення від відповідальності за зупинення чи повне або часткове не виконання свого обов'язку - наявність очевидних підстав вважати, що інша сторона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі, таким чином щоб під них підпадали обставини систематичного невиконання такою іншою стороною свої обов'язків перед тією ж стороною (особою) в рамках інших договорів, адже ч. 7 ст. 193 ГК України містила норми про те, що не допускаються відмова від виконання або відстрочка виконання зобов'язання з мотиву, що зобов'язання другої сторони за іншим договором не було виконано належним чином.

З іншої сторони, втрата чинності ГК України, а разом з ним норм його ч. 7 ст. 193 напряму впливає на застосування ч. 3 ст. 538 ЦК України, адже наразі немає підстав застосовувати положення ч. 3 ст. 538 ЦК України з урахуванням наведених вище норм ч. 7 ст. 193 ГК України до правовідносин, що виникли з втратою чинності ГК України.

Таким чином, проведене дослідження дає підстави для формування власної позиції про те, що наразі, коли уже не чинна ч. 7 ст. 193 ГК України можна вести мову про те, що систематичне (три і більше разів) порушення відповідною стороною (особою) своїх обов'язків в рамках інших договорів між тими ж сторонами (особами) може давати підстави для застосування ч. 3 ст. 538 ЦК України для правовідносин, що виникли після 28.08.2025 р., зокрема може бути тією другою підставою, а саме обставиною наявності очевидних підстав вважати, що сторона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі, адже:

- ч. 3 ст. 538 ЦК України не містить вичерпного переліку таких очевидних обставин і не містить відповідних обмежень;

- із втратою чинності ГК України наразі немає обмежень, що встановлювалися ч. 7 ст. 193 ГК України;

- ЦК України загалом не містить норми про те, що не допускається відмова від виконання або відстрочка виконання з мотиву, що зобов'язання другої сторони за іншим договором не було виконано належним чином, яка була викладена у ч. 7 ст. 193 ГК України, що втратив чинність.

Вказане вище дозволяє висловити власну думку про те що, втрата чинності ч. 7 ст. 193 ГК України впливає на застосування ч. 3 ст. 538 ЦК України таким чином, що після втрати чинності ГК України факти систематичної (три і більше випадки) несвочасної або неповної оплати покупцем раніше поставлених постачальником товарів, наданих постачальником послуг (виконаних робіт) тощо у рамках інших договорів, щодо правовідносин, які виникли після 28.08.2025 р. можуть розглядатися як підстава для зупинення (відмови від) поставки, виконання робіт тощо за ч. 3 ст. 538 ЦК України, виходячи з того, що такі факти можуть бути визнані очевидними підставами вважати, що сторона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі.

Проте, варто й наголосити на тому, що будь-які зміни в законодавстві мають спрямовуватися на розвиток права, правової системи, повинні мати належне пояснення, повинні бути логічно пов'язані з існуючими нормами, не бути направлені на створення правових колізій чи прогалин у правому регулюванні.

Якщо внаслідок законодавчих змін в певній галузі права створюється випадково прогалина правого регулювання, вона має бути виправлена шляхом нового законотворення. Хоча, такі прогалини можуть бути й не випадковими і законодавець може ставити за мету виключення певних норм з права, з правової систем. Однак, таке виключення повинно мати, як вказано вище, належне пояснення.

У рамках права, правової системи України була відповідна правова норма, яка визначала, що не допускається відмова від виконання або відстрочка виконання з мотиву, що зобов'язання другої сторони за іншим договором не було виконано належним чином, яка з втратою чинності ГК України була виключена з права, з правової системи України без належних обґрунтувань та пояснень, адже таких немає у Пояснювальній записці до проекту Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період», з введенням в дію якого ГК України визнано таким, що втратив чинність [7].

Зважаючи на те, що від законодавця немає належного пояснення виключення такої норми з права, з правової системи України з втратою чинності ГК України не можна напевно сказати чи це випадкове створення відповідної прогалини у правому регулюванні, чи це ставилося законодавцем за мету, коли приймався Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», яким ГК України визнано таким, що втратив чинність, з дня введення в дію цього Закону і чи планується протягом перехідного періоду здійснити відповідні законодавчі зміни щоб заповнити створені, ці та інші правові прогалини у майбутньому.

Тому, однозначне вирішення поставлених вище дискусійних питань та розв'язання наведеної вище правової проблеми слід розглядати в контексті нормотворчої діяльності, в рамках якої, або слід передбачити в ст. 525 ЦК України аналогічні норми тим, які були у ч. 7 ст. 193 ГК України, або уточнити положення ч. 3 ст. 538 ЦК України, шляхом передбачення того, що обставини систематичного (три і більше випадки) порушення відповідною стороною своїх зобов'язань в рамках іншого договору можуть вважатися очевидними підставами вважати, що сторона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі.

Такі законодавчі зміни можуть однозначно вирішити цю правову проблему та чітко прямо на законодавчому рівні визначити чи підлягає особа звільненню від відповідальності, за невиконання своїх зобов'язань, якщо це стало наслідком систематичних невиконань іншою особою своїх зобов'язань перед такою особою, але в рамках інших договорів, чи ні. Проте, виходячи з наведених вище висновків наразі, якщо формально розглядати тільки чинні на сьогодні норми права, зокрема ч. 3 ст. 538 ЦК України, то можна вести мову про наявність підстав для звільнення особи від відповідальності, за невиконання зобов'язань, якщо це стало наслідком систематичних невиконань іншою особою своїх зобов'язань перед такою особою в рамках інших договорів, і для формування нової судової практики щодо тих правовідносин, які виникли після втрати чинності ГК України, адже законодавчих обмежень для цього наразі немає.

Висновки досліджень. За результатами дослідження та аналізу норм ЦК України, які надають підстави звільнення від відповідальності суб'єктів господарювання за невиконання договірних зобов'язань у договорах, де передбачено виконання зустрічних обов'язків, а також за результатами аналізу впливу на такі норми втрати чинності ГК України, зокрема і його ч. 7 ст. 193 можна дійти висновку про те, що ч. 3 ст. 538 ЦК України уже наразі може визначати підстави для звільнення судом особи (сторони) від відповідальності, за невиконання своїх

зобов'язань повністю чи частково або призупинення (відстрочку) їх виконання у правовідносинах, що виникли після втрати чинності ГК України, коли таке стало наслідком систематичних невиконань іншою особою своїх зобов'язань перед такою особою в рамках інших договорів, так як це може розглядатися судом як наявність очевидних підстав вважати, що така інша особа (сторона) не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі.

Для однозначного вирішення даної правової проблеми, яка виникла внаслідок втрати чинності ГК України та створила правову прогалину, що дала можливість тлумачити ч. 3 ст. 538 ЦК України таким чином, що вона наразі може надавати підстави для звільнення судом особи (сторони) від відповідальності, за невиконання своїх зобов'язань повністю чи частково або призупинення (відстрочку) їх виконання, коли таке стало наслідком систематичних невиконань іншою особою своїх зобов'язань перед такою особою в рамках інших договорів, варто внести наступні альтернативні (або/або) зміни до ЦК України:

1) якщо вносити зміни до ст. 525 ЦК України та передбачити в ній аналогічну норму, що була в ч. 7 ст. 193 ГК України, то її можна викласти у наступній редакції:

«1. Одностороння відмова від зобов'язання або одностороння зміна його умов не допускається, якщо інше не встановлено договором або законом.

2. Також не допускаються відмова від виконання зобов'язання повністю чи частково або відстрочка чи зупинення виконання зобов'язання з мотиву, що зобов'язання другої сторони за іншим договором не було виконано належним чином».

2) або, якщо вважати виключення відповідних норм з правової системи не випадковим, і якщо залишати ст. 525 ЦК України в нинішній редакції, тоді для розв'язання цієї правової проблеми та надання суду підстав для однозначного тлумачення ч. 3 ст. 538 ЦК України варто внести зміни до ч. 3 ст. 538 ЦК України, та викласти її у наступній редакції:

«3. У разі невиконання однією із сторін у зобов'язанні свого обов'язку або за наявності очевидних підстав вважати, що вона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі, друга сторона має право зупинити виконання свого обов'язку, відмовитися від його виконання частково або в повному обсязі.

Систематичне (три і більше випадків) порушення відповідною стороною своїх зобов'язань в рамках іншого договору можуть бути визнані судом очевидними підставами вважати, що ця сторона не виконає свого зустрічного обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі».

ЛІТЕРАТУРА

1. Завальна Ж. В. Щодо взаємності у зустрічних зобов'язаннях. Академічні візії, вип. 30/2024 URL: <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/1157> (дата звертання 04.12.2025).
2. Цибань А. А. Окремі аспекти зустрічних обов'язків через призму їх виконання у договірному зобов'язанні. Академічні візії, вип. 27/2024 URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1098> (дата звертання 04.12.2025).
3. Постанова Верховного Суду від 18.08.2023 р. у справі №927/211/22 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112967141> (дата звертання 04.12.2025 р.).
4. Постанова Верховного Суду від 29.05.2018 р. у справі №910/23003/16 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74538867> (дата звертання 04.12.2025 р.).
5. Постанова Верховного Суду від 31.10.2019 р. у справі №904/5340/18 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85574649> (дата звертання 04.12.2025 р.).
6. Постанова Верховного Суду від 04.04.2023 р. у справі №904/9431/21 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110051246> (дата звертання 04.12.2025 р.).
7. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/CardByRn?regNum=6013&conv=9> (дата звертання 04.12.2025 р.).

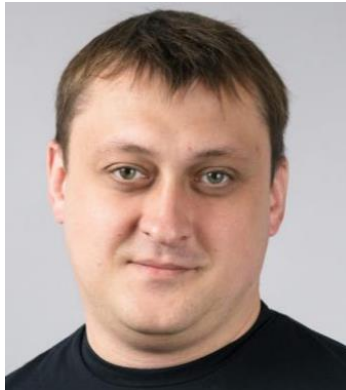
УДК 349.6:351.77

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-197-203>

<https://orcid.org/0000-0001-8919-6633>

Замрига Артур Вікторович,

к.е.н., д.ю.н., професор, професор кафедри публічного та міжнародного права Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана»,

<https://orcid.org/0009-0004-1267-0834>

Черненко Олексій Вікторович,

аспірант кафедри публічного та міжнародного права КНЕУ імені Вадима Гетьмана,

ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ НАДАННЯ ПОСЛУГ З УПРАВЛІННЯ ПОБУТОВИМИ ВІДХОДАМИ

Анотація: у статті досліджується зміст, специфіка та сучасні виклики публічного адміністрування послуг у сфері управління побутовими відходами в Україні. Управління відходами є ключовим елементом екологічної політики держави та складовою сталого розвитку територіальних громад. У контексті європейського курсу України особливого значення набуває адаптація національного законодавства до вимог Директиви 2008/98/ЄС про відходи, що визначає сучасні підходи до поводження з побутовими відходами, включно з ієрархією операцій, мінімізацією утворення відходів, підвищенням рівня переробки та повторного використання.

Публічне адміністрування у сфері надання послуги з управління побутовими відходами охоплює діяльність органів місцевого самоврядування, центральних органів виконавчої влади, комунальних підприємств та приватних операторів ринку, які функціонують у межах делегованих повноважень і договорів. Ключовими елементами цього процесу є планування системи поводження з відходами, визначення виконавця комунальної послуги, встановлення тарифів, контроль якості надання послуг, а також забезпечення прозорих та конкурентних процедур закупівлі. Особливу увагу приділено інституційній спроможності громад, які відповідно до реформи децентралізації отримали нові повноваження у сфері поводження з побутовими відходами.

Автором підкреслюється, що проблеми у секторі пов'язані з недостатнім рівнем розвитку інфраструктури, низьким відсотком переробки відходів, домінуванням полігонного захоронення, відсутністю ефективної системи роздільного збирання, а також з недосконалістю механізмів державного контролю та взаємодії між суб'єктами управління. Водночас зростає потреба у впровадженні сучасних цифрових сервісів, екологічного моніторингу та механізмів громадської участі, які підвищують прозорість і підзвітність у цій сфері.

Зроблено висновок, що підвищення ефективності публічного адміністрування послуги з управління побутовими відходами можливе лише за умови комплексного реформування: удосконалення правового регулювання, розвитку інфраструктури переробки, підвищення

спроможності органів влади та стимулювання екологічної поведінки населення. Це дозволить наблизити українську систему управління відходами до європейських стандартів та забезпечити екологічно безпечне середовище для громадян.

Ключові слова: публічне адміністрування, побутові відходи, комунальні послуги, реформа поводження з відходами, територіальні громади, державна політика, євроінтеграція, екологічна безпека.

Abstract: The article explores the content, specifics, and contemporary challenges of public administration of household waste management services in Ukraine. Waste management is a key element of the state's environmental policy and an integral part of sustainable development for local communities. In the context of Ukraine's European integration, the adaptation of national legislation to the requirements of Directive 2008/98/EC on waste is of particular importance. This directive outlines modern approaches to waste management, including the hierarchy of operations, waste minimization, and the enhancement of recycling and reuse rates.

Public administration in the provision of household waste management services encompasses the activities of local government bodies, central executive authorities, municipal enterprises, and private market operators, which operate within the framework of delegated powers and contracts. Key elements of this process include planning the waste management system, determining the service provider, setting tariffs, ensuring the quality of services, and ensuring transparent and competitive procurement procedures. Special attention is given to the institutional capacity of local communities, which, in line with the decentralization reform, have gained new powers in waste management.

The author emphasizes that the problems in this sector are related to insufficient infrastructure development, low recycling rates, the dominance of landfill burial, the lack of an effective waste sorting system, and the imperfection of state control mechanisms and cooperation between management entities. At the same time, there is an increasing need for the implementation of modern digital services, environmental monitoring, and mechanisms for public participation, which improve transparency and accountability in this sector.

It is concluded that enhancing the effectiveness of public administration of household waste management services is possible only through comprehensive reform: improving legal regulation, developing recycling infrastructure, enhancing the capacity of government bodies, and promoting ecological behavior among the population. This will bring Ukraine's waste management system closer to European standards and ensure an environmentally safe environment for citizens.

Keywords: public administration, household waste, municipal services, waste management reform, territorial communities, public policy, European integration, environmental safety.

Постановка проблеми. Управління побутовими відходами є важливою складовою екологічної політики, яка впливає на здоров'я населення, стан навколишнього середовища та економічну стабільність країни. Зважаючи на швидкий розвиток урбанізації та зростання обсягів побутових відходів, виникає необхідність у вдосконаленні системи управління цими відходами, зокрема на рівні публічного адміністрування. В Україні, незважаючи на проведену реформу децентралізації та адаптацію до європейських стандартів, сфера управління побутовими відходами залишається проблемною. Це зумовлено низьким рівнем інфраструктури, недостатньою ефективністю системи переробки відходів, а також проблемами у взаємодії між державними органами, місцевими громадами та приватними операторами послуг. Відсутність належного контролю та відставання у технологічному розвитку в секторі управління відходами створюють значні екологічні та соціальні виклики. Важливою проблемою є також низький рівень громадської свідомості та недостатня участь населення в процесі роздільного збору та переробки відходів.

Метою даної наукової статті є дослідження особливостей публічного адміністрування послуг у сфері управління побутовими відходами в Україні.

Стан дослідження. Причини утворення відходів, їх значення для екологічної політики держави були предметом дослідження А. Г. Бикова, Г. П. Виговської, А. К. Кузіна, Н. Р. Малишевої, Ю. М. Маковецької, В. С. Міщенко, В. М. Петрини, В. В. Петрова,

Г. П. Серова, М. О. Фролова, Ю. С. Шемшученка, М. В. Шульги та ін. Проблемам управління відходами і ресурсозбереження присвячено праці О. І. Бондара, Л. О. Бондара, Л. І. Васильєвої, А. Е. Воробйова, І. В. Вепренцева, З. В. Гуцайлюка, О. А. Новікова, А. Д. Трусова та ін.

Виклад основного матеріалу. Механізм надання суб'єктами господарювання послуг з управління побутовими відходами в Україні є складним і багатокомпонентним процесом, що включає як публічні, так і приватні аспекти.

П. 38 ст.25, пп. 54-54-2, пп.15 ст.30 Закону України «Про місцеве самоврядування» визначено, що органи місцевого самоврядування та підприємства різних форм власності беруть участь у реалізації системи управління відходами, дотримуючись вимог екологічної безпеки та сталого розвитку. Відповідно до п.38 ст. 25, органи місцевого самоврядування мають право вирішувати питання, пов'язані з організацією збирання, транспортування, зберігання та утилізації побутових відходів на території своїх громад. Це визначає основний механізм адміністративного контролю та делегування функцій щодо управління відходами. У пп.15 ст. 30 зазначено, що виконавчі органи місцевих рад мають повноваження щодо забезпечення надання послуг з управління побутовими відходами, що включає визначення виконавців послуг, контроль за якістю наданих послуг та встановлення тарифів. Це дозволяє органам місцевого самоврядування створювати ефективні механізми управління та забезпечувати відповідний рівень послуг для населення. Ст. 54-54-2 визначають, що місцеві ради можуть організовувати відповідні органи або підрозділи для реалізації політики управління відходами, а також регулювати співпрацю з приватними підприємствами та іншими суб'єктами господарювання для належного виконання цих функцій. Ці норми забезпечують структурну організацію роботи в сфері поводження з відходами та регулюють взаємодію з приватними операторами, що сприяє розвитку інфраструктури для збору, переробки та утилізації відходів [1].

Отже, зазначені статті створюють правову основу для ефективного адміністрування послуг у сфері управління побутовими відходами, забезпечуючи місцеві органи влади необхідними повноваженнями для організації цієї діяльності на місцях.

На місцевому рівні, органи місцевого самоврядування здійснюють контроль за наданням послуг з управління побутовими відходами через укладання договорів з комунальними підприємствами або приватними операторами. Важливим інструментом тут є **Закон України «Про благоустрій населених пунктів»**, який зобов'язує місцеві органи влади розробляти схеми управління відходами в межах територіальних одиниць. Суб'єкти господарювання, незалежно від форми власності, повинні дотримуватися вимог цих схем при наданні послуг у містах, селищах та селах.

Так, ст. 7 встановлено, що органи місцевого самоврядування несуть відповідальність за організацію благоустрою на своїй території, що включає в себе створення системи для збирання, транспортування, утилізації та переробки побутових відходів. Вони мають право розробляти та затверджувати **схеми санітарного очищення** на місцевому рівні, які визначають порядок надання послуг з управління побутовими відходами, а ст. 10 Закону України «Про благоустрій населених пунктів» визначено повноваження сільських, селищних і міських рад та їх виконавчих органів у сфері благоустрою населених пунктів, зокрема: затвердження місцевих планів управління відходами; розроблення та реалізація місцевих планів управління відходами та створення системи управління побутовими відходами. Визначено, що створення системи управління побутовими відходами здійснюється шляхом використання найбільш ефективних і безпечних технологій з урахуванням мінімальних економічних витрат, найбільш вигідних для певного населеного пункту схем і методів збирання, перевезення та оброблення відходів, щільності забудови, у порядку, визначеному законом [2].

Також, Закон України «Про благоустрій населених пунктів» чітко визначає, що послуги з управління побутовими відходами повинні надаватися підприємствами, які мають

відповідну ліцензію на цю діяльність. Органи місцевого самоврядування повинні забезпечити **контроль за якістю надання послуг з управління побутовими відходами**, проводити регулярні перевірки діяльності компаній, які займаються збиранням, транспортуванням, утилізацією та переробкою відходів. Крім того, вони мають контролювати, чи виконується на місцях **санітарний стан** територій, утримання місць для збору відходів, своєчасність їх вивезення. Згідно з **ст. 14** Закону України «Про благоустрій населених пунктів», місцеві органи влади мають право взаємодіяти з органами державної екологічної інспекції та іншими контролюючими органами для забезпечення належного виконання норм та стандартів, пов'язаних з утилізацією побутових відходів. Важливим моментом є взаємодія з місцевими громадськими організаціями для підвищення ефективності системи управління відходами, що також передбачає здійснення заходів щодо **популяризації екологічної поведінки серед населення**. Окрім того, Закон також встановлює вимоги до того, як повинні утилізуватися відходи, зокрема, акцент на **переробку відходів** та мінімізацію негативного впливу на навколишнє середовище. Встановлення системи роздільного збору відходів, зменшення обсягів їх захоронення на полігонах, покращення екологічної ситуації внаслідок правильно організованої діяльності з управління відходами - ці питання також регулюються законодавчо на рівні місцевих рад.

Більш детально питання публічного управління наданням послуг з управління побутовими відходами визначено в постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил надання послуги з управління побутовими відходами та типових договорів про надання послуги з управління побутовими відходами».

Суб'єкти господарювання, які здійснюють операції із збирання та перевезення побутових відходів, визначаються органами місцевого самоврядування на конкурсних засадах відповідно до затвердженого Кабінетом Міністрів України порядку згідно з частиною третьою статті 33 Закону України «Про управління відходами». Виконавчий орган місцевої ради на конкурсних засадах може визначити декількох суб'єктів господарювання, які провадять господарську діяльність із збирання та перевезення побутових відходів, на території територіальної громади за територіальним принципом та/або за видами побутових відходів (змішані, великогабаритні, ремонтні, небезпечні). Суб'єкти господарювання, які здійснюють відновлення та видалення побутових відходів, визначаються органами місцевого самоврядування відповідно до регіонального та місцевих планів управління відходами відповідно до затвердженого Кабінетом Міністрів України порядку згідно з частиною четвертою статті 33 Закону України «Про управління відходами». Діяльність з відновлення або видалення побутових відходів провадиться суб'єктами господарювання з отриманням дозволу на здійснення операцій з оброблення відходів [3].

Водночас, Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності» (ст. 7, 9) встановлює вимоги до ліцензування діяльності з поводження з відходами, що є обов'язковим для підприємств, які здійснюють збирання, транспортування, зберігання, утилізацію або знешкодження побутових відходів [4].

Послуга з управління різними видами побутових відходів може надаватися за такими системами:

контейнерна - система, що передбачає регулярне (за графіком) перевезення побутових відходів, зібраних в контейнери, на об'єкти відновлення чи видалення;

безконтейнерна - система, що передбачає регулярне (за графіком) перевезення побутових відходів, зібраних в пластикові пакети, на об'єкти відновлення чи видалення;

пункти роздільного збирання побутових відходів (зокрема мобільні, оснащені транспортними засобами);

за заявкою споживача, зокрема підготовленою та поданою з використанням Єдиної платформи [3].

Організація роздільного збирання побутових відходів здійснюється виконавчими органами місцевих рад згідно з методикою роздільного збирання побутових відходів, яка

затверджується Мінрозвитку. Великогабаритні, ремонтні, небезпечні відходи, відходи зелених насаджень збираються окремо від інших побутових відходів. Розташування споживачами контейнерів для збирання великогабаритних і ремонтних відходів здійснюється відповідно до вимог санітарно-епідеміологічного законодавства на спеціальному майданчику з твердим покриттям у місцях, погоджених з виконавцем. Надання послуги з управління відходами зелених насаджень здійснюється окремо за фактично зібраними обсягами та сплачується за тарифом, встановленим органом місцевого самоврядування відповідно до законодавства. Діяльність із збирання небезпечних відходів у складі побутових відходів у порядку, визначеному законодавством, не потребує отримання ліцензії [3].

Адміністратор послуги не може провадити іншу діяльність, крім діяльності, пов'язаної з адмініструванням послуги з управління побутовими відходами. Адміністратор послуги:

- 1) забезпечує функціонування муніципальної системи управління побутовими відходами;
- 2) укладає за дорученням органу місцевого самоврядування договори із суб'єктами господарювання на виконання окремих операцій з управління побутовими відходами;
- 3) укладає договори із споживачем про надання послуги з управління побутовими відходами;
- 4) створює єдину інформаційну базу споживачів для здійснення нарахувань за надану послугу з управління побутовими відходами, ведення обліку стану оплати та заборгованості;
- 5) проводить претензійно-позовну роботу з боржниками та інформаційні заходи щодо дотримання споживачами вимог нормативних документів у сфері управління побутовими відходами;
- 6) проводить розрахунок середньозваженого тарифу і подає його у встановленому порядку до органу місцевого самоврядування [3].

Виконавцем послуги укладаються договори про відновлення та/або видалення побутових відходів із суб'єктами господарювання, які здійснюють відновлення та/або видалення побутових відходів у порядку, встановленому законодавством. Якщо виконавцем послуги з управління побутовими відходами є адміністратор послуги, він також укладає договори із суб'єктами господарювання, які здійснюють збирання та перевезення побутових відходів [3].

Послуги надаються споживачеві згідно з умовами договору, що укладається відповідно до типових договорів про надання послуги з управління побутовими відходами відповідно до статей 13 і 14 Закону України «Про житлово-комунальні послуги»:

- 1) за моделями організації договірних відносин:
індивідуальний договір (публічний договір приєднання) - укладається з індивідуальним споживачем відповідно до типового індивідуального договору про надання послуги з управління побутовими відходами;

колективний договір - укладається від імені всіх співвласників багатоквартирного будинку управителем або іншою уповноваженою співвласниками особою за рішенням співвласників відповідно до типового колективного договору про надання послуги з управління побутовими відходами;

- 2) за категоріями споживачів:
договір з індивідуальним споживачем - укладається із співвласником багатоквартирного будинку, власником будівлі (зокрема власником індивідуального садибного житлового будинку) або за згодою власника іншою особою, яка користується будівлею і отримує послугу з управління побутовими відходами для власних потреб та з якою або від імені якої укладено договір, відповідно до типового договору з індивідуальним споживачем про надання послуги з управління побутовими відходами;

договір з колективним споживачем - укладається з юридичною особою, що об'єднує споживачів у будівлі та в їх інтересах укладає договір про надання послуги відповідно до

типового договору з колективним споживачем про надання послуги з управління побутовими відходами [3].

Відповідний договір може бути укладений в електронній формі з використанням Єдиної платформи (за наявності електронних кабінетів у сторін договору).

Для досягнення ефективного управління відходами також важливе забезпечення прозорості та відкритості у процесах закупівлі послуг. Закон України «Про публічні закупівлі» регулює проведення тендерів та конкурсів на надання послуг з управління побутовими відходами, що дозволяє залучати приватних операторів до цієї сфери на конкурентній основі. Порядок укладання договорів на надання таких послуг визначається органами місцевого самоврядування через тендери або укладення угод безпосередньо з підприємствами, що мають відповідні ліцензії та досвід [5].

Таким чином, механізм надання послуг з управління побутовими відходами в Україні включає низку юридичних, економічних і організаційних аспектів, які мають бути належним чином відрегульовані через нормативно-правові акти. Оскільки цей сектор безпосередньо впливає на екологічну ситуацію в країні, ефективність цього механізму має важливе значення для забезпечення сталого розвитку та поліпшення якості життя населення.

Важливо акцентувати увагу, що в системі надання послуг з управління побутовими відходами важливе місце займає саме процес планування системи поводження з відходами є важливою складовою в організації ефективної системи управління побутовими відходами. Законодавчо передбачено, що місцеві органи влади мають розробляти схеми санітарного очищення територій, які визначають порядок збору, транспортування, обробки та утилізації відходів. Це планування включає:

- 1) оцінку обсягів відходів на території громади, їхнього складу та характеристик (наприклад, розподіл на побутові, будівельні відходи, відходи органічного походження тощо);
- 2) розробку стратегій зменшення відходів та підвищення рівня їх переробки. Місцеві органи повинні запроваджувати програми з роздільного збору та сортування відходів для їх подальшої переробки;
- 3) оцінку та планування інфраструктури, такої як контейнери для різних видів відходів, полігони для захоронення та потужності для переробки відходів.

Ці схеми дозволяють органам місцевого самоврядування здійснювати контроль за виконанням завдань, що забезпечують ефективну організацію збору та переробки відходів, а також забезпечення еколого-безпечного середовища для громад.

Визначення виконавця комунальної послуги з управління побутовими відходами є ключовим елементом системи поводження з відходами. Це може бути: комунальне підприємство, яке підпорядковане місцевим органам влади і працює на місцевому рівні; приватні підприємства, які отримують право на надання послуг через тендери або договірні відносини з органами місцевого самоврядування. Процедура визначення виконавця послуги включає публічні тендери та відкриті конкурси, що дозволяють забезпечити конкуренцію на ринку послуг, прозорість і ефективність. Визначення виконавця також передбачає укладання контрактів, які регламентують умови виконання послуг, їх обсяг, стандарти якості та тарифні умови.

В той же час, тарифоутворення є важливою складовою управління побутовими відходами. Встановлення тарифів має відповідати принципу економічної обґрунтованості та реальних витрат на надання послуг з управління відходами, враховуючи: по-перше, витрати на збирання, транспортування, утилізацію та переробку відходів; по-друге, інвестиційні витрати на будівництво інфраструктури для поводження з відходами (наприклад, полігони для зберігання, потужності для переробки); по-третє, екологічні та технічні вимоги щодо управління відходами.

Тарифи на послугу повинні затверджуватись органами місцевого самоврядування, при цьому важливо забезпечити доступність послуг для громадян та заохочувати до ефективного використання ресурсів і зниження обсягів відходів.

Особливу увагу варто приділити **інституційній спроможності громад**, які згідно з реформою децентралізації отримали нові повноваження у сфері управління відходами. Це означає, що місцеві органи влади повинні мати достатні ресурси, кваліфікований персонал та відповідну інфраструктуру для ефективного управління відходами. Ці заходи дозволяють

забезпечити не тільки ефективне управління відходами на місцевому рівні, але й сприяють досягненню європейських стандартів у сфері екології та сталого розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про місцеве самоврядування: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. Відомості Верховної Ради України, 1997. № 24. Ст.170.
2. Про благоустрій населених пунктів: Закон України від 6 вересня 2005 року № 2807-IV. Відомості Верховної Ради України, 2005. № 49. Ст.517.
3. Про затвердження Правил надання послуги з управління побутовими відходами та типових договорів про надання послуги з управління побутовими відходами: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2023 р. № 835. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835-2023-%D0%BF#Text>
4. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 2 березня 2015 року № 222-VIII. Відомості Верховної Ради, 2015. № 23. Ст.158.
5. Про публічні закупівлі: Закон України від 25 грудня 2015 року № 922-VIII. Відомості Верховної Ради, 2016. № 9. Ст.89.

УДК 656.2:338.47(477)

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-204-209><https://orcid.org/0009-0004-1512-0977>**Комонюк Артем Євгенович**

здобувач наукового ступеня PhD, аспірант кафедри
публічного та міжнародного права Київського національного
економічного університету імені Вадима Гетьмана

ЗАСОБИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ В УКРАЇНІ

Анотація: стаття розкриває засоби адміністративно-правового регулювання сфери залізничного транспорту в Україні.

Стаття присвячена засобам адміністративно-правового регулювання сфери залізничного транспорту в Україні. У роботі розглядаються основні нормативно-правові акти, що визначають порядок діяльності залізничного транспорту, а також механізми контролю та нагляду за його функціонуванням. Залізничний транспорт є важливим елементом національної транспортної інфраструктури України, що забезпечує перевезення вантажів і пасажирів на великих відстанях. Оскільки цей сектор має значний вплив на економіку країни та забезпечення зв'язку між різними регіонами, його діяльність потребує чіткої організації і постійного контролю.

Основним засобом адміністративно-правового регулювання є законодавчі акти, які встановлюють порядок ліцензування, надання послуг, стандарти безпеки, тарифи на перевезення та умови для проведення інвестицій у розвиток залізничної інфраструктури. До таких актів належать Закон України «Про залізничний транспорт», а також інші підзаконні нормативні документи, що регулюють безпеку руху, екологічні стандарти, правила перевезень вантажів і пасажирів.

Одним з ключових аспектів є діяльність державних органів, які здійснюють контроль та нагляд за виконанням нормативних вимог. Наприклад, Державна служба України з безпеки на транспорті виконує контроль за дотриманням стандартів безпеки та охорони праці на залізничному транспорті. Крім того, важливу роль відіграє діяльність Антимонопольного комітету України, який здійснює контроль за конкурентоспроможністю на ринку залізничних перевезень, зокрема в частині формування тарифів на перевезення вантажів і пасажирів.

У статті також аналізуються засоби адміністративно-правового регулювання, пов'язані з інтеграцією залізничного транспорту України до європейської транспортної системи. Враховуючи євроінтеграційні процеси, Україні необхідно адаптувати національне законодавство до європейських стандартів безпеки, екології та управління перевезеннями. Це передбачає реформування галузі, розвиток сучасних технологій для забезпечення ефективності перевезень та покращення умов для пасажирів.

Особлива увага приділена ефективності адміністративно-правового механізму контролю за дотриманням стандартів, а також питанням безпеки перевезень та оптимізації системи управління залізничним транспортом. В статті обґрунтовано, що успішна реформа та розвиток залізничного транспорту потребує як удосконалення правового регулювання, так і зростання інституційної спроможності органів контролю.

Ключові слова: засоби адміністративно-правового регулювання сфери залізничного транспорту в Україні, державна політика, залізничний транспорт, залізниця, транспортна система, транспортна інфраструктура, публічне адміністрування, адміністративно-правове регулювання.

Abstract: *The article explores the tools of administrative-and-legal regulation in Ukraine's railway transport sector. It examines the main normative-legal acts establishing the order of railway transport operations, and the mechanisms of oversight and supervision of its functioning. Railway transport is a key element of Ukraine's national transport infrastructure, ensuring the carriage of passengers and freight over long distances. Given its significant impact on the country's economy and on connectivity between regions, this sector requires clear organisation and continual supervision.*

The primary tool of administrative-and-legal regulation are legislative acts that set out the procedure for licensing, provision of services, safety standards, tariffs on carriage, and conditions for investment in the development of railway infrastructure. Such instruments include the Law of Ukraine "On Railway Transport", as well as subordinate normative-legal documents regulating traffic safety, environmental standards, rules for passenger and freight carriage.

A key aspect is the activity of state authorities that carry out control and supervision of compliance with normative requirements. For example, the State Service of Ukraine for Transport Safety controls adherence to safety standards and labour protection in railway transport. Moreover, the Antimonopoly Committee of Ukraine plays a vital role in monitoring market competition in railway services, particularly regarding the formation of tariffs for passenger and freight transport.

The article also analyses regulatory tools related to the integration of Ukraine's railway transport into the European transport system. In view of EU-integration processes, Ukraine must adapt its national legislation to European standards of safety, environment and transport management. This entails sectoral reform, the development of modern technologies to enhance transport efficiency, and improved conditions for passengers.

Special emphasis is placed on the effectiveness of the administrative-legal control mechanisms for standard compliance, and on issues of transport safety and optimisation of the railway transport management system. The article justifies that successful reform and development of railway transport require both refinement of legal regulation and growth of the institutional capacity of control bodies.

Keywords: *tools of administrative-legal regulation, railway transport sector in Ukraine, state policy, railways, transport system, transport infrastructure, public administration, administrative-legal regulation.*

Постановка проблеми. Адміністративно-правові засоби є одним з ефективних структурних елементів регулятивної діяльності публічних органів, спрямованої на формування і розвиток суспільних відносин у сфері залізничного транспорту. Застосування відповідних інструментів спрямоване на регулювання даної сфери, забезпечення її безпеки, ефективності функціонування та сталого розвитку. Значення, цілеспрямованість, особливості змісту та порядок застосування специфічних адміністративно-правових засобів визначено законодавством України у сфері залізничного транспорту (законами, постановами Кабінету Міністрів, актами центральних та місцевих органів виконавчої влади та органами місцевого самоврядування), а їх розвиток і деталізація здійснюється у відомчих нормативно-правових актах.

Адміністративно-правові засоби регулювання сфери залізничного транспорту мають комплексний і різносторонній характер, водночас усі вони взаємопов'язані й взаємозалежні, утворюють цілісну систему, що перетинається з механізмами регулювання інших сфер діяльності публічного управління. Тільки раціональне використання таких засобів у взаємозв'язку, обґрунтований вибір пріоритетних інструментів, а також уміле їх поєднання створюють передумови для належного державного регулювання у сфері залізничного транспорту та сприяють досягненню запланованих результатів.

Метою статті є розкриття сутності засобів адміністративно-правового регулювання сфери залізничного транспорту в Україні.

Стан дослідження. Шандова Н. В. розкривав перспективи стійкого розвитку транспортної водної системи; Кудель В.І. виокремлював шляхи підвищення ефективності

роботи залізничного транспорту в умовах ринкової економіки; Дубинський О. Ю. дослідив адміністративно-правове регулювання транспортної галузі та її окремих видів; Шиба О. А. вивчав еволюцію наукових поглядів щодо взаємозв'язку розвитку транспортної інфраструктури; Карпенко О.О., Карашук В.О. здійснили аналіз та перспективи розвитку залізничної галузі в Україні; Бараш Ю.С. – визначили роль залізничного транспорту України в забезпеченні сталого розвитку суспільства.

Виклад основного матеріалу. Адміністративно-правові засоби регулювання сфери залізничного транспорту мають комплексний і різносторонній характер, водночас усі вони взаємопов'язані й взаємозалежні, утворюють цілісну систему, що перетинається з механізмами регулювання інших сфер діяльності публічного управління. Тільки раціональне використання таких засобів у взаємозв'язку, обґрунтований вибір пріоритетних інструментів, а також уміле їх поєднання створюють передумови для належного державного регулювання у сфері залізничного транспорту та сприяють досягненню запланованих результатів.

Теоретики права В.Д. Ткаченко [1, с. 13] та О.Ф. Скакун [2, с. 32] під правовими засобами пропонують розуміти об'єктивовані і субстанціональні явища, які мають фіксовані властивості, дозволяють реалізувати потенціал права, його силу. Поняття «правові засоби» в межах загальної теорії права трактується неоднозначно. Найчастіше його розглядають у тісному зв'язку з такими категоріями, як «правовий вплив» та «правове регулювання». Зазвичай вважається, що правові засоби формують цілісний і системний юридичний механізм, який забезпечує впорядкування всієї сукупності суспільних відносин, що становлять предмет правового регулювання. Згідно з цією концепцією, система правових засобів постає як складова механізму правового регулювання, основними структурними елементами якого є: норми права, правовідносини, акти реалізації юридичних прав і обов'язків. У такому контексті питання правових засобів – це не просто виділення певних елементів правової системи в окремий підрозділ, а, насамперед, специфічний погляд на них через призму функціонального призначення. Йдеться про їхню роль як інструментів вирішення соціальних завдань, засобів досягнення правового порядку та справедливості. Інакше кажучи, ті ж юридичні норми, стимули, санкції розглядаються як функціональні явища, тобто як засоби реалізації потенціалу права, його сили, регулюючої та ціннісної ролі у суспільстві.

Первинні засоби правового впливу на поведінку людей, пов'язані з наділенням їх суб'єктивними юридичними правами та покладанням на них суб'єктивних юридичних обов'язків, це способи правового регулювання, які визначаються як шляхи юридичного впливу, виражені через юридичні норми та інші елементи правової системи (правовідносини, юридичні факти, елементи юридичної техніки). Під способами правового регулювання розуміють первинні засоби правового впливу на поведінку людей, пов'язані з наділенням їх суб'єктивними юридичними правами або покладанням на них суб'єктивних юридичних обов'язків. До основних способів правового регулювання належать такі позитивні способи: зобов'язання, заборони, дозволи [1, с. 127].

Правові засоби висловлюють все узагальнюючі юридичні способи забезпечення інтересів суб'єктів права, досягнення поставлених цілей; відображають інформаційно-енергетичні якості та ресурси права, що надає їм особливу юридичну силу; є складовими частинами механізму правового регулювання; призводять до юридичних наслідків; дотримання даних засобів забезпечується державою [3, с.126].

Основні способи правового регулювання реалізуються через: 1) дотримання; 2) виконання; 3) використання; 4) застосування.

Дотримання права – це добровільне виконання об'єктом і суб'єктом управлінських відносин вимог, що пропонуються адміністративно-правовою нормою. У цій ситуації діє метод переконання, що є основним методом державного управління, бо якщо у державі будуть переважати методи примусу, то вона взагалі може припинити виконання своїх функцій і завдань через недостатність ресурсів для цих цілей. Дотримання права в сфері залізничного транспорту відбувається через комплекс заходів правового, організаційного та

контрольовального характеру, спрямованих на забезпечення законності, безпеки та ефективного функціонування сфери. Дотримання норм забезпечується через: ліцензування перевізників; сертифікацію технічного стану рухомого складу; контроль за дотриманням технічних та екологічних норм; надання дозволів на будівництво, модернізацію об'єктів інфраструктури; призначення відповідальних осіб за дотримання вимог безпеки та експлуатації.

Виконання права, на відміну від дотримання, полягає в активних правомірних і позитивних діях як суб'єктів, так і об'єктів управлінських відносин по виконанню приписів, що містяться в нормах. У певних ситуаціях пасивна поведінка суб'єкта управління може розглядатися як недогляд, несумлінність, недбалість. Виконання права в сфері залізничного транспорту — це процес практичної реалізації вимог нормативно-правових актів усіма суб'єктами залізничних правовідносин (державними органами, підприємствами, посадовими особами, працівниками, користувачами послуг тощо) з метою забезпечення належного функціонування, безпеки та ефективності роботи залізничного транспорту.

Використання права в сфері залізничного транспорту - це форма реалізації суб'єктивних прав, за якої учасники правовідносин у сфері залізничного транспорту користуються наданими їм законами можливостями для досягнення особистих, господарських, соціальних чи професійних цілей без обов'язку обов'язкового вчинення певних дій. Наприклад, право пасажирів користуватися транспортними послугами: вибір маршруту, класу поїзда, типу місця; право придбати квиток на поїзд або скасувати його; звернення зі скаргою до перевізника або контролюючого органу у разі порушення умов перевезення; право суб'єкта господарювання здійснювати діяльність у сфері перевезень: підприємства мають право одержати ліцензію на вантажні або пасажирські перевезення; користування залізничною інфраструктурою, подача заявок на розподіл маршрутів та потужностей відповідно до законодавства; право обирати форми співпраці з оператором інфраструктури (наприклад, укладання договорів із АТ «Укрзалізниця»); право працівників залізничного транспорту: використання права на безпечні умови праці; право на відпустку, соціальні гарантії, оплату праці згідно з колективним договором; право брати участь у професійних об'єднаннях, подавати пропозиції щодо вдосконалення роботи; право користувачів на інформацію: пасажирів та вантажовідправників мають право на отримання достовірної та повної інформації щодо розкладу руху, тарифів, умов перевезення, правил поведінки на об'єктах залізничного транспорту.

Застосування права завжди носить активний, творчий, державно-владний, організуючий характер, здійснюється компетентними органами виконавчої влади, державного управління, їх уповноваженими посадовими особами в установленому законом порядку [4, с.165-166; 5, с. 58; 6, с.76]. Застосування права в сфері залізничного транспорту — це форма реалізації правових норм, яка полягає в офіційній діяльності уповноважених державних органів або посадових осіб, спрямованій на вирішення конкретних ситуацій, що виникають у галузі залізничного транспорту. Ця форма обов'язкова тоді, коли правова норма сама по собі не може бути реалізована без волевиявлення або втручання компетентного суб'єкта.

Крім способу правового регулювання, визначають і його типи, під якими розуміють особливості загального порядку регулювання того, на чому базується правове регулювання в даному конкретному випадку: дозволу чи заборони. Відповідно до цього можна виділити такі типи правового регулювання у сфері пасажирських перевезень: 1. Загальний дозвіл – це тип правового регулювання, який базується на своєрідній презумпції дозволу виконувати ті чи інші дії. Виняток становлять випадки прямої заборони законом тих або інших дій. Отже, цей тип правового регулювання виходить з формули: дозволено все, крім того, що прямо заборонено законом (наприклад, придбання квитка на проїзд в пасажирських вагонах). 2. Звільнення від заборони як тип правового регулювання у сфері пасажирських перевезень не діє, що обумовлено специфікою технічних норм і самим призначенням пасажирських перевезень як функції держави щодо надання транспортних послуг населенню. В цьому типі

правового регулювання реалізується принцип: заборонено все, за винятком того, що прямо дозволено законом. Прикладом може бути заборона паління у вагоні, але дозволено робити це у спеціально визначеному місці (в неробочому тамбурі пасажирського вагону) [7].

Одним із видів засобів правового регулювання є адміністративно-правові засоби. Вони становлять сукупність юридичних інструментів, за допомогою яких держава (в особі уповноважених органів публічної адміністрації) впливає на поведінку учасників суспільних відносин у сфері публічного управління, зокрема, для забезпечення правопорядку, публічних інтересів і виконання адміністративних функцій. Адміністративно-правові засоби відрізняються: імперативністю (обов'язковість вимог); односторонністю волевиявлення органів влади; засновані на нормах адміністративного права.

Ю.В. Якимець під адміністративно-правовими способами розуміє засоби впливу держаних органів та органів місцевого самоврядування (посадових осіб) відповідно до закріпленої за ними компетенції, у встановлених межах і в певній формі на підлеглі їм органи й громадян [8, с.152].

Застосування адміністративно-правових засобів характеризується демократичністю, спрямованістю на переконання населення в доцільності та справедливості заходів, що здійснює держава, об'єктивною необхідністю запровадження та оптимального застосування тих чи інших загальнообов'язкових правил, воно поєднується з широким використанням багатогранних, вироблених практикою засобів організаційної та виховної роботи. Під час використання адміністративно-правових засобів забезпечується законність, що гарантується його всебічною урегульованістю, встановленням систематичного контролю за реалізацією заходів впливу, здійсненням прокурорського нагляду, можливістю оскарження, іншими способами, закріпленими законодавством [3, с.127].

Вибір конкретного адміністративно-правового засобу визначається доцільністю його застосування у тій чи іншій ситуації залежить від конкретних умов, що склалися, наявних обставин, а також від напрямку господарської діяльності відповідного суб'єкта транспортної інфраструктури. В той же час адміністративно-правові засоби мають свою мету; підстави застосування: тобто застосовуються при певних умовах уповноваженими суб'єктами і мають свій об'єкт, а також тимчасові параметри і процесуальну форму.

О.В. Клепнікова відзначає, що засоби державного регулювання транспортної системи визначаються як передбачені законодавством засоби регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання, які здійснюють транспортну діяльність, що застосовуються з метою отримання необхідного для суспільства результату щодо забезпечення належного функціонування транспортної системи. Транспортна безпека є одним із засобів державного регулювання, спрямованим на правову організацію транспортної системи України [9, с.153].

Отже, адміністративно-правові засоби регулювання сфери залізничного транспорту - це система юридичних інструментів, закріплених нормами адміністративного права, за допомогою яких уповноважені органи публічної адміністрації здійснюють організаційно-управлінський вплив на діяльність суб'єктів залізничного транспорту з метою забезпечення безпеки, ефективності, стабільності та публічного порядку у сфері залізничних перевезень.

Особливостями адміністративно-правових засобів регулювання сфери залізничного транспорту є:

- 1) публічно-владний характер, тобто засоби реалізуються державними органами на основі владно-управлінських повноважень;
- 2) імперативність норм, тобто адміністративно-правове регулювання ґрунтується переважно на приписах, обов'язкових до виконання, з незначною часткою диспозитивності;
- 3) цільова спрямованість на безпеку. Основна мета засобів – забезпечення транспортної, екологічної та техногенної безпеки залізничного руху, захист життя і здоров'я громадян;
- 4) системність і комплексність, тобто засоби охоплюють організаційні, інформаційні, контрольні, дозвільні та правоохоронні інструменти, які взаємодіють у межах єдиного

механізму;

5) регулювання особливого виду господарської діяльності. З огляду на те, що залізничний транспорт є стратегічною галуззю, що має спеціальний статус, об'єкти критичної інфраструктури й потребує окремого регулювання;

6) взаємозв'язок з міжнародними нормами, маємо на увазі, що засоби формуються з урахуванням вимог ЄС, зокрема таких директив, як Директива 2004/49/ЄС щодо безпеки залізниць;

7) наявність спеціальних суб'єктів реалізації. Регулювання здійснюється органами виконавчої влади, уповноваженими виключно на цю сферу, які мають спеціальну компетенцію в галузі транспорту.

З огляду на виокремлені нами особливості адміністративно-правових засобів регулювання сфери залізничного транспорту, доцільно стверджувати, що в межах досліджуваної сфери необхідно виокремлювати різні види адміністративно-правових засобів, залежно від їх призначення, змісту, форми реалізації та правових наслідків.

Аналіз норм міжнародного законодавства та чинного адміністративного законодавства і практики його застосування в сфері залізничного транспорту дає підстави зробити висновок, що серед адміністративно-правових засобів регулювання в сфері залізничного транспорту можна виокремити:

- дозвільні засоби (ліцензування, сертифікація);
- контрольні засоби (нагляд, перевірки, моніторинг);
- регуляторні приписи та обмеження (правила технічної експлуатації, безпеки руху, тарифоутворення);
- адміністративна відповідальність (штрафи, приписи);
- судове та адміністративне оскарження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. проф. М.В. Цвітка, доц. В.Д. Ткаченка, проф. О.В. Петришина. Харків: Право, 2002. 484 с.
2. Скакун О.Ф. Теорія держави та права: підр. Х.: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. 704 с.
3. Матчук С.В. Адміністративно-правова охорона лісових ресурсів: дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук зі спец. 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ: НАВС. 2014. 238 с.
4. Чорна В.Г. Обмеження в адміністративному праві: дис. на здоб. наук. ступ. докт. юрид. наук зі спец. 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Х. : ХНУВС, 2019. 517 с.
5. Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Адміністративне право України: Підручник. К.: Юрінком Інтер, 2003. 544 с.
6. Колпаков В. К. Адміністративне право України. Київ, 1999. 736 с.
7. Черномаз О.Б. Адміністративно-правове регулювання правовідносин у сфері пасажирських перевезень на залізничному транспорті: дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук за спец. 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». ЛДУВС, 2007. 214 с.
8. Якимець Ю.В. Публічне адміністрування в сфері культури : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ: НАВС, 2011. 228 с.
9. Клепікова О. В. Транспортна безпека як засіб державного регулювання. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2019. Вип. 55(1). С. 150-153. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2019_55%281%29__36

УДК [33.011+001.8+004+006]:911.375-021.431

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-210-217><https://orcid.org/0009-0007-0321-7685>

Смуригін Євген Олегович

Аспірант Навчально-наукового інституту управління,
технологій та правових наук

Національного транспортного університету

ВПЛИВ ЦИФРОВІЗАЦІЇ НА ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО У СФЕРІ ІНФРАСТРУКТУРИ: ТЕНДЕНЦІЇ СТВОРЕННЯ «РОЗУМНОГО МІСТА»

Анотація. У статті здійснено аналіз впливу цифровізації на створення «розумного міста» крізь призму державно-приватного партнерства у сфері інфраструктури. Зазначено, що процеси цифровізації мають значний вплив на розвиток сучасних міст. Інновації в цифровому середовищі розглядаються як інструментарій розв'язання проблем у сучасних містах. На основі цифрових рішень створюються нові моделі міських територій, реалізується стратегія формування й розвитку «розумних міст». Інновації «розумних міст» є інструментарієм публічного адміністрування та слугують основою для місцевого самоврядування. Наголошено, що впровадження цифрових технологій у міське середовище може створити умови існування міст, що ґрунтуються на нових принципах соціального залучення громадян до процесів ухвалення управлінських рішень, співробітництва й державно-приватного партнерства, соціальних інновацій тощо. У цьому контексті міста є інноваційним середовищем, яке, з одного боку, створює попит на нові цифрові інновації, а з іншого – пропонує новітні цифрові рішення у відкритому, орієнтованому на користувача середовищі. У концепції «розумного міста» визначено кілька ключових чинників, що визначають напрями зміни міського середовища: інституційний – формулює норми користування цифровими системами; економічний – пов'язаний із підвищенням конкурентоспроможності міста й добробуту громадян України; організаційний та управлінський – охоплює питання управління проєктами у сфері створення «розумного міста»; технологічний – пов'язаний із застосуванням різних технологічних рішень, їх доступністю й можливістю інтеграції в наявну цифрову модель міста; екологічний – застосування сучасних технологій для розв'язання екологічних проблем, раціонального використання природних ресурсів й охорони навколишнього природного середовища; соціальний – спрямований на задоволення потреб мешканців міста і їхніх об'єднань. Акцентовано, що «розумне місто» є сукупністю соціотехнічних процесів. По-перше, це поступальний розвиток науки і техніки, застосування інноваційних рішень та їх упровадження в різні сфери життя суспільства. Друга важлива особливість полягає в підвищенні уваги до покращення якості життя людей та створення комфортного середовища для їх проживання. Третій аспект пов'язаний зі суттєвими змінами в системі публічного управління територіями і впровадженням новаторських підходів до розподілу ресурсів тощо. Сукупність цих процесів має призвести до формування нових суспільних цінностей, що сприяють розвитку міської інфраструктури й підвищенню якості життя громадян України. Практика розвитку розумних міст показала, що для успішних міських технологічних інновацій вкрай важлива довгострокова динаміка інституціоналізованої співпраці приватного й державного секторів економіки у сфері інфраструктури. Зроблено висновок, що створення цифрової інфраструктури, що уможливлює взаємодію місцевого населення з органами публічної влади, позитивно позначається на системі управління міським середовищем, сприяє розв'язанню проблем місцевого значення через залучення громадян України до процесів ухвалення управлінських рішень.

Ключові слова: інфраструктура, державно-приватне партнерство, публічне управління, цифровізація, цифрові технології, цифрова економіка, «розумне місто», суспільство, органи публічної влади.

Abstract. *The article analyses the impact of digitalisation on the creation of a 'smart city' through the prism of public-private partnerships in the field of infrastructure. It is noted that digitalisation processes have a significant impact on the development of modern cities. Innovations in the digital environment are seen as a tool for solving problems in modern cities. Based on digital solutions, new models of urban areas are created, and a strategy for the formation and development of 'smart cities' is implemented. 'Smart city' innovations are a tool for public administration and serve as the basis for local self-government. It is emphasised that the introduction of digital technologies into the urban environment can create conditions for the existence of cities based on new principles of social involvement of citizens in management decision-making processes, cooperation and public-private partnerships, social innovations, etc. In this context, cities are an innovative environment that, on the one hand, creates demand for new digital innovations and, on the other hand, offers the latest digital solutions in an open, user-oriented environment. The concept of a 'smart city' identifies several key factors that determine the direction of change in the urban environment: institutional – formulates rules for the use of digital systems; economic – related to increasing the competitiveness of the city and the well-being of Ukrainian citizens; organisational and managerial – covers issues of project management in the field of creating a 'smart city'; technological – related to the application of various technological solutions, their accessibility and the possibility of integration into the existing digital model of the city; ecological – the application of modern technologies to solve environmental problems, rational use of natural resources and protection of the natural environment; social – aimed at meeting the needs of city residents and their associations. It is emphasised that a 'smart city' is a combination of socio-technical processes. Firstly, it is the progressive development of science and technology, the application of innovative solutions and their implementation in various spheres of society. The second important feature is the increased focus on improving people's quality of life and creating a comfortable environment for them to live in. The third aspect is related to significant changes in the system of public administration of territories and the introduction of innovative approaches to resource allocation, etc. Together, these processes should lead to the formation of new social values that contribute to the development of urban infrastructure and improve the quality of life of Ukrainian citizens. The practice of developing smart cities has shown that long-term institutionalised cooperation between the private and public sectors in the field of infrastructure is extremely important for successful urban technological innovation. It has been concluded that the creation of a digital infrastructure that enables interaction between the local population and public authorities has a positive impact on the urban environment management system and contributes to solving problems of local importance by involving Ukrainian citizens in management decision-making processes.*

Keywords: infrastructure, public-private partnership, public administration, digitalisation, digital technologies, digital economy, smart city, society, public authorities.

Вступ. Актуальність упровадження цифрових технологій і підвищення цифрового розвитку Української держави є безсумнівною. Такий підхід пов'язаний із Концепцією розвитку цифрової економіки та суспільства, який об'єднує розвиток інформаційної інфраструктури, цифрового публічного управління, цифрових технологій, розробок у галузі штучного інтелекту та підготовку адміністративних кадрів тощо. Охорона здоров'я, екологія, туризм, культура, транспорт – ті галузі, у яких населені пункти вже застосовують цифрові ресурси або активно переходять до цього етапу. У сучасних умовах великий інтерес викликає також сфера освіти й можливість отримання громадянами України адміністративних послуг в електронному форматі. Окрім того, створення «розумного міста» є перспективною сферою для розвитку регіональної цифрової економіки України.

«Цифрове урядування – це такий спосіб організації публічного управління за допомогою цифрових технологій, основною метою якого є задоволення прав, свобод та інтересів людини й громадянина на всіх рівнях взаємодії з державою. Важливо усвідомлювати, що цифрове урядування повністю перекреслює концепцію “управління заради управління” й переходить у площину “управління для задоволення потреб громадян»» [1], – слушно зауважує М. Міхровська. Концепція розвитку цифрової економіки й суспільства України налічує велику кількість проєктів, реалізованих нашою державою. Серед них особливе місце посідає впровадження цифрових технологій у транспортну інфраструктуру міста, а також у систему житлово-комунального господарства. «Цифровізація економіки – це глобальний тренд, який трансформує бізнес-моделі, державне управління та міжнародну конкурентоспроможність», – акцентують учені [2]. Сьогодні Україна має всі умови для здійснення так званого «цифрового стрибка» й переходу на вищий технологічний рівень. По-перше, наша країна виробляє й успішно використовує різні цифрові технології. Вітчизняні компанії позитивно зарекомендували себе на міжнародних технологічних ринках. По-друге, в Україні простежується відновлення попиту на сучасні технології, що стало можливим завдяки дистрибуції високотехнологічного обладнання, локальним представництвам міжнародних виробників і посиленню інноваційної діяльності в різних сферах економіки й бізнесу. По-третє, країна підвищує ефективність в управлінні бізнесом і державними процесами через інтеграцію якісних технологічних продуктів і послуг. По-четверте, в Україні поступово розвивається культура інновацій, що відображено в інноваційних рейтингах [3], таких як Global Innovation Index [4].

Цифровізація економіки відкриває нові можливості для розвитку і трансформації традиційних бізнес-моделей [2]. Важливою зміною в останні роки стало масштабне поширення цифрових технологій, створення складних соціотехнічних систем. Цифрові технології впливають на більшість сфер життя сучасного суспільства, змінюють принципи взаємодії економічних суб'єктів і є основою для формування нових економічних моделей взаємодії приватного й державного секторів економіки України.

Ступінь наукової розробки проблеми дослідження. Теоретичні і практичні питання публічного адміністрування в різних ракурсах розкрито у працях Аристотеля, Платона, Т. Гоббса, Н. Макіавеллі, М. Вебера та ін. Фундамент сучасних досліджень у галузі інформаційного суспільства та нової ролі публічного адміністрування в цих умовах заклали О. Тоффлер, Ф. Вебстер та ін. Окремі аспекти цифровізації інфраструктурних проєктів різних рівнів досліджували у своїх працях В. Залізнюк, Н. Кунанець, Р. Небесний, О. Мацюк, В. Дмитренко, І. Жукович, О. Розгон, В. Россіхін, М. Міхровська, О. Череп, І. Дашко, Л. Бехтер, Р. Підлісний, С. Чукут та ін. Утім, попри вагомий внесок зарубіжних і вітчизняних авторів у розвиток теоретико-методологічних підходів щодо розвитку «розумних міст» та впливу на них процесу цифровізації, досі не вирішеними є питання, пов'язані з розумінням природи формування таких міст, оцінкою чинників, що впливають на динаміку їхнього розвитку в умовах побудови моделі державно-приватного партнерства у сфері інфраструктурних проєктів Української держави.

Мета статті. Мета статті полягає в аналізі впливу цифровізації на створення «розумного міста» крізь призму державно-приватного партнерства у сфері інфраструктури.

Виклад матеріалу. Прискорений сценарій цифрового розвитку України передбачає: усунення законодавчих, інституційних, фіскальних та інших перешкод, які заважають розвитку цифрової економіки; впровадження стимулів і мотивацій для заохочення бізнесу і галузей економіки загалом до цифровізації; створення попиту і формування потреб серед громадян до цифровізації, насамперед через впровадження державою масштабних проєктів цифрових трансформацій, зокрема на базі сучасних моделей державно-приватного партнерства; створення і розвиток цифрових інфраструктур як основи використання переваг цифрового світу в повсякденному житті і платформи для досягнення ефективності економіки; розвиток і поглиблення цифрових компетенцій громадян для забезпечення їхньої готовності

до використання цифрових можливостей, а також подолання супутніх ризиків; розвиток цифрового підприємництва, створення відповідних (зокрема, аналогових) інфраструктур для підтримки й розвитку інноваційної діяльності, впровадження механізмів фондування, стимулювання і підтримки [5]. Окрім того, завдяки цифровим технологіям пришвидшується соціально-економічний розвиток інфраструктурних проєктів в Україні.

Процеси цифровізації мають значний вплив на розвиток сучасних міст. Інновації в цифровому середовищі розглядаються як інструментарій розв'язання проблем у сучасних містах. На основі цифрових рішень створюються нові моделі міських територій, реалізується стратегія формування й розвитку «розумних міст». При цьому важливо зазначити, що інновації «розумних міст» є інструментарієм публічного адміністрування та слугують основою для місцевого самоврядування.

Одним із прикладів застосування цифрових технологій у сфері інфраструктури є проєкти «розумного міста». Цифровізація процесів відіграє важливу роль у питанні ефективного публічного управління соціально-економічним розвитком міст. Використання штучного інтелекту відкриває великі можливості для оптимізації бізнес-процесів: скажімо, підприємства в такий спосіб можуть значно поліпшити взаємодію з клієнтами (через чат-бота автоматизовані системи підтримки), зменшити витрати, підвищити ефективність управлінських процесів та зробити точніші прогнози [6]. Упровадження цифрових технологій у міське середовище може створити умови існування міст, що ґрунтуються на нових принципах соціального залучення громадян до процесів ухвалення управлінських рішень, співробітництва й державно-приватного партнерства, соціальних інновацій тощо.

У цьому контексті міста є інноваційним середовищем, яке, з одного боку, створює попит на нові цифрові інновації, а з іншого – пропонує новітні цифрові рішення у відкритому, орієнтованому на користувача середовищі. Тому дедалі частіше міста розробляють плани щодо об'єднання наявної інфраструктури, цифрових послуг та інших цифрових інновацій для створення власного цифрового середовища [7].

Принагідно зазначимо, що ще 2011 року країни Європейського Союзу висловлювали ініціативу щодо розвитку міської інфраструктури, заснованої на впровадженні цифрових технологій [8]. Вивчаючи закономірності еволюції соціально-економічних систем різних рівнів під впливом цифрових технологій, можна прогнозувати конкретні наслідки розвитку цих процесів та дослідити майбутні ризики й можливості. Вивчення процесів цифровізації інфраструктурних проєктів на основі виокремлення конкретних етапів з урахуванням технологічних, соціальних та інших трансформацій, характерних для того чи іншого етапу, є цілком логічним підходом, який можна застосувати до дослідження цифровізації державно-приватного партнерства у сфері інфраструктури, зокрема й міст. На цій підставі іноземні дослідники виокремлюють чотири типи міст у процесі інформатизації та цифровізації суспільства, а саме: розумне місто, цифрове місто, інформаційне місто, індустріальне місто [9].

Щодо індустріального міста, то варто зазначити, що воно є основою для формування інфраструктури для цифровізації міського середовища. Це пов'язано з тим, що на основі інфраструктури того чи іншого міста цифрові технології в майбутньому впроваджуватимуться в різні сфери економічного життя міської системи.

Головною функцією індустріального міста є виробнича, завдяки якій місто перетворюється на промислову фабрику, де зосереджено всі необхідні для цього ресурси. Стадія індустріалізації муніципального розвитку – це тип населеного пункту, який розвивається за основними соціально-економічними законами індустріального суспільства, де економічною основою розвитку є виробництво, головню завдяки масовому впровадженню машинної технології як засобів виробництва у промисловості.

Варто зазначити, що характеристики міської інфраструктури й міського середовища, що формуються на цьому етапі, є важливим чинником трансформації міського простору в умовах становлення цифрового суспільства в Україні.

Інформаційне місто пов'язане з третьою науково-технічною революцією, яка сформувала умови для переходу до постіндустріального суспільства, а головними чинниками розвитку суспільства стали наука загалом та інформатика зокрема. Основними технологічними інноваціями цього етапу, які мали значний вплив на подальший розвиток суспільства, є інтернет, інтегральні схеми, комунікаційні технології тощо. Однією з найяскравіших особливостей цього етапу розвитку є те, що інформаційно-комунікаційні технології стали базовою технологією для розвитку більшості сфер економічної діяльності, які торкнулися таких соціальних аспектів, як соціальна структура, економічні відносини і витрати виробництва.

Прототипами інформаційних міст фактично є вебсторінки, що надають інформацію про місто у вигляді текстових і графічних елементів. Отже, сформувалося інформаційне середовище та інтернет-простір, а багато функцій міської системи перенесено у віртуальне середовище. Основною ідеєю цього етапу є візуалізація й реалізація віртуальних уявлень фізичних об'єктів міського простору.

Новим етапом у розвитку інформаційно-комунікаційних технологій є «цифрове місто» [10]. Інтернет став середовищем, у якому користувачі мають змогу взаємодіяти, співпрацювати, обмінюватися інформацією, спільно вирішувати завдання і створювати віртуальні спільноти. З появою соціальних мереж, вебдодатків і цифрових платформ розпочався перехід до залучення широкого кола зацікавлених сторін у процеси ухвалення управлінських рішень, зокрема на місцевому рівні.

Найважливішою зміною в інформаційному середовищі соціально-економічних систем, і міст також, стало те, що користувачі перейшли від ролі простих споживачів інформації до створення величезних обсягів даних у вигляді контенту, що розміщується на інформаційних ресурсах, які реалізуються в межах концепції Web 2.0 [11]. Збільшення кількості даних, що циркулюють в інформаційному просторі, сприяло формування нової парадигми економічного розвитку. Такі дані в цифровому вигляді розглядають як основний ресурс такого розвитку.

Цифрові дані стали предметом економічних відносин, сформувалася цифрова економіка. Цей тип міста більшою мірою імітує базову концепцію міста як соціального простору співпраці приватного й державного секторів економіки. При цьому саме такі явища, як краудсорсинг й аутсорсинг, є ключовими поняття для цифрових міст [12]. Найпоширенішим підходом до залучення міських жителів у процеси ухвалення управлінських рішень є отримання зворотного зв'язку через цифрові платформи й соціальні мережі.

Розвиток сучасних міст заснований на впровадженні інтелектуальних цифрових технологій, на цій підставі і сформувалася концепція «розумного міста» [13]. Прикметно, що цю концепцію дедалі частіше розглядають не тільки з технологічної позиції, а й економічної, соціальної та екологічної. Це робить її привабливою для дослідників різних наукових напрямів, таких як містобудування, архітектура, економіка, екологія і психологія. Такий підхід забезпечує стійкий економічний розвиток і високу якість життя населення, ефективне управління ресурсами на основі балансу публічних і приватних інтересів.

У концепції «розумного міста» можна відзначити кілька ключових чинників, що визначають напрями зміни міського середовища: інституційний – формулює норми користування цифровими системами; економічний – пов'язаний із підвищенням конкурентоспроможності міста й добробуту громадян України; організаційний та управлінський – охоплює питання управління проєктами у сфері створення «розумного міста»; технологічний – пов'язаний із застосуванням різних технологічних рішень, їх доступністю й можливістю інтеграції в наявну цифрову модель міста; екологічний – застосування сучасних технологій для розв'язання екологічних проблем, раціонального використання природних ресурсів й охорони навколишнього природного середовища; соціальний – спрямований на задоволення потреб мешканців міста і їхніх об'єднань.

Важливо й те, що «розумне місто» є сукупністю соціотехнічних процесів. По-перше, це поступальний розвиток науки і техніки, застосування інноваційних рішень та їх впровадження

в різні сфери життя суспільства. Друга важлива особливість полягає в підвищенні уваги до покращення якості життя людей та створення комфортного середовища для їх проживання. Третій аспект пов'язаний зі суттєвими змінами в системі публічного управління територіями і впровадженні новаторських підходів до розподілу ресурсів тощо. Сукупність цих процесів має призвести до формування нових суспільних цінностей, що сприяють розвитку міської інфраструктури й підвищенню якості життя громадян України.

Дослідники зауважують, що «розумне місто» має створювати комфорт для його жителів. Важливою складовою частиною «розумного міста» є збір й обробка великої кількості даних (Big Data). Це дає змогу муніципальним службам підвищувати якість життя населення в таких сферах, як безпека, транспорт, медичні послуги, комунальне господарство, благоустрій тощо. Джерелами даних слугують відеорекамери, різні датчики, сенсори, інформаційні системи, які впроваджуються в повсякденне життя. До міст з розвинутою smart-інфраструктурою належать Барселона, Амстердам, Лондон, Нью-Йорк [14]. Розвиток цифрових технологій значно розширює потенціал побудови цифрової сфери сучасних міст. З'являється безліч технологій, додатків, бізнес-моделей та електронних послуг, які надають органи місцевого самоврядування.

При визначенні концептуальної моделі «розумного міста» можна виокремити два підходи. По-перше, це технологічний підхід, що ґрунтується на впровадженні сучасних цифрових рішень у різні сфери міського простору. По-друге, це підхід, орієнтований на людей, в основі якого лежить розвиток соціальної сфери, людського капіталу, залучення зацікавлених сторін у розв'язання загальноміських проблем на основі партисипації, тобто процесу участі людей у ухваленні тих рішень, які впливають на їхнє життя і життя їхніх спільнот, у важливих для них соціальній, культурно-гуманітарній, економічній, екологічній та інших сферах [15].

Досвід цифровізації міського середовища й розвитку «розумних міст» свідчить про те, що цей процес пов'язаний із виникненням певних можливостей у мешканців міста, які можуть проявитися під час реалізації концепції «розумного міста». При цьому саме цифрові технології є інструментом підвищення ефективності систем управління на місцевому рівні. З іншого боку, з підвищенням рівня цифровізації міських просторів прийшло розуміння того, що важливий характер «розумного міста» полягає не лише в цифрових технологіях, а й у питаннях управління розвитком «розумних міст», соціально-інноваційними аспектами розвитку територій. У зв'язку із цим концепція «розумного міста» почала інтегруватися в концепцію соціально-економічного й екологічного характеру, зокрема концепцію сталого розвитку. Зважаючи на розвиток такого підходу, постає запитання про необхідність використання нового інструментарію в рамках реалізації ідей «розумного міста». Одним із таких інструментів розвитку територій на основі проєктного підходу «розумних міст» стало створення живих лабораторій (living labs), які можуть бути ідентифіковані як інструменти реалізації ідей «розумного міста» [16; 17].

Збільшення кількості проєктів у царині «розумних міст», поглиблене впровадження ідей щодо цифровізації міського середовища змусило владні структури безлічі міст посилити увагу до стратегій розумного розвитку. Тож міське середовище дедалі частіше розглядають з позиції взаємодії традиційної міської інфраструктури і цифрових технологій, тобто в межах кіберфізичної системи «розумного міста». Одним із перспективних інструментів для організації стійких взаємодій у рамках розвитку «розумних міст» є цифрові платформи, що сприяють міському розвитку в контексті створення інноваційного середовища. Такий комплексний погляд зумовлює потребу розвитку «розумного міста» як соціотехнічної екосистеми, що поєднує в собі і технологічні, і соціальні інновації. Тобто можна говорити про формування концепції Smart City 3.0 – «надання громадянам можливості самим обирати або брати участь у виборі тих чи інших технологій, які дозволять розв'язати конкретну проблему міста, підвищити рівень і якість життя людини у ньому» [18], яка враховує розвиток елементів міської екосистеми.

Насамкінець зазначимо, що практика розвитку розумних міст показала, що для успішних міських технологічних інновацій вкрай важлива довгострокова динаміка інституціоналізованої співпраці приватного й державного секторів економіки у сфері інфраструктури. Створення цифрової інфраструктури, що уможливорює взаємодію місцевого населення з органами публічної влади, позитивно позначається на системі управління міським середовищем, сприяє розв'язанню проблем місцевого значення через залучення громадян України до процесів ухвалення управлінських рішень.

Висновки. Проаналізувавши використання цифрових технологій у розвитку міського середовища, можна зробити висновок про збільшення впливу цифровізації на інфраструктуру, формування «розумних міст». Однак основні проблеми розвитку «розумних міст» пов'язані зі значними витратами на реалізацію проєктів із цифровізації міського середовища, їхньою (проєктів) великою ресурсомісткістю. З огляду на це, важливою умовою ефективного функціонування «розумного міста» є оцінка впливу процесів цифровізації на розвиток міського середовища, досягнення запланованих ефектів та підвищення якості життя місцевого населення. Загалом цифровізація міської системи управління здатна зробити процеси ухвалення управлінських рішень більш прозорими і відкритими, що підвищить рівень довіри населення до місцевої влади. Окрім того, використання цифрових рішень дає змогу підвищити контроль використовуваних ресурсів, наприклад, у фінансовій сфері тощо. Також для досягнення цифрової трансформації потрібно вживати заходів щодо усунення цифрового розриву шляхом взаємодії й передачі досвіду провідних міст України й зарубіжних держав щодо державно-приватного партнерства у сфері інфраструктури.

Перспективні напрями подальших досліджень. Подальші наукові дослідження у заявленій сфері можуть бути спрямовані на вивчення впливу цифровізації на адміністративні стратегії та розвиток інфраструктури в умовах перманентних технологічних змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Міхровська М. С. Цифрове урядування як новий рівень взаємодії держави та суспільства. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 7. С. 272–275. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2020/72.pdf (дата звернення: 02.07.2025).
2. Залізнюк В. П. Цифрова економіка України: управлінські аспекти. Актуальні питання економічних наук. 2024. № 6. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14315719>
3. Череп О., Дашко І., Бехтер Л., Підлісний Р. Переваги та виклики цифровізації економіки України. Український журнал прикладної економіки та техніки. 2024. Т. 9, № 1. С. 131–135. DOI: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2024-1-21>
4. Global Innovation Index. URL: <https://www.wipo.int/en/web/global-innovation-index> (viewed on 02.07.2025).
5. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 67-р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 02.07.2025).
6. Машлій Г., Мосій О., Пельчер М. Дослідження управлінських аспектів використання штучного інтелекту. Галицький економічний вісник. Тернопіль: ТНТУ, 2019. Т. 57, № 2. С. 80–89.
7. Carter D. Urban Regeneration, Digital Development Strategies and the Knowledge Economy: Manchester Case Study. Journal of the Knowledge Economy. 2013. Vol. 4 (2). P. 169–189. DOI: 10.1007/s13132-012-0086-7
8. Camero A., Alba E. Smart City and information technology: A review. Cities. 2019. Vol. 93. P. 84–94. DOI: 10.1016/j.cities.2019.04.014
9. Komninos N., Pallot M., Schaffers H. Special Issue on Smart Cities and the Future Internet in Europe. Journal of the Knowledge Economy. 2012. Vol. 4 (2). P. 119–134. DOI:10.1007/s13132-012-0083-x

10. Couclelis H. The construction of the digital city. *Environment and Planning B: Planning and Design*. 2004. Vol. 31 (1). P. 5–19. DOI: 10.1068/b1299
11. Web 2.0. Вільна енциклопедія «Вікіпедія». URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D0%B1_2.0 (дата звернення: 02.07.2025).
12. Курочкіна І. Г. Особливості розвитку маркетингу територій в умовах цифрової економіки. *БІЗНЕС ІНФОРМ*. 2018. № 8. С. 258–263.
13. Севастьянов Р. В. Актуальні проблеми розвитку «розумних міст» (smart-city). *Вісник Хмельницького національного університету*. 2021. № 2. URL: <https://journals.khnu.km.ua/vestnik/wp-content/uploads/2021/08/2021-2-en-30.pdf> (дата звернення: 02.07.2025).
14. Мужанова Т. М. «Розумне місто» як інноваційна модель управління. *Економіка. Менеджмент. Бізнес*. 2017. № 2 (20). С. 116–122.
15. Партисипація у стратегуванні розвитку громади. Досвід територіальних громад Донеччини та Луганщини : посібник / авт. кол. : Ю. Гончар, Д. Дрожжін, А. Зінченко та ін. ; упоряд. О. Нижник ; підготовлено в межах Програми ООН із відновлення та розбудови миру за фінансової підтримки Європейського Союзу. [Б. м.], 2021. 92 с. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/UA-UNDP-participation-in-strategic-planning-web.pdf> (дата звернення: 02.07.2025).
16. Chochliouros I. P., Spiliopoulou A. S., Sfakianakis E., Georgiadou E. M., Rethimiotaki E. Living labs in smart cities as critical enablers for making real the modern future internet. *Communications in Computer and Information Science*. 2013. Vol. 384. P. 312–321.
17. Benouaret K., Valliyur-Ramalingam R., & Charoy F. CrowdSC: Building Smart Cities with Large-Scale Citizen Participation. *IEEE Internet Computing*. 2013. No. 17 (6). P. 57–63. DOI: 10.1109/mic.2013.88
18. Захарова О. В., Козирєв Д. М. Концепція розумного міста як альтернативний підхід до відновлення міської інфраструктури України в повоєнний період. *Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Сер. : Економічні науки. Вип. 67*. С. 5–14. URL: <https://eb-chstu.com.ua/web/uploads/pdf/Концепція%20розумного%20міста%20як%20альтернативний%20підхід%20до%20відновлення%20міської%20інфраструктури%20України%20в%20повоєнний%20період.pdf> (дата звернення: 02.07.2025).

УДК 346.9(477):347.9

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-218-221>

<https://orcid.org/0009-0005-9629-7180>

Konopelko M.V.

Kyiv City Council

<https://orcid.org/0009-0003-6235-1711>

Tatischev O. E.

Arbitration Manager (Kharkiv)

<https://orcid.org/0009-0003-6235-1711>

Milcherek P. Y.

Doctoral Student at the Institute of Law
of the Ukrainian Academy of Business Administration

IMPROVEMENT OF ECONOMIC LEGISLATION OF UKRAINE AT THE MODERN STAGE (EUROPEAN EXPERIENCE)

Abstract: Modernization, improvement (reform) of legal regulation of relations in the sphere of economy have acquired particular relevance in connection with such problems as the abolition of the Commercial Code of Ukraine, the expected renewal of Ukraine, as well as preparation for accession to the EU. The article substantiates the idea that the abolition of the code harmonizes Ukrainian legislation with European standards. It is illustrated that in many civilized countries such codes actually exist, are called commercial or entrepreneurial, as evidenced by the commercial codes of France, Turkey, Estonia, Latvia, the commercial company code of Portugal, the entrepreneurial codes of Austria, the Republic of Kazakhstan, etc. In Germany, the code regulating economic relations is really called commercial, the German Commercial Code. Emphasizing the further improvement of legal regulation in the economic sphere in Ukraine, in the direction aimed at harmonizing the relevant legal norms with the standards of the European Union, the authors cite, as an example, the Law "On Ensuring Transparency in the Extractive Industries". It is substantiated that it is thanks to clear legal regulation of the most problematic issues, in particular, transparency, corruption, etc., that investors will have confidence in the longevity of projects, achieving political stability in Ukraine, control over corruption, and creating a transparent legal environment for investors.

Keywords: incorporation of economic legislation, modernization, improvement, public authority, accession to the EU, organizational and legal support, system.

Introduction. The economic legislation of Ukraine is understood as a set of legal norms that regulate relations that arise between business entities, including private individuals, regarding property relations (an example of the latter is bankruptcy of individuals). Modernization, improvement (reform) of legal regulation of relations in the economic sphere have become particularly relevant in connection with such problems as the abolition of the Economic Code of Ukraine (ECU) in August 2025, the expected renewal of Ukraine, as well as preparation for accession to the EU.

The state of development of the issue. The problems of improving and reforming economic legislation have been considered from various positions in scientific works and studies by such scientists as O. Vinnyk, S. Demchenko, B. Derevyanko, R. Dzhabrailov, V. Dzhun, D. Zadykhaylo, O. Zeldina, O. Kibenko, V. Korstei, O. Podtserkovny, I. Spasibo-Fateeva, O. Tytova, V. Ustimenko, O. Shapovalova, V. Shcherbyna, and others.

The **purpose** of the article is to identify ways to modernize economic legislation, to propose a systemic, problem-oriented approach instead of the existing bureaucratic one.

Presentation of the main material. The reform aimed at modernizing the legal regulation of economic relations should be focused on harmonizing the relevant legal norms with the standards of the European Union. At the same time, many of the deputies who voted for the abolition of the code believed that by abolishing the code, they would thereby harmonize Ukrainian legislation with European standards, that is, they proceeded from the misconception that supposedly such codes do not exist in Europe at all, except for individual countries (Germany). But there, “in them” it is called trade, commercial and has nothing to do with the Civil Code. This is not so. Considering these issues, O. Podtserkovny [1] correctly noted that in many countries such codes are indeed called commercial or entrepreneurial, as evidenced by the commercial codes of France, Turkey, Estonia, Latvia, the Code of Commercial Companies of Portugal (in effect since 1986) or the entrepreneurial codes of Austria or the Republic of Kazakhstan (2015). In Germany, the code regulating economic relations is indeed called trade, or rather the German Commercial Code (German: Handelsgesetzbuch, abbreviated HGB). But constantly updating the codification of business rules, the Germans departed from the original name - “Trade code”), giving the commercial code the modern name “Commercial code”). The Spanish Parliament approved the new Commercial Code, presented by the Government to replace the old one from 1885, etc. At the same time, another trend is becoming increasingly evident - the emergence of a new integrative direction - economic law of European countries. The most striking example of such a legal phenomenon is the Economic Code of the Kingdom of Belgium, which came into force in 2014. Moreover, Belgium in this context can be perceived as the center of legal thought of European countries, since the offices of the Council of Europe, NATO, the European Venture Capital Association and other European organizations are located in Brussels, not to mention the stable and strong economy of the country, which simply objectively positively affects the formation of leading legal policy in the specified area - the economy.

Corruption as a negative social factor of public life is a significant obstacle to the development of the rule of law and civil society in Ukraine, hinders democratic transformations, nullifies important reform initiatives, and does not contribute to the positive image of Ukraine in international relations. The Law of Ukraine “On the Principles of State Anti-Corruption Policy in Ukraine (Anti-Corruption Strategy) for 2014–2017” No. 1699-VII dated October 14, 2014 emphasizes that solving the problem of corruption is one of the priorities for Ukrainian society at the current stage of the state’s development. Therefore, overcoming corruption is an extremely urgent problem. Its solution should be facilitated by active anti-corruption activities, appropriate legislative support, decisive actions of government structures, state leadership and anti-corruption bodies. As stated in the Anti-Corruption Strategy, one of the most important factors in overcoming corruption is the population's attitude towards this problem. According to the results of research conducted in Ukraine in recent years, more than half of the population is inclined to commit corruption offenses if this can contribute to solving the problem. In addition, a significant part of the population does not classify certain actions as corrupt, realizing that such behavior does not comply with the norms of morality or professional ethics.

In the direction of harmonizing relevant legal norms with European Union standards, for example, the Law “On Ensuring Transparency in the Extractive Industries” was adopted. [2] The Law defines the legal principles for regulating and organizing the collection, disclosure and dissemination of information in order to ensure transparency and prevent corruption in the extractive industries in Ukraine. The law is aimed at fulfilling Ukraine's international obligations in connection with joining the Extractive Industries Transparency Initiative (EITI), as well as at implementing European Union legislation in terms of increasing the transparency of economic activities in the extractive industries, namely Directive 2013/34/EU of the European Parliament and of the Council on the annual financial statements, consolidated financial statements and related reports of certain types of companies, amending Directive 2006/43/EC of the European Parliament and of the Council and repealing Council Directives 78/660/EEC and 83/349/EEC, Directive 2013/50/EU of the European Parliament and of the Council amending Directive 2004/109/EC of the European Parliament and of the Council on the harmonisation of transparency requirements in relation to information about issuers whose securities

are admitted to trading on a regulated market, Directive 2003/71/EC of the European Parliament and of the Council on the prospectus to be published when securities are offered for sale to private persons or admitted to trading, and Commission Directive 2007/14/EC laying down detailed rules for the implementation of certain provisions of Directive 2004/109/EC. The Law applies to all economic entities operating in the extractive industries, parent companies in the extractive industries, regardless of their organizational and legal forms and forms of ownership, to the central executive body that ensures the formation and implementation of state policy in the fuel and energy complex, the central executive body that implements state policy in the field of geological exploration and rational use of subsoil, as well as to recipients of payments. According to Art. 3 of the Law, the purpose of information disclosure in the extractive industries is to provide the public with access to complete and objective information on payments made by business entities operating in the extractive industries for the benefit of recipients of payments, to create the prerequisites for socially responsible use by such entities of minerals of national importance, as well as for public familiarization and discussion of issues related to the use and management by the state and territorial communities of minerals of national importance. Article 4 defines the subjects of information disclosure. The law includes business entities operating in the extractive industries as such subjects. These include, in particular, parent enterprises in the extractive industries; recipients of payments; the central executive body that ensures the formation and implementation of state policy in the fuel and energy complex; the central executive body that implements state policy in the field of geological study and rational use of subsoil. Subjects of information disclosure are obliged to disclose information in accordance with the requirements, in the scope and within the time limits established by this Law and other acts of Ukrainian legislation.

Regarding the methods of disclosure of information (Article 5). Disclosure of information is carried out in the following manner: 1) by business entities operating in the extractive industries and parent enterprises in the extractive industries: submission of a report on payments in favor of the state and, in cases established by law, a consolidated report on payments in favor of the state to the central executive body that ensures the formation and implementation of state policy in the fuel and energy complex, by sending an electronic version, and if this is not possible - in paper form by mail with a description of the attachment, or posting in the electronic system for submitting and analyzing reporting (if such a system is available); posting on its website (if such a website is available) an electronic version of the report on payments in favor of the state and, in cases established by law, a consolidated report on payments in favor of the state; providing the central executive body that ensures the formation and implementation of state policy in the fuel and energy complex, or placing in the electronic reporting and analysis system (if such a system is available) information on the essential terms of contracts (agreements) for the use of subsoil concluded before the date of entry into force of the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Ensuring Transparency in the Extractive Industries", as well as changes to the essential terms of such contracts (agreements) together with relevant extracts from such contracts (agreements); providing the central executive body that ensures the formation and implementation of state policy in the fuel and energy complex, or placing in the electronic reporting and analysis system (if such a system is available) copies of contracts (agreements) for the use of subsoil concluded from the date of entry into force of the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Ensuring Transparency in the Extractive Industries", as well as changes to them; 2) by recipients of payments: submitting a report on received payments to the central executive body that ensures the formation and implementation of state policy in the fuel and energy complex, and the independent administrator by sending an electronic version, and if this is not possible - in paper form by mail with a description of the attachment; posting an electronic version of the report on received payments on its own website (if such a website is available) or in the electronic reporting submission and analysis system (if such a system is available); 3) by the central executive body that ensures the formation and implementation of state policy in the fuel and energy complex: posting on its official website or in the electronic reporting submission and analysis system (if such a system is available) an electronic version of reports on payments in favor of the state and, in cases established by law, consolidated reports on payments in favor of the state, an electronic version of the report on received payments, an electronic version of the EITI report;

posting on its official website or in the electronic reporting and analysis system (if such a system is available) information on the essential terms of contracts (agreements) for the use of subsoil concluded before the date of entry into force of the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Ensuring Transparency in the Extractive Industries", as well as changes to the essential terms of such contracts (agreements) together with relevant extracts from such contracts (agreements); posting on its official website or in the electronic reporting and analysis system (if such a system is available) copies of contracts (agreements) for the use of subsoil concluded from the date of entry into force of the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Ensuring Transparency in the Extractive Industries", as well as changes to them; 4) the central executive body implementing the state policy in the field of geological study and rational use of subsoil: posting on its official website information on applications for obtaining special permits for subsoil use and applications for preparing subsoil plots for an auction for the sale of special permits for subsoil use, received from business entities operating in the extractive industries, on issued special permits for subsoil use, concluded agreements on the terms of subsoil use (with relevant annexes, including work programs, the implementation of which is provided for by the agreements); 5) business entities operating in the extractive industries, parent enterprises in the extractive industries and recipients of payments: providing information on payments at the request of the central executive body ensuring the formation and implementation of state policy in the fuel and energy complex, and the independent administrator. It is provided that all electronic versions and copies of documents specified in part one of this article shall be sent or posted in a format that allows their automated processing by electronic means, free and free access to them, as well as their further use. The law is focused on the application of modern computer technologies: the reports specified in the article under analysis shall be posted in the electronic system for submitting and analyzing reports with the electronic signature of the authorized person of the subject of information disclosure in the manner prescribed by the Law of Ukraine "On Electronic Trust Services". The law also provides for the preparation of a Report on Payments to the State (Article 6 of the Law). It is noted that the report on payments to the State shall contain the following information: total amount of payments; total amount for each type of payment; total amount of payments from the rent for the use of subsoil for the extraction of minerals, land payments and environmental tax for each individual project activity; the total amount of payments from the rent for the use of subsoil for the extraction of minerals, land payments and environmental tax (with a separate determination of the amount of payments for carbon dioxide emissions) for each type of payment for each individual project activity. Information on the ultimate beneficial owners in the reporting period and their affiliation with politically exposed persons must be formed in accordance with the requirements of the Law of Ukraine "On Prevention and Counteraction to the Legalization (Laundering) of Proceeds from Crime, Financing of Terrorism and Financing of the Proliferation of Weapons of Mass Destruction". The Law on Ensuring Transparency in the Extractive Industries will contribute to the promotion of the raw materials agreement, created, as is known, by a joint investment platform with the US government, which should make it possible to invest in the extraction and development of Ukrainian subsoil - in particular, rare earths, critical for modern technologies. And the promotion of this agreement (Subsoil Agreement) is extremely important for both the United States and Ukraine. After all, after the full-scale invasion of the Russian Federation in 2022, Ukraine found itself in a critical situation: almost the entire economic infrastructure was destroyed, and the resources needed for reconstruction were enormous.

Conclusions. The Ukrainian government was looking for new ways to attract investment and restore the economy. At the same time, the United States, interested in reducing its dependence on dominant suppliers of critical minerals (such as China), sought to diversify supply chains. Thus, improving Ukraine's economic legislation at the current stage, taking into account European experience, will contribute not only to transparency and prevention of corruption in the extractive industries in Ukraine, but also to ensuring security guarantees and the cessation of active hostilities.

LITERATURE

1. Podtserkovny O. Is the Ukrainian government capable of implementing a consistent economic policy // <https://pravo.ua/chy-zdatna-vlada-ukrainy-zdiisniuvaty-poslidovnu-ekonomichnoi-polityku>
2. Law "On ensuring transparency in the extractive industries" // <https://ips.ligazakon.net/document/T182545?an=>

УДК 346.9(477):347.9

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-222-225>

<https://orcid.org/0000-0002-6624-3481>

Yuldashev O.Kh.

Head of the Department of the State Administrative Court of Ukraine,
Doctor of Laws, Professor

<https://orcid.org/0009-0005-9629-7180>

Zaets D.G.

Master of the Kyiv Region Court

<https://orcid.org/0009-0000-5224-7150>

Apostolidi G.G.

Doctoral Student of the State Administrative Court of Ukraine

PROBLEMS OF PARLIAMENTARISM: IMPROVEMENT OF LEGAL SUPPORT FOR LOBBYING (US AND EU EXPERIENCE)

Abstract. The main problem to which the article is devoted is the answer to how to restructure the work of parliament - the highest decision-making body in society. The main attention is paid to the function of lobbying bills. Until recently, this function was not regulated. Now the corresponding law on lobbying has been adopted. However, lobbying bills in the interests of business on a commercial basis is, in the opinion of the authors, only one side of the story, the solution of one problem. There is another, second problem. This is when a scientist, a research team, the public wants to propose a bill aimed at solving the problem (problems) facing the country. The best practices in the field under consideration, the experience of Western countries, in particular, the USA and EU countries, are analyzed. American lobbying laws are strict and precise: tough sanctions for their violation are designed to ensure (and ensure) the transparency of lobbying as an important part of democratic governance. Regarding the author's proposals. It is advisable, in our opinion, to provide for the possibility of lobbying for draft laws that are not related to business interests - that is, such draft laws that provide for the improvement of public administration, as well as to introduce appropriate mechanisms to ensure the implementation of this possibility. It is advisable, in our opinion, to include the appropriate function in the legislation on lobbying, as well as to introduce appropriate mechanisms to ensure its implementation. This is not only about creating an appropriate organizational structure, but also about the obligation to post the proposed project on a certain website, with access to all those interested in such issues, giving them the opportunity to express their vision of the expediency of adoption. In the event that the parliament avoids considering the draft law, and it has gained a certain number of those who support its adoption (say, set - not less than 200 thousand votes), then the issue must be submitted for resolution in an all-Ukrainian referendum.

Keywords. Lobbying, parliament, legislative activity, experience of the USA and the EU, referendum, mechanisms for ensuring it.

Introduction. The general problems of Ukrainian parliamentarism include the crisis of representation - the separation of deputies from the interests of voters, voting at the behest of the party (in the recent past - office-presidential) leadership, populism and mediatization of politics. The result: the parliament is turning into a "registrar" of the above (office-presidential) decisions, large-scale corruption and non-transparent financing of state policy, the creation of conditions that contribute to the emergence of the so-called "Mindych cases", etc. The consequences (extremely negative) are also that decisions are made for the sake of ratings, not strategic development; dependence on the president, or rather, on his former office in the development of legislation. Hence the adoption of low-quality laws, political crises, halts in state processes,

inefficiency of parliamentary procedures, adoption of some decisions outside the state (EU, international organizations), etc. Thus, parliamentarism is experiencing a crisis of adaptation: traditional mechanisms of representation do not correspond to rapid social changes, technologies and global politics.

Review of scientific research. Certain aspects of law-making activity in Ukraine were studied by such scholars as A. Hrynyak, O. Dzera, I. Myshchak, V. Kosovych, N. Kuznetsova, S. Melnychuk, N. Milovska, N. Onishchenko, O. Petryshyn, V. Ryndyuk, M. Teplyuk, and others, but their works, as noted by R. O. Stefanchuk, do not comprehensively cover all aspects of modern trends in the development of legislation and the features of the law-making activity of the Verkhovna Rada of Ukraine during the period of martial law. One of the rather significant problems of parliamentarism is the problem of lobbying for bills without proper control. And this often leads to distortion of legislative activity. This is precisely **the purpose** of the study - IMPROVEMENT OF LEGAL SUPPORT FOR LOBBYING (US and EU experience), which is presented.

Presentation of the main material. Lobbying, according to the Law of Ukraine “On Lobbying” - is an activity carried out with the aim of influencing (attempting to influence) the object of lobbying in the commercial interests of the beneficiary (for remuneration received directly or indirectly, and/or with payment of actual expenses necessary for its implementation) or in the person’s own commercial interests and related to the subject of lobbying. So, what business previously did secretly, illegally - now does openly, under state and public control. Thus, the law on lobbying provides for the registration of participants in this process, their reporting, and the central element of this law is the Transparency Register. This is an open electronic system managed by the NACP. It collects and publicly displays data on all lobbying entities: who they are, in whose interests they work, what contracts they conclude, how much they earn and spend, who they meet with among officials. This system is called “Google for lobbying” — because now anyone can go in and see who communicates with whom in power, for what money and with whom.

However, lobbying for bills in the interests of business on a commercial basis is, in our opinion, only one side of the story, solving one problem. There is another, second problem. This is when a scientist, research team, or the public wants to propose a bill aimed at solving a problem (problems) facing the country. How to ensure lobbying for such non-business, political projects?

Before offering our proposals, we consider it appropriate to consider the best practices in the field under consideration, the experience of Western countries, in particular, the USA and EU countries. Regarding lobbying in the USA [Lobbying in the USA // <https://studies.in.ua/teorija-lobbijuvannja/4484-lobyuvannya-v-ssha.html>

]. It should be noted that the USA is the first country to develop regulatory provisions regarding lobbying. The concept of lobbying is believed to have originated from the right to petition enshrined in the 1789 Constitution, better known as the Bill of Rights. Since then, the concept of lobbying has been officially used by Congress in its documents. In order to ensure transparency in lobbying, in 1876 Congress introduced a mandatory requirement for official registration of lobbyists and their organizations. However, the first federal law on lobbying activities was adopted only in 1946. This law was the first attempt in the world to regulate lobbying. This law was in force for half a century and was slightly revised in 1995. The requirements became stricter: for example, imprisonment was added as one of the forms of punishment for violating the law (until 1995, only financial fines and suspension of activities were provided for). The Lobbying and Disclosure Act of 1995 defines lobbying as an attempt to influence any government decision made by the legislative or executive branches of government.

American lobbying laws are strict and precise: tough sanctions for their violation are designed to ensure (and ensure) transparency in lobbying as an important part of democratic governance.

According to numerous lobbying regulations, lobbyists or their organizations must officially register with both houses of parliament every 3 months (once a quarter), submit information about each client ordering services in separate files (name, position, estimated costs for promoting their decision), and report the amount of monetary compensation for services. Lobbyist registration is

electronic and has open public access. The Lobbying Act of 1995 was supplemented by the Lobbying Disclosure Act, which significantly strengthened state and public control over lobbyists and introduced legal regulation. According to it, a lobbyist is a person who spends at least 20% of his working time on lobbying, has numerous contacts with members of the legislative and executive branches of government, and receives more than \$5,000 from clients for his services within a 6-month period. Lobbyists and lobbying firms are required to register with the authorities under which they operate. Every six months, such companies must submit a detailed report to the relevant government agencies, which must list their clients, the issues they lobbied for, and the funds they received from these clients. The expansion of the circle of lobbying participants by involving the wives of influential government officials, members of Congress, and politicians as lobbyists has also become a common phenomenon in the United States. This is due to the fact that sometimes lobbying companies hire his wife to lobby a man and his entourage precisely to exert more active and direct influence in the interests of the employers.

In connection with numerous corruption scandals that have shaken the Capitol for a long time and reduced voters' trust in legislators, the American Congress was forced to begin a radical reform of lobbying legislation. In 2007, both houses of the highest US legislative body voted to introduce stricter control over all forms of lobbying activities, including the activities of "foreign agents" who are engaged in influence campaigns and PR in the United States in the interests of other countries.

The law, called the "Honest Governance and Open Government Act of 2007," introduces mandatory quarterly reporting to the Senate Secretariat of information about lobbyists' clients and fees, and prohibits representatives of the legislative and executive branches of the US government from receiving any gifts, services, or payments from lobbyists or foreign representatives. The law also instructed the Department of Justice to create a publicly available free database of "foreign agents" and to ensure that all data on them is placed in this database within 48 hours of their registration. The said law also obliges all members of Congress to inform about lobbyists who, within 6 months, transferred more than \$15,000 through small contributions to the accounts of structures controlled by legislators (charitable foundations, election committees, etc.). In addition, 2 days before a vote on a particular bill in the Senate, its members who received money from lobbyists are obliged to declare that neither they themselves nor their family members have any personal interests in the said act. Congressmen are also prohibited from attending receptions organized in their honor by lobbyists. Lawmakers guilty of violating the law will be denied pension payments after their resignation. In order to reduce the level of political lobbying, the new law also prohibits retired senators from engaging in lobbying activities for the next two years. For former members of the House of Representatives, a one-year ban has been established. Sanctions for violating the law have been significantly strengthened. In particular, the maximum fine has been increased to \$200,000, and the term of imprisonment has been increased to 10 years. It should also be added that the laws regulating lobbying activities are supplemented by a number of related legislative acts. At the federal level, these are laws on the ethics of public servants, federal election campaigns, and at the state level - in addition to duplicating federal laws, there are also such laws, such as, for example, in Florida, where the law prohibits the conclusion of state contracts with a person who has contributed funds to the funds of candidates for electoral positions.

Thus, lobbying is an integral part of the modern political system, which allows business, public organizations and other interested parties to influence decision-making. Summarizing some results of the study of the US experience, we would like to emphasize that the United States is a world leader in the issue of transparency of lobbying activities: lobbyists are required to register in the "Lobbying Disclosure Act" system and report on their expenses, clients and areas of activity. Public access to this information allows the public to monitor who and how influences political decisions. Thanks to this, the system looks clear and regulated, although it is subject to criticism due to possible conflicts of interest.

In the European Union, lobbying regulation remains less stringent. For example, registration in the Transparency Register is voluntary for many organizations, which complicates monitoring their

activities. In addition, the diversity of political systems in EU member states adds complexity to the unification of rules. A comparison of lobbying practices in the US and the EU demonstrates that an effective system requires a balance between transparency, flexibility and public involvement. Cooperation in this area can contribute to increasing trust in political processes and improving democratic governance in both regions.

Taking into account the above realities, we propose, based on the existing problems of our society (and this is, first of all, corruption in power. According to many analysts, it is going off scale: due to corruption, a war cannot be won, both military and post-war aid are being slowed down; the provision of funds by our partners for the renewal of the country is under threat; there is also a big question regarding the European integration of our country, etc.). One of the ways to solve the most important of them may be the approach developed by the authors. This concerns, in particular, solving the problem of government corruption. The importance of overcoming it can be confirmed by referring to the corruption scandal in the Ukrainian energy sector. The approach that we advocate is aimed not only at overcoming corruption, but also at solving the second, no less important task - the innovative development of the country, optimization of management processes. But to implement our proposals, it is also necessary to adopt a number of bills related to the reform of the management organization, including the power vertical.

And the authorities will definitely not like them. How then to lobby for such bills? They are not directly related to the interests of business. It is clear that theoretically you can contact the relevant authorities, go to a reception, write to the press, etc. But it is known how difficult it is to “break through” the wall of bureaucracy, especially when the adoption of a bill can affect the personal interests of a bureaucrat, especially if he has reached the rank of “celestial” (higher levels of government). How in this case to lobby for proposed bills?

It is advisable, in our opinion, to include the appropriate function in the legislation on lobbying, as well as to introduce appropriate mechanisms to ensure its implementation. This is not only about creating an appropriate organizational structure, but also about the obligation to post the proposed project on a certain website, with access to all who are interested in such issues, giving them the opportunity to express their vision of the advisability of adoption. In the event that the parliament avoids considering the bill, and it has gained a certain number of those who support its adoption (say, establish - not less than 200 thousand votes), then the issue must be submitted for resolution in an all-Ukrainian referendum.

If such proposals are adopted and included in the legislation on lobbying, this will be evidence that the above-mentioned law will work not only in the interests of business, but also to make the state system, administration, Ukrainian society better, and lobbying transparent, a means not only of earning money, but also of improving the state system, solving urgent problems of national importance. And this is already a significant step towards a mature political culture, the effectiveness of state building. We can even talk about Ukraine's leadership in this direction.

LITERATURE

1. Stefanchuk R. O. Parliamentary dimensions of law-making activity: state, challenges, prospects / R. O. Stefanchuk // New Ukrainian Law. - 2024. - Issue 3. - P. 9-16.
2. Lobbying in the USA // <https://studies.in.ua/teorija-lobijuvannja/4484-lobyuvannya-v-ssha.html>
3. Lobbying experience in the USA and the EU: what can be borrowed from each other? January 20, 2025 // <https://lobbyclub.org/lobistskyj-dosvid-v-ssha-ta-yes-shho-mozhna-zapozychyty-odyn-4>.
4. Law of Ukraine “On Lobbying”. Bulletin of the Verkhovna Rada (VVR), 2024, No. 18, p.77

УДК: 35.072.2:349.2:342.9

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-226-233><https://orcid.org/0000-0001-7183-5206>

Безzubов Дмитро Олександрович,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії наук вищої освіти України,
провідний науковий співробітник
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ КОНТРОЛЮ ТА НАГЛЯДУ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА

Анотація. У статті досліджуються адміністративно-правові інструменти державного контролю та нагляду як складові механізму забезпечення економічної безпеки підприємств транспортної інфраструктури. Проаналізовано функціональну спрямованість контрольної та наглядової діяльності публічної адміністрації, зокрема у контексті зростання економічних ризиків, пов'язаних з воєнним станом і глобальними викликами. Обґрунтовано необхідність законодавчого оновлення процедур адміністративного впливу із врахуванням принципів пропорційності, відкритості та ризикоорієнтованості.

У статті також досліджується комплекс правових та організаційних засобів, які державні органи публічної адміністрації застосовують задля запобігання, виявлення й нейтралізації економічних ризиків у діяльності підприємницьких суб'єктів. Актуальність теми зумовлена зростанням внутрішніх та зовнішніх загроз, від кібератак до дисбалансів глобальних ланцюгів постачання, особливо в умовах трансформаційних суспільно-економічних викликів.

Автор використовує міждисциплінарний методологічний підхід, поєднуючи системний аналіз, формально-юридичне тлумачення та ризикоорієнтовані моделі управління. Робота спирається на ключові положення «управлінсько-сервісної» школи, концепцію багаторівневого контролю, принципи процедурної визначеності й пропорційності та ідеї інтегрованого управління ризиками.

У ході дослідження класифіковано адміністративно-правові форми забезпечення економічної безпеки: нормативно-правову, реєстраційно-дозвільну, контрольну-наглядову, сервісно-консультативну і санкційно-репресивну. Проаналізовано їхні методи — дозвільний, процедурний, моніторинговий, інформаційно-консультативний і примусовий. Виокремлено прогалини в чинному регулюванні: фрагментарність норм, надмірну дискрецію контролюючих органів, відсутність єдиного адміністративно-процедурного кодексу та інтегрованої цифрової платформи моніторингу ризиків.

На основі критичного аналізу запропоновано низку інноваційних рішень: інституціоналізацію превентивного нагляду як сервісної функції держави; створення єдиної цифрової межсвідомчої платформи моніторингу економічних загроз; запровадження державно-приватного партнерства в проектах із кіберзахисту та спільного фінансування заходів безпеки; розширення механізмів адміністративного оскарження й електронної сертифікації служб безпеки підприємств.

В статті визначено, що адміністративно-правовий механізм контролю та нагляду за економічною безпекою має трансформуватися з репресивного «карального» інструменту в адаптивну систему превенції й підтримки бізнесу. Запропоновані зміни спрямовані на досягнення балансу між інтересами держави та підприємництва, що є запорукою стійкості національної економіки в умовах високої турбулентності та невизначеності.

Ключові слова: економічна безпека, адміністративне право, контроль, нагляд, підприємництво, публічне управління, ризики.

Abstract. The article examines the administrative and legal instruments of state control and supervision as components of the mechanism for ensuring the economic security of transport infrastructure enterprises. The functional focus of the control and supervision activities of public administration is analyzed, in particular in the context of the growth of economic risks associated with martial law and global challenges. The need for legislative updating of administrative influence procedures is substantiated, taking into account the principles of proportionality, openness and risk-based orientation.

The article also examines the complex of legal and organizational means that state bodies of public administration use to prevent, identify and neutralize economic risks in the activities of business entities. The relevance of the topic is due to the growth of internal and external threats - from cyberattacks to imbalances in global supply chains, especially in the context of transformational socio-economic challenges.

The author uses an interdisciplinary methodological approach, combining system analysis, formal legal interpretation and risk-based management models. The work is based on the key provisions of the "management and service" school, the concept of multi-level control, the principles of procedural certainty and proportionality, and the idea of integrated risk management.

The study classified administrative and legal forms of ensuring economic security: regulatory, registration and licensing, control and supervision, service and advisory, and sanction and repressive. Their methods were analyzed - permitting, procedural, monitoring, information and advisory, and coercive. Gaps in the current regulation were identified: fragmentation of norms, excessive discretion of regulatory bodies, lack of a single administrative and procedural code and an integrated digital platform for monitoring risks.

Based on critical analysis, a number of innovative solutions were proposed: institutionalization of preventive supervision as a service function of the state; creation of a single digital interdepartmental platform for monitoring economic threats; introduction of public-private partnership in cyber defense projects and joint financing of security measures; expansion of administrative appeal mechanisms and electronic certification of enterprise security services.

The article determines that the administrative-legal mechanism of control and supervision over economic security should be transformed from a repressive "punitive" instrument into an adaptive system of prevention and business support. The proposed changes are aimed at achieving a balance between the interests of the state and entrepreneurship, which is the key to the stability of the national economy in conditions of high turbulence and uncertainty.

Keywords: economic security, administrative law, control, supervision, entrepreneurship, public administration, risks.

Вступ. Сучасні трансформаційні процеси в Україні, викликані як внутрішніми реформами, так і зовнішніми загрозами, актуалізують проблему забезпечення економічної безпеки підприємств, особливо у критичних галузях, до яких належить транспортна інфраструктура. Розвиток транспортного сектору є не лише основою функціонування економіки, а й ключовим елементом обороноздатності та стійкості держави в умовах війни та післявоєнного відновлення. У цьому контексті адміністративно-правовий механізм контролю та нагляду набуває особливої ваги як інструмент стабілізації підприємницького середовища, мінімізації ризиків і формування ефективної системи публічного управління.

Наукова школа адміністративного права, представлена, зокрема, працями В.В. Цветкова, розглядає контроль і нагляд не лише як технічні процедури, а як інтегровані складові системи управління ризиками у публічному секторі. Зокрема, наголошується, що контрольна функція держави повинна забезпечувати не стільки репресивність, скільки превентивність і спроможність впливати на управлінську поведінку суб'єктів

господарювання. У цьому сенсі адміністративно-правові інструменти контролю і нагляду мають набувати інноваційного, сервісного й ризикоорієнтованого характеру.

Аналіз наукових досліджень

Проблеми забезпечення контролю і нагляду знаходять своє відображення в працях відомих вчених, зокрема Авер'янова В.Б., Армаш Н.О., Андрійко О.Ф., Битяка Ю.П., Додіна Є.В., Котюка В.І. та інших вчених, що відображає глибоке розуміння проблем контролю і нагляду в підприємницькій діяльності, але водночас виявляє недостатню інтеграцію категорії економічної безпеки підприємництва у парадигму адміністративного права як провідної галузі права.

Метою цієї статті є дослідження адміністративно-правової природи інструментів контролю та нагляду в контексті забезпечення економічної безпеки підприємницької діяльності. Об'єктом дослідження виступають адміністративно-правові відносини у сфері державного регулювання безпеки підприємництва. Предметом є форми, методи та правові механізми контролю і нагляду, їх ефективність та нормативна забезпеченість.

Виклад основного матеріалу.

Теоретико-методологічні основи адміністративного контролю та нагляду у сфері підприємництва в адміністративному праві - це сукупність науково обґрунтованих принципів, понять і підходів, які визначають алгоритми публічно-правового регулювання бізнес-середовища шляхом превенції, виявлення та нейтралізації економічних ризиків.

У межах наукової традиції, закладеної В.В. Цветковим, адміністративний контроль та нагляд постають не лише як елементи примусового впливу, а як складові управлінської архітектури держави. Вони утворюють функціональне ядро взаємодії між суб'єктом владних повноважень і суб'єктом господарювання, забезпечуючи легітимність, баланс інтересів і стабільність економічного середовища.[3]

Теоретична інтерпретація контролю і нагляду в адміністративному праві ґрунтується на концепції державної регуляторної присутності, де ключовою є не фіскальна функція, а забезпечення прозорості, попередження ризиків і підтримка адаптивної здатності підприємств. З огляду на складність ризиків, що виникають у сфері транспортної інфраструктури як кіберзагрози, руйнування логістичних ланцюгів, енергетична нестабільність — система нагляду має відповідати принципам системності, ризикоорієнтованості та правової адаптивності.

В.В. Цветков акцентує на необхідності поєднання стратегічного і процедурного рівнів контролю. Перший визначає вектори економічної безпеки в умовах національних пріоритетів. Другий регламентує конкретні процедури взаємодії органів влади з підприємствами, зокрема шляхом адміністративного акту, регламенту, перевірки чи дозволу. Усе це формує багаторівневу модель контролю, здатну не лише ідентифікувати загрози, а й модифікувати управлінське середовище у відповідь на зміну обставин.[3]

У методологічному плані важливо дотримуватись принципу функціональної достатності: жодна контрольна дія не має перетворюватись на інструмент надмірного регуляторного втручання. Такий підхід відповідає моделі «good governance», у якій державне втручання не порушує ринкову динаміку, але створює умови для її правової стабільності.[1]

Таким чином, адміністративний контроль і нагляд у парадигмі сучасного адміністративного права постають як інтелектуальна й структурно організована система гарантування безпеки, а не лише механізм реагування. Її ефективність прямо залежить від здатності поєднати правовий регламент, цифрові інструменти моніторингу та професійну компетентність суб'єктів публічного управління.

Особливу увагу вітчизняна наука адміністративного права приділяє проблемі ефективності й правової визначеності контрольних процедур. Так, О.Ф. Андрійко акцентує на важливості дотримання принципів правової визначеності, пропорційності та процесуальної упорядкованості державного контролю. На його думку, за відсутності адміністративно-

процедурного закону контрольні інструменти залишаються надмірно дискреційними, що загрожує зловживанням і перетворенням контролю з інструменту управління — на фактор тиску.[2]

Цей підхід узгоджується з концепцією функціональної достатності, запропонованою В.В. Цветковим, і дає змогу формулювати узагальнений висновок: ефективний адміністративний контроль можливий лише за умови процедурної формалізації, публічної прозорості та гарантованої підзвітності органів нагляду.[3]

У свою чергу, В.А. Ліпкан розвиває ідею про те, що адміністративно-правовий контроль має спиратися на інтегровану модель управління ризиками, в якій забезпечення економічної безпеки підприємництва набуває пріоритетного значення як в умовах мирного часу, так і в кризових обставинах. Авторка підкреслює, що контроль не повинен сприйматись як обмеження свободи підприємницької ініціативи, а радше як гарантія дотримання публічних інтересів, що особливо важливо у секторах критичної інфраструктури, до яких належить транспорт.[4]

На думку О.Ф. Андрійко, ефективність контролю й нагляду залежить не лише від правової бази, але й від інституційної спроможності органів виконавчої влади, їхньої фахової підготовки та здатності до антикризового реагування. Таким чином, теоретико-методологічна конструкція адміністративного контролю набуває ознак міждисциплінарного інструменту, що інтегрує юридичні, управлінські та технологічні підходи до забезпечення сталого підприємницького середовища.[2]

У концепції адміністративного права, розробленій академіком В.Б. Авер'яновим, категорія «режим» розглядається як інтегративне правове утворення, що поєднує сукупність норм, принципів, інструментів та процедур, спрямованих на досягнення публічно значущої мети. В умовах забезпечення економічної безпеки підприємств транспортної інфраструктури адміністративно-правовий режим постає як правова модель, що забезпечує баланс між національними інтересами, стабільністю господарської діяльності та ефективністю державного управління.[1]

Центральним елементом режиму економічної безпеки виступає визначеність правового статусу суб'єктів господарювання, їх обов'язків у сфері запобігання ризикам, а також компетенції органів публічної адміністрації у сфері контролю, моніторингу й реагування. Як слушно зазначає В.Б. Авер'янов, адміністративне право повинне забезпечувати «цілісність правового впливу», яка охоплює всі етапи управлінського циклу — від нормотворення до примусового виконання.[1]

У межах досліджуваної проблематики адміністративно-правовий режим включає: нормативну складову, що регламентує вимоги до безпеки суб'єктів господарювання у сфері транспорту (ліцензування, стандарти, технічні регламенти); інституційну складову, представлено державною системою органів виконавчої влади (Державна служба з питань безпеки на транспорті, місцеві адміністрації, податкові й митні органи); процедурну складову, яка охоплює дозвільні, контрольні-наглядові, моніторингові процедури та процедури адміністративного оскарження; примусову складову, яка реалізується через адміністративну відповідальність, тимчасове зупинення діяльності, анулювання дозволів тощо.

Особливістю режиму є його динамічність, тобто здатність адаптуватися до змін середовища, реагувати на ризики, зокрема, пов'язані з воєнними діями, терористичними загрозами, кіберінцидентами. Тому адміністративно-правовий режим не може бути жорсткою схемою, а має бути «гнучким інструментом системного врядування».[2]

Отже, адміністративно-правовий режим економічної безпеки підприємництва є правовим засобом забезпечення гармонізації інтересів держави й бізнесу, що ґрунтується на принципах належного врядування, публічної підзвітності та відповідальності всіх учасників регуляторного процесу.

Адміністративно-правовий режим економічної безпеки підприємницької діяльності - це цілісний правовий комплекс, який поєднує сукупність норм, принципів, інститутів, процедур і технологічних механізмів публічного управління, спрямованих на превенцію, виявлення та нейтралізацію економічних ризиків у сфері бізнесу. За сучасним поглядом в адміністративне право, цей режим забезпечує «управлінсько-сервісну» функцію держави, коли контроль і нагляд перетворюються з репресивних процедур на конструктивний захист інтересів підприємців у межах верховенства права.

Основні складові цього режиму: а) нормативно-правова база – закони і підзаконні акти, що закріплюють право на безпечне здійснення господарської діяльності (ліцензійні, реєстраційні, антимонопольні, фіскальні норми) та основні принципи адміністративного права: верховенство права, правова визначеність, пропорційність втручання; б) інституційна архітектура – комплекс державних органів виконавчої влади (служби безпеки, регуляторні агенції, фінансовий контроль), уповноважених на превентивний моніторинг і координацію та міжвідомчі та державно-приватні платформи (дорадчі ради з безпеки підприємництва); процедурно-технологічний інструментарій – дозвільні процедури (ліцензування, сертифікація, допуск у спеціальні режими) з чіткими строками й автоматизованими етапами та адміністративна процедура (єдиний кодекс процедур контролю), що гарантує публічність та оскаржуваність рішень; моніторингово-аналітична система – безперервний збір і аналіз ризик-індикаторів через міжвідомчі цифрові майданчики та системний ризикоорієнтований підхід: фокус на превенцію, а не лише на реагування; примусово-санкційний механізм – адміністративна відповідальність (штрафи, тимчасова зупинка, анулювання дозволів) за порушення ключових норм безпеки та гарантії пропорційності та процедурної справедливості; сервісно-стимульовальна складова – консультативні послуги, навчання, тренінги й спільні навчальні проекти для підприємців та фінансові й нефіскальні преференції (співфінансування заходів безпеки, пільги в спеціальних режимах).

У сукупності ці елементи утворюють динамічний, адаптивний режим, який здатен гармонізувати державні інтереси й підприємницьку ініціативу, створюючи в Україні прозоре, передбачуване й безпечне середовище для сталого розвитку бізнесу.

У контексті моніторингової складової особливого значення набуває позиція В.А. Ліпкана, який визначає процедуру моніторингу як наскрізний процес виявлення, оцінки та прогнозування ризиків, загроз і небезпек у динамічному середовищі функціонування об'єкта господарювання. Він розглядає моніторинг не як односторонній акт державного спостереження, а як інституційну комунікацію, в межах якої суб'єкти господарювання також мають бути активними учасниками інформаційного обміну. Це передбачає інтеграцію інформаційно-аналітичних систем, автоматизованих платформ ризик-аналізу та цифрових реєстрів.[4]

Таким чином, в умовах підвищеної турбулентності зовнішнього середовища адміністративно-правовий режим має включати не лише репресивно-контрольні елементи, але й передбачати інструменти стратегічного передбачення, що і становить сутність концепту моніторингу, сформульованого В.А. Ліпканом.[4]

Однією з головних проблем забезпечення економічної безпеки підприємництва є правозастосування та прогалини в нормативному регулюванні.

У межах нашого наукового підходу, аналіз правозастосування в адміністративному праві має спиратись на концепт правової дієздатності держави. Це означає, що ефективність контролю та нагляду визначається не лише наявністю нормативних приписів, але й рівнем їх реалізації через чіткі адміністративні процедури, забезпечені інституційно, кадрами та ресурсами.

Суттєвим викликом сучасного правозастосування є наявність численних колізій між законами, підзаконними актами та відомчими регламентами, що регулюють діяльність органів

контролю у сфері економічної безпеки. У сфері транспортної інфраструктури це часто проявляється у суперечностях між законодавством про транспорт, про ліцензування, про державний нагляд (контроль) у сфері господарської діяльності та податковим і митним законодавством.

З позицій нормотворчої діяльності, не менш небезпечною є фрагментарність правового регулювання: коли один вид діяльності перебуває під надмірним адміністративним тиском, інший узагалі випадає з поля державної уваги. У результаті формується нерівномірність контролю, яка підриває принцип правової визначеності та рівності суб'єктів господарювання.

Окремо слід виділити проблему нестачі єдиної цифрової платформи адміністративного моніторингу, яка дозволяла б централізовано накопичувати, обробляти та аналізувати інформацію про ризики у сфері діяльності транспортних підприємств. Відсутність інтегрованої IT-інфраструктури робить адміністративний контроль реактивним, а не превентивним.

Ще однією вагомою прогалиною є відсутність вичерпного переліку контрольних повноважень на рівні закону, що дозволяє органам виконавчої влади самостійно розширювати межі впливу через підзаконні акти суперечачи принципу юридичної визначеності, що є основою правового статусу суб'єктів господарювання.

Таким чином, проблеми правозастосування у сфері контролю за економічною безпекою потребують не лише точкового врегулювання, а й системної кодифікації норм адміністративного права з урахуванням сучасної практики та новітніх викликів безпеки.

Адміністративний контроль та нагляд у сфері підприємництва слід розглядати не як винятково каральний чи фіскальний механізм, а як елемент публічного сервісу, який забезпечує правову визначеність, прозорість та стабільність економічного середовища. У цьому сенсі контроль виступає формою інституціоналізованого забезпечення публічного інтересу, що реалізується в умовах правової обмеженості держави перед приватною ініціативою.

Сутність адміністративного нагляду полягає не у втручанні в господарську свободу, а у створенні запобіжників ризикам, що загрожують суспільній безпеці, економічному порядку, фіскальній стабільності та добросовісній конкуренції. Це зумовлює потребу трансформації філософії нагляду: від авторитарного до соціоцентричного та інституційно-сервісного підходу.

Змістовна модернізація адміністративного контролю передбачає: оптимізацію процедур: цифрову фіксацію, онлайн-інспекції, ризик-орієнтоване планування перевірок; гарантування балансу: між контролюючими функціями і принципами non-intervention, пропорційності, мінімізації втручання; інституційне оновлення: підвищення відповідальності самих контролюючих органів, закріплення КРІ, індикаторів довіри та результативності; переорієнтацію на превентивність: формування практики попередження порушень шляхом консультування, інформування та взаємодії з бізнесом.

Таким чином, адміністративний нагляд у підприємстві має еволюціонувати до моделі публічного супроводу, в якій домінує не влада як примус, а влада як сервіс — відповідальна, підконтрольна та підзвітна.

У межах наукової доктрини адміністративного права, сформованої відповідними вченими, удосконалення контрольної та наглядової діяльності розглядається не лише як технічне завдання, а як елемент конституційної моделі публічної влади, що орієнтована на досягнення суспільного блага. У цьому контексті пропозиції щодо реформування мають виходити з принципу цілісності та узгодженості адміністративно-правових інструментів, що застосовуються в сфері економічної безпеки підприємств.

По-перше, доцільним є запровадження єдиного кодифікованого акту, що врегулює процедури адміністративного контролю та нагляду у сфері підприємництва з урахуванням ризикоорієнтованого підходу. Такий акт повинен ґрунтуватися на загальних засадах

адміністративної процедури, що забезпечить передбачуваність та правову визначеність взаємодії між органами публічної влади та суб'єктами господарювання.

По-друге, необхідно інституціоналізувати функцію попереджувального нагляду, яка передбачає не санкціонування, а моніторинг і рекомендації з боку контролюючих органів щодо усунення ризиків і недоліків. Це дозволить трансформувати репресивну модель нагляду в сервісну, що відповідає принципам належного врядування.

По-третє, варто забезпечити інтеграцію цифрових платформ контролю, зокрема шляхом створення міжвідомчої інформаційної системи, яка дозволить у режимі реального часу здійснювати ризик-аналіз, перевірку даних та планування контрольних заходів. Це зменшить дублювання функцій, знизить адміністративне навантаження та підвищить прозорість регуляторного процесу.

По-четверте, слід удосконалити механізми адміністративного оскарження рішень контролюючих органів, запровадивши електронні засоби подання скарг, строки розгляду, та зобов'язання органу надавати мотивовану відповідь. Це підвищить довіру до системи адміністративного контролю та сприятиме її демократизації.

І, нарешті, в умовах гібридних загроз особливо актуальним є зміцнення кадрового потенціалу органів державного нагляду через спеціалізоване навчання, підвищення кваліфікації в сфері ризик-менеджменту та цифрової аналітики, що дозволить адаптувати контрольну діяльність до нових викликів.

Таким чином, удосконалення адміністративного контролю та нагляду повинно відбуватись системно, з урахуванням принципів правової визначеності, прозорості, технологічної модернізації та публічної відповідальності, що і складає сутність модернізаційної парадигми адміністративного права.

Висновки

Узагальнюючи проведені дослідження, слід дійти висновку, що адміністративно-правові інструменти контролю та нагляду в умовах трансформації публічного управління в Україні відіграють ключову роль у забезпеченні економічної безпеки підприємств транспортної інфраструктури. Вони не лише забезпечують виконання законодавства, а й формують передумови для стабільного, передбачуваного і юридично захищеного середовища для господарської діяльності.

Адміністративний контроль і нагляд мають бути не лише інструментами примусу, а й механізмами раннього виявлення ризиків, превенції загроз та сприяння адаптаційній спроможності підприємств до зовнішніх викликів.

Серед основних проблем, що ускладнюють ефективне функціонування контрольних і наглядових механізмів, слід відзначити: фрагментарність правового регулювання, відсутність кодифікованого адміністративно-процедурного законодавства, надмірну дискрецію органів виконавчої влади, слабку цифрову інтеграцію контролюючих органів та дефіцит професійної підготовки персоналу в галузі ризик-менеджменту.

Вирішення означених проблем можливе шляхом кодифікації процедур контролю і нагляду, інституціоналізації превентивного моніторингу, інтеграції цифрових технологій управління ризиками, створення єдиної інформаційної платформи адміністративного нагляду та посилення кадрового потенціалу публічної адміністрації.

У перспективі адміністративно-правовий режим економічної безпеки підприємництва має стати основою модернізованої архітектури публічного управління, орієнтованого на управлінсько-сервісну функцію держави, дотримання принципів належного врядування та забезпечення стійкості підприємництва в умовах як повсякденного функціонування, так і кризових обставин. Таким чином, контроль та нагляд слід розглядати не як обмеження для підприємництва, а як гарантію безпеки, передбачуваності та правової стабільності в економічній діяльності держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янов В. Б. Адміністративне право України: академічний курс : [у 2 т.] / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Юрид. думка, 2004. – Т. 1 : Загальна частина. – 591 с.

2. Андрійко О. Ф. Державний контроль у сфері виконавчої влади: проблеми теорії та практики : монографія. – К. : Наук. думка, 2004. – 398 с.
3. Цветков В. В. Адміністративно-правові засади державного управління в Україні: монографія. – Дніпропетровськ : Герда, 2001. – 412 с.
4. Ліпкан В. А. Національна безпека: сутність, структура, функції. – К. : КНТ, 2013. – 310 с.
5. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності : Закон України від 05.04.2007 № 877-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 29. – Ст. 389.
6. Про транспорт : Закон України від 10.11.1994 № 232/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 51. – Ст. 446.
7. Про адміністративні послуги : Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 32. – Ст. 409.
8. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 № 695 // Урядовий кур'єр. – 2020. – № 156.

УДК 477.1

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-234-239>

<https://orcid.org/0009-0004-2486-2913>

Мазуренко Віталій Григорович,
аспірант кафедри публічного та міжнародного права
КНЕУ імені Вадима Гетьмана,

ДЕРЖАВНИЙ НАГЛЯД (КОНТРОЛЬ) ЗА ФОРМУВАННЯМ, ЗБЕРІГАННЯМ, ОСВІЖЕННЯМ, ВІДПУСКОМ МАТЕРІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ДЕРЖАВНИХ РЕЗЕРВІВ

Анотація: в статті автор зазначає, що державний нагляд (контроль) за формуванням, збереженням, освіженням і відпуском матеріальних цінностей державних резервів є важливим елементом у системі забезпечення національної безпеки та ефективного використання ресурсів держави. В умовах глобальних загроз і змін на світовій арені роль державних резервів, зокрема запасів стратегічних ресурсів, значно зросла. Це зумовлює необхідність встановлення жорсткої регламентації та організації належного контролю за процесами формування та зберігання таких ресурсів, забезпечення їх оперативного відпуску в разі потреби.

Державний нагляд здійснюється через низку органів виконавчої влади, таких як Міністерство економіки України, Державна служба з надзвичайних ситуацій та інші структури, що забезпечують контроль за станом матеріальних цінностей. Одним з ключових елементів такого нагляду є розробка та впровадження нормативно-правових актів, що визначають порядок формування, зберігання, контролю, а також умови для їх оперативного використання. Контрольні органи повинні проводити регулярні перевірки стану матеріальних резервів, перевірку їхньої кількості, якості та наявності необхідної документації.

Формування державних резервів має включати визначення обсягів запасів, що необхідні для підтримки життєдіяльності країни в умовах надзвичайних ситуацій. Це включає не лише продовольчі, але й технічні, медичні, паливно-енергетичні ресурси. Важливим аспектом є своєчасне оновлення матеріальних цінностей резервів, оскільки термін придатності деяких товарів може закінчитися раніше, ніж вони будуть використані. Система освітлення матеріальних резервів є необхідною для підтримання якості ресурсів, що зберігаються, і їх оперативного використання в разі виникнення надзвичайних ситуацій.

Контроль за відпуском матеріальних цінностей є надзвичайно важливим етапом у роботі з державними резервами. Це дозволяє уникнути нецільового використання ресурсів і забезпечує їх своєчасне постачання для потреб країни. Процес відпуску матеріальних цінностей має бути чітко регламентований, що передбачає необхідність наявності відповідних дозвільних документів, процедур та заходів для запобігання зловживанням.

Нормативно-правова база для здійснення такого контролю включає закони, постанови уряду та інші нормативні акти, що визначають процедури контролю за матеріальними резервами. У свою чергу, це дає можливість створити систему, яка забезпечує максимально ефективне використання державних ресурсів у випадку виникнення загроз для національної безпеки чи природних катастроф.

Відзначено, що забезпечення ефективного державного контролю за матеріальними резервами є важливим фактором національної безпеки країни, що потребує системного підходу до його організації та постійного вдосконалення нормативно-правової бази. Важливими напрямками для подальшого розвитку в цій сфері є автоматизація процесів обліку

матеріальних цінностей, вдосконалення взаємодії між контролюючими органами та регулярне оновлення нормативних документів.

Ключові слова: державний контроль за матеріальними цінностями державного матеріального резерву в Україні, державний резерв, адміністративне право, національні резерви, координація, стратегічні запаси, надзвичайні ситуації.

Abstract: In the article, the author notes that state supervision (control) over the formation, storage, updating, and release of material assets of state reserves is an important element in the system of ensuring national security and the effective use of state resources. In the context of global threats and changes on the world stage, the role of state reserves, particularly strategic resource stocks, has significantly increased. This necessitates the establishment of strict regulation and the organization of proper control over the processes of forming and storing such resources, ensuring their prompt release when needed.

State supervision is carried out through a number of executive authorities, such as the Ministry of Economy, the State Emergency Service, and other bodies that ensure control over the condition of material assets. One of the key elements of such supervision is the development and implementation of normative legal acts that define the procedures for formation, storage, control, and the conditions for their operational use. Control bodies must conduct regular checks on the state of material reserves, verify their quantity, quality, and the availability of necessary documentation.

The formation of state reserves must include determining the volumes of stocks necessary to maintain the country's life in emergency situations. This includes not only food resources but also technical, medical, and fuel-energy resources. An important aspect is the timely updating of material assets, as the shelf life of some products may expire before they are used. The system for updating material reserves is necessary to maintain the quality of stored resources and their prompt use in the event of emergencies.

Control over the release of material assets is an extremely important stage in working with state reserves. It helps avoid misuse of resources and ensures their timely supply for the country's needs. The process of releasing material assets must be clearly regulated, which requires the presence of appropriate permits, procedures, and measures to prevent abuse.

The regulatory and legal framework for such control includes laws, government decrees, and other normative acts that define the procedures for controlling material reserves. In turn, this allows the creation of a system that ensures the most effective use of state resources in the event of threats to national security or natural disasters.

It is noted that ensuring effective state control over material reserves is a critical factor for the country's national security, requiring a systemic approach to its organization and continuous improvement of the regulatory framework. Key areas for further development in this field include automating material asset accounting processes, improving cooperation between control bodies, and regularly updating regulatory documents.

Keywords: state control over material assets of state reserves in Ukraine, state reserves, administrative law, national reserves, coordination, strategic stocks, emergencies.

Постановка проблеми. У сучасних умовах, коли національна безпека та стабільність держави можуть бути піддані різноманітним загрозам, ефективне управління державними резервами, зокрема матеріальними цінностями, є необхідною умовою для забезпечення життєдіяльності країни в кризових ситуаціях. Формування, зберігання, оновлення та відпуск матеріальних цінностей державних резервів є важливими складовими, що вимагають належного контролю з боку держави. Однак існуюча система державного нагляду (контролю) має низку проблем, таких як відсутність чітких регламентів і процедур для контролю, відсутність єдиної методології перевірок та низька ефективність в управлінні резервами. Ці проблеми можуть призвести до неефективного використання ресурсів або їхньої втрати в надзвичайних ситуаціях, що ставить під загрозу національну безпеку.

Метою статті є аналіз існуючих проблем у сфері державного нагляду за формуванням, збереженням, оновленням і відпуском матеріальних цінностей державних резервів, а також розробка рекомендацій щодо удосконалення правового регулювання цієї сфери. Зокрема, необхідно визначити основні шляхи оптимізації контролю, підвищення ефективності використання ресурсів та забезпечення їх оперативного відпуску в разі потреби, зокрема в умовах надзвичайних ситуацій чи загроз національній безпеці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика контролю за матеріальними цінностями державного резерву в Україні залишається недостатньо дослідженою в адміністративно-правовій науці. Окремі аспекти правового регулювання функціонування державного резерву висвітлювалися у роботах таких науковців, як О.Ф. Фрицький, С.В. Ківалов, А.О. Селіванов, які досліджували загальні питання адміністративного контролю та державного управління майновими ресурсами. Водночас комплексний аналіз адміністративно-правових механізмів контролю саме у сфері збереження та використання матеріальних цінностей державного резерву, з урахуванням умов воєнного стану, майже відсутній. Це зумовлює необхідність подальших спеціальних досліджень для розробки цілісної концепції адміністративно-правового забезпечення контролю в цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Державний нагляд (контроль) за формуванням, зберіганням, освіженням, відпуском матеріальних цінностей державних резервів здійснює **Державне агентство з управління резервами України** шляхом проведення планових та позапланових перевірок відповідальних зберігачів, резервантів, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, у тому числі на яких створені мобілізаційні резерви.

Правове регулювання державного нагляду (контроль) за формуванням, зберіганням, освіженням, відпуском матеріальних цінностей державних резервів здійснюється згідно Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», з урахуванням особливостей.

Державний нагляд (контроль) здійснюється посадовими особами Державне агентство з управління резервами України, у присутності керівника або особи, уповноваженої керівником відповідального зберігача та/або резерванта (резидента).

Порядок здійснення державного нагляду (контроль) за формуванням, зберіганням, освіженням, відпуском матеріальних цінностей державних резервів урегульовано Законом України «Про державні резерви» [1] та постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання реалізації положень Закону України “Про державні резерви” щодо формування державних резервів» від 21 січня 2025 р. № 58 [2].

Контрольного провадження в контексті нагляду за діяльністю відповідальних зберігачів та резерванта в рамках Державного агентства з управління резервами України має декілька етапів, що забезпечують ефективне виконання вимог законодавства, підвищення якості управління матеріальними резервами та запобігання порушенням.

Перша стадія: Підготовка до проведення перевірки. Першим етапом є підготовка до проведення контрольного заходу. Представники Державного агентства з управління резервами України (Держрезерву) зазвичай визначають термін і порядок проведення перевірки, а також склад робочої групи, яка здійснюватиме нагляд. Повідомлення про перевірку надається відповідальному зберігачу або резерванту. Перевірка має бути спланована таким чином, щоб зберігач чи резидент мав змогу підготувати необхідні документи та доступ до об'єктів для проведення перевірки.

Друга стадія: Процес перевірки. Перевірка здійснюється посадовими особами Державного агентства за участю керівника або особи, уповноваженої керівником відповідального зберігача чи резерванта. Під час перевірки контролюючі органи оглядають матеріальні цінності, перевіряють їх відповідність обліковим даним, наявність необхідної документації, зокрема актів приймання, інвентаризаційних відомостей, сертифікатів якості та

інших документів, що підтверджують стан і облік резервів. Перевірка також може включати аудиторські заходи, які передбачають оцінку ефективності зберігання та використання матеріальних цінностей.

Третя стадія: Оцінка відповідності нормам. У рамках контрольного провадження перевіряється відповідність фактичного стану збережених ресурсів нормативно-правовим вимогам, встановленим для державних резервів. Це включає перевірку дотримання вимог щодо технічних умов, термінів зберігання, а також виконання заходів щодо забезпечення безпеки та збереження матеріальних цінностей.

Четверта стадія: Оформлення результатів перевірки. Після завершення перевірки складається акт, в якому фіксуються результати огляду та виявлені порушення, якщо такі є. Акт перевірки містить рекомендації та вимоги щодо усунення виявлених недоліків, а також терміни, в які це має бути зроблено. Якщо виявлено серйозні порушення, може бути накладена відповідальність на відповідального зберігача або резидента. У разі виявлення порушень у процесі перевірки, Державне агентство з управління резервами України може застосувати відповідні санкції, включаючи фінансові штрафи, вимоги щодо усунення порушень у визначений термін або ініціювання інших процедур, відповідно до законодавства. Також можуть бути рекомендовані заходи для покращення роботи зберігання та обліку матеріальних цінностей.

П'ята стадія: Визначення результатів і підготовка звіту. Після перевірки складається звіт про результати нагляду, який направляється до відповідних органів для подальшого розгляду. Звіт включає детальний опис процесу перевірки, виявлених порушень, рекомендацій щодо усунення недоліків та будь-які інші важливі аспекти, що стосуються управління державними резервами.

Презуміємо, що контрольне провадження є важливою складовою частиною управлінської діяльності Державного агентства з управління резервами України. Воно сприяє забезпеченню ефективного використання матеріальних резервів, покращенню процесів зберігання та підтримці високого рівня національної безпеки.

Формами здійснення державного нагляду (контролю) за формуванням, зберіганням, освіженням, відпуском матеріальних цінностей державних резервів є: планові та позапланові заходи державного нагляду (контролю) здійснюються за місцем провадження господарської діяльності відповідального зберігача та/або резерванта (резидента) або його відокремленого підрозділу в будь-який час доби незалежно від правил внутрішнього трудового розпорядку [1]. Планові та позапланові заходи державного нагляду (контролю) за формуванням, зберіганням, освіженням, відпуском матеріальних цінностей державних резервів виконуються згідно з певними процедурами та механізмами, що забезпечують дотримання вимог, встановлених законодавством та нормативно-правовими актами. Здійснення таких заходів контролю має за мету забезпечення належного рівня управління державними резервами, захист інтересів держави та громадян, а також підтримку стабільності в умовах надзвичайних ситуацій.

Планові заходи державного нагляду (контролю) здійснюються органом державного нагляду (контролю) за діяльністю відповідального зберігача та/або резерванта (резидента), яка віднесена: до високого ступеня ризику, - не частіше одного разу на рік; до середнього ступеня ризику, - не частіше одного разу на два роки; до незначного ступеня ризику, - не частіше одного разу на три роки.

Планові заходи здійснюються відповідно до затверджених програм перевірок, графіків та інших організаційних документів, які визначають періодичність та обсяги контролю. Ці заходи зазвичай охоплюють: 1) перевірку стану зберігання матеріальних цінностей (відбувається оцінка правильності зберігання, дотримання вимог до умов зберігання (температурний режим, вологість, інші параметри, що можуть впливати на якість та збереження ресурсів); 2) оцінка відповідності документації (проводиться перевірка правильності ведення обліку та документування щодо складських запасів, супровідної

документації, сертифікатів, дозволів на зберігання матеріальних цінностей); 3) аудит виконання зобов'язань (проводиться перевірка виконання зобов'язань щодо освіження запасів, виведення з резерву (відпуск), а також своєчасність поновлення запасів. Тут перевіряється дотримання встановлених нормативів щодо кількості та якості відновлених запасів); 4) технічні перевірки (оцінка стану технічних засобів та інфраструктури, що використовуються для зберігання, транспортування та відпуску матеріальних цінностей).

Зазвичай планові перевірки здійснюються заздалегідь запланованими та погодженими з керівництвом відповідного зберігача або резерванта. Вони проводяться через певні проміжки часу (наприклад, раз на рік чи через кілька років, в залежності від складності і важливості об'єкта).

Позапланові заходи державного нагляду (контролю) за діяльністю відповідального зберігача та/або резерванта (резидента)

Позапланові перевірки відрізняються від планових тим, що вони можуть бути проведені без попереднього погодження і без визначеної періодичності. Ці заходи ініціюються в залежності від обставин, які можуть виникнути під час виконання діяльності з управління матеріальними цінностями державних резервів.

Позапланові перевірки можуть бути ініційовані:

- у разі надзвичайних ситуацій, природних катастроф, загрози національній безпеці, зміни в умовах державних закупівель, або в разі необхідності перевірки відповідності резервів до нових умов чи норм;

- якщо органи нагляду отримують інформацію про порушення норм законодавства або підозри в порушеннях з боку зберігачів, резерванта або інших суб'єктів, це може бути підставою для проведення позапланової перевірки;

- коли є підозри на порушення в організації зберігання матеріальних цінностей, або виявлено невідповідність стану об'єктів (наприклад, пошкодження, втрати чи зниження якості товарів), що потребує додаткової перевірки.

Позапланові заходи можуть здійснюватися на підставі внутрішніх аналізів або в межах більш серйозних розслідувань (наприклад, у разі викриття корупційних схем, несумлінного виконання договорів або неналежного зберігання матеріальних цінностей).

Для здійснення контрольних заходів уповноважені особи центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державних резервів, мають право:

- 1) безперешкодного доступу до приміщень органів державної влади, інших державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання незалежно від форми власності за службовим посвідченням та направленням, вільного доступу до будівель, споруд, приміщень та місць, у яких зберігаються матеріальні цінності державних резервів, а також до документів та інших матеріалів, необхідних для здійснення контрольних заходів;

- 2) відповідно до закону вимагати необхідні документи та іншу інформацію, у тому числі з обмеженим доступом, у зв'язку з реалізацією своїх повноважень щодо здійснення контрольних заходів;

- 3) отримувати в межах своєї компетенції письмові пояснення від посадових осіб та службових осіб органів державної влади, інших державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання незалежно від форми власності та інших працівників.

Отже, здійснення державного нагляду (контролю) за формуванням, зберіганням, освіженням і відпуском матеріальних цінностей державних резервів є важливим елементом управління національною безпекою та економічною стабільністю країни. Проте, як і в будь-якій сфері публічного управління, процес нагляду за резервами стикається з низкою складних проблем, які потребують комплексного підходу для їх вирішення.

Складність проблеми здійснення нагляду (контролю), на нашу думку, полягає в наступному: 1) матеріальні цінності, що зберігаються в державних резервуарах, можуть бути дуже різноманітними: від стратегічних ресурсів, таких як паливо, до запасів медичних засобів чи продовольства. Кожен вид ресурсу має свої специфічні вимоги до умов зберігання та обліку, що ускладнює процес їх контролю. Технічні та організаційні складнощі пов'язані з підтримкою необхідних умов для кожного виду матеріальних цінностей, що потребує високої кваліфікації та ресурсів; 2) **міжвідомча взаємодія та координація**, оскільки контроль за державними резервами здійснюється кількома державними органами (Міністерство економіки, Державна служба з надзвичайних ситуацій, митні органи, органи місцевого самоврядування), відсутність належної координації між ними може призвести до дублювання функцій або, навпаки, до прогалин у здійсненні нагляду; 3) законодавча і нормативна база, що визначає порядок обліку та звітності щодо матеріальних резервів, може бути не завжди узгодженою з реальними умовами зберігання та обігу ресурсів. Існуючі методи контролю та інструменти обліку часто не відповідають сучасним вимогам і потребують оновлення для забезпечення ефективного контролю; 4) процес ефективного контролю за величезними обсягами матеріальних цінностей вимагає значних фінансових і технічних витрат. Необхідність у впровадженні новітніх технологій для моніторингу, обліку і збереження цінностей стикається з обмеженими фінансовими можливостями органів, відповідальних за управління резервами; 5) існуючі прогалини в законодавстві та адміністративному управлінні можуть призводити до зловживань. Наприклад, відсутність прозорості в процесі формування та відпуску матеріальних цінностей може стати сприятливим середовищем для корупції. Тіньові механізми при постачанні або розподілі резервів можуть порушувати основні принципи державного управління.

Вважаємо, що на сьогоднішній день, є важливим та необхідним вдосконалити національне законодавство у сфері управління державними резервами, щоб забезпечити узгодженість всіх нормативних актів. Для цього, слід оновити механізми обліку та звітності, які будуть відповідати сучасним вимогам та умовам ринку. Наприклад, ввести нові стандарти для більш ефективного використання електронних систем управління запасами і систем автоматизованого моніторингу.

Також, потрібно забезпечити чітку взаємодію між органами державного нагляду, місцевими органами влади та приватними підприємствами, що беруть участь у формуванні та зберіганні державних резервів. Важливо створити єдину інтегровану інформаційну платформу для обміну даними і моніторингу матеріальних цінностей в реальному часі.

Окрім того, важливим є використання новітніх технологій, таких як blockchain для відслідковування руху матеріальних цінностей або Інтернет речей (IoT) для моніторингу стану складів та умов зберігання, може значно підвищити ефективність нагляду та зробити процес більш прозорим. Автоматизовані системи можуть значно зменшити людський фактор та помилки, а також знизити витрати на адміністрування. Підвищення прозорості процесів, пов'язаних з управлінням матеріальними резервами, може бути досягнуто через публічні звіти та аудити. Розвиток інструментів громадського контролю, включаючи доступ до публічної інформації, дозволить знизити корупційні ризики та підвищити ефективність контролю.

Загалом, вдосконалення механізмів нагляду за матеріальними резервами вимагає комплексного підходу, який включає реформування законодавства, модернізацію інфраструктури, а також посилення контролю та координації на всіх етапах управління державними резервами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про державні резерви: Закон України від 9 серпня 2023 року № 3310-ІХ. Відомості Верховної Ради, 2023. № 90. Ст.341.
2. Деякі питання реалізації положень Закону України “Про державні резерви” щодо формування державних резервів»: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 21 січня 2025 р. № 58. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/58-2025-%D0%BF#Text>

УДК 656.073:340.13](477)
<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-240-246>

<https://orcid.org/0000-0003-2627-8871>

Добкіна Катерина Робертівна

Доктор юридичних наук, професор,
Заступник директора Навчально-наукового інституту
управління, технологій та правових наук
Національного транспортного університету

<https://orcid.org/0009-0006-7084-6484>

Міхно Руслан Олександрович

аспірант спеціальності 081 Право
Навчально-наукового інституту управління,
технологій та правових наук
Національного транспортного університету,

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ЗДІЙСНЕННЯМ МІЖНАРОДНИХ АВТОМОБІЛЬНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ

Анотація: в даній статті розкрито поняття та особливості адміністративно-правового регулювання державного контролю за здійсненням міжнародних автомобільних перевезень. Визначено, що державний контроль за здійсненням міжнародних автомобільних перевезень є важливою складовою адміністративно-правового регулювання в галузі транспорту. Це забезпечує дотримання законодавства, безпеку перевезень, а також сприяє розвитку економіки, захисту навколишнього середовища та прав споживачів. Поняття «державний контроль» охоплює діяльність органів державної влади, спрямовану на забезпечення відповідності діяльності учасників перевезень вимогам нормативно-правових актів, що регулюють автомобільний транспорт, а також міжнародні угоди в цій сфері.

Особливості адміністративно-правового регулювання державного контролю за міжнародними автомобільними перевезеннями проявляються у багатьох аспектах, зокрема: в організації контролю, взаємодії на міжнародному рівні, а також застосуванні спеціалізованих процедур і норм. Державний контроль здійснюється через перевірки, моніторинг транспортних засобів, контроль за відповідністю документів, а також забезпечення безпеки та екологічних вимог. Особливу увагу приділено процедурі оформлення та перевірки міжнародних вантажних і пасажирських перевезень, яка вимагає узгодженості на національному та міжнародному рівнях.

Управління і контроль за міжнародними автомобільними перевезеннями мають велике значення для забезпечення ефективної та безпечної роботи транспортної інфраструктури. В Україні ці функції виконує низка органів, таких як Міністерство інфраструктури України, Державна служба з безпеки на транспорті, а також митні органи, що забезпечують належне виконання міжнародних угод і стандартів. Особливість такого контролю полягає в тому, що він поєднує національні норми з міжнародними вимогами, що інколи може спричиняти складнощі у правовому регулюванні.

Поруч з правовими нормами, важливим аспектом є механізм контролю, що включає застосування штрафних санкцій, заборону перевезень або навіть вилучення транспортних

засобів у разі порушення правил. Окрім цього, важливим є розширення взаємодії з міжнародними організаціями, такими як Міжнародна організація автомобільного транспорту (IRU) та інші, що дає змогу врегулювати багато питань міжнародного масштабу, наприклад, єдині стандарти технічного огляду транспортних засобів чи необхідність отримання дозволів на перевезення через різні країни.

Автором відзначено, що адміністративно-правове регулювання державного контролю за міжнародними автомобільними перевезеннями є багатограним і важливим для розвитку національної та міжнародної транспортної інфраструктури. Важливим є постійне вдосконалення законодавчих і нормативних актів для оптимізації процедур контролю та забезпечення безпеки перевезень.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, державний нагляд, транспорт, Укртрансбезпека, перевізник, контроль, перевірка, ліцензування, санкції, правове регулювання, логістика, транспортні послуги, міжнародні автомобільні перевезення, зелена карта.

Abstract: This article reveals the concept and features of administrative-legal regulation of state control over international road transportation. It is determined that state control over international road transportation is an important component of administrative-legal regulation in the transport sector. This ensures compliance with the law, transportation safety, and contributes to the development of the economy, environmental protection, and consumer rights. The concept of "state control" encompasses the activities of state authorities aimed at ensuring compliance by transport participants with the requirements of regulatory legal acts governing road transport, as well as international agreements in this area.

The features of administrative-legal regulation of state control over international road transportation manifest in many aspects, including the organization of control, international cooperation, and the application of specialized procedures and standards. State control is carried out through inspections, monitoring of vehicles, document verification, and ensuring safety and environmental requirements. Special attention is paid to the procedure for registration and verification of international freight and passenger transportation, which requires alignment at both national and international levels.

Management and control over international road transportation are crucial for ensuring the effective and safe operation of transport infrastructure. In Ukraine, these functions are carried out by several authorities, such as the Ministry of Infrastructure of Ukraine, the State Service of Transport Safety, and customs authorities, which ensure the proper implementation of international agreements and standards. A particular feature of such control is that it combines national norms with international requirements, which can sometimes lead to legal regulation challenges.

In addition to legal norms, an important aspect is the control mechanism, which includes the application of penalties, the prohibition of transportation, or even the seizure of vehicles in case of violations. Furthermore, it is essential to expand cooperation with international organizations, such as the International Road Transport Union (IRU) and others, which help resolve many international-scale issues, such as unified standards for vehicle inspections or the need for permits for transportation across different countries.

The author notes that administrative-legal regulation of state control over international road transportation is multifaceted and vital for the development of national and international transport infrastructure. Continuous improvement of legislative and regulatory acts is essential to optimize control procedures and ensure transportation safety.

Keywords: administrative-legal regulation, state supervision, transport, Ukrtransbezpeka, carrier, control, inspection, licensing, sanctions, legal regulation, logistics, transport services, international road transportation, green card.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток міжнародних автомобільних перевезень ставить перед державами нові виклики в галузі забезпечення безпеки, екологічних стандартів та дотримання міжнародних норм. В умовах глобалізації та інтеграційних процесів, що активно розвиваються, важливим аспектом є ефективне адміністративно-правове регулювання державного контролю за здійсненням міжнародних автомобільних перевезень. Національне законодавство повинно відповідати міжнародним стандартам, при цьому зберігати національні особливості та забезпечувати належний контроль за перевезеннями через державний кордон. Проблема виникає через необхідність узгодження національних і міжнародних норм, а також забезпечення належного рівня виконання міжнародних угод щодо безпеки, технічних вимог та умов перевезення товарів і пасажирів.

Однак, існуюча практика адміністративно-правового регулювання, зокрема в Україні, демонструє низку проблем: відсутність єдиного підходу до контролю за відповідністю транспортних засобів міжнародним вимогам, недостатня інтеграція національних органів контролю з міжнародними структурами, а також дефіцит чітких механізмів контролю та санкцій за порушення міжнародних стандартів. Тому важливо з'ясувати особливості адміністративно-правового регулювання, механізми ефективного контролю за міжнародними автомобільними перевезеннями та можливості їх удосконалення.

Метою статті є дослідження адміністративно-правового регулювання державного контролю за здійсненням міжнародних автомобільних перевезень, визначення особливостей та проблем, пов'язаних із впровадженням міжнародних стандартів на національному рівні, а також розробка рекомендацій щодо удосконалення контрольних механізмів, забезпечення безпеки перевезень і покращення взаємодії між національними та міжнародними органами контролю.

Стан дослідження. Особливості взаємодії органів державного контролю при здійсненні міжнародних автомобільних перевезень належить до комплексних міжгалузевих наукових проблем, що перебувають на перетині адміністративного, транспортного, митного та господарського права. У науковій літературі дана тематика розглядається переважно в контексті державного контролю в сфері транспорту, організації перевезень, митного нагляду або ліцензування автоперевезень, однак саме питання міжвідомчої взаємодії при цьому висвітлюється частково або фрагментарно. Серед науковців, які здійснювали дослідження у суміжній тематиці, слід виокремити: Коломоєць Т. О. досліджувала проблематику державного контролю у сфері публічного управління; Снісар І. С. досліджує адміністративно-правові засади регулювання діяльності у сфері транспорту; Гальцова О. Є. – приділяє увагу координації контролюючих органів на транспорті; Сердюк Н. П. – аналізує правові засади митного контролю при міжнародних перевезеннях; Шевчук О. В. – розглядає цифровізацію транспортного контролю.

Виклад основного матеріалу. У ст.58 Закону України «Про автомобільний транспорт» визначено, що контроль за здійсненням міжнародних перевезень пасажирів і вантажів автомобільним транспортом на території України здійснюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики з питань безпеки на наземному транспорті [1].

Функціями контролю за здійсненням міжнародних автомобільних перевезень пасажирів і вантажів автомобільним транспортом є:

контроль за виконанням перевізниками вимог міжнародних договорів України з питань міжнародних автомобільних перевезень;

контроль та оформлення дозвільних документів на міжнародні перевезення пасажирів і вантажів автомобільним транспортом;

облік автомобільних транспортних засобів, що здійснюють міжнародні перевезення пасажирів і вантажів;

контроль технічного, санітарного та екологічного стану транспортних засобів, що впливає на безпеку руху та екологічну ситуацію;

перевірка транспортно-експедиторської документації та ліцензій на здійснення міжнародних перевезень пасажирів і небезпечних вантажів автомобільним транспортом;

перевірка вагових і габаритних параметрів транспортних засобів;

контроль та нагляд за дотриманням правил перевезення небезпечних вантажів [1].

З огляду на аналіз поняття та функцій, які виокремлені законодавцем, можемо відзначити, що предметом контролю є всі аспекти міжнародних автомобільних перевезень, які здійснюються на території України або через її кордон.

До основних видів **предмету контролю** за здійсненням міжнародних перевезень пасажирів і вантажів автомобільним транспортом на території України, на нашу думку, належать:

1. міжнародні перевезення пасажирів і вантажів автомобільним транспортом;
2. дотримання умов міжнародних договорів;
3. технічний стан транспортних засобів;
4. дозвільна документація;
5. контроль за габаритами та вагою вантажу;
6. небезпечні вантажі.

1. Міжнародні перевезення пасажирів і вантажів автомобільним транспортом - це перевезення, що здійснюються автомобільними транспортними засобами через державний кордон однієї чи кількох країн з метою переміщення людей або товарів. Вони відрізняються від внутрішніх перевезень тим, що включають перетин національних кордонів, а тому підлягають більш складному регулюванню, яке включає як національні закони, так і міжнародні угоди.

Відповідно *міжнародні перевезення* можуть бути:

а) міжнародними пасажирськими перевезеннями - перевезення пасажирів, що здійснюються автобусами, мікроавтобусами або іншими транспортними засобами;

б) міжнародними вантажними перевезеннями - перевезення товарів автомобільним транспортом між різними країнами, включаючи перевезення небезпечних, швидкопсувних чи інших специфічних вантажів.

Для здійснення міжнародних перевезень необхідно оформити різноманітні документи: міжнародний дозвіл на перевезення - дозвіл, що видається на право перевезення вантажів або пасажирів через кордони певних країн; зелену карту - міжнародний страховий сертифікат, який є обов'язковим для перевезень на території країн, що є учасниками цієї системи; транспортні накладні та експедиційні документи - необхідні для підтвердження правомірності перевезень.

Окрім того, транспортні засоби повинні відповідати стандартам безпеки та екологічним вимогам, включаючи сертифікацію на міжнародному рівні. Під час перевезення пасажирів особливу увагу приділяють дотриманню норм, що регулюють стан салону, технічне оснащення транспортного засобу (ремені безпеки, вихлопні системи, тощо).

Процес здійснення міжнародних перевезень супроводжується регулярним контролем з боку органів державної влади, таких як митні органи, транспортні інспекції, поліція: митний контроль - перевірка товарів, вантажів, перевізників і документації під час перетину кордону; технічний контроль - перевірка технічного стану транспортного засобу на кордоні або на стаціонарних пунктах контролю; екологічний контроль - моніторинг викидів вуглекислого газу та інших шкідливих викидів, що відповідають міжнародним стандартам екологічної безпеки.

В той же час, перевізники, які здійснюють міжнародні автомобільні перевезення, повинні отримати відповідні ліцензії та дозволи від національних органів. В Україні це здійснюється через Укртрансбезпеку та інші державні органи, що контролюють діяльність

перевізників, видають ліцензії, здійснюють перевірки дотримання вимог міжнародних угод. За даними Укртрансбезпеки, в Україні видано понад 78 000 ліцензій на перевезення. Лише 72,8% з них залишаються чинними. Найбільша кількість ліцензій за весь період створення реєстрації була видана у 2022 році. В Україні 72,8% або 57 тисяч транспортних ліцензій із зареєстрованих є дійсними, тоді як 27,2% визнано недійсними або анульованими. З моменту запуску реєстру було оновлено лише одну ліцензію. Найбільша кількість ліцензій зареєстрована в категорії «Міжнародні перевезення вантажів вантажними автомобілями» – 32 тис., або 42,8%. На внутрішні перевезення пасажирів автобусами припадає 16,9% ліцензій – 12 тис., а третє місце займають ліцензії таксі – 9 тис. або 12,9%. В одній ліцензії може бути зазначено кілька категорій, і не всі дозволи в реєстрі містять категорії. У 2024 році вже видано 4,8 тис. транспортних ліцензій, що вдвічі більше, ніж у 2021 році, коли було видано 2,2 тис. дозволів. Найбільша кількість ліцензій була видана у 2022 році – 10,9 тис., а у 2023 році кількість нових ліцензій зменшилася на 11,8% до 9,6 тис. [2].

2. Дотримання умов міжнародних договорів - контроль за виконанням перевізниками вимог міжнародних угод, таких як Угода про міжнародні автомобільні перевезення, двосторонні угоди з іншими державами тощо. Дотримання умов міжнародних договорів є важливою складовою контролю за міжнародними автомобільними перевезеннями, оскільки порушення вимог міжнародних угод може призвести до правових та економічних наслідків для перевізників, а також негативно позначитись на міжнародних відносинах між країнами. Одним із основних документів, який регулює міжнародні автомобільні перевезення, є Угода про міжнародні автомобільні перевезення (AETR). Ця угода встановлює вимоги до робочого часу водіїв, тривалості відпочинку, технічного стану транспортних засобів, а також забезпечує стандарти для перевезення небезпечних вантажів і захисту навколишнього середовища. Контроль за дотриманням цієї угоди здійснюється через регулярні перевірки технічного стану транспортних засобів, контроль за документами та відповідністю вимогам безпеки на пунктах перетину кордону.

Окрім міжнародних угод, важливим є виконання двосторонніх угод між країнами, які регулюють конкретні умови перевезень між двома державами. Такі угоди можуть включати вимоги щодо квот на перевезення, регулювання тарифів, перевірки документів, умов проїзду через певні країни або обмеження на перевезення певних видів вантажів. Виконання цих угод підлягає національному контролю, але вимагає тісної співпраці між державами. Органи державного контролю, такі як митні служби, транспортні інспекції та інші, мають важливу роль у забезпеченні виконання умов таких угод, надаючи дозвільні документи, проводячи перевірки на кордонах і контролюючи відповідність транспорту і вантажів вимогам двосторонніх угод.

3. Технічний стан транспортних засобів - перевірка стану автотранспорту, що здійснює міжнародні перевезення, відповідно до стандартів безпеки, екологічних та санітарних вимог. У Законі України «Про автомобільний транспорт» визначено, що транспортні засоби, які здійснюють міжнародні перевезення, мають відповідати вимогам до конструкції й технічного стану. Зокрема, стаття 20 встановлює, що «конструкція та технічний стан транспортних засобів ... мають відповідати вимогам законодавства України та іноземної держави, дозвіл на проїзд територією якої одержав власник транспортного засобу». Додатково, у статті 23 цього закону передбачено, що контроль технічного стану транспортних засобів включає як державний технічний огляд, так і перевірку транспортними перевізниками в проміжках між оглядами [1]. До того ж, Постанова Кабінету Міністрів України № 1166 від 22.12.2010 «Про єдині вимоги до конструкції та технічного стану колісних транспортних засобів, що експлуатуються» регламентує встановлення єдиних технічних вимог до конструкції й технічного стану колісних транспортних засобів [3].

Таким чином, законодавство забезпечує правову основу для контролю технічного стану транспортних засобів при здійсненні міжнародних автомобільних перевезень, що включає

вимоги до конструкції, технічного обслуговування, екології та відповідності іноземним стандартам.

4. Дозвільна документація - це контроль за наявністю та відповідністю дозвільних документів для здійснення міжнародних перевезень, таких як міжнародні дозволи та ліцензії.

Контроль за наявністю та відповідністю дозвільних документів для здійснення міжнародних автомобільних перевезень має такі **особливості**:

1) перевізник мусить мати чинну **ліцензію на міжнародні автомобільні перевезення пасажирів або вантажів**, надану відповідним державним органом;

2) ліцензія видається за умови, що перевізник відповідає вимогам щодо технічної бази, наявності транспортних засобів, кваліфікації водіїв, фінансової спроможності та страховки. Окрім ліцензії, контролюються **міжнародні дозволи** (наприклад, транзитні чи двосторонні дозволи між країнами), які дають право перетинати кордон і здійснювати перевезення у відповідності з угодами;

3) органи контролю перевіряють: чи є документи (ліцензія, дозвіл) у перевізника, чи вони актуальні, чи відповідають маршруту/типу перевезення (вантаж/пасажир), чи транспортний засіб зазначений у документах, чи перевізник дотримується умов ліцензії. У разі відсутності або невідповідності документів перевізника можуть зупинити, заборонити виконання перевезення, накласти санкції або застосувати інші заходи адміністративного реагування.

Такий контроль має особливий характер, оскільки перевезення здійснюються через державний кордон: тому документи повинні враховувати як національні вимоги (законодавство України), так і міжнародні зобов'язання країни-перевізника та країни-приймача.

5. Контроль за габаритами та вагою вантажу - це перевірка дотримання встановлених нормативів на вагу та габарити вантажів, що перевозяться через кордон. Питання здійснення габаритно-вагового контролю транспортних засобів передбачено: Законом України «Про автомобільний транспорт»; Законом України «Про дорожній рух»; Правилами дорожнього руху, затвердженими постановою Кабінету Міністрів від 10 жовтня 2001 року (зі змінами); Постановою Кабінету Міністрів від 27 червня 2007 року № 879 «Про заходи щодо збереження автомобільних доріг загального користування [4]. На сьогодні нормативними документами передбачено здійснення перевезення вантажів із загальною масою (разом з масою транспортного засобу) – не більше 40 т. Зазначена норма не відрізняється від норм, передбачених європейським законодавством.

6. Небезпечні вантажі - це контроль за дотриманням вимог щодо безпеки при перевезенні небезпечних вантажів (хімікатів, вибухових матеріалів, токсичних речовин тощо).

Суб'єктами державного контролю за міжнародними автомобільними перевезеннями є органи та посадові особи, що здійснюють контроль за дотриманням відповідних норм: Міністерство інфраструктури України - орган, який забезпечує загальну політику державного контролю в галузі транспорту, включаючи міжнародні перевезення; Державна служба з безпеки на транспорті (Укртрансбезпека) - основний контрольний орган, відповідальний за перевірки транспортних засобів, документи, а також за забезпечення технічних і екологічних стандартів на міжнародних перевезеннях; митні органи - контролюють дотримання митних процедур під час здійснення міжнародних перевезень вантажів та пасажирів; поліція та інші правоохоронні органи - відповідальні за контроль за дотриманням правил дорожнього руху, безпекою перевезень і боротьбу з порушеннями законодавства під час здійснення перевезень.

Методи адміністративно-правового регулювання державного контролю за здійсненням міжнародних автомобільних перевезень контролю визначаються характером перевірок, а також особливостями міжнародних перевезень.

Основними методами адміністративно-правового регулювання державного контролю за здійсненням міжнародних автомобільних перевезень є:

- **інспекційна перевірка та перевірки на дорогах** - здійснюються безпосередньо на транспортних засобах, які здійснюють міжнародні перевезення. Перевіряється наявність дозвільних документів, технічний стан транспорту, відповідність габаритам та вазі;

- **технічні огляди** - це регулярні перевірки транспортних засобів на технічну справність, відповідність екологічним та безпековим стандартам;

- **митний контроль** - включає перевірку документів і вантажів на митних постах, в тому числі перевірку на відповідність митним вимогам;

- **документальні перевірки** - перевірка відповідності документів, що регулюють перевезення, таким як дозволи, ліцензії, міжнародні угоди;

- **перевірки габаритів і ваги вантажів** - контроль за дотриманням встановлених габаритних і вагових обмежень через спеціальні контрольні пункти;

- **застосування санкцій**, якщо порушення виявлені, застосовуються різноманітні штрафи, тимчасова заборона на перевезення, вилучення транспортного засобу або інших заходів для припинення порушень.

Таким чином, державний контроль за міжнародними автомобільними перевезеннями включає в себе багатогранний комплекс заходів: від перевірок технічного стану транспортних засобів до документальних перевірок та взаємодії з митними органами. Ключовими суб'єктами контролю є державні органи, такі як Міністерство інфраструктури, Укртрансбезпека, митні органи та поліція, а методи контролю забезпечують ефективне виконання законодавчих вимог на всіх етапах перевезення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про автомобільний транспорт: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2344-III. Відомості Верховної Ради України, 2001. № 22. Ст.105.
2. Every fourth transport license in Ukraine is invalid: for which transportation they were issued the most. URL: <https://intent.press/en/news/economy/2025/odesa-region-has-the-fourth-largest-number-of-new-female-fops/>
3. Про єдині вимоги до конструкції та технічного стану колісних транспортних засобів, що експлуатуються: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 22 грудня 2010 р. № 1166.
4. Роз'яснення Міністерства інфраструктури України для автоперевізників щодо габаритно-вагових норм вантажних перевезень. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/249032600?utm_source=chatgpt.com

УДК 342.9:35.07

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-247-253>

<https://orcid.org/0000-0003-2636-0509>

Муляр Галина Володимирівна,

доктор юридичних наук, професор
старший викладач циклової комісії юридичних дисциплін
Київський професійно-педагогічний фаховий
Коледж імені Антона Макаренка
Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-3982-6550>

Ховпун Олексій Сергійович,

доктор юридичних наук, проректор з міжнародної та
науково-педагогічної роботи
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
Київ, Україна

<https://orcid.org/0009-0002-6274-0461>

Грушко Жанна Вячеславівна,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права
Вінницький торговельно-економічний інститут ДТЕУ, адвокат
Київ, Україна

ПРИНЦИП ТРАНСПАРЕНТНОСТІ ЯК КАТЕГОРІЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА: ДОКТРИНАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ

Анотація. У статті здійснено комплексне дослідження принципу транспарентності як фундаментальної категорії сучасного адміністративного права. На основі аналізу міжнародних та європейських стандартів відкритого врядування, практики інституцій Європейського Союзу, Ради Європи та Європейського суду з прав людини, а також напрацювань української правової доктрини, обґрунтовано авторське бачення змісту й структури принципу транспарентності. Показано його місце в системі принципів адміністративного права, взаємозв'язок із правом на доступ до публічної інформації, принципами відкритості, підзвітності й доброго врядування. Сформульовано пропозиції щодо гармонізації національного законодавства із європейськими стандартами, а також окреслено практичні механізми імплементації транспарентності в діяльності публічної адміністрації України.

Зроблений висновок, що відсутність чіткої доктринальної моделі, фрагментарність законодавчого регулювання та поширеність формалізму у виконанні вимог щодо відкритості зумовлюють потребу в подальшій системній роботі як на науковому, так і на нормативно-практичному рівнях.

Авторами пропонується розглядати транспарентність як інтегративний принцип адміністративного права, що поєднує інформаційний, процедурний та інституційний виміри, забезпечуючи повноцінну реалізацію права на інформацію, права на належне адміністрування

та принципів доброго врядування. Його імплементація вимагає не тільки вдосконалення законодавства, а й зміни управлінської культури, розвитку механізмів громадської участі, підвищення спроможності органів контролю та формування нових етичних стандартів публічної служби.

Ключові слова: *транспарентність, адміністративне право, відкрите врядування, доступ до публічної інформації, публічна адміністрація, європейські стандарти.*

Abstract. *The article presents a comprehensive study of the principle of transparency as a fundamental category of modern administrative law. Based on the analysis of international and European standards of open governance, the practice of the institutions of the European Union, the Council of Europe, and the European Court of Human Rights, as well as the developments of Ukrainian legal doctrine, the author substantiates an original vision of the content and structure of the principle of transparency. The article highlights its place within the system of principles of administrative law, its interrelation with the right of access to public information, and its connection to the principles of openness, accountability, and good governance. Proposals are formulated regarding the harmonization of national legislation with European standards, along with outlining practical mechanisms for implementing transparency in the activities of Ukraine's public administration.*

It is concluded that the lack of a clear doctrinal model, the fragmented nature of legislative regulation, and the widespread formalism in complying with openness requirements necessitate further systematic work at both scientific and normative-practical levels.

The authors propose viewing transparency as an integrative principle of administrative law that encompasses informational, procedural, and institutional dimensions, ensuring the full realization of the right to information, the right to good administration, and the principles of good governance. Its implementation requires not only legislative improvement but also a transformation of administrative culture, the development of mechanisms for public participation, strengthening the capacity of oversight bodies, and the formation of new ethical standards of public service.

Keywords: *transparency, administrative law, open governance, access to public information, public administration, European standards.*

Постановка проблеми. Сучасні трансформаційні процеси в системі публічного управління України актуалізують потребу у формуванні нової парадигми взаємодії держави та громадянина, заснованої на відкритості, підзвітності та довірі. В умовах європейської інтеграції особливої ваги набуває принцип транспарентності, який у країнах ЄС є не лише організаційно-правовим стандартом функціонування публічної адміністрації, а й ключовою категорією правової культури демократичного врядування. Натомість у національній доктрині адміністративного права транспарентність досі не отримала комплексного системного аналізу як самостійний фундаментальний принцип, що визначає зміст і спрямованість адміністративно-правового регулювання.

Незважаючи на численні нормативні зміни, спрямовані на посилення відкритості діяльності органів публічної влади (зокрема, ухвалення Закону України «Про доступ до публічної інформації», впровадження цифрових сервісів, розвиток інструментів відкритих даних), практичне застосування цих підходів залишається фрагментарним та нерівномірним. Відсутність усталеної доктринальної моделі транспарентності як правового принципу спричиняє концептуальну невизначеність: межі, зміст, юридична природа та механізми реалізації цього принципу тлумачаться неоднозначно, а інколи – суто формально.

Проблемним є також питання гармонізації національних стандартів відкритості з європейськими та міжнародними підходами, закріпленими в практиці інститутів Європейського Союзу, Ради Європи, Європейського суду з прав людини. Україна перебуває в стані глибокої адміністративної реформи, однак імплементація принципу транспарентності часто зводиться до технічних інструментів (електронні сервіси, оприлюднення інформації), хоча у країнах ЄС транспарентність – це насамперед юридична категорія, що визначає

належну поведінку адміністрації, забезпечує якість управлінських рішень, формує превентивні механізми протидії корупції та сприяє реалізації прав людини в адміністративних процедурах.

Таким чином, невизначеність концептуальних засад транспарентності в адміністративному праві, недостатня розробленість її категоріального апарату, а також наявний розрив між європейськими стандартами та національною практикою становлять актуальну наукову й практичну проблему. Її вирішення потребує поглибленого доктринального аналізу, порівняльно-правового дослідження та формування цілісної теоретичної моделі принципу транспарентності як фундаментальної засади діяльності публічної адміністрації в Україні.

Проблематика транспарентності розглядалася у працях європейських дослідників: С. Розенблума, Г. Башмана, М. Бовенса, Дж. П'єтрона, а також фахівців Ради Європи та OECD, які досліджують категорії «good governance» та «public integrity».

У вітчизняній науці питання відкритості та доступу до інформації вивчали В.Б. Авер'янов, Ю.В. Бистрова, Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, М.С. Демкова, В.В. Коваленко, Т.О. Коломоєць, О.Ю. Кондратенко, Р.С. Мельник, Н.Р. Нижник, О.І. Остапенко, В.Ф. Пузирний, О.П. Рябченко, А.О. Селіванов, М.М. Танчинець, І.О. Школьник та деякі інші., проте транспарентність як окрема категорія адміністративного права досліджена недостатньо. Більшість наукових робіт зосереджена на інформаційному аспекті, тоді як процедурні, інституційні й поведінкові виміри принципу залишаються поза увагою.

Сучасний стан практики публічного управління, цифрової трансформації та антикорупційних механізмів потребує нового підходу, заснованого на поєднанні європейських стандартів і національної специфіки.

Метою нашого дослідження є формування цілісної доктринальної концепції принципу транспарентності в адміністративному праві України з урахуванням європейських стандартів відкритого врядування та практики інституцій Європейського Союзу і Ради Європи.

Виклад основного матеріалу. Європейська інтеграція України зумовлює фундаментальну трансформацію засад публічного управління, що передбачає поступовий перехід до стандартів відкритого врядування, верховенства права та підзвітності влади суспільству. У цьому контексті принцип транспарентності набуває статусу структуроутворюючої правової категорії, яка визначає якість та легітимність діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Як у міжнародній, так і в європейській правовій традиції транспарентність охоплює не лише інформаційний доступ, а й процедурну відкритість, передбачуваність рішень, контрольованість адміністрації та забезпечення ефективної участі громадян у адміністративних процедурах.

Водночас у національній правовій доктрині принцип транспарентності залишається недостатньо концептуалізованим: він часто ототожнюється з доступом до інформації або технічними інструментами електронного врядування. Такий підхід звужує його сутність і не відповідає сучасним європейським підходам, у яких транспарентність є складовою правової культури публічної адміністрації та невід'ємним стандартом демократичного врядування.

Ураховуючи зазначене, системне дослідження доктринальних підходів та європейських стандартів транспарентності є на часі й становить вагомий внесок у розвиток українського адміністративного права.

У міжнародних документах і стандартах відкритого врядування транспарентність послідовно визнається базовою умовою ефективної демократії: вона розглядається як невід'ємний елемент політики open government, поряд із доброчесністю, підзвітністю та участю заінтересованих сторін [1;2].

Водночас у вітчизняній доктрині адміністративного права транспарентність часто звужується до технічного рівня – оприлюднення даних або функціонування електронних сервісів – без належної концептуалізації її як фундаментального правового принципу.

Термін «транспарентність» увійшов до лексикону європейського публічного права порівняно недавно, однак сьогодні є одним із ключових у дискурсі демократичного врядування. У документах ОЕСР під відкритим урядуванням розуміється «культура управління, що ґрунтується на принципах прозорості, доброчесності, підзвітності та участі заінтересованих сторін» [1;2].

Транспарентність тут виступає не лише формальною відкритістю документів, а й характеристикою управлінських процесів, доступних для контролю й оцінки з боку суспільства.

Г. Терещук визначає транспарентність як – багатовимірне явище, що суттєво впливає на перебіг суспільних і державних процесів у різних сферах. Її превентивний потенціал проявляється в економічних та господарських відносинах, зокрема у зменшенні масштабів тінізації економіки. Вона також сприяє реальному зміцненню системи запобігання злочинності, забезпеченню прав і свобод громадян, оскільки унеможливорює приховування реальних показників правопорушень, випадків порушення прав людини чи кількості засуджених. Крім того, транспарентність формує додаткові умови для розвитку сучасних управлінських та інформаційних технологій – від розбудови систем електронного урядування до активного впровадження інноваційних інформаційно-комунікаційних мереж та сервісів [3, с.87].

У своїх дослідженнях І. Ткач підкреслює слушність позиції тих науковців, які трактують транспарентність як базову категорію, що органічно поєднує у взаємозв'язку поняття прозорості й відкритості та визначає характер функціонування органів державної влади й місцевого самоврядування в умовах демократичної держави. Аналіз, проведений дослідницею, демонструє: терміни «прозорість» і «відкритість» не слід розглядати як протилежні, оскільки повна відкритість органів публічної влади неможлива без достатнього рівня інформованості громадян про їхню діяльність. Водночас і змішувати ці категорії неправомірно — вони мають бути чітко розмежовані. Так, «прозорість» характеризує державне управління крізь призму поінформованості населення про ключові матеріальні та процедурні аспекти роботи органів влади, а також зрозумілості громадськості їхніх підстав, змісту та логіки дій. Вона виявляється в тому, що громадяни та їхні об'єднання повинні мати максимально повний доступ до інформації про рішення та дії органів публічної влади, а також про спосіб їх реалізації. Натомість «відкритість» відображає ступінь прямої участі громадян у діяльності державних і муніципальних органів. Вона проявляється у створенні можливостей для реального впливу населення на зміст публічного управління, у тому числі шляхом висунення вимог щодо ухвалення певних рішень, виконання або утримання від здійснення конкретних дій органами публічної влади [4, с. 26].

Позицію Л. Р. Наливайко та М. Ю. Романова можна узагальнити так: дослідники обґрунтовують, що транспарентність є складною теоретико-правовою категорією, яка інтегрує в собі низку суміжних понять – «прозорість», «відкритість», «гласність», «публічність», «підзвітність», «доступ до публічної інформації» та «участь у державному управлінні». Науковці наголошують, що прозорість означає поінформованість суспільства про дії влади, тоді як відкритість передбачає можливість реального впливу громадян на ці дії. Тому, спираючись на напрацювання вчених, які розглядають ці елементи як єдину інтегральну категорію транспарентності, автори підкреслюють: таке теоретичне об'єднання не лише оптимізує понятійний апарат у сфері взаємодії держави та громадськості, а й відкриває нові перспективи для наукових дискусій, що можуть сприяти зміцненню демократичних і соціальних засад української держави [5, с. 58].

У межах такого підходу транспарентність постає як система взаємопов'язаних елементів, які не існують окремо: одні формують передумови появи інших, а ті, своєю чергою, стають їхнім наслідком. Якщо прозорість – це рівень інформованості суспільства про рішення та дії влади, а відкритість – це готовність влади демонструвати й пояснювати свою діяльність,

то очевидно, що поінформованість неможлива без відкритого функціонування. Так само, якщо гласність передбачає можливість громадського обговорення, публічність – здатність влади діяти відкрито перед суспільством, а підзвітність – наявність дієвого контролю громадян за діяльністю публічної влади, то стає зрозуміло: саме публічність породжує гласність, а та, у свою чергу, створює умови для підзвітності.

Пропонуємо наступне визначення, принцип транспарентності як категорія адміністративного права – це фундаментальна норма-ідея, що визначає обов'язок органів публічної влади діяти відкрито, зрозуміло та підзвітно, забезпечуючи громадянам повний, своєчасний і зручний доступ до інформації про їхню діяльність, прийняті рішення, використання публічних ресурсів і процедури реалізації владних повноважень. Він поєднує вимоги прозорості, гласності, доступності інформації та участі громадськості, формуючи правовий стандарт, за яким адміністративна діяльність має бути не лише формально відкритою, а й фактично доступною для контролю, оцінки й впливу з боку суспільства, що забезпечує довіру до влади, попереджає зловживання та підвищує ефективність публічного управління.

Як зазначають Д.В. Бараненко та Г.В. Дідківська, вивчення транспарентності як правової категорії, з одного боку, слугує інструментом усунення прогалин у національному нормативно-правовому регулюванні прозорості, гласності, відкритості, підзвітності та забезпечення доступу до публічної інформації в роботі центральних органів виконавчої влади. З іншого боку, воно формує теоретичне підґрунтя для оновлення доктринальних підходів до сучасної системи принципів організації їхньої діяльності, що дасть змогу суттєво підвищити її результативність [6, с. 4].

Актуальність проблеми посилюється тим, що українське законодавство вже містить значну кількість норм про відкритість інформації, публічний доступ до документів, прозорість процедур, однак практична реалізація цих положень є фрагментарною, нерівномірною і часто формальною. Це фіксують як українські дослідники, так і міжнародні інституції, наголошуючи на дефіциті довіри до органів влади саме через недостатню прозорість прийняття рішень і слабкість механізмів громадського контролю.

В українській правовій науці транспарентність уперше почала аналізуватися у зв'язку з реформами публічного управління, розвитком інформаційного законодавства та імплементацією стандартів ЄС. У працях, присвячених прозорості діяльності органів публічної адміністрації, дослідники підкреслюють, що транспарентність виступає як принцип сучасної публічної влади, який вимагає не лише формального оприлюднення інформації, а й зміни управлінських практик у бік діалогу з суспільством [7, с. 125].

Окремі аспекти транспарентності досліджувалися в контексті судової влади, інформаційної безпеки, антикорупційної політики, доступу до публічної інформації. Зокрема, аналізувались проблеми відкритості судових рішень, впровадження електронного судочинства, публічності контролю за діяльністю органів виконавчої влади [8, с. 156].

Втім, попри наявність значної кількості праць, транспарентність поки що не посідає усталене місце в системі загальних принципів адміністративного права. Часто її розглядають фрагментарно – як вимогу до окремих видів діяльності (надання адміністративних послуг, антикорупційна політика, електронне врядування), що перешкоджає формуванню цілісної доктрини.

Пропонується розглядати транспарентність як інтегративний принцип адміністративного права, який: 1) Ґрунтується на конституційних засадах верховенства права, народовладдя та пріоритету прав людини; 2) Конкретизує право на інформацію та право на належне адміністрування (right to good administration); 3) Забезпечує зв'язок між матеріальними галузевими нормами (про доступ до інформації, адміністративні послуги, електронне врядування) та процедурними стандартами (адміністративна процедура, оскарження рішень, контроль і нагляд).

Погоджуємося з висновком вчених, що у структурі принципів адміністративного права транспарентність слід віднести до загальних принципів (поряд із законністю, пропорційністю, рівністю, обґрунтованістю рішень). Вона набуває значення методологічного орієнтира для

всієї системи адміністративно-правового регулювання, задаючи вимогу відкритості, зрозумілості та підконтрольності публічної адміністрації [9, с. 44].

Правовою відправною точкою для розуміння транспарентності в праві Європейського Союзу є Регламент (ЄС) № 1049/2001 «щодо доступу громадськості до документів Європейського парламенту, Ради та Комісії» [10]. Цей акт закріплює загальний принцип максимально широкого доступу до документів інституцій ЄС, встановлює процедури розгляду запитів, підстави для обмеження доступу та вимоги щодо ведення реєстрів документів.

У преамбулі Регламенту підкреслюється, що доступ до документів сприяє «посиленню демократичного характеру інститутів та зміцненню довіри громадян до адміністрації». Таким чином, транспарентність прямо пов'язується із легітимністю та якістю врядування. Правила, закріплені в Регламенті, пізніше були адаптовані в практиці інших органів ЄС, включно з розробленням внутрішніх кодексів належної адміністративної поведінки.

Рекомендації ОЕСР про відкрите врядування закріплюють підхід, за яким транспарентність розглядається як базовий принцип державної політики, що передбачає проактивне розкриття «ясної, повної, актуальної та надійної інформації» про діяльність публічного сектору [2]. Дослідження ОЕСР та Open Government Partnership підкреслюють, що прозорість має поєднуватися з ефективною комунікацією відкритих даних, зрозумілими форматами та можливістю для громадян використовувати інформацію у процесах прийняття рішень.

Таким чином, європейські стандарти виходять за межі класичної моделі «пасивного» доступу за запитом, наголошуючи на проактивній та цифровій транспарентності, що включає відкриті дані, онлайн-портали, інтерактивні інструменти участі.

Європейський суд з прав людини, розвиваючи статтю 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у низці рішень визнавав, що право доступу до інформації, яка перебуває у розпорядженні держави, може бути складовою свободи вираження поглядів, зокрема коли така інформація є необхідною для виконання «watchdog»-функції журналістів, громадських організацій або правозахисників. У справі Magyar Helsinki Bizottság v. Hungary Суд фактично констатував, що держава в окремих випадках зобов'язана надавати інформацію, а невинуватна відмова становить втручання в свободу вираження [11].

Ця практика має прямий вплив на розуміння транспарентності як принципу: йдеться не лише про закріплення абстрактного права доступу до інформації, а й про створення процедур, які реально забезпечують його здійснення, включаючи ефективні засоби юридичного захисту у випадку відмови.

Висновки. Принцип транспарентності сьогодні є одним із ключових орієнтирів розвитку сучасного адміністративного права та публічного управління. Європейські стандарти, закріплені в актах ЄС, рекомендаціях ОЕСР, трактують транспарентність як системну вимогу до діяльності публічної адміністрації, що забезпечує відкритість, передбачуваність і контрольованість публічної влади. Українська правова доктрина зробила помітний крок у напрямі осмислення транспарентності як важливої характеристики публічної влади, однак потенціал цього принципу як фундаментальної категорії адміністративного права ще не реалізований повною мірою. Відсутність чіткої доктринальної моделі, фрагментарність законодавчого регулювання та поширеність формалізму у виконанні вимог щодо відкритості зумовлюють потребу в подальшій системній роботі як на науковому, так і на нормативно-практичному рівнях.

Пропозиції щодо вдосконалення національної моделі транспарентності доцільно зосередити на комплексному поєднанні нормативних, процедурних, інституційних та цифрових інструментів. Насамперед слід доктринально та законодавчо закріпити принцип транспарентності як самостійну засаду адміністративного права в базових актах про публічну адміністрацію, адміністративну процедуру, доступ до публічної інформації та адміністративні послуги, чітко розкривши його зміст і структурні елементи. Важливим є перехід від переважно «пасивної» відкритості до проактивної: розширення та регулярне оновлення переліку відкритих даних, уніфікація стандартів їх публікації, забезпечення зручності пошуку й повторного використання інформації. Необхідно посилити процедурну прозорість адміністративних проваджень (обов'язкове мотивування рішень, належне інформування сторін, «відстежуваність» стадій розгляду справи в електронній формі) та зміцнити

інституційні гарантії – спроможність органів, відповідальних за контроль за дотриманням інформаційних прав і антикорупційних стандартів, а також механізмів судового та позасудового оскарження. Окремим блоком мають стати системні програми навчання та етичні кодекси для посадових осіб, які формуватимуть культуру належного врядування, орієнтовану на відкритість, підзвітність і партнерство з громадянами.

Пропонуємо розглядати транспарентність як інтегративний принцип адміністративного права, що поєднує інформаційний, процедурний та інституційний виміри, забезпечуючи повноцінну реалізацію права на інформацію, права на належне адміністрування та принципів доброго врядування. Його імплементація вимагає не тільки вдосконалення законодавства, а й зміни управлінської культури, розвитку механізмів громадської участі, підвищення спроможності органів контролю та формування нових етичних стандартів публічної служби.

Подальші наукові дослідження доцільно зосередити на деталізації механізмів процесуальної транспарентності в адміністративних процедурах, аналізі судової практики щодо реалізації права на доступ до публічної інформації в Україні та порівняльно-правовому вивченні моделей транспарентності в державах – членах ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Recommendation of the council on open government. OECD. URL: https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0438?utm_source=chatgpt.com (date of access: 18.11.2025).
2. Open government is a culture of governance that promotes the principles of transparency, integrity, accountability and stakeholder participation in support of democracy and inclusive growth. OPSI. URL: https://oecd-opsi.org/guide/open-government/?utm_source=chatgpt.com (date of access: 17.11.2025).
3. Терещук Г. Транспарентність як явище та вимога публічно-владної діяльності. Актуальні проблеми правознавства. 2019. № 2. С. 83–88.
4. Ткач І. В. Принципи прозорості та відкритості як невід’ємна складова публічного управління: теоретичний аспект. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». 2016. № 12 (22). С. 25-32.
5. Наливайко Л. Р., Романов М. Ю. Поняття транспарентності в світлі європейських цінностей. Екологічне право. 2016. № 1–2. С. 55-59.
6. Бараненко Д., Дідківська Г. Транспарентність центральних органів виконавчої влади: адміністративно-правовий аспект. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2020. № 48. С. 4–8.
7. Терещук Г. Транспарентність в діяльності органів публічної адміністрації як один із ключових принципів. Правова держава. 2018. № 30. С. 124–129.
8. Федоренко Є. Генеза принципу транспарентності в діяльності адміністративних судів. Проблеми законності. 2023. № 161. С. 155–168.
9. Єсімов С., Бондаренко В. Транспарентність як принцип діяльності органів публічного управління в умовах використання інформаційних технологій. Соціально-правові студії. 2018. № 1. С. 42–49.
10. Regulation (EC) no 1049/2001 of the european parliament and of the council of 30 may 2001 regarding public access to european parliament, council and commission documents. EU. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2001/1049/oj/eng?utm_source=chatgpt.com (date of access: 04.11.2025).
11. Magyar helsinki bizottság v. hungary [GC] - 18030/11. Council of Europe/European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22002-11282%22%7D> (date of access: 18.11.2025).

УДК 347.95(477):004.738.5

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-254-260>

<https://orcid.org/0000-0003-2636-0509>

Муляр Галина Володимирівна,

доктор юридичних наук, професор
старший викладач циклової комісії юридичних дисциплін
Київський професійно-педагогічний фаховий
Коледж імені Антона Макаренка
Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-1223-5881>

Хом'яченко Світлана Іванівна,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права,
Вінницький торговельно-економічний інститут Державного
торговельно-економічного університету
Київ, Україна

<https://orcid.org/0009-0008-7703-183X>

Фур'яка Ярослав Анатолійович,

викладач циклової комісії
юридичних дисциплін
Київський професійно-педагогічний фаховий
Коледж імені Антона Макаренка
Київ, Україна

ЕЛЕКТРОННЕ ПРАВОСУДДЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ТРАНСПАРЕНТНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНИХ СУДІВ

Анотація. У статті досліджується електронне правосуддя як інструмент реалізації принципу транспарентності в діяльності адміністративних судів України в умовах цифрової трансформації публічної влади. На основі аналізу конституційних засад гласності судового процесу, положень Кодексу адміністративного судочинства України, Закону України «Про судоустрій і статус суддів», актів щодо функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи й підсистеми «Електронний суд», а також європейських стандартів e-justice з'ясовано зміст і функції принципу транспарентності в адміністративному судочинстві.

Показано потенціал електронних сервісів (електронний документообіг, автоматизований розподіл справ, електронний кабінет учасника, дистанційна участь у засіданнях, відкритий доступ до судових рішень) для забезпечення відкритості, підзвітності, передбачуваності та простежуваності судової діяльності. Водночас наголошено на обмеженнях і ризиках: цифровій нерівності учасників процесу, непрозорості алгоритмів автоматизованих рішень, загрозах кібербезпеці та складнощях балансу між відкритістю й захистом персональних даних.

Зроблено висновок, що без концептуального закріплення транспарентності як галузевого принципу адміністративного судочинства, кодифікації правового режиму електронного правосуддя та інституціоналізації моніторингу прозорості електронні сервіси залишаються фрагментарним елементом модернізації правосуддя.

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення моделі електронного правосуддя з урахуванням європейських стандартів відкритості та етичних орієнтирів застосування цифрових технологій у судових системах.

Ключові слова: електронне правосуддя, електронний суд, транспарентність, адміністративні суди, гласність судового процесу, e-justice, відкритість судової влади.

Abstract. The article examines electronic justice as an instrument for implementing the principle of transparency in the activities of administrative courts of Ukraine amid the digital transformation of public governance. Based on the analysis of the constitutional foundations of the publicity of judicial proceedings, the provisions of the Code of Administrative Procedure of Ukraine, the Law of Ukraine “On the Judiciary and the Status of Judges,” regulations governing the operation of the Unified Judicial Information and Telecommunication System and the “Electronic Court” subsystem, as well as European e-justice standards, the study clarifies the content and functions of the transparency principle in administrative adjudication.

The article highlights the potential of electronic tools—electronic document management, automated case allocation, the participant’s electronic cabinet, remote participation in hearings, and open access to judicial decisions—to ensure openness, accountability, predictability, and traceability of judicial activity. At the same time, it emphasizes the limitations and risks associated with digital inequality among participants, the opacity of automated decision-making algorithms, cybersecurity threats, and the challenges of maintaining a balance between openness and the protection of personal data.

It is concluded that without the conceptual consolidation of transparency as a sectoral principle of administrative procedure, the codification of the legal regime of electronic justice, and the institutionalization of transparency monitoring, electronic services remain a fragmented component of justice modernization. The article proposes directions for improving the national model of electronic justice, taking into account European standards of openness and ethical benchmarks for the use of digital technologies in judicial systems.

Keywords: electronic justice, electronic court, transparency, administrative courts, publicity of judicial proceedings, e-justice, openness of the judiciary.

Постановка проблеми. У сучасних умовах цифрової трансформації публічної влади питання забезпечення транспарентності діяльності адміністративних судів набуває особливої актуальності. Електронне правосуддя, запроваджене в Україні як елемент системної модернізації судової влади, має потенціал стати дієвим інструментом підвищення відкритості, підзвітності та доступності судочинства. Воно охоплює широкий спектр цифрових сервісів – від електронного документообігу та автоматизованого розподілу справ до відеоконференцій, електронних кабінетів учасників процесу та відкритих реєстрів судових рішень.

Проте, попри нормативне закріплення та поступове впровадження таких інструментів, їхня здатність реально забезпечувати принцип транспарентності часто залишається фрагментарною. Наявні технічні обмеження, нерівномірність цифрової інфраструктури між судами, проблеми кібербезпеки, недостатня інтегрованість платформ, а також обмежений рівень цифрової грамотності учасників процесу створюють істотні бар’єри для повноцінного функціонування електронного правосуддя. У науковій та практичній площині досі не сформовано цілісного аналізу того, наскільки електронні сервіси адміністративного судочинства фактично підсилюють прозорість, чи, навпаки, породжують нові ризики для реалізації цього принципу.

Невирішеним також залишається питання узгодженості національної моделі електронного правосуддя з європейськими стандартами відкритості та цифрового врядування, зокрема рекомендаціями Ради Європи щодо «electronic justice», вимогами до прозорості судових процедур та захисту персональних даних. Це створює потребу в комплексному доктринальному дослідженні електронного правосуддя як концептуальної конструкції та як практичного інструмента забезпечення транспарентності в діяльності адміністративних судів.

Таким чином, виникає наукова проблема: попри нормативне закріплення і практичне застосування механізмів електронного правосуддя, їхній реальний вплив на прозорість адміністративного судочинства не отримав належного теоретичного осмислення й системної оцінки. Вирішення цієї проблеми є необхідним для формування ефективної моделі цифрового правосуддя, здатної забезпечити високі стандарти відкритості, довіри та підзвітності судової влади в Україні.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняному правознавстві принцип транспарентності державної влади є предметом тривалих і різнобічних наукових дискусій. Попри значну кількість досліджень, єдиного концептуального підходу до його сутнісного наповнення досі не вироблено. У межах аналізу транспарентності судової влади українські науковці зосереджували увагу на різних аспектах цієї проблематики. Зокрема, І. Верба визначав базові засади прозорості, О. Овсяннікова розглядала організаційні механізми її практичного забезпечення, О. Абросімова досліджувала рівень інформаційної доступності судових інституцій, а Е. Афонін і О. Суший – транспарентність як інструмент комунікації між державою та громадянським суспільством і як правовий режим відкритості діяльності судової гілки влади.

Аналізуючи відкритість державної влади, Є. Тихомирова підкреслює, що прозорість управлінських процесів набуває реального змісту лише за умови активної участі громадян у виробленні та прийнятті рішень. За відсутності такої участі суспільство схильне сприймати дії влади як неефективні та корупційно вразливі [1, с. 40]. Наукові позиції Л. Наливайко, М. Романова та О. Кошової свідчать про тенденцію вузькоспеціалізованого використання терміна «транспарентність», насамперед у документах ОБСЄ та практиці Європейського суду з прав людини, де його зміст ототожнюється з відкритістю та публічністю державних інституцій [2, с. 28].

У низці досліджень, зокрема у працях Л. Наливайко та В. Олійника, транспарентність судової влади структурується на три взаємопов'язані елементи: забезпечення вільного доступу до інформації про організацію роботи судів; відкритість конкретних судових процесів; доступність відомостей про діяльність органів суддівського самоврядування [3].

Вважаємо, що запропонована Л. Наливайко та В. Олійником трикомпонентна структура транспарентності судової влади є методологічно виваженою, але водночас потребує певного розширення з огляду на сучасні виклики цифровізації. Виділення доступу до інформації про організацію роботи судів, відкритості конкретних судових процесів та прозорості діяльності органів суддівського самоврядування дійсно охоплює «скелет» інституційної транспарентності. Проте в умовах електронного правосуддя усе більшого значення набувають щонайменше два додаткові виміри: по-перше, зрозумілість (user-friendly) подання інформації, простота пошуку рішень, логічність інтерфейсів електронних сервісів), по-друге, прозорість алгоритмів – автоматизованого розподілу справ, електронного документообігу, електронної комунікації з учасниками процесу. Інакше кажучи, сьогодні недостатньо лише забезпечити формальний доступ до інформації про суди та їхні органи – необхідно гарантувати прозорість «цифрової інфраструктури» правосуддя, через яку ця інформація генерується, обробляється й доводиться до суспільства. Саме поєднання трьох класичних елементів, про які пишуть автори, з вимогами до відкритості цифрових процесів (алгоритмів, даних, технічних рішень) здатне сформувати сучасне, субстанційне розуміння транспарентності судової влади.

О. Овсяннікова акцентує на тому, що інформування населення про діяльність судових установ та зміст ухвалюваних рішень потребує комплексного застосування спеціальних засобів і методів, здатних забезпечити повноцінну реалізацію принципу відкритості [4, с. 229].

Конституція України в статті 129 закріплює серед основних засад судочинства гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами, а також відкритість судових рішень [5]. Ці положення знайшли подальший розвиток у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» та Кодексі адміністративного судочинства України, де принципи відкритості та публічності судового розгляду деталізуються як елементи ширшої концепції транспарентності функціонування судової влади.

Цифровізація публічної влади, запровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, системи «Електронний суд», практики відеоконференцій, онлайн-кабінетів та електронного обміну процесуальними документами істотно змінюють традиційну модель здійснення правосуддя, особливо в адміністративних судах, де значна частина спорів стосується публічно-правових відносин і контролю за діяльністю органів влади. При цьому саме адміністративне судочинство покликане забезпечувати прозорість та підзвітність публічної адміністрації.

Попри очевидний потенціал електронного правосуддя щодо підвищення відкритості судочинства, у практиці адміністративних судів спостерігається низка проблем: нерівномірність технічного забезпечення, неоднаковий рівень використання електронних сервісів, труднощі доступу до цифрових інструментів для окремих категорій осіб, загрози інформаційній безпеці й захисту персональних даних, недостатня прозорість алгоритмів автоматизованого розподілу справ тощо. Це ставить під сумнів реальну спроможність електронного правосуддя виконувати функцію дієвого інструменту реалізації принципу транспарентності саме в адміністративному судочинстві.

Проблематика транспарентності судової влади ґрунтовно розроблена у працях О. Овсяннікової, яка розглядає транспарентність як сукупність засобів і способів, що забезпечують поінформованість суспільства про діяльність судової системи, доступ до судових рішень та процедур [4, с. 229].

Сучасні аспекти транспарентності судової влади в умовах реформування аналізуються І. Андроновим, який наголошує на необхідності синхронного забезпечення відкритості судів, довіри суспільства та незалежності суддів [6, с. 128].

Безпосередньо транспарентність адміністративного процесу в контексті діджиталізації досліджує Т. Новікова, розкриваючи правові засади прозорості адміністративного судового процесу та вплив цифрових технологій на реалізацію цього принципу [7, с. 47].

Значний внесок у дослідження електронного суду зробив О. Бринцев, який запропонував комплексне бачення електронного судочинства як форми електронного урядування та окреслив його проблеми й перспективи [8, с. 23]. Теоретико-правові аспекти розвитку електронного правосуддя розкриває А. Коршун, акцентуючи увагу на трансформації процесуальних форм і викликах для гарантій прав людини [9, с. 22].

Сучасні публікації О. Олійничук та співавторів характеризують електронне правосуддя як елемент сучасної системи судочинства, підкреслюючи його зв'язок із доступністю й оперативністю розгляду справ [10, с. 142].

У європейському контексті дослідження Е. Sydorova, К. Piatyhora та інших присвячені європейським стандартам e-justice та стану їх імплементації в Україні. Вони підкреслюють, що серед ключових функцій e-justice у ЄС поряд із ефективністю й швидкістю розгляду справ перебуває саме забезпечення прозорості судових рішень і процедур [11, с. 114].

Водночас на перетині цих двох напрямів – доктрини транспарентності судової влади й концепції електронного правосуддя – дослідження здебільшого мають загальний характер і не зосереджуються на електронному правосудді як цілісному інструменті реалізації принципу

транспарентності саме в адміністративних судах. Ця наукова «ніша» обумовлює актуальність обраної теми.

Попри відсутність прямої фіксації терміна «транспарентність» у Конституції України та процесуальному законодавстві, його зміст впливає із сукупності засад судочинства, насамперед гласності й відкритості судового процесу, публічності судових рішень, мотивованості судових актів, забезпечення доступу до інформації про діяльність судів.

О. Овсяннікова визначає транспарентність судової влади як багатовимірну характеристику, що охоплює [4, с. 229]:

- відкритість процедур розгляду справ;
- доступність судових рішень і інформації про діяльність судів;
- зрозумілість та передбачуваність судової практики;
- ефективну комунікацію судової влади з суспільством

Т. Новікова, застосовуючи цю категорію до адміністративного процесу, наголошує, що транспарентність в умовах діджиталізації означає не лише формальну відкритість судових засідань, а й прозорість алгоритмів взаємодії суду з учасниками процесу через електронні сервіси, доступність електронних матеріалів справи, зрозумілість структури та логіки судових рішень для широкого кола адресатів [12, с. 50].

У площині адміністративного судочинства транспарентність має додатковий вимір: вона є однією з ключових гарантій контролю за публічною адміністрацією, оскільки саме через відкриті та передбачувані процедури розгляду адміністративних спорів формується довіра до здатності суду обмежувати дискрецію органів влади та захищати права особи.

У вітчизняній доктрині терміни «електронне правосуддя», «електронний суд», «електронне судочинство» використовуються не завжди однозначно. А. Коршун пропонує розглядати електронне правосуддя як комплексну систему застосування інформаційно-комунікаційних технологій у діяльності судової влади, що охоплює як внутрішньоорганізаційні процеси (електронний документообіг, автоматизований розподіл справ), так і зовнішні сервіси взаємодії з учасниками процесу [13, с. 21].

О. Бринцев розглядає «Електронний суд» як форму реалізації концепції електронного урядування у сфері правосуддя, підкреслюючи, що йдеться не лише про автоматизацію окремих дій, а про якісну зміну моделі комунікації «суд – учасник процесу – суспільство» [8, с. 30].

У європейському праві e-justice розуміється як використання інформаційних технологій з метою розширення доступу до правосуддя, спрощення процедур, підвищення ефективності розгляду справ і забезпечення прозорості судових рішень. Дослідники наголошують, що серед функцій e-justice поряд із швидкістю та економічністю процесу виокремлюється функція забезпечення прозорості, зокрема через публікацію рішень, онлайн-реєстри, електронні комунікації з судами [11, с. 114].

Таким чином, електронне правосуддя доцільно розглядати у двох взаємопов'язаних аспектах: 1) інструментальному – як набір технологічних рішень (системи, платформи, сервіси); 2) функціональному – як механізм реалізації базових принципів правосуддя, зокрема транспарентності, доступності та передбачуваності судочинства.

У сфері адміністративного судочинства України можна виокремити кілька ключових електронних інструментів, безпосередньо пов'язаних із реалізацією принципу транспарентності. Перша, єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система (ЄСІТС) та підсистема «Електронний суд».

Вони забезпечують електронний документообіг, подання процесуальних документів в електронній формі, обмін документами між судом і учасниками процесу, автоматизований розподіл справ, доступ до електронної справи.

Для принципу транспарентності це означає: можливість відстежувати рух адміністративної справи в режимі онлайн; доступ до інформації про призначення судового засідання, формування складу суду, процесуальні дії; зниження ризику «кабінетного» впливу на розподіл справ через прозорі, хоча й потребуючі додаткової відкритості, алгоритми.

Через персоналізовані електронні кабінети забезпечується комунікація з судом, надсилання процесуальних документів, отримання повісток і судових рішень, ознайомлення з

матеріалами справи. Це створює більш прозорий канал взаємодії, мінімізує залежність від «людського фактора» канцелярій, знижує ризики затримок та вибіркового інформування сторін.

Українська модель публікації судових рішень (на основі Єдиного державного реєстру судових рішень) у поєднанні з електронним правосуддям дає змогу забезпечити фактичну відкритість адміністративної юстиції для суспільства, наукової спільноти, журналістів, аналітиків.

С.А. Бондарчук відмічає, що для адміністративних справ це особливо важливо, оскільки рішення щодо оскарження актів органів влади, податкових повідомлень-рішень, рішень суб'єктів владних повноважень формують практику, яка має бути доступною та зрозумілою як самим органам, так і громадянам [14, с.6].

Як зазначає А.В. Кошман, поштовхом до широкого застосування дистанційного правосуддя стали пандемія COVID-19 та воєнний стан, коли фізична присутність учасників у залі суду часто є неможливою. Дистанційна участь у засіданнях, у тому числі в адміністративних справах, підвищує доступність судочинства і може посилювати транспарентність через розширення кола осіб, які можуть спостерігати за процесом. Водночас саме технічні засоби фіксації засідань (відеозапис, онлайн-трансляції) є ключовим елементом реалізації принципу гласності [15, с. 72].

Таким чином, на рівні інструментарію електронне правосуддя має суттєвий потенціал для реалізації принципу транспарентності в діяльності адміністративних судів, адже забезпечує відкритість процедур, простежуваність усіх процесуальних дій та доступність інформації про хід і результати розгляду справ.

Проте варто додати, що поряд із позитивними ефектами електронне правосуддя породжує й низку ризиків, які безпосередньо стосуються транспарентності адміністративного судочинства.

Наприклад, значна частина учасників адміністративних спорів – це фізичні особи, суб'єкти малого й середнього бізнесу, мешканці сільських територій, для яких доступ до швидкісного інтернету, електронного цифрового підпису, належного технічного обладнання є проблемним. У таких випадках електронні інструменти транспарентності (онлайн-кабінет, відеоконференція, електронна справа) фактично доступні лише одній стороні – публічній адміністрації, що посилює дисбаланс процесуальних можливостей і створює загрозу формалізму транспарентності.

Дослідження С. Познякова, М. Вербіцької та інших фіксують проблему частих змін нормативного регулювання «Електронного суду», відсутності уніфікованого законодавчого визначення електронного правосуддя, неузгодженості між процесуальними кодексами й підзаконними актами [16, с. 297].

Зазначене створює ситуацію, коли саме правове підґрунтя електронних інструментів транспарентності є нестійким, що знижує рівень передбачуваності для учасників адміністративних процесів.

Висновки. Електронне правосуддя в Україні, зокрема в адміністративних судах, формується як складна система цифрових інструментів, що охоплює електронний документообіг, онлайн-кабінети, дистанційну участь у засіданнях, відкриті реєстри судових рішень та інші сервіси. У теоретичному й нормативному вимірах ці інструменти покликані реалізувати низку засад судочинства, серед яких особливе місце посідає принцип транспарентності.

Аналіз національної доктрини транспарентності судової влади та адміністративного процесу свідчить, що електронне правосуддя має значний потенціал для посилення прозорості адміністративного судочинства. Воно сприяє: 1) доступності інформації про хід і результати розгляду адміністративних справ; 2) відстежуваності процесуальних дій і рішень суду; 3) уніфікації та передбачуваності судової практики через відкриті бази рішень; 4) розширенню можливостей суспільного контролю за діяльністю судової влади.

Водночас наявні проблеми – цифрова нерівність, непрозорість алгоритмів, загрози кібербезпеці, нестабільність правового регулювання та складність інтерфейсів електронних сервісів – ставлять під сумнів повноту реалізації принципу транспарентності в діяльності адміністративних судів України. За відсутності системного, концептуально узгодженого підходу до електронного правосуддя існує ризик, що транспарентність залишатиметься переважно декларативною, а не фактичною.

Подальший розвиток електронного правосуддя в адміністративних судах має здійснюватися з опорою на: 1) нормативне закріплення транспарентності як галузевого принципу адміністративного судочинства; 2) кодифікацію й уніфікацію правового регулювання «Електронного суду» та ЄСІТС; 3) підвищення відкритості алгоритмів і цифрових процесів; 4) зменшення цифрової нерівності; 5) забезпечення балансу між відкритістю та захистом персональних даних; 6) запровадження постійного моніторингу фактичної прозорості судової діяльності.

Реалізація цих напрямів дозволить перетворити електронне правосуддя з набору технічних рішень на справді ефективний інструмент реалізації принципу транспарентності в адміністративному судочинстві та зміцнить довіру суспільства до судової влади України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тихомирова Є. Транспарентність і відкритість діяльності влади та шляхи їх забезпечення в Україні. Наукові записки. Національний університет "Києво-Могилянська академія". 2002. № 2. С. 39–43.
2. Наливайко Л. Романов М. Поняття та ознаки транспарентності в контексті євроінтеграції. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 5 (21). С. 27-29.
3. Теоретико-правова характеристика взаємодії органів судової влади та інститутів громадянського суспільства: монографія. / Л. Р. Наливайко, В. М. Олійник. Дніпро: Дніпроп. держ. ун- т внутр. справ, 2019. 192 с.
4. Овсяннікова О. Транспарентність судової влади: поняття та зміст. Вісник Академії правових наук України. 2008. № 4. С. 228–237.
5. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 18.11.2025).
6. Андронов І. Транспарентність судової влади в умовах діджиталізації цивільного судочинства. *Нове українське право*. 2021. № 3. С. 127–133.
7. Новікова Т. Транспарентність адміністративного процесу в умовах діджиталізації. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 2. С. 46–52.
8. В. Бринцев. «Електронний суд» в Україні. Досвід та перспективи : монографія / О. В. Бринцев. – Х. : Право, 2016. – 72 с. – (серія «Інноваційне суспільство і розвиток законодавства»).
9. Коршун А. Розвиток українського електронного правосуддя в контексті взаємодії суду та інститутів громадського суспільства: теоретико-правова характеристика. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2017. № 2. С. 20–24.
10. Олійничук О., Олійничук Р., Колесніков А. Електронне правосуддя як елемент сучасної системи судочинства. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 3. С. 141–147.
11. European legal standards of digitalization of the judiciary / E. Najafli et al. *Amazonia investiga*. 2024. No. 13. P. 113–127.
12. Новікова Т. Транспарентність адміністративного процесу в умовах діджиталізації. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 2. С. 46–52.
13. Коршун А. Розвиток українського електронного правосуддя в контексті взаємодії суду та інститутів громадського суспільства: теоретико-правова характеристика. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2017. № 2. С. 20–24.
14. Бондарчук С. Гласність та відкритість судового процесу як гарантії доступу до правосуддя. *Вісник ХНУВС*. 2010. № 4. С. 6–11.
15. Кошман А. Перспективи застосування дистанційного правосуддя після пандемії covid-19. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2022. № 2. С. 71–76.
16. Позняков С., Гальона І., Медведська В. Правове регулювання «електронного суду»: особливості європейського та національного досвіду. *Наукові записки*. 2023. № 15. С. 296–301.

УДК 342.9

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-261-268><https://orcid.org/0009-0000-2201-3193>**Пузирний Олександр Олександрович,***адвокат, здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти.**Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. Кафедра адміністративного та господарського права***РОЛЬ АДВОКАТА В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПРОЦЕСУАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Анотація. Дана наукова стаття присвячена вивченню ролі адвоката в адміністративному провадженні, аналізу його процесуальних можливостей, ключових викликів та перспектив розвитку адвокатської діяльності в цій сфері. Особлива увага приділяється механізмам участі адвоката в адміністративному процесі, включаючи представництво інтересів клієнта, підготовку процесуальних документів, оскарження рішень адміністративних органів та контроль за їх виконанням. Досліджуються практичні аспекти реалізації правового захисту, проблеми правозастосування та основні труднощі, з якими стикаються адвокати.

В статті аналізуються сучасні виклики адвокатської діяльності в адміністративному провадженні, зокрема, правова невизначеність, бюрократичні перешкоди, відсутність рівності сторін та корупційні ризики. Важливе місце відведено оцінці впливу цифровізації, реформ законодавства та підвищення професійної компетентності адвокатів на ефективність правового захисту особи.

Доведено, що адвокат відіграє важливу роль в адміністративному провадженні, забезпечуючи ефективний правовий захист громадян та юридичних осіб у їхніх взаєминах з державними органами. Вдосконалення ж участі адвоката в адміністративному провадженні потребує комплексних змін як на рівні законодавства, так і в аспекті технологічного та інституційного розвитку.

Результати дослідження можуть бути корисними для науковців, практикуючих адвокатів, суддів та законотворців, які працюють у сфері адміністративного права та судочинства. Висвітлюються стратегічні підходи до вдосконалення законодавства, підвищення гарантій незалежності адвокатської діяльності, розширення процесуальних можливостей адвокатів та впровадження сучасних технологій у практику адміністративного провадження.

Ключові слова: адвокат, адміністративне провадження, правовий захист, процесуальні механізми, судовий процес, цифровізація.

Annotation. This scientific article is devoted to the study of the role of a lawyer in administrative proceedings, the analysis of his procedural capabilities, key challenges and prospects for the development of legal activity in this area. Particular attention is paid to the mechanisms of participation of a lawyer in the administrative process, including representation of the client's interests, preparation of procedural documents, appeal against decisions of administrative bodies and control over their implementation. The practical aspects of the implementation of legal protection, problems of law enforcement and the main difficulties faced by lawyers are investigated.

The article analyzes the current challenges of advocacy in administrative proceedings, in particular, legal uncertainty, bureaucratic obstacles, lack of equality of parties and corruption risks. An important place is given to assessing the impact of digitalization, legislative reforms and increasing the professional competence of lawyers on the effectiveness of legal protection of individuals.

It has been proven that a lawyer plays an important role in administrative proceedings, ensuring effective legal protection of citizens and legal entities in their relations with state bodies. Improving the participation of a lawyer in administrative proceedings requires comprehensive changes both at the legislative level and in terms of technological and institutional development.

The research findings may be useful for practicing lawyers, scholars, judges, and lawmakers working in the field of administrative law and justice. Strategic approaches to improving legislation, strengthening guarantees of independence for lawyers, expanding their procedural capabilities, and implementing modern technologies in administrative proceedings practice are discussed.

Keywords: lawyer, administrative proceedings, legal protection, procedural mechanisms, judicial process, digitalization.

Постановка проблеми у загальному вигляді:

У сучасному контексті адміністративно-правових відносин постає необхідність глибокого вивчення та оцінки ролі адвоката в адміністративному провадженні. Адвокат відіграє ключову роль у забезпеченні процесуальної справедливості, захисті прав та інтересів сторін, а також у підвищенні ефективності адміністративного правосуддя. Однак недостатня увага до цієї важливої функції може призвести до порушення принципів законності, прав і свобод громадян у рамках адміністративного судочинства. Визначення та належне врегулювання цієї ролі є критично важливими для забезпечення справедливості в адміністративному судочинстві.

Зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями:

Дослідження проблематики ролі адвоката в адміністративному провадженні є важливим кроком до вдосконалення сучасної адміністративної юрисдикції. Наукове осмислення цієї теми спрямоване на визначення сутності адвокатської діяльності у сфері адміністративного права, її впливу на забезпечення правового захисту та реалізацію принципів адміністративного провадження.

З практичної точки зору дослідження має на меті розробку конкретних рекомендацій щодо вдосконалення законодавства, оптимізації правозастосовної практики та впровадження інноваційних підходів до забезпечення відкритості й ефективності адміністративного судочинства. Такий підхід сприятиме розробці стратегій, спрямованих на досягнення найвищих стандартів правового захисту громадян та суб'єктів адміністративно-правових відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Дослідження ролі адвоката в адміністративному провадженні висвітлювали такі видатні науковці як: М. Р. Аракелян, Н. М. Бакаянова, І. О. Билиця, Т. В. Вільчик., І. Є. Марочкіна, Л. В. Тацій та інші. Однак, на сьогоднішній день з'являються нові процесуальні механізми, постають актуальні виклики та відкриваються перспективи розвитку цієї сфери. У зв'язку з цим, виникає нагальна потреба у проведенні нових наукових досліджень, спрямованих на переосмислення місця й ролі адвоката в адміністративному процесі з урахуванням сучасних трансформацій правової системи, цифровізації судочинства та підвищення стандартів захисту прав людини.

Формулювання цілей статті (постановка завдання):

Метою статті є всебічне дослідження ролі адвоката в адміністративному провадженні, яке охоплює як досудову взаємодію з органами публічної адміністрації, так і представництво інтересів особи в адміністративному суді. Особливу увагу приділено процесуальним формам участі адвоката, перешкодам, що виникають на практиці, та перспективам підвищення ефективності правового захисту через інституційні, нормативні та технологічні зміни.

Завдання дослідження:

1. Розкрити зміст і особливості адміністративного провадження як єдиної сукупності процесуальних дій у публічно-правових спорах, з урахуванням участі адвоката.

2. Проаналізувати процесуальні форми реалізації адвокатських повноважень на досудовій та судовій стадіях адміністративного провадження.

3. Визначити основні проблеми, які ускладнюють ефективну адвокатську діяльність у сфері адміністративного провадження, зокрема правову невизначеність, адміністративні бар'єри та дисбаланс сторін.

4. Обґрунтувати стратегічні напрямки вдосконалення законодавчого регулювання, зміцнення інституційного статусу адвокатури та підвищення якості адвокатської допомоги у публічно-правових відносинах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Адвокат відіграє провідну роль у системі адміністративного провадження, оскільки забезпечує правовий захист особи, а також сприяє дотриманню принципів законності, об'єктивності та справедливості. Його функції охоплюють не лише представництво особи, але й супровід клієнта на всіх етапах взаємодії з адміністративними органами та судами адміністративної юрисдикції.

«Адвокат має право представляти і захищати права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб у суді, органах державної влади та органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, громадських об'єднаннях, перед громадянами, посадовими і службовими особами, до повноважень яких належить вирішення відповідних питань в Україні та за її межами» [2, ст. 20].

«Право на правничу допомогу є важливим елементом забезпечення справедливого судового розгляду. У цьому контексті Кодекс адміністративного судочинства України регулює, зокрема, право учасників справи в адміністративному суді на отримання правничої допомоги, а також встановлює, що представництво в адміністративному суді як вид правничої допомоги здійснюється виключно адвокатом, за винятком випадків, передбачених законом» [1, ст. 16].

Науковець Л.В. Тацій класифікує професійні права адвоката на дві основні категорії: права, що впливають зі статусу адвоката, та процесуальні права, які реалізуються під час захисту або представництва інтересів у суді [8, с. 12]. Подібну позицію висловлює і І.Є. Марочкін, який також розрізняє ці дві групи прав [6, с. 398].

Поданню до суду позовної заяви передують масштабна та водночас кропітка робота адвоката, пов'язана з аналізом та обробкою первинних документів, збором, фіксацією та оформленням необхідних належних та допустимих доказів, встановленням належних відповідачів, визначенням ефективних способів захисту порушеного права та вирішенням інших значущих процесуальних питань та задач [5, с. 78].

У науковій літературі поняття «адміністративне провадження», «адміністративна процедура» та «адміністративне правосуддя» мають різне тлумачення та не є тотожними. Адміністративне провадження, як процесуальна діяльність, пов'язана із розглядом справ у межах адміністративного судочинства та взаємодією з адміністративними органами у порядку, визначеному законом. Адміністративна процедура натомість є ширшим поняттям, що охоплює організаційно-правові способи здійснення владних повноважень, не завжди пов'язані з процесуальним статусом справи. Адміністративне правосуддя – це система судового розгляду адміністративних справ.

У зв'язку з цим, у цій статті термін «адміністративне провадження» використовується у значенні сукупності процесуальних дій, пов'язаних з розглядом адміністративних спорів як на стадії взаємодії з адміністративними органами, так і в адміністративних судах. Такий підхід обґрунтований необхідністю комплексного вивчення участі адвоката у всіх процесуальних формах захисту прав особи.

Аналіз участі адвоката в адміністративному провадженні потребує концептуального підходу, який дозволяє структурувати цю діяльність на основі змісту, характеру і стадій

реалізації права на правову допомогу. В умовах функціонального розмаїття дій адвоката така класифікація забезпечує логічну послідовність та узгодженість дослідження.

У цій статті запропоновано виділити п'ять основних напрямів (форм) такої участі, що є результатом систематизації етапів взаємодії адвоката з клієнтом, адміністративними органами та судами. Ці форми об'єднані за критерієм функціонального призначення — кожна з них відповідає певній стадії захисту прав особи:

1. Консультація клієнта як досудова форма правової допомоги, що не входить безпосередньо до процесуальних механізмів, але є необхідною складовою підготовки до подальших дій;
2. Підготовка процесуальних документів — безпосередній процесуальний механізм, який має нормативне підґрунтя у адміністративному процесуальному законодавстві;
3. Представництво інтересів клієнта у взаємодії з адміністративними органами та судами — процесуальна діяльність, що реалізує право на захист;
4. Оскарження рішень адміністративних органів і судів, що включає інстанційні та касаційні процедури, і є ключовим елементом адміністративного провадження;
5. Контроль за виконанням рішень як завершальний етап захисту прав, який, хоч і виходить за межі формального провадження, має важливе практичне значення.

Зазначене групування п'яти напрямів участі адвоката є авторською концепцією, що спирається на: системний аналіз чинного законодавства; правозастосовчу практику; наукові джерела про функції адвокатури; логіку побудови комплексного правового захисту.

Метою такої класифікації є не лише систематизація, а й надання читачу чіткого, зрозумілого й повного уявлення про обсяг і форми адвокатської діяльності в адміністративному провадженні.

Розвиток інституту правничої допомоги в Україні нерозривно пов'язаний зі становленням інституту адвокатури [4, с. 7].

Процесуальні механізми участі адвоката в адміністративному провадженні є багатогранними та взаємопов'язаними. Вони покликані забезпечити правовий захист громадян на всіх етапах взаємодії з адміністративними органами, сприяти контролю за їхньою діяльністю та гарантувати справедливий розгляд справ. Водночас ефективність цих механізмів значною мірою залежить від якості нормативного регулювання, рівня правової культури суспільства та фактичних можливостей адвоката. Це зумовлює актуальність удосконалення правового забезпечення адвокатської діяльності в адміністративному процесі.

Адвокатська практика в адміністративному провадженні супроводжується низкою труднощів, що обумовлені як загальними проблемами правозастосування, так і специфікою взаємодії з органами публічної влади.

До основних викликів можна віднести: правову невизначеність, бюрократичні перешкоди, нерівність сторін, низьку правову культуру громадян та корупційні ризики.

Однією з ключових проблем є *недосконалість нормативно-правової бази*, яка регулює адміністративне провадження. Зокрема, адвокати стикаються з такими труднощами:

- відсутність чітких правил щодо процедурних аспектів адміністративного судочинства та порядку оскарження рішень адміністративних органів (у деяких випадках відсутнє чітке регламентування досудового оскарження рішень суб'єктів владних повноважень, зокрема в частині строків розгляду скарг та обов'язковості надання відповідей);
- колізії між нормами Кодексу адміністративного судочинства України, положеннями інших законів та інших нормативно-правових актів, на практиці фіксуються колізії між нормами Кодексу адміністративного судочинства України та положеннями спеціальних законів, зокрема щодо представництва, доказів, строків (наприклад, питання допустимості електронних доказів у сфері публічного адміністрування);
- часті зміни нормативної бази, що ускладнюють роботу адвоката та можуть впливати на правозастосування.

Затягування розгляду адміністративних справ залишається однією з серйозних проблем адвокатської діяльності. Основними *бюрократичними викликами* є:

- тривалість розгляду скарг і справ – органи влади можуть затягувати прийняття рішень, наприклад у справі № 160/17911/21 суди перших двох інстанцій визнали протиправною бездіяльність органу влади, який розглядав звернення громадянина понад 14 місяців, що суперечить Закону України «Про звернення громадян». Цей випадок ілюструє наявність серйозної проблеми — істотної затримки в розгляді звернень з боку органів влади, що свідчить про порушення принципів ефективності та своєчасності адміністративного провадження;

- складні бюрократичні процедури, що виражаються у вимозі надання необґрунтовано великого обсягу документів, не завжди необхідних для розгляду змушують адвокатів і клієнтів збирати велику кількість документів, що ускладнює доступ до правосуддя.

Ці проблеми ускладнюють діяльність адвоката та можуть призводити до зловживань з боку адміністративних органів.

Адвокат стикається з ситуацією, коли *адміністративні органи мають значні переваги над громадянами*. Це проявляється в тому, що:

- адміністративні органи мають значно більші ресурси, доступ до інформації та можливість впливу на процес

- адміністративні органи можуть відмовляти у наданні документів, які є важливими для захисту клієнта. У практиці адвокатської діяльності трапляються випадки формального або необґрунтованого ігнорування запитів, необхідної для підготовки правової позиції у справі. Попри передбачену законом відповідальність за бездіяльність, на практиці відсутність належного механізму оперативного реагування або непослідовна судова практика ускладнюють доступ адвоката до документів, які мають вирішальне значення для захисту клієнта. Через такі виклики адвокатам доводиться докладати значних зусиль для забезпечення рівності сторін та справедливого розгляду справ.

Ще однією суттєвою проблемою є *низький рівень правової обізнаності населення*, що впливає на ефективність адвокатської роботи. Основні аспекти цієї проблеми: багато людей не розуміють, як захищати свої інтереси в адміністративному провадженні, що ускладнює роботу адвокатів. Унаслідок цього, звернення до адвоката часто відбувається вже після того, як втрачено ключовий момент для ефективного втручання — наприклад, пропущено строк оскарження, не збережено докази, або допущено критичні процесуальні помилки при зверненні до органу влади. У таких випадках навіть кваліфікована адвокатська допомога може бути обмеженою або неефективною через вже сформовану процесуальну ситуацію. Для подолання цієї проблеми необхідні системні освітньо-інформаційні заходи серед населення.

Корупція в адміністративному провадженні залишається значною перешкодою для ефективного захисту прав громадян. Можливість неформального впливу на рішення адміністративних органів. Приклад: Вирок Вищого антикорупційного суду від 1 червня 2022 року у справі № 991/722/21 – службова особа отримала хабар у 210 000 грн за вплив на рішення (це приклад масштабного корупційного впливу) суд визнав винним службову особу, яка займає особливо відповідальне становище, в інтересах того, хто пропонує, та надає таку вигоду, дії з використанням наданого їй службового становища, тобто за ч. 4 ст. 369 Кримінального Кодексу України. Аналіз Єдиного державного реєстру судових рішень свідчить про велику кількість випадків притягнення за адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією. Ці дані підтверджують системний характер корупційних ризиків у сфері адміністративного провадження.

Отже, виклики, з якими стикається адвокат у межах адміністративного провадження, є багатовимірними та потребують комплексного підходу.

Вдосконалення участі адвоката в адміністративному провадженні

Недосконалість нормативного регулювання, надмірна формалізація процедур, правова необізнаність населення, корупційні ризики та інституційна нерівність сторін — усі ці фактори

істотно ускладнюють ефективну реалізацію адвокатом своєї функції захисника у сфері публічно-правових відносин. Їх подолання потребує як законодавчих змін, так і послідовного підвищення правової культури в суспільстві.

Вдосконалення участі адвоката в адміністративному провадженні має ґрунтуватися на таких ключових напрямках:

Модернізація правової бази, зокрема:

- усунення колізій і правової невизначеності. Правове регулювання адміністративного провадження знаходить своє відображення в різних нормативно правових актах, що призводить до неоднозначності в інтерпретації даних норм. Виникають труднощі у встановленні чітких меж і послідовності дій під час реалізації прав особи на різних стадіях провадження. Необхідне системне узгодження всіх положень, які регулюють порядок звернення, розгляду звернень, оскарження дій суб'єктів владних повноважень;

- спрощення процедур та скорочення строків розгляду справ. Складність та формалізм окремих процесуальних дій негативно впливають на динаміку провадження, що вимагає перегляду підходів до строків, форми подання матеріалів та інших організаційно-процесуальних моментів. Запровадження інструментів прискореного розгляду та підвищення процесуальної гнучкості могло б сприяти більш ефективному функціонуванню адміністративного провадження;

- у деяких органів державної влади досі відсутня електронна форма справ, особистий кабінет або не передбачена можливість онлайн-ознайомлення. Пропозиція полягає в необхідності нормативного закріплення єдиних стандартів процесуального доступу адвоката до матеріалів адміністративного провадження, зокрема: гарантування безперешкодного ознайомлення з документами на будь-якій стадії провадження; запровадження обов'язку суб'єкта владних повноважень надавати копії матеріалів у зручному (в т. ч. електронному) форматі на запит адвоката; створення електронних кабінетів доступу до справ для представників сторін — за аналогією з функціоналом ЄСІТС у судовому процесі;

Посилення процесуальних гарантій:

- встановлення відповідальності посадових осіб за перешкоджання адвокатській діяльності. Проблема полягає в тому, що незважаючи на існування норм кримінального та адміністративного законодавства, які передбачають відповідальність за перешкоджання професійній діяльності адвоката, на практиці адвокати регулярно стикаються з різними формами протиправної поведінки з боку посадових осіб органів публічної влади.

Пропозиція полягає в запровадженні спеціального механізму дисциплінарної або адміністративної відповідальності посадових осіб за створення перешкод адвокату у здійсненні представництва в адміністративному провадженні. Йдеться не лише про умисні дії, але й про фактичне ігнорування адвокатських запитів, безпідставне відтермінування розгляду скарг, обмеження у доступі до матеріалів.

Передбачити у профільному законодавстві (наприклад, у Законі «Про адвокатуру та адвокатську діяльність») спеціальну норму про обов'язок суб'єктів владних повноважень не лише утримуватися від перешкод, а й сприяти реалізації адвокатських повноважень.

Інституційна підтримка адвокатури, а саме:

- підвищення кваліфікації адвокатів у сфері адміністративного права Проблема полягає в обмеженій кількості системних програм підвищення кваліфікації, що охоплюють специфіку адміністративного провадження, особливо на досудовій стадії. Переважна більшість заходів зосереджена на загальних питаннях процесу або судової практики, тоді як нюанси правового супроводу у взаєминах з органами публічної адміністрації залишаються поза увагою. Пропозиція полягає в необхідності сформулювати окрему спеціалізацію в межах безперервного професійного розвитку адвокатів — орієнтовану на публічно-правові спори, з акцентом на специфіку адміністративного провадження;

- удосконалення саморегулювання адвокатури. Проблема полягає у відсутності сталих професійних стандартів у сфері адміністративного представництва, а також у недостатньо активній ролі органів самоврядування у моніторингу якості надання правової допомоги. Також обмежено використовується потенціал аналітичної роботи — з узагальнення судової практики, вивчення типових помилок або правозастосовних труднощів. Пропозиція полягає у формуванні професійних стандартів адміністративного представництва, активізації ролі органів адвокатського самоврядування в моніторингу якості правової допомоги та налагодженні системної аналітичної роботи з узагальнення практики й виявлення проблем правозастосування;

- розширення процесуальних прав адвоката, зокрема щодо представництва в окремих нотаріальних діях (як це передбачено в окремих європейських країнах) [3, с. 8].

Цифровізація адміністративного провадження:

- забезпечення можливості подання всіх документів в електронній формі;
- проведення онлайн-слухань у публічно-правових спорах;
- запровадження автоматизованих правових інформаційних систем для швидкого аналізу нормативно-правової бази та судової практики.

Зокрема, в Україні вже реалізуються ініціативи у цьому напрямі — при НААУ створено Робочу групу з питань правового регулювання штучного інтелекту, яка працює над рекомендаціями щодо цифровізації адвокатської діяльності [7].

Комплексне реформування та цифрова трансформація адміністративного провадження сприятимуть не лише підвищенню ефективності роботи адвокатів, а й забезпеченню більш справедливого, доступного й прозорого механізму захисту прав громадян у сфері публічно-правових відносин.

Отже, вдосконалення ролі адвоката в адміністративному провадженні є необхідною умовою забезпечення дієвого та всебічного правового захисту особи у публічно-правових відносинах. З огляду на багатовимірність самого провадження — що охоплює як досудову стадію, так і адміністративне судочинство — перспективи розвитку адвокатської діяльності мають включати: нормативне реформування, цифрову трансформацію процесів, розширення процесуальних повноважень адвоката, підвищення професійної підготовки адвокатів, посилення інституційного контролю за органами публічної адміністрації.

Впровадження цих змін сприятиме вирівнюванню правових можливостей сторін, зниженню бюрократичного навантаження, підвищенню прозорості та підзвітності публічної влади, а також — зміцненню авторитету адвокатури в очах суспільства.

Висновки. На підставі проведеного аналізу ролі адвоката в адміністративному провадженні можна зробити низку важливих висновків.

Адвокат виконує ключову процесуальну функцію у захисті прав фізичних та юридичних осіб як у відносинах із органами публічної влади, так і в межах адміністративного судочинства. Його діяльність є гарантією реалізації принципів законності, рівності сторін та справедливості в адміністративному процесі.

Адвокатська участь має вагоме значення на всіх етапах адміністративного провадження: від підготовки звернень та подання скарг до представництва інтересів особи в суді та контролю за виконанням рішень.

Разом із тим, практична реалізація адвокатських повноважень часто стикається з бар'єрами: це і нечіткість чинного адміністративного законодавства, і формалізм процедур, і дисбаланс процесуальних ресурсів між сторонами, і відсутність належних механізмів оскарження дій органів влади на досудовій стадії.

Ефективність адвокатської діяльності в адміністративному провадженні можлива лише за умови комплексних змін, що охоплюють: усунення правової невизначеності, цифровізацію процесуальних процедур, зміцнення гарантій незалежності адвокатів, розширення доступу до адміністративної інформації, підвищення кваліфікації правозахисників.

Окрему увагу слід зосередити на інституційному контролі за діяльністю органів публічної влади, зокрема через: законодавче закріплення відповідальності за бездіяльність чи зловживання владою, забезпечення механізмів примусового виконання судових рішень, запровадження публічного моніторингу діяльності адміністративних органів.

Таким чином, удосконалення участі адвоката в адміністративному провадженні є не лише фаховим, а й системним завданням, що охоплює правові, інституційні та технологічні зміни. Тільки такий підхід дозволить реалізувати на практиці принцип верховенства права та забезпечити належний баланс інтересів особи і держави у сфері публічно-правових відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс адміністративного судочинства України. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35-36, № 37. Ст. 446. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 03.04.2025)
2. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 року. № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 04.04.2025)
3. Аракелян М.Р. Представництво як форма участі адвоката в цивільному судочинстві Франції і Великобританії. Генезис публічного права: від становлення до сучасності: зб. наук. праць. Миколаїв. 2010. С. 7-9. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/750f1210-a682-4ad9-87ff-259be1f5e1fd/content> (дата звернення: 04.04.2025).
4. Бакаянова Н. М., Билиця І. О. Адвокатура у системі надання безоплатної правової допомоги : навчально-методичний посібник з навчальної дисципліни «Адвокатура у системі безоплатної правової допомоги. Одеса : Фенікс, 2020. 84 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/578a5eac-0283-4450-9bf9-8d46a359f4f0/content> (дата звернення: 08.04.2025).
5. Вільчик Т. В. Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку: 8 матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (14 грудня 2023р.) НІОУ імені Ярослава Мудрого. Харків : 2024. - 276 с. URL: https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/wp-content/uploads/2024/02/vilchyzbirnyk_verstka.pdf. (дата звернення: 04.04.2025).
6. Марочкіна І.Є. Організація судових та правоохоронних органів: підручник Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків. 2014. 448 с.
7. Правове регулювання штучного інтелекту: у НААУ створено Робочу групу. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/218005_pravoveregulyuvannya-shtuchno-ntelektu-u-naau-stvoreno-robochu-grupu (дата звернення: 02.04.2025).
8. Тацій Л.В. Юридична природа адвокатури в системі захисту прав і свобод людини і громадянина: дис. ... канд. юрид. Наук. Харків. 2008. 20 с.

УДК 342.9:620.92

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-269-276><https://orcid.org/0000-0002-2667-5167>**Теремецький Владислав Іванович,**

доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу проблем модернізації господарського права та законодавства, сектор проблем реалізації господарського законодавства ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»,
м. Київ, Україна

РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОВЛЮВАЛЬНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ В УКРАЇНІ ЯК ІНДИКАТОР ПЛАНУ ДЛЯ UKRAINE FACILITY

Анотація. У статті досліджено особливості правового регулювання відновлювальної енергетики в Україні в контексті виконання Плану для Ukraine Facility. Метою статті є комплексна характеристика та оцінка правового регулювання розвитку відновлювальної енергетики в Україні та аналіз ступеня виконання зобов'язань, визначених Планом для Ukraine Facility, з урахуванням відповідності європейському енергетичному acquis ЄС та впливу запроваджених реформ на формування ринкової моделі підтримки відновлюваних джерел енергії. Акцент зроблено на впровадженні ринкової концепції державної підтримки виробників електроенергії з відновлюваних джерел та на формуванні нормативно-правових засад для проведення аукціонів за механізмом ринкової премії. Проаналізовано ухвалені Урядом України документи, зокрема зміни до постанов Кабінету Міністрів України від 23.05.2018 р. № 420 і від 27.12.2019 р. № 1175, а також Розпорядження від 25.06.2025 р. № 612-р, яким затверджено Дорожню карту відокремлення надбавки на відновлювану енергію від тарифу на передачу. Визначено, що реалізація заходів, передбачених Планом для Ukraine Facility, спрямована на забезпечення прозорості, передбачуваності та конкурентності у сфері відновлюваної енергетики, а також на гармонізацію українського енергетичного законодавства з нормами acquis ЄС, зокрема Директиви 2018/2001/ЄС (RED II). Наведено оцінку загального стану виконання євроінтеграційних зобов'язань у сфері енергетики та напрями подальшої роботи, викладені у Звіті Європейської Комісії щодо прогресу України в межах Пакета розширення 2025 року. Зроблено висновок, що впровадження ринкових механізмів підтримки виробників відновлювальних джерел енергії є ключовим етапом переходу України від адміністративної до ринкової моделі розвитку енергетики та важливою складовою процесу євроінтеграції.

Ключові слова: відновлювальна енергетика, енергетична політика, відновлювальні джерела енергії, енергоефективність, євроінтеграція, План для Ukraine Facility, acquis ЄС.

Abstract. The article examines the specific features of the legal regulation of renewable energy in Ukraine in the context of implementing the Ukraine Facility Plan. The purpose of the study is to provide a comprehensive characterization and assessment of the legal regulation of the development of renewable energy in Ukraine, as well as to analyse the degree of fulfilment of the obligations defined by the Ukraine Facility Plan, taking into account compliance with the EU energy acquis and the impact of implemented reforms on the formation of a market-based model for supporting renewable energy sources. The emphasis is on the introduction of a market concept of state support for renewable electricity producers and on the development of the regulatory framework for conducting auctions based on the market premium mechanism. The article analyses documents adopted by the Government of Ukraine, including amendments to the Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 23 May 2018 No. 420 and 27 December 2019 No. 1175, as well as Order No. 612-r dated 25 June 2025 approving the Roadmap for Separating the Renewable Energy Surcharge from Transmission Tariff. It is determined that the implementation of the measures

provided for in the Ukraine Facility Plan is aimed at ensuring transparency, predictability and competitiveness in the field of renewable energy, as well as at harmonizing Ukrainian energy legislation with the norms of the EU acquis, in particular Directive 2018/2001/EU (RED II). The study provides an assessment of the overall status of implementation of European integration commitments in the energy sector and outlines areas for further work, as set out in the European Commission's Report on Ukraine's progress under the 2025 Enlargement Package. It concludes that the introduction of market mechanisms to support renewable energy sources producers is a key step in Ukraine's transition from an administrative to a market-based energy development model and an important component of the European integration process.

Keywords: renewable energy, energy policy, renewable energy sources, energy efficiency, European integration, Ukraine Facility Plan, EU acquis.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження досягнень та перспектив України у сфері відновлювальної енергетики зумовлена її стратегічним значенням для забезпечення енергетичної безпеки держави та виконання євроінтеграційних зобов'язань. В умовах воєнних руйнувань енергетичної інфраструктури та зростання загроз традиційним джерелам постачання енергії відновлювані джерела енергії (далі – ВДЕ) стають ключовим чинником формування стійкої та диверсифікованої енергосистеми. Правове регулювання у сфері «зеленої» енергетики є невід'ємним елементом імплементації *acquis* ЄС, зокрема положень Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом (далі – ЄС), Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [1] та Європейського зеленого курсу [2]. Виконання Україною положень Плану для *Ukraine Facility* створює додаткові можливості для залучення інвестицій у відновлювану енергетику та підвищення довіри міжнародних партнерів. Таким чином, розвиток відновлювальної енергетики є не лише питанням економічної та екологічної політики, але й важливим правовим інструментом реалізації курсу на інтеграцію до ЄС.

Новий механізм фінансування для України *Ukraine Facility* забезпечить стабільне та стале фінансування для підтримки відновлення, реконструкції та модернізації України, включаючи ключові реформи, необхідні на шляху до вступу до ЄС. Загальний обсяг фінансування на період 2024–2027 років становить 50 млрд євро та складається з 17 млрд євро грантів та 33 млрд євро позик. Як зазначається Європейською Комісією, структура Українського фонду складається з трьох основних складових: пряма підтримка державного бюджету; інвестиційна база для залучення державних та приватних інвестицій; технічна допомога та інші заходи підтримки реформ [3].

Для отримання підтримки Україна має втілити свій план відновлення і реформ, при цьому зберігаючи демократичні механізми та забезпечуючи верховенство права та дотримання прав людини. Лише дотримання Плану для *Ukraine Facility* та здійснення в строк визначених заходів дає підстави для щоквартального отримання платежів від Європейської Комісії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Запропонована стаття передусім присвячена оцінці стану виконання Україною зобов'язань у сфері відновлювальної енергетики як необхідної умови отримання фінансування у межах інструменту *Ukraine Facility*. Питання комплексної оцінки відповідності України вимогам ЄС у цій сфері досі не було предметом системного наукового аналізу, що зумовлює обмеженість наявної наукової дискусії. Водночас у працях автора та окремих дослідників значна увага приділяється правовим, інституційним та економічним механізмам забезпечення фінансування проєктів післявоєнної відбудови України, включно з енергетичним сектором.

Так, нами було проведено дослідження, присвячене аналізу чинних нормативно-правових актів, які регулюють господарсько-правові засоби забезпечення фінансування проєктів відновлення України, їх систематизації за міжнародним, національним і регіональним рівнями, а також оцінці ефективності таких засобів для підтримки процесів

відбудови. Особливу увагу було приділено виявленню прогалин у правовому регулюванні та розробці рекомендацій щодо створення комплексного правового механізму, спрямованого на забезпечення швидкого та ефективного післявоєнного відновлення України [4]. С. Науменкова, С. Міщенко та Є. Тіщенко детально проаналізували особливості проєктного фінансування в Україні, запропонували напрями вдосконалення організаційно-правового механізму взаємодії з інвесторами, обґрунтували необхідність уточнення функцій і повноважень проєктної компанії, а також визначили перелік фінансових інструментів Групи Світового банку, здатних забезпечити належний захист інтересів інвесторів під час реалізації інвестиційних проєктів [5]. У статті І. Джавахішвілі акцентовано увагу на пріоритетах і основних викликах, з якими зіткнеться ЄС у процесі функціонування нового фонду допомоги Україні протягом найближчих чотирьох років, а також окреслено роль ЄС загалом і держав-членів окремо у забезпеченні ефективності цього інструменту підтримки [6].

Мета статті полягає у комплексній характеристиці та оцінці правового регулювання розвитку відновлювальної енергетики в Україні та аналізі ступеня виконання зобов'язань, визначених Планом для Ukraine Facility, з урахуванням відповідності європейському енергетичному аспису ЄС та впливу запроваджених реформ на формування ринкової моделі підтримки відновлюваних джерел енергії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Взаємодія органів та установ, які беруть участь у розробці та реалізації Плану для Ukraine Facility на загальнонаціональному та регіональному рівнях, потребує відповідної координації та спрямованості на ефективну реалізацію державної інвестиційної політики. Крім того, діяльність проєктних компаній, які відіграють вирішальну роль у реалізації масштабних інвестиційних проєктів, має ґрунтуватися на чіткому і прозорому організаційно-правовому механізмі [5, с. 151].

Слід відзначити, що загальні завдання інструменту *Ukraine Facility* полягають у підтримці України:

- у подоланні гуманітарних, фінансових та природоохоронних наслідків воєнної агресії, тим самим сприяючи мирному відновленню, реконструкції та модернізації країни у післявоєнний період, зокрема шляхом створення соціально-економічних умов для повернення внутрішньо переміщених осіб та громадян, які перебувають під тимчасовим захистом;

- у зміцненні суспільної та регіональної єдності, демократичної, економічної та екологічної стійкості, а також у поступовій інтеграції України до ЄС, світової економіки та міжнародних ринків, включно з економічним, соціальним та екологічним наближенням до стандартів ЄС;

- у реалізації політичних, інституційних, правових, управлінських, соціальних та економічних реформ, необхідних для узгодження з цінностями ЄС та поступового наближення до його правил, норм, політик і практик з огляду на майбутнє членство, що, зі свого боку, сприяє зміцненню стабільності, безпеки, миру, добробуту та стійкості держави.

Фінансова підтримка в межах інструменту *Ukraine Facility* надається щоквартально у формі пільгових позик (загальний обсяг – близько 33 млрд євро) та безповоротних грантів (приблизно 5,27 млрд євро). Виплата коштів здійснюється після виконання визначених у Плані для *Ukraine Facility* завдань та реформ, який є ключовим стратегічним документом реалізації цього механізму. Зазначений План був затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 березня 2024 року № 244-р, погоджений Європейською Комісією у квітні 2024 року та схвалений Радою Європейського Союзу у травні 2024 року. План містить комплекс структурних змін у системі державного управління, а також економічні ініціативи, спрямовані на покращення інвестиційного середовища та розвиток підприємництва. Окрему увагу приділено модернізації основних секторів економіки, здатних забезпечити прискорене економічне зростання. Реалізація положень Плану має поглибити інтеграцію України до ЄС, зміцнити інституційну спроможність держави та сприяти сталому відновленню економіки у довгостроковій перспективі.

Вдосконалення нормативно-правової бази для збільшення частки відновлюваної енергетики та забезпечення стабільної роботи енергосистеми є реформою в рамках Компоненту І розділу 10 «Енергетичний сектор» Плану. Отже, енергетичний сектор є окремим розділом Плану.

Так, розробка та прийняття Інтегрованого національного плану з енергетики та клімату (ІНПЕК) є першою і важливою реформою, яка має бути проведена в рамках Компоненту І Ukraine Facility. Реалізація реформи полягає у розроблені та затверджені інтегрованого національного плану з енергетики та клімату. План встановлює цілі, які повинні бути досягнуті до 2030 року:

- ціль скорочення викидів парникових газів, зокрема за допомогою ринкових механізмів ціноутворення на вуглець;
- частка ВДЕ у валовому кінцевому споживанні енергії;
- цільові показники енергозбереження, первинне та кінцеве споживання енергії.

Відповідальним виконавцем від Уряду визначено Міністерство економіки України, але в частині парламентського контролю відповідальним за цей індикатор є два комітети Верховної Ради України: з питань економічного розвитку та з питань енергетики та житлово-комунальних послуг. Цей індикатор було виконано успішно і 25 червня 2024 року розпорядженням Кабінету Міністрів України № 587-р було схвалено Національний план з енергетики та клімату на період до 2030 року (далі – План) [7]. У Плані передбачено, що внаслідок його реалізації загальні викиди парникових газів в Україні до 2030 року мають скоротитися на 65 % порівняно з рівнем 1990 року. Документ також містить орієнтовні показники скорочення викидів, яких планується досягти шляхом упровадження системи ціноутворення на вуглецеві викиди. Серед ключових енергетичних цілей – збільшення частки ВДЕ до 27 % у структурі кінцевого енергоспоживання. Водночас встановлено граничні показники енергоспоживання: первинного – до 72 224 млн тонн нафтового еквівалента (т н.е.), кінцевого – до 42 168 млн т н.е.

Визначені у Плані орієнтири мають не лише екологічне, а й правове та інтеграційне значення. Вони відображають поступове наближення України до цілей Європейського зеленого курсу (European Green Deal) та Кліматичного законодавства ЄС (Регламент (ЄС) 2021/1119 [8]), яким встановлено зобов'язання досягти кліматичної нейтральності до 2050 року. Зменшення споживання первинної енергії, збільшення частки ВДЕ і запровадження механізмів ціноутворення на викиди вуглецю є невід'ємними елементами європейської системи торгівлі квотами на викиди, до якої Україна поступово адаптує своє законодавство.

Європейська Комісія провела оцінювання реалізації відповідного заходу та у своєму висновку, підготовленому згідно зі статтею 26 Регламенту (ЄС) 2024/792 [9] щодо підтвердження належного виконання умов для надання першого траншу грантового та кредитного фінансування в межах Плану для Ukraine Facility, констатувала факт його виконання.

Таким чином, реалізація зазначених цілей у межах Плану для Ukraine Facility має подвійний ефект: по-перше, вона сприяє виконанню міжнародних зобов'язань України у сфері клімату, а по-друге – поглиблює нормативне та інституційне наближення до *acquis* ЄС у галузі енергетики та екологічного права. Отже, досягнення цих цілей та виконання відповідних завдань створюють стійкі передумови для подальшої інтеграції України до спільного енергетичного ринку ЄС.

На 2025 рік було також було передбачено такий захід, як запровадження ринкової концепції відновлювальної енергетики. Індикатором виконання визначено прийняття та набрання чинності нормативно-правовою базою для стимулювання інвестицій у ВДЕ, що відповідає вимогам ЄС. Сутність заходу полягає у правовому регулюванні проведення процедур та видів документів для проведення аукціонів шляхом удосконалення Порядку проведення аукціонів з розподілу квоти підтримки. Відповідальним виконавцем від

виконавчої гілки влади було визначено Міністерство енергетики України, а парламентський контроль за реалізацією цього завдання здійснювали ті ж комітети, що і в попередньому заході. Як наслідок, Урядом було прийнято зміни до постанов Кабінету Міністрів України від 23.05.2018 р. № 420 і від 27.12.2019 р. № 1175 (далі – постанови № 420 та № 1175) [10]. Унесені зміни передбачають, що проведення аукціонів здійснюватиметься виключно для розподілу державної підтримки за механізмом ринкової премії. Більшість змін стосуються порядку організації та оформлення аукціонів, зокрема процедур їх підготовки, визначення переможців за результатами торгів і встановлення річних квот підтримки для суб'єктів господарювання, які виробляють електричну енергію з відновлюваних (альтернативних) джерел енергії.

Запровадження ринкової концепції відновлюваної енергетики у межах Ukraine Facility на 2025 рік відображає перехід України від адміністративно-регульованої моделі підтримки виробників «зеленої» електроенергії до більш конкурентного, ринкового підходу, узгодженого з нормами та принципами *acquis* ЄС. Прийняті зміни до постанов № 420 та № 1175 [10] мають системний характер, оскільки формують правове підґрунтя для впровадження механізму ринкової премії як основного інструмента державної підтримки у секторі ВДЕ.

Такий підхід спрямований на оптимізацію структури стимулювання інвестицій, зменшення бюджетного навантаження й забезпечення прозорості у розподілі квот підтримки. Отже, передбачена регламентація процедур проведення аукціонів, критеріїв визначення переможців та формування річних квот створює передумови для підвищення конкуренції між виробниками відновлюваної енергії та запобігання концентрації ринку. Водночас концентрація виконавчої відповідальності у Міністерстві енергетики України та здійснення парламентського контролю відповідними комітетами свідчать про формування інституційної моделі багаторівневого управління, що поєднує урядовий і парламентський нагляд. У перспективі це сприятиме інтеграції українського енергетичного ринку до внутрішнього енергетичного простору ЄС, зокрема у частині імплементації положень Директиви 2018/2001/ЄС від 11 грудня 2018 року про стимулювання використання енергії з відновлюваних джерел (далі – Директива 2018/2001/ЄС (RED II)) [11] щодо підтримки відновлюваних джерел енергії.

Отже, ухвалені зміни можна розглядати як етап переходу до повноцінної ринкової моделі відновлювальної енергетики, що відповідає принципам конкурентності, прозорості та сталого розвитку, а також як один із ключових індикаторів прогресу виконання зобов'язань України в межах Плану для Ukraine Facility.

Такий захід як забезпечення незалежності Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (далі – НКРЕКП) також було визнано Європейською Комісією виконаним. Відповідальним виконавцем за згодою було визначено НКРЕКП, а парламентський контроль здійснювали ті ж комітети, що і в попередніх заходах.

Дещо дискусійним виглядає призначення, хоча і за згодою, відповідальним за забезпечення незалежності НКРЕКП цей же орган. Утім 21 серпня 2024 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання окремих питань використання термінології у сфері енергетики» № 3915-IX [12]. Цим законом було скасовано обов'язок державної реєстрації Міністерством юстиції України нормативно-правових актів, підготовлених НКРЕКП, що є вимогою Директиви (ЄС) 2019/944 Європейського Парламенту та Ради від 5 червня 2019 року про спільні правила внутрішнього ринку електроенергії та про внесення змін до Директиви 2012/27/ЄС [13].

На 2 квартал 2025 року було заплановано реалізацію такого заходу як впровадження Дорожньої карти процесу відокремлення надбавки за відновлювальну енергію від тарифу на передачу. Відповідно індикатором виконання цього заходу є розроблення та затвердження Дорожньої карти процесу відокремлення надбавки на відновлювану енергію від тарифу на передачу з визначенням необхідних законодавчих актів та термінів впровадження.

Відповідальними від Уряду і Парламенту визначено тих же суб'єктів, що і в попередньому заході. Як результат прийнято Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 червня 2025 року № 612-р «Про затвердження Дорожньої карти відокремлення надбавки на відновлювану енергію від тарифу на послуги з передачі електричної енергії та плану заходів щодо реалізації Дорожньої карти відокремлення надбавки на відновлювану енергію від тарифу на послуги з передачі електричної енергії на 2025 і 2026 роки» (далі – Розпорядження № 612-р) [14].

Розроблення та затвердження Дорожньої карти процесу відокремлення надбавки на відновлювану енергію від тарифу на передачу електричної енергії є черговим етапом структурної реформи українського енергетичного ринку, спрямованим на його поступову гармонізацію з принципами внутрішнього енергетичного ринку ЄС. У межах Плану для Ukraine Facility цей захід має стратегічне значення, оскільки сприяє прозорому відображенню вартості підтримки відновлюваної генерації, що є передумовою для формування конкурентного середовища.

Прийняття Розпорядження № 612-р засвідчує практичний перехід від декларативного до планово-операційного рівня реалізації енергетичної політики, оскільки документ не лише визначає механізм розділення фінансових потоків між оператором системи передачі та виробниками ВДЕ, а й установлює конкретні етапи, строки та нормативно-правові акти, необхідні для реалізації цього процесу.

Закріплення відповідальності за виконання заходу за тими самими урядовими та парламентськими інституціями, що й у попередньому компоненті, забезпечує послідовність та інституційну стабільність управління реформою. У перспективі реалізація цієї Дорожньої карти має знизити тарифне навантаження на кінцевих споживачів, підвищити прогнозованість витрат на підтримку ВДЕ та створити умови для повноцінного ринкового фінансування «зеленої» генерації.

Отже, ухвалення Дорожньої карти можна розглядати як важливий крок до структурної перебудови фінансової архітектури ринку електроенергії, що відповідає вимогам актів права ЄС щодо прозорості ціноутворення, недискримінаційного доступу та відокремлення функцій у секторі енергетики.

Слід зауважити, що у Звіті Європейської Комісії щодо прогресу України в межах Пакета розширення 2025 року (далі – Звіт) [15] міститься оцінка загального стану виконання євроінтеграційних зобов'язань у сфері енергетики та окреслено напрями подальшої роботи. Загалом Європейська Комісія підтверджує, що Україна має хороший рівень підготовки в галузі енергетики. Протягом звітного періоду було досягнуто певного прогресу, який полягає у впровадженні національного енергетичного та кліматичного плану та Регламенту про цілісність та прозорість оптового ринку енергії (REMIT), а також у створенні ринкової законодавчої та регуляторної бази для відновлюваної енергетики. Констатується, що Рекомендації Комісії від 2024 року [16] були частково виконані та залишаються чинними. У найближчий період Україні слід, зокрема:

- прискорити реформи енергетичного ринку, а саме: поступово скасувати обмеження оптових цін на електроенергію; розпочати роботу над створенням механізму підтримки вразливих споживачів енергії; відповідно до Плану для Ukraine Facility, розробити та прийняти дорожню карту поступової лібералізації цін на газ, прийняти та впровадити пакет інтеграції електроенергетики, а також призначити оператора ринку електроенергії;

- пріоритезувати енергетичний перехід, зосередившись на відновлюваній енергетиці та енергоефективності, а саме: вирішити питання врегулювання боргів виробників ВДЕ; згідно з Планом для Ukraine Facility прийняти законодавство для вдосконалення процедур видачі дозволів на проекти ВДЕ та підвищення ефективності централізованого теплопостачання; скасувати мораторій на підвищення тарифів на тепло й гаряче водопостачання; затвердити програму модернізації теплогенеруючих підприємств та встановити мінімальні рівні енергоефективності будівель;

– покращити управління в енергетичному секторі, а саме: завершити формування наглядових рад і переглянути статuti великих державних енергетичних компаній, зокрема «Енергоатому»; відповідно до Плану для Ukraine Facility прийняти законодавство для подальшого зміцнення незалежності енергетичного регулятора та забезпечити формування репутації справедливого й прозорого прийняття рішень.

Висновки. У результаті проведеного аналізу можна зробити висновок, що процес реалізації заходів у межах Плану для Ukraine Facility у сфері відновлювальної енергетики має системний і послідовний характер та спрямований на формування повноцінної ринкової моделі підтримки виробників з ВДЕ. Прийняті урядом нормативно-правові акти, зокрема зміни до постанов від 23.05.2018 р. № 420 і від 27.12.2019 р. № 1175, а також Розпорядження від 25.06.2025 р. № 612-р, підтверджують прагнення України забезпечити прозорість, конкурентність і передбачуваність механізмів державної підтримки у цій сфері.

Важливо, що зазначені рішення не лише виконують функцію технічної адаптації законодавства, а й становлять структурну основу для інтеграції українського енергетичного ринку до внутрішнього ринку ЄС відповідно до положень Директиви 2018/2001/ЄС (RED II) та інших актів права ЄС. Запровадження механізму ринкової премії та відокремлення надбавки на відновлювану енергію від тарифу на передачу формує нову фінансово-організаційну архітектуру ринку електроенергії, орієнтовану на сталість, інвестиційну привабливість і зниження тарифного навантаження на споживачів.

Отже, реалізація заходів, передбачених Планом для Ukraine Facility, демонструє перехід України від адміністративно-регулятивної до ринкової моделі розвитку відновлюваної енергетики, що відповідає європейським принципам прозорості, конкуренції та сталого розвитку. Цей процес є не лише кроком у напрямі енергетичної безпеки, а й вагомим елементом подальшої інтеграції України до правового простору ЄС.

Перспективи подальших наукових досліджень полягають у поглибленому аналізі ризиків імплементації реформ у сфері відновлюваної енергетики, зокрема інституційних обмежень, можливих затримок у нормотворчому процесі, проблем фінансування, рівня довіри інвесторів та впливу зовнішніх чинників на стабільність енергетичного ринку. Подальше вивчення цих аспектів дасть змогу оцінити стійкість запроваджуваної ринкової моделі, визначити потребу у додаткових правових і організаційних інструментах та сформулювати науково обґрунтовані рекомендації для прискорення енергетичного переходу України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: ратифіковано із заявою Законом від 16.09.2014 р. № 1678-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#n2277
2. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. The European Green Deal. URL: <https://eurlex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2019%3A640%3AFIN>
3. Інструмент «Ukraine Facility». Вебсайт Європейської Комісії. URL: https://commission.europa.eu/topics/eu-solidarity-ukraine/eu-assistance-ukraine/ukraine-facility_uk
4. Теремецький В., Довгань В. Господарсько-правові засоби забезпечення фінансування проєктів відбудови України: нормативно-правовий аналіз. Актуальні проблеми правознавства. 2025. № 4. С. 69-78. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1969>.

5. Науменкова С., Міщенко С., Тіщенко Є. Проектне фінансування в умовах реалізації "Ukraine Facility Plan". Економічний простір. 2024. № 191. С. 142-153. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/191-24>
6. Javakhishvili I. The European Union's 2024-2027 Plan For The Reconstruction of Ukraine: Priorities And Challenges. UA: Ukraine Analytica. 2024. Issue 1 (33), pp. 13-20.
7. Про схвалення Національного плану з енергетики та клімату на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.06.2024 р. № 587-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2024-%D1%80#Text>
8. Regulation (EU) 2021/1119 of the European Parliament and of the Council of 30 June 2021 establishing the framework for achieving climate neutrality and amending Regulations (EC) No 401/2009 and (EU) 2018/1999 ('European Climate Law'). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2021/1119/oj/eng>
9. Regulation (EU) 2024/792 of the European Parliament and of the Council of 29 February 2024 establishing the Ukraine Facility. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/792/oj/eng>
10. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 23.05.2018 р. № 420 і від 27.12.2019 р. № 1175: постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2024 р. № 232. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/232-2024-%D0%BF#Text>
11. Directive (EU) 2018/2001 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 on the promotion of the use of energy from renewable sources (recast). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2018/2001/oj/eng>
12. Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання окремих питань використання термінології у сфері енергетики: Закон України від 21.08.2024 р. № 3915-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3915-20#Text>
13. Directive (EU) 2019/944 of the European Parliament and of the Council of 5 June 2019 on common rules for the internal market for electricity and amending Directive 2012/27/EU (recast). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/944/oj/eng>
14. Про затвердження Дорожньої карти відокремлення надбавки на відновлювану енергію від тарифу на послуги з передачі електричної енергії та плану заходів щодо реалізації Дорожньої карти відокремлення надбавки на відновлювану енергію від тарифу на послуги з передачі електричної енергії на 2025 і 2026 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.06.2025 № 612-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/612-2025-%D1%80#Text>
15. Commission staff working document. Ukraine 2025 Report. 2025 Communication on EU enlargement policy. Website of the European Commission. URL: <https://share.google/WjbFbItwfsOeL9JAe>
16. Commission staff working document. Ukraine 2024 Report. Website of the European Commission. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf

УДК 343.98:796.01

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-277-284>

<https://orcid.org/0000-0002-0830-766X>

Кузьменко Оксана Володимирівна,

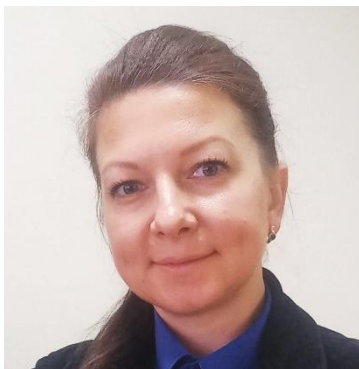
доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри публічного та міжнародного права ННІ «Юридичний інститут Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана»,

Чорна Вікторія Григорівна

<https://orcid.org/0000-0002-6072-0283>

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного та міжнародного права ННІ «Юридичний інститут Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана»,

Стріашко Галина Миколаївна,

<https://orcid.org/0009-0002-1768-5889>

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри філософії, права та соціально-гуманітарних дисциплін, Національної академії статистики, обліку та аудиту,

МЕХАНІЗМИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ІНСТРУМЕНТУ РЕАБІЛІТАЦІЇ ПОРАНЕНИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Анотація. У статті досліджено механізми публічного адміністрування фізичної культури як інструменту реабілітації поранених військовослужбовців у системі державної політики України. Обґрунтовано, що фізкультурна реабілітація набуває особливого значення в умовах збройної агресії та є складовою відновлення кадрового потенціалу сектору безпеки й оборони. Проаналізовано адміністративно-правовий зміст реабілітації, визначено її місце у структурі публічного управління та окреслено ключові елементи використання фізичної культури у відновлювальному процесі. У роботі охарактеризовано нормативні засади, інституційне забезпечення, міжорганізаційний механізм взаємодії та функціональні особливості фізичної реабілітації військовослужбовців.

Розкрито проблеми чинної системи публічного адміністрування реабілітації, серед яких відсутність єдиного державного стандарту, нормативні неузгодженості, обмежена координація між органами державної влади, недостатність інфраструктури та кадрового забезпечення. Встановлено, що міжорганізаційний механізм публічного управління відіграє визначальну роль у забезпеченні доступності та безперервності реабілітаційних заходів, а також дозволяє ефективно використовувати ресурси медичних і реабілітаційних закладів

різних систем підпорядкування. Узагальнено наукові підходи до змісту фізичної реабілітації військовослужбовців, що включає лікувальні, адаптивні та відновлювальні методики, спрямовані на відновлення функціонального стану, психофізіологічної стійкості та професійної придатності військових.

У статті запропоновано напрями удосконалення механізмів публічного адміністрування у сфері фізкультурної реабілітації, зокрема формування інтегрованої моделі реабілітації, гармонізацію нормативно-правової бази, модернізацію інфраструктури, упровадження цифрових реєстрів та персоналізованих реабілітаційних програм. Підкреслено, що розвиток цих механізмів сприятиме підвищенню функціональної готовності військовослужбовців, забезпеченню їх повернення до служби та зміцненню оборонної спроможності держави.

Ключові слова: фізична культура; фізична реабілітація; поранені військовослужбовці; публічне адміністрування; державна політика; національна безпека; механізми управління; міжорганізаційна взаємодія; реабілітаційні послуги; нормативно-правове регулювання; державні стандарти; реабілітаційна інфраструктура; кадровий потенціал; персоналізовані програми; сектор безпеки й оборони.

Abstract. The article examines the mechanisms of public administration of physical culture as an instrument for the rehabilitation of wounded military personnel within the system of state policy of Ukraine. It is substantiated that the use of physical culture in rehabilitation activities constitutes an important component of restoring the human resource capacity of the defence sector under conditions of armed aggression. The study outlines the administrative and legal foundations of rehabilitation, identifies the role of physical culture in restoring the functional, psychophysiological and professional readiness of military personnel, and characterises the institutional and normative framework governing rehabilitation activities.

The research analyses the inter-organisational mechanism of interaction among public authorities in the field of rehabilitation and highlights the importance of procedurally regulated information exchange and coordinated utilisation of rehabilitation resources across different institutional structures. Particular emphasis is placed on the existing regulatory challenges, including the absence of unified state rehabilitation standards, inconsistencies in normative approaches, limited coordination among responsible authorities and uneven infrastructural support. These factors significantly affect the continuity and effectiveness of the rehabilitation process.

The article proposes directions for improving the mechanisms of public administration in the field of physical rehabilitation of military personnel. Among them are the development of an integrated rehabilitation model, harmonisation of the regulatory framework, enhancement of infrastructure, implementation of electronic registries and the introduction of personalised recovery programmes. These measures are argued to strengthen the effectiveness of the state rehabilitation policy and contribute to the overall defence capability of Ukraine.

Keywords: physical culture; physical rehabilitation; public administration; military personnel; rehabilitation services; state policy; national security; recovery; management mechanisms; inter-organisational interaction; legal regulation; rehabilitation infrastructure; human resource capacity; rehabilitation standards; personalised programmes.

Постановка проблеми. Збройна агресія проти України спричинила значне зростання кількості військовослужбовців, які потребують реабілітаційних заходів, що зумовило необхідність переосмислення механізмів публічного адміністрування у цій сфері. Попри наявність законодавчих гарантій щодо реабілітації військовослужбовців та ветеранів, система державного управління фізкультурною реабілітацією залишається фрагментарною, нормативно неузгодженою та інституційно нерівномірною. Відсутність єдиних стандартів, недостатня міжорганізаційна координація та обмеженість ресурсного забезпечення ускладнюють забезпечення безперервного й ефективного реабілітаційного процесу. За цих умов виникає потреба у науковому аналізі

механізмів публічного адміністрування фізичної культури як інструменту реабілітації, здатного забезпечити відновлення кадрового потенціалу сектору безпеки й оборони та підвищити стійкість державної політики у сфері національної безпеки.

Аналіз наукових джерел. Питання медичної та фізичної реабілітації військовослужбовців висвітлювалися у працях Л. Вакуленка, Т. Добровольської, І. Мисули, С. Харченка, Л. Яковлевої та ін., які розглядають загальні підходи до післягоспітального відновлення, зокрема застосування лікувальної фізичної культури та комплексів реабілітаційних вправ. Медичні та психологічні аспекти реабілітації докладно проаналізовані С. Трачуком, В. Хмарою, Р. Підлетьчуком, С. Сиротюком, а також В. Якимцем, В. Печиборщем, В. Вороненком. Державне управління у сфері медичної реабілітації досліджене у роботах С. Богданова, тоді як правові аспекти організації реабілітаційної допомоги військовим у працях А. Баска, А. Собакаря, С. Миронюка, В. Теремецького, О. Батрин, Н. Литвин та І. Кочугур. Разом з тим зазначені автори не розглядали комплексно механізми публічного адміністрування фізичної культури у реабілітації військовослужбовців, що зумовлює актуальність цього дослідження.

Метою статті є наукове обґрунтування механізмів публічного адміністрування фізичної культури як інструменту реабілітації поранених військовослужбовців у системі державної політики України. Крім того, стаття має на меті визначити напрями підвищення ефективності цих механізмів у контексті забезпечення кадрової спроможності та стійкості сектору безпеки й оборони.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Збройна агресія проти України зумовила безпрецедентне зростання кількості військовослужбовців, які потребують тривалої та комплексної реабілітації. Це висуває перед державою завдання формування ефективної системи публічного адміністрування у сфері відновлення фізичного, психологічного та соціального стану осіб, що зазнали поранень під час виконання військових обов'язків. В умовах суттєвого збільшення навантаження на медичну, соціальну й реабілітаційну інфраструктуру особливої ваги набуває використання потенціалу фізичної культури як інструменту відновлення функціональних можливостей поранених військовослужбовців. Фізична культура у своїх реабілітаційних, відновлювальних і терапевтичних формах розглядається як пріоритетний компонент державної політики, спрямованої на збереження та відновлення людського капіталу сектору безпеки й оборони.

Треба зазначити, що правове визначення реабілітації в Україні закріплене у низці базових актів, що формують її юридичну природу та зміст. Відповідно до ст. 23 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» реабілітаційна допомога у сфері охорони здоров'я визначається як діяльність фахівців, спрямована на оптимізацію функціонування осіб, які зазнають або можуть зазнати обмеження повсякденного функціонування у своєму середовищі [1]. Аналогічний підхід відображено у Законі України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» (№ 1053-IX), який підкреслює системність відновлювальних заходів, їх спрямованість на відновлення, підтримання або підсилення функціональних можливостей людини [2]. Таким чином, у правовому розумінні реабілітація військовослужбовців постає не лише як комплекс медичних втручань, а як об'єкт публічного управління, що охоплює планування, організацію, координацію та контроль відновлювальних заходів державними органами.

У сфері національної безпеки реабілітація поранених військовослужбовців має стратегічний характер, оскільки забезпечує відновлення кадрового потенціалу оборони та підтримання необхідного рівня боєздатності військових формувань. В. М. Якимець обґрунтовано підкреслює, що повернення до строю підготовлених і адаптованих до бойових дій воїнів є одним із ключових чинників підтримання стійкості сил оборони в умовах широкомасштабної війни [3, с. 43]. У цьому контексті реабілітація виступає елементом державної політики, спрямованим на збереження людського капіталу сектору безпеки,

мінімізацію втрат, відновлення службової спроможності та забезпечення безперервності виконання завдань оборони. Її зміст включає нормативно визначені процедури, стандарти реабілітаційної допомоги, розподіл компетенції між органами публічної влади, організацію міжгалузевої взаємодії та механізми оцінювання результативності.

У цьому науково-правовому полі особливу роль відіграє фізична культура як інструмент реабілітації. На відміну від традиційного уявлення про фізичну культуру як форму оздоровчої або спортивної активності, у реабілітаційному процесі вона набуває функціонального змісту та спрямовується на відновлення рухових, психофізіологічних і соціальних можливостей поранених військовослужбовців. С. В. Трачук підкреслює, що застосування фізичної реабілітації дозволяє не лише відновити функціональний стан організму, але й нормалізувати емоційно-вольову сферу та стабілізувати психологічний стан військовослужбовців, які перенесли травму [4, с.168]. Це свідчить про багатовимірну дію засобів фізичної культури, здатних поєднувати фізичне відновлення з психологічною та соціальною реінтеграцією.

Комплекс реабілітаційних засобів, що ґрунтується на методах фізичної культури, охоплює лікувальну фізичну культуру, кінезіотерапію, адаптивний спорт, вправи на координацію, дихальну терапію, моделювання рухових функцій та групові заняття, спрямовані на відновлення соціальної активності. З огляду на це фізична культура відіграє ключову роль у формуванні функціональної стійкості поранених військовослужбовців та створює умови для їх повернення до повсякденної діяльності, а за наявності позитивної динаміки — до виконання службових завдань. Відповідно, в управлінському аспекті, **фізична культура розглядається як інструмент реалізації державної політики у сфері реабілітації, що забезпечує відновлення кадрового потенціалу сектору безпеки й оборони та підвищує стійкість системи національної безпеки.** Ефективне використання цього інструменту потребує функціонування комплексних механізмів публічного управління, які охоплюють нормативне регулювання, організаційно-адміністративні процедури, інституційне забезпечення та систему контролю за реалізацією реабілітаційних програм.

Фундаментом таких механізмів є нормативно визначені зобов'язання держави щодо надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям, закріплені в Законах України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [5], «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [6], «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» та в «Основах законодавства України про охорону здоров'я». Ці акти формують правовий каркас діяльності органів виконавчої влади, визначаючи їх компетенцію щодо організації реабілітаційних заходів, забезпечення матеріально-технічної бази, підготовки фахівців та координації міжвідомчих програм. Важливе місце у цій системі займає Національна стратегія розвитку системи фізкультурно-спортивної реабілітації ветеранів війни, членів їхніх сімей та сімей загиблих (померлих) ветеранів війни на 2021–2025 роки, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366-р [7]. Стратегія визначає принципи, цілі та пріоритети державної політики у сфері фізкультурно-спортивної реабілітації, встановлює єдині підходи до стандартизації процесів, визначає інституційні ролі суб'єктів реабілітації та спрямовує діяльність органів державної влади на створення цілісної, узгодженої та науково обґрунтованої системи відновлення військовослужбовців. Її значущість полягає у формуванні загальнодержавної моделі фізкультурної реабілітації, що поєднує ресурси сфери охорони здоров'я, оборони, соціального захисту та місцевого самоврядування, забезпечуючи послідовність, координацію та стратегічну спрямованість заходів відновлення.

Механізми публічного управління включають також інституційну систему суб'єктів реабілітації, до якої належать Міністерство оборони України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство у справах ветеранів України, реабілітаційні центри та санаторно-курортні установи. Згідно з Положенням про Міністерство оборони України, до його завдань

входить організація комплексу лікувальних, профілактичних та реабілітаційних заходів, а також управління санаторно-курортними закладами Збройних Сил України, у структурі яких функціонують відділення медичної та фізичної реабілітації [8;9]. Міністерство охорони здоров'я України здійснює керівництво реабілітаційною діяльністю в державних закладах охорони здоров'я, затверджує протоколи та стандарти надання реабілітаційної допомоги та забезпечує контроль за її якістю [10].

Окремий напрям публічного управління у сфері реабілітації військовослужбовців становить механізм міжорганізаційної взаємодії органів державної влади, який забезпечує узгоджене використання ресурсів медичних, реабілітаційних та санаторно-курортних закладів, що перебувають у структурі різних суб'єктів сектору безпеки, оборони та охорони здоров'я. Нормативною основою цього механізму виступає Порядок надання медичної допомоги у військово-медичних закладах і взаєморозрахунків за неї між складовими сил оборони, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 18 жовтня 1999 р. № 1923 [11], який передбачає можливість направлення поранених військовослужбовців до лікувальних і реабілітаційних закладів, підпорядкованих іншим органам державної влади, що забезпечує оперативність маршрутизації пацієнтів, зменшення навантаження на окремі структури та підвищення доступності відновлювальних заходів у воєнний час. Така модель міжорганізаційної взаємодії створює умови для ефективного розподілу ресурсів, координації дій державних інституцій та прискорення процесу відновлення функціонального стану військовослужбовців, сприяючи підвищенню оборонної спроможності держави.

У межах зазначених механізмів важливе місце посідає фізична реабілітація, яка ґрунтується на комплексному застосуванні спеціальних методик, спрямованих на відновлення порушених функцій організму, підвищення адаптаційних резервів та забезпечення професійної працездатності військовослужбовця. Її зміст охоплює лікувальну фізичну культуру, адаптивні фізичні навантаження, кінезіотерапію, гідротерапію, масаж, термальні процедури та інші моделі відновлювальної дії, що поєднують біомеханічні, нейрофізіологічні та психофізіологічні ефекти [12, с. 45]. Наукові підходи вказують, що фізична реабілітація забезпечує поступове відновлення рухових навичок, нормалізацію м'язового тону, покращення координації, стабілізацію серцево-судинних та дихальних функцій, а також формує необхідну для військової діяльності витривалість, силу та стійкість до стресових факторів.

Фізична реабілітація військовослужбовців включає оцінку їхнього функціонального стану, визначення оптимальних методів фізичного впливу, корекцію сенсомоторної та інтелектуально-поведінкової працездатності, а також професійно орієнтовані відновлювальні заходи, спрямовані на відтворення характеристик, необхідних для виконання службово-бойових завдань. Комплексний характер цих заходів дозволяє не лише відновити рухові й фізіологічні параметри, а й стабілізувати психоемоційний стан військовослужбовця, відновити мотиваційні та волевові якості, які є визначальними у бойовій діяльності. Застосування послідовних фізичних навантажень із поступовим збільшенням їх інтенсивності сприяє формуванню кумулятивного терапевтичного ефекту, відновленню адаптаційних механізмів та зниженню ризику посттравматичних ускладнень [13, с. 131].

Особливе значення мають методики адаптивної та лікувальної фізичної культури, які дозволяють індивідуально підбирати алгоритми відновлення залежно від характеру травми, рівня функціональних порушень та можливостей військовослужбовця. Гідротерапія, масаж та інші фізіотерапевтичні методи забезпечують протизапальну, трофічну, розслаблювальну або стимулюючу дію, що підсилює ефект фізичних вправ і прискорює регенераційні процеси. Застосування таких методів відповідає сучасним міжнародним підходам до реабілітації військових, базованим на інтеграції фізичної активності, психологічної стабілізації та соціальної адаптації.

У системі публічного управління фізична реабілітація набуває значення не лише як лікувально-відновлювальний процес, а як складова формування кадрової спроможності сил оборони. Її результати визначають можливість повернення військовослужбовця до служби, тривалість його професійної активності та рівень бойової готовності підрозділу, що зумовлює необхідність нормативної стандартизації методик, фахової підготовки кадрів реабілітаційних підрозділів та належного контролю якості реабілітаційних послуг.

Разом з тим зазначена система фізичної реабілітації, попри її важливе значення для відновлення кадрового потенціалу сил оборони, має суттєві недоліки організаційного та нормативного характеру, які істотно знижують її ефективність у воєнний час. Наявні механізми не забезпечують повної узгодженості між суб'єктами публічного управління, що ускладнює формування послідовного реабілітаційного маршруту військовослужбовця та уповільнює процес його повернення до виконання службових обов'язків. Одним із найбільш значущих викликів є відсутність уніфікованого державного стандарту реабілітації, що призводить до розбіжностей у змісті, тривалості та методах проведення відновлювальних заходів у різних системах – охорони здоров'я, оборони та соціального захисту.

На нашу думку, для усунення цієї прогалини необхідним є запровадження чітко визначених критеріїв і показників реабілітаційної готовності військовослужбовців, що забезпечило б єдність підходів та можливість об'єктивного оцінювання результатів.

Наступною проблемою виступає недостатній рівень міжорганізаційної координації, який проявляється у фрагментарності нормативного регулювання, відсутності ефективних механізмів передачі інформації та обмеженості спільних протоколів взаємодії між органами охорони здоров'я, оборони та соціального захисту. Така ситуація перешкоджає формуванню цілісної системи реабілітації та створює ризик дублювання функцій або, навпаки, виникнення прогалин у наданні допомоги. Для усунення зазначеної проблеми доцільним є формування єдиного міжвідомчого координаційного механізму, який би забезпечував оперативний обмін інформацією, уніфікацію протоколів взаємодії та погодження реабілітаційних маршрутів військовослужбовців. На нашу думку, оптимальною моделлю такої взаємодії є створення централізованої платформи, що об'єднувала б Міністерство оборони України, Міністерство охорони здоров'я України та Міністерство у справах ветеранів України для узгодження рішень щодо організації реабілітаційних процесів. Запровадження спільних стандартів, єдиних інформаційних реєстрів і консолідованих алгоритмів направлення поранених військовослужбовців дозволить уникнути дублювання функцій, скоротити час міжетапного переходу пацієнта та забезпечити безперервність реабілітації на всіх стадіях відновлення.

Негативний вплив має й недостатній рівень матеріально-технічного та кадрового забезпечення, що проявляється у нестачі спеціалізованих реабілітаційних центрів, дефіциті фахівців з фізичної реабілітації та ерготерапії, а також нерівномірності забезпечення лікувально-відновлювальними ресурсами різних регіонів. Для подолання зазначеної проблеми доцільним є створення сучасної інфраструктури фізкультурної реабілітації, орієнтованої на потреби поранених військовослужбовців, а також упровадження системи підвищення кваліфікації кадрів та їх професійної сертифікації.

Потребує удосконалення також нормативно-правова база, у якій і надалі фіксуються окремі неузгодженості між законодавчими та підзаконними актами, зокрема прояви дублювання повноважень, недостатня визначеність процедур та наявність певних нормативних прогалин. Такі недоліки ускладнюють формування послідовної системи реабілітаційних заходів і не забезпечують належного рівня контролю за їх якістю. Водночас відсутні чіткі вимоги до моніторингу, оцінювання та обліку реабілітаційних послуг, що не дозволяє отримати об'єктивну картину їх ефективності. Усунення цих проблем можливе шляхом гармонізації нормативних актів, упровадження єдиної електронної системи реєстрації реабілітаційних заходів і розроблення персоналізованих програм відновлення з урахуванням функціонального стану військовослужбовця та прогнозованих строків повернення до служби.

Висновок.

Механізми публічного адміністрування фізичної культури як інструменту реабілітації поранених військовослужбовців формують окремий, структурно значущий напрям державної політики у сфері безпеки й оборони. Їх сутність полягає у здатності держави забезпечити відновлення фізичного, психофізіологічного та професійного потенціалу військовослужбовців

засобами фізичної культури, що трансформується у підвищення оборонної спроможності та кадрової стійкості сектору оборони.

Ефективність цих механізмів визначається рівнем нормативної узгодженості, організаційної впорядкованості та здатністю органів публічного управління забезпечувати науково обґрунтовану, стандартизовану та безперервну реабілітаційну діяльність. Фізична культура у цьому контексті постає не як галузевий або соціально-культурний елемент, а як інструмент державного впливу, інтегрований у процес відновлення військовослужбовців відповідно до вимог національної безпеки. Відповідно зазначеного, розвиток механізмів публічного адміністрування у сфері фізкультурної реабілітації потребує посилення міжорганізаційної координації, удосконалення нормативно-правового забезпечення, розбудови інституційної та матеріально-технічної інфраструктури, а також розширення можливостей персоналізованих програм відновлення військових. Саме тому, базовим орієнтиром має стати створення єдиної інтегрованої системи реабілітації, здатної забезпечити прогнозованість, керованість та результативність відновлювального процесу.

Таким чином, фізична культура у своїй реабілітаційній функції набуває статусу ефективного управлінського засобу зміцнення кадрової спроможності сил оборони та підвищення стійкості державної політики у сфері національної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801-XII // Відомості Верховної Ради України. 1993. № 4. Ст. 19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>
2. Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я : Закон України від 03 грудня 2020 р. № 1053-IX // Відомості Верховної Ради України. 2021. № 8. Ст. 63. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20>
3. Якимець В., Печиборщ В., Вороненко В. та ін. Гарантована психологічна допомога та реабілітація військовослужбовців – складова національної безпеки // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я. 2022. № 3 (93). С. 41–50.
4. Трачук С., Хмара В., Підлетейчук Р., Сиротюк С. Проблеми реабілітації та відновлення військовослужбовців за особливих умов // Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. 2024. № 4 (174). С. 163–168.
5. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 15. Ст. 190. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12>
6. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22 жовтня 1993 р. № 3551-XII // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 45. Ст. 404. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>
7. Національна стратегія розвитку системи фізкультурно-спортивної реабілітації ветеранів війни, членів їхніх сімей та сімей загиблих (померлих) ветеранів війни на 2021–2025 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80>
8. Про затвердження Положення про Міністерство оборони України : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 р. № 671 // Урядовий кур'єр. 2014. № 229. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-%D0%BF>
9. Про затвердження Положення про організацію роботи санаторно-курортних закладів Збройних Сил України : Наказ Міністерства оборони України від 23 лютого 2014 р. № 411. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 12 березня 2014 р. за № 399/25176. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0995-14>

10. Про затвердження Положення про Міністерство охорони здоров'я України : Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 2015 р. № 267 // Урядовий кур'єр. 2015. № 56. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/267-2015-%D0%BF>
11. Про затвердження Порядку надання медичної допомоги у військово-медичних закладах і взаєморозрахунків за неї між військовими формуваннями : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 жовтня 1999 р. № 1923 // Офіційний вісник України. 1999. № 42. Ст. 2094. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1923-99-%D0%BF>
12. Богданов С. Державний механізм організації системи медичної реабілітації в Україні // Публічне управління і адміністрування в Україні. 2020. Вип. 16. С. 40–46.
13. Слухенська Р., Логуш Л., Зендик О., Гуліна Л. Комплекс заходів щодо фізичної реабілітації військовослужбовців // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 15 : Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт). 2023. Вип. 1 (159). С. 130–132.

УДК 477.1

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-285-291>

<https://orcid.org/0009-0001-7618-8420>

Мушенюк Сергій Іванович,

аспірант кафедри публічного та міжнародного права

КНЕУ імені Вадима Гетьмана,

ПРИНЦИПИ НАДАННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ

Анотація: в статті визначено, що гуманітарна допомога є важливим інструментом підтримки осіб та громад, що постраждали від природних катастроф, конфліктів або інших надзвичайних ситуацій. Вона забезпечує не тільки фізичні потреби, а й надає емоційну підтримку постраждалим. Гуманітарна допомога здійснюється з метою збереження людського життя, зменшення страждань, відновлення нормальних умов існування, а також сприяння відновленню соціальної та економічної стабільності в постраждалих районах.

Поняття гуманітарної допомоги охоплює широкий спектр діяльності, яка включає надання необхідних ресурсів та послуг для задоволення базових потреб людей, що постраждали внаслідок катастроф чи конфліктів. Гуманітарна допомога має на меті не тільки ліквідацію наслідків катастроф, але й надання підтримки у відновленні нормальних умов життя.

Принципи надання гуманітарної допомоги базуються на міжнародних нормах і етиці, серед яких важливими є: нейтральність - гуманітарна допомога надається без дискримінації за ознаками раси, релігії, політичних переконань чи інших характеристик; незалежність - гуманітарна діяльність повинна бути незалежною від політичних, економічних чи військових інтересів; безпристрасність - допомога надається тільки на основі потреб і спрямована на людей, що потребують підтримки без упереджень; універсальність - гуманітарна допомога повинна охоплювати всіх, хто її потребує, і надаватися без виключень.

Автором визначено, що у контексті глобалізації та численних криз гуманітарна допомога відіграє вирішальну роль у підтримці стійкості громад у постраждалих районах та сприяє відновленню нормального функціонування суспільства після катастроф. Важливість гуманітарної допомоги стає особливо очевидною в умовах міжнародних конфліктів та природних катастроф, де швидка та ефективна допомога може зберегти тисячі життів.

Ключові слова: принципи, гуманітарна допомога, внутрішньо переміщені особи, воєнний стан, складні життєві обставини, донори, міжнародні організації.

Annotation: The article defines humanitarian assistance as an important tool for supporting individuals and communities affected by natural disasters, conflicts, or other emergencies. It not only addresses physical needs but also provides emotional support to the affected populations. Humanitarian aid is provided with the aim of saving lives, reducing suffering, restoring normal living conditions, and contributing to the recovery of social and economic stability in the affected areas.

The concept of humanitarian aid encompasses a wide range of activities, including providing necessary resources and services to meet the basic needs of people affected by disasters or conflicts. Humanitarian assistance aims not only to address the immediate aftermath of catastrophes but also to offer support in restoring normal life conditions.

The principles of humanitarian assistance are based on international norms and ethics, among which the following are crucial: **neutrality** — humanitarian aid is provided without discrimination based on race, religion, political beliefs, or other characteristics; **independence** —

*humanitarian activities must be independent of political, economic, or military interests; **impartiality** — aid is provided solely based on needs and directed at people who require assistance, without bias; **universality** — humanitarian aid should cover all those in need, provided without exceptions.*

The author concludes that in the context of globalization and numerous crises, humanitarian assistance plays a crucial role in supporting the resilience of communities in affected areas and in restoring the normal functioning of society after disasters. The importance of humanitarian aid becomes particularly evident in situations of international conflicts and natural disasters, where swift and effective assistance can save thousands of lives.

Keywords: principles, humanitarian assistance, internally displaced persons, martial law, difficult living conditions, donors, international organizations.

Постановка проблеми. У сучасному світі гуманітарна допомога стала важливим інструментом, що сприяє подоланню наслідків природних катастроф, збройних конфліктів та інших надзвичайних ситуацій. Однак, попри зростаючий обсяг наданої допомоги, існують серйозні проблеми щодо ефективності її надання, дотримання етичних норм і принципів, а також управління ресурсами в умовах глобалізації та міжнародних криз. Проблеми, пов'язані з нейтральністю, безпристрасністю, незалежністю та універсальністю гуманітарної допомоги, а також зі збалансованістю інтересів держав, міжнародних організацій та донорів, залишаються важливими питаннями на міжнародному рівні. Крім того, нові виклики, такі як зміна клімату та збільшення кількості біженців, потребують адаптації принципів гуманітарної допомоги до нових реалій.

Метою дослідження є аналіз принципів надання гуманітарної допомоги, їх застосування на практиці, а також вивчення ефективності існуючих механізмів надання допомоги в умовах глобальних і локальних криз. Це дослідження дозволить виявити основні проблеми в реалізації гуманітарних принципів, визначити шляхи їх удосконалення та пропонувати рекомендації для підвищення прозорості, ефективності та відповідності гуманітарної допомоги міжнародним стандартам і етичним нормам.

Стан дослідження. Окремі питання надання гуманітарної допомоги були предметом наукових публікацій Н. Коваль, А. Мазур, Ю. Кунев, ІО. Аракелова, О. Дудоров, Р. Мовчан, Д. Каменський, О. Безпалова, С. Волков, А. Соцької, О. Кузьменко, В. Чорної та ін.

Виклад основного матеріалу. Принципи є результатом осмислення закономірностей розвитку суспільства у цілому, втілення його демократичної та гуманістичної традицій, є стрижнем будь-яких суспільних відносин, який відображає найбільш істотні їх ознаки [1, с. 220 – 221]. Вони носять імперативний характер, є універсальними, стійкими і стабільними.

Гарантом дотримання принципів є їх усвідомлення, засвоєння і перетворення на глибоке внутрішнє переконання, стійку позицію.

Принципи, окрім вищезазначеного, характеризуються:

- 1) об'єктивною зумовленістю (відповідають характеру суспільних відносин, економічним, політичним та ідеологічним процесам, що відбуваються у суспільстві);
- 2) ідеологічністю (є формою суспільної свідомості);
- 3) історичністю (історичні умови розвитку суспільства й держави висувають відповідні принципи: вони такі, яка епоха, люди та їх потреби, спосіб життя й суспільні відносини) [2, с. 135 – 138].

На думку П.М. Рабіновича, поняття „принцип” є категорією фундаментальною, багатогранною й багатоякісною, опосередкування якої важко охопити якою-небудь однією загальною дефініцією [3, с. 6].

Підтвердженням цьому є наявність надзвичайно великої кількості визначень досліджуваного терміна у науковій літературі та словниках, у тому числі:

- 1) науковий чи моральний початок, підстава, основа, від якої не відступають [4, с. 431];

2) вихідне, відправне теоретичне положення того чи іншого виду людської діяльності, яке служить важливим організуючим і направляючим початком, що забезпечує досягнення визначених цілей [5, с. 60];

3) відправне начало, незаперечна вимога (позитивне зобов'язання), яке ставиться до учасників суспільних відносин із метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів [6];

4) загальна вимога до суспільних відносин і їх учасників, а також вихідна керівна засада, відправне установлення, що виражає сутність права і впливає з ідей справедливості й свободи, а також визначає загальну спрямованість і найістотніші риси діючої правової системи [7];

5) виражене у праві основне, керуюче положення [8, с. 68].

Принципи є базовими положеннями або основами, що визначають напрямок і характер розвитку різних сфер людської діяльності, зокрема в праві та правозахисті. Вони виражаються в загальних нормах, які регулюють суспільні відносини, і служать орієнтирами для діяльності державних органів, громадян та організацій. Принципи є об'єктивно зумовленими, відображають економічні, політичні та ідеологічні процеси, що відбуваються в суспільстві, і залежатимуть від історичних умов і потреб людей. Вони є вираженням суспільної свідомості, і відповідно до різних етапів розвитку держави та суспільства набувають різних форм та змісту.

Принципи надання правової допомоги є основою для здійснення правової допомоги в Україні та інших країнах, забезпечуючи справедливість, доступність і ефективність правової підтримки для осіб, що її потребують. Вони є важливим інструментом забезпечення прав і свобод людини, а також належного функціонування правової системи.

Таким чином, принципи надання гуманітарної допомоги - це основні керівні норми і правила, що визначають порядок і способи надання гуманітарної допомоги в умовах кризових ситуацій, таких як природні катастрофи, збройні конфлікти, гуманітарні катастрофи або інші надзвичайні обставини.

Принципи надання гуманітарної допомоги є основою для діяльності гуманітарних організацій, урядів, міжнародних агентств і інших суб'єктів, які займаються наданням допомоги.

Основною метою принципів є забезпечення ефективної, справедливої, неполітичної та безпечної допомоги постраждалим особам або громадам. Принципи надання гуманітарної допомоги гарантують, що ресурси будуть використовуватись для досягнення максимального ефекту, з урахуванням потреб постраждалих, при цьому забезпечується прозорість і підзвітність у процесі надання допомоги.

До основних принципів надання гуманітарної допомоги належать:

Першим принципом надання гуманітарної допомоги є принцип нейтральності - це один з основоположних принципів гуманітарної діяльності, який гарантує, що гуманітарна допомога надається без будь-якої політичної, релігійної чи ідеологічної упередженості. Це означає, що гуманітарна допомога має бути надана всім людям, незалежно від їхніх політичних переконань, етнічної приналежності, релігії чи інших ознак, без залучення в конфлікти чи суперечки. Принцип нейтральності є основою для того, щоб забезпечити довіру серед всіх сторін конфлікту чи катастрофи до гуманітарних організацій і гарантувати безпечно надання допомоги.

Особливості принципу нейтральності надання гуманітарної допомоги:

- відмова від політичної та ідеологічної ангажованості. Лобіювання політичних інтересів або підтримка певних ідеологічних поглядів суперечить принципу нейтральності. Гуманітарні організації повинні зберігати дистанцію від будь-яких політичних або військових сил, щоб їх діяльність не сприймалася як частина конфлікту або як інструмент підтримки

однієї зі сторін. Це дозволяє гуманітарним організаціям залишатися незалежними і ефективними у виконанні своєї місії;

- гуманітарна допомога надається на основі потреб. Принцип нейтральності передбачає, що допомога надається виключно на основі необхідності, а не на основі належності до певної групи або сторони конфлікту. Це означає, що навіть у ситуаціях, де існують сильні політичні чи етнічні протиріччя, гуманітарна допомога повинна надаватися рівноцінно всім постраждалим, без огляду на їхні переконання чи приналежність;

- запобігання участі в конфліктах. Гуманітарні організації повинні чітко уникати будь-якої участі в бойових діях чи політичних дискусіях. Їхня мета - полегшення страждань цивільного населення, а не підтримка однієї з ворожих сторін. Вони не повинні надавати матеріальні ресурси або допомогу, що може бути використана для військових або політичних цілей;

- збереження безпеки гуманітарних працівників. У районах, де є військові конфлікти або ворожі стосунки між різними групами, гуманітарні організації можуть зіткнутися з ризиком для своїх працівників. Принцип нейтральності допомагає зберегти безпеку гуманітарних працівників, оскільки їх діяльність не буде сприйматися як підтримка однієї зі сторін конфлікту. Це також сприяє безпечному доступу до постраждалих громад;

- взаємодія з усіма сторонами конфлікту для збереження нейтральності гуманітарні організації повинні взаємодіяти з усіма сторонами конфлікту або кризової ситуації — як з урядовими структурами, так і з неурядовими військовими або опозиційними силами. Це дає можливість доставляти гуманітарну допомогу в зони, де інакше вона була б заблокована або перешкоджена;

- прозорість і відповідальність. Принцип нейтральності також включає прозорість у діяльності гуманітарних організацій, щоб усі учасники процесу могли бути впевнені в тому, що допомога розподіляється чесно і на основі потреб, а не політичних або ідеологічних міркувань. Це включає публічний звіт про надану допомогу, механізми перевірки та контроль за її ефективністю;

- запобігання використанню допомоги як інструмента пропаганди, тобто нейтральність гарантує, що гуманітарна допомога не буде використана для пропаганди чи реклами певних політичних або релігійних поглядів. Всі гуманітарні організації повинні уникати будь-якої діяльності, що може бути сприйнята як нав'язування ідеології чи політичної платформи.

Отже, принцип нейтральності є критично важливим для забезпечення ефективної, безпечної та справедливої гуманітарної допомоги, особливо в умовах конфліктів чи природних катастроф. Дотримання цього принципу дозволяє гуманітарним організаціям залишатися незалежними та надавати допомогу без дискримінації, сприяючи відновленню миру і стабільності в постраждалих районах.

Наступним принципом надання гуманітарної допомоги є принцип незалежності - є одним із основних стандартів міжнародної гуманітарної діяльності, який забезпечує автономність гуманітарних організацій у прийнятті рішень і наданні допомоги, без впливу політичних, економічних чи військових інтересів. Це гарантує, що гуманітарна допомога надається виключно на основі потреб постраждалих осіб, а не за рахунок або через вплив державних чи інших зацікавлених сторін.

Особливості принципу незалежності надання гуманітарної допомоги:

- 1) відсутність політичного впливу, тобто принцип незалежності гарантує, що гуманітарна допомога не повинна бути залежною від політичних чи військових цілей. Гуманітарні організації мають діяти поза політикою, що означає, що вони не підтримують жодну зі сторін конфлікту або не стають інструментом досягнення політичних або військових цілей. Це дозволяє гуманітарним організаціям надавати допомогу без політичного втручання, що важливо для забезпечення справедливості і нейтральності;

2) автономність у прийнятті рішень, тобто в даному випадку незалежність означає, що гуманітарні організації мають право на самостійне прийняття рішень щодо обсягу, типу та розподілу допомоги без зовнішнього впливу. Це гарантує, що допомога надається на основі реальних потреб постраждалих, а не за наказом чи через політичний чи військовий тиск. Організації повинні зберігати свою автономію при визначенні пріоритетів для надання допомоги;

3) для забезпечення повної незалежності гуманітарні організації повинні мати чітку фінансову автономію. Це означає, що їх діяльність не повинна бути залежною від урядів чи політичних установ, оскільки це може призвести до маніпуляцій з боку донорів. Фінансування гуманітарної допомоги повинно бути забезпечено через незалежні джерела або міжнародні організації, які не мають політичних амбіцій;

4) незалежність від економічних та бізнес-інтересів. Гуманітарні організації повинні уникати будь-яких форм залежності від комерційних чи економічних інтересів. Це означає, що надання допомоги не повинно залежати від вигод чи впливу певних корпорацій або бізнес-груп, що можуть мати свої інтереси у постраждалих регіонах. Окрім того, незалежність вимагає від гуманітарних організацій уникати ситуацій, у яких економічні інтереси можуть впливати на їх діяльність;

5) взаємодія з усіма сторонами конфлікту. Незалежність також передбачає, що гуманітарні організації мають право взаємодіяти з усіма сторонами конфлікту для забезпечення постачання допомоги. Це може включати роботу як з урядовими структурами, так і з опозиційними силами або іншими угрупованнями в зоні конфлікту. Гуманітарні організації повинні залишатися невідчужуваними впливу будь-якої конкретної сторони, щоб забезпечити доступ до всіх постраждалих;

6) захист принципів гуманітарної діяльності, тобто незалежність також передбачає збереження основних принципів гуманітарної діяльності, таких як нейтральність, безпристрасність і універсальність. Це означає, що гуманітарні організації не повинні допускати впливу будь-яких політичних чи економічних обставин на своїм діях, і повинні бути орієнтовані лише на гуманітарні потреби людей, що постраждали від кризи;

7) прозорість і відповідальність, тобто для збереження незалежності гуманітарні організації повинні діяти відкрито і бути підзвітними. Вони повинні надавати регулярні звіти щодо того, як і куди направляється допомога, що гарантує, що їхня діяльність не буде маніпулюватися заради політичних чи інших інтересів. Це дозволяє підвищити довіру до гуманітарних організацій як з боку постраждалих осіб, так і з боку міжнародної спільноти.

Таким чином, принцип незалежності надання гуманітарної допомоги є критично важливим для забезпечення ефективності, чесності та нейтральності гуманітарних організацій. Він дозволяє гарантувати, що допомога надається без політичних або економічних впливів і без упереджень, що забезпечує справедливий розподіл ресурсів серед тих, хто дійсно їх потребує. Це також сприяє збереженню безпеки гуманітарних працівників та зміцненню довіри до гуманітарної діяльності з боку різних учасників, включаючи постраждалих осіб і міжнародні організації.

Наступним принципом надання гуманітарної допомоги є принцип безпристрасності, тобто гуманітарна допомога надається тільки на основі потреб, без упередженості, з пріоритетом для найбільш уразливих осіб та груп, які потребують термінової допомоги.

Принцип безпристрасності надання гуманітарної допомоги є одним із основоположних етичних стандартів, що регулює діяльність гуманітарних організацій у кризових ситуаціях. Він гарантує, що допомога надається виключно на основі потреб постраждалих осіб, без будь-якої дискримінації або упередженості щодо їхнього політичного, етнічного чи релігійного статусу. Це означає, що гуманітарна допомога має бути доступною для всіх людей, що потребують підтримки, незалежно від їхніх особистих або групових характеристик.

Особливостями принципу безпристрасності надання гуманітарної допомоги є:

1) надання допомоги на основі потреб, тобто принцип безпристрасності означає, що гуманітарна допомога надається лише за критерієм потреби, а не за політичними або ідеологічними переконаннями. Наприклад, навіть у контексті збройного конфлікту гуманітарні організації повинні забезпечити рівний доступ до допомоги як для цивільних осіб, так і для осіб, які можуть належати до різних ворожих груп. Це дозволяє уникати дискримінації й гарантує, що допомога надається всім постраждалим, хто її потребує, незалежно від їхніх політичних чи соціальних переконань;

2) запобігання використанню гуманітарної допомоги для політичних чи військових цілей. Гуманітарні організації повинні гарантувати, що їх діяльність не буде використовуватись для досягнення політичних, економічних або військових цілей. Це означає, що гуманітарна допомога не повинна бути частиною політичної гри чи використовуватися для зміцнення влади однієї зі сторін конфлікту. Важливо, щоб допомога не була предметом політичних маніпуляцій або пропаганди;

3) безпека та нейтралітет гуманітарних працівників. Принцип безпристрасності також гарантує, що гуманітарні працівники можуть виконувати свою місію без страху перед переслідуванням або погрозами з боку будь-якої сторони конфлікту чи кризи. Коли допомога надається без упереджень, гуманітарні організації можуть підтримувати безпеку своїх працівників і зберігати доступ до всіх постраждалих територій. Це дає можливість організаціям виконувати свою діяльність незалежно від політичних або військових змін у регіоні;

4) етика рівності та універсальності передбачає, що безпристрасність передбачає, що кожна особа, яка постраждала внаслідок катастрофи, має право на рівний доступ до гуманітарної допомоги, без упереджень за ознаками релігії, національності, статі, віку чи політичної приналежності. Це є основою для універсальності гуманітарної допомоги - її доступність для всіх без виключень;

5) контроль за дотриманням безпристрасності, тобто гуманітарні організації мають чітко встановлені механізми контролю та моніторингу, щоб запобігти будь-яким проявам упередженості у розподілі допомоги. Це включає в себе як внутрішній моніторинг, так і зовнішній контроль з боку незалежних організацій або установ, що мають на меті перевірку надання допомоги відповідно до етичних норм;

6) транспарентність і підзвітність, тобто принцип безпристрасності також передбачає повну прозорість в організації та реалізації гуманітарної допомоги. Всі процеси, пов'язані з наданням допомоги, мають бути відкритими для громадськості і міжнародних спостерігачів, щоб уникнути будь-яких зловживань або порушень. Це забезпечує довіру до гуманітарних організацій і гарантує справедливість у розподілі ресурсів;

7) етичні стандарти для гуманітарних працівників. Гуманітарні організації також повинні дотримуватись високих етичних стандартів у своїй діяльності, а саме: надання допомоги без будь-яких особистих чи групових упереджень. Вони повинні забезпечити, щоб їхні працівники та партнери дотримувались принципів справедливості і рівності, щоб виключити можливість дискримінації постраждалих на місцях.

Принцип безпристрасності є основою для надання гуманітарної допомоги, що забезпечує справедливість, ефективність і рівність у процесі надання підтримки постраждалим. Завдяки цьому принципу гуманітарні організації можуть зберігати свою нейтральність та незалежність, надаючи допомогу без дискримінації та упереджень, що є важливим для забезпечення довіри з боку усіх учасників процесу та для збереження безпеки гуманітарних працівників.

Наступним принципом надання гуманітарної допомоги є універсальність - гуманітарна допомога повинна надаватися всім, хто її потребує, незалежно від їхнього соціального, культурного чи політичного статусу, без виключень.

Універсальність як принцип надання гуманітарної допомоги передбачає, що допомога повинна бути надана всім, хто її потребує, без винятків, незалежно від їхнього соціального статусу, раси, релігії, національності або політичних переконань. Це означає, що гуманітарна допомога має охоплювати всі категорії постраждалих осіб, включаючи найбільш вразливі групи, такі як жінки, діти, люди з інвалідністю, біженці, етнічні меншини чи інші маргіналізовані спільноти. Принцип універсальності забезпечує, що гуманітарна допомога розподіляється відповідно до реальних потреб, а не на основі суб'єктивних чи політичних мотивів, що допомагає уникнути дискримінації в процесі надання допомоги.

Іншою важливою рисою універсальності є її зв'язок з принципом безпристрасності, оскільки вона гарантує, що допомога буде надана без урахування будь-яких сторонніх інтересів або упереджень. Це також передбачає рівність доступу до гуманітарної допомоги для всіх постраждалих, що є основою для справедливого та ефективного відновлення життєдіяльності в кризових ситуаціях. Універсальність допомоги підвищує довіру до гуманітарних організацій, забезпечує рівні можливості для відновлення та сприяє стабільності в постраждалих регіонах, оскільки всі люди мають право на допомогу, незважаючи на їхні політичні чи соціальні особливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консул, 2006. 656 с.
2. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01; 12.00.02 / Нац. акад. внутр. справ України. К., 1998. 382 с.
3. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Львів: Край, 2007. 188 с.
4. Дворецька Г.В. Соціологія. Навчальний посібник. К.: КНЕУ, 2002. 472 с.
5. Скурко Е.В. Правові принципи в правовій системі, системі права і системі законодавства. Теорія і практика. Правознавство. 2006. № 2. С. 55 – 61.
6. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні. К.: Знання, 2005. 381 с. URL: <http://readbookz.com/books/176.html>.
7. Теорія держави та права: конспект лекцій ЛНУ. Львів, 2009. URL: <http://studrada.com.ua/>.
9. Александров О.А. Адміністративне право: навч. посіб. К.: НАДУ, 2008. 64 с.

УДК: 343.9

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-292-308>

<https://orcid.org/0000-0002-8180-0960>

Киренко Сергій Георгійович,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри
цивільного та кримінального права Навчально-наукового
інституту управління, технологій та правових наук
Національного транспортного університету.
Київ, Україна

Бердник Анастасія Романівна,

Студентка 2 курсу магістратури
Навчально-наукового інституту управління, технологій та правових наук
Національного транспортного університету.

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗГВАЛТУВАННЯ

Анотація. Під час дослідження здійснено комплексний кримінально-правовий аналіз згвалтування як одного з найбільш суспільно небезпечних кримінальних правопорушень проти статевої свободи та недоторканості особи. Досліджено історичну еволюцію правового регулювання згвалтування, сучасну редакцію ст. 152 КК України, концепцію добровільної згоди, критерії її встановлення та проблеми кваліфікації. Особлива увага приділяється судовій практиці Верховного Суду щодо психологічного стану потерпілих, явища «завмирання», а також аналізу стандартів ЄСПЛ (справи *M.C. v. Bulgaria*, *V.C. v. Slovakia*). Розкрито проблеми нормативної невизначеності, подвійного «порогу» віку сексуальної згоди, нечіткості випадків примусу потерпілого до проникнення. Окремо проаналізовано специфіку кримінальної відповідальності за згвалтування малолітніх та колізії, які виникають у справах за участю неповнолітніх суб'єктів. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства та практики правозастосування з урахуванням міжнародних стандартів.

Ключові слова: згвалтування; статеві свободи; добровільна згода; кримінальна відповідальність;

Abstract. During the research provides a comprehensive legal analysis of rape as one of the gravest offences against sexual freedom and inviolability. It examines the historical evolution of rape regulation, the current wording of Art. 152 of the Criminal Code of Ukraine, the concept of voluntary consent, its assessment criteria, and qualification challenges. Special attention is given to the practice of the Supreme Court of Ukraine, particularly its approach to victims' psychological states and "freeze response", as well as to ECtHR standards (*M.C. v. Bulgaria*, *V.C. v. Slovakia*). The study highlights legislative gaps, including the dual age threshold of sexual consent, limited construction of penetration, and unregulated cases of forcing the victim to penetrate the perpetrator. Specific analysis is devoted to liability for rape of minors and internal inconsistencies in cases involving adolescent offenders. Recommendations for improving legislation and practice in line with international standards are proposed.

Key words. rape; sexual freedom; voluntary consent; sexual violence; criminal liability.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Проблематика сексуального насильства набуває особливої актуальності в умовах сучасного розвитку кримінального права України. Насильство як соціально-правове явище є глобальним викликом, що вимагає системної відповіді з боку держави. Водночас в українському суспільстві, насамперед через історичну спадщину радянського періоду та культурно-ментальні уявлення, питання, пов'язані з охороною статевої свободи особи,

тривалий час не були предметом публічного обговорення, що призвело до високої латентності таких кримінальних правопорушень, недостатньої обізнаності суспільства та спеціальних суб'єктів щодо механізмів виявлення й запобігання.

Попри реформу 2019 року та запровадження підходу, заснованого на концепції добровільної згоди, правозастосовна практика демонструє, що багато ключових аспектів залишаються неврегульованими або недостатньо чітко визначеними. Насамперед це стосується оцінки ситуацій, у яких потерпіла особа з різних причин не може активно висловити своє волевиявлення, а також розмежування зґвалтування від інших форм сексуального насильства.

Чинна модель криміналізації зґвалтування значною мірою покладає на правоохоронні органи обов'язок встановлювати психологічний стан потерпілої особи, визначати межі її здатності до добровільного волевиявлення та з'ясовувати, чи були зовнішні або внутрішні чинники, що унеможливили надання згоди. Відсутність чітких, законодавчо визначених критеріїв таких обставин призводить до неоднакової практики тлумачення, різного розуміння поняття «добровільна згода» та суттєвих розбіжностей між висновками слідства та суду.

Додатковою проблемою є обмеженість законодавчої конструкції зґвалтування, яка охоплює лише дії, пов'язані з проникненням у тіло потерпілої особи. Це не дозволяє правильно кваліфікувати випадки примусу до проникнення потерпілим, що з точки зору фактичних обставин і наслідків може мати аналогічний рівень суспільної небезпеки. Водночас чимало труднощів виникає і при кваліфікації діянь у справах щодо неповнолітніх, де чинне законодавство не завжди враховує особливості вікової та психосексуальної зрілості учасників.

Узагальнено можна стверджувати, що наукова проблема полягає у відсутності системного, внутрішньо узгодженого підходу до визначення змісту статевої свободи, критеріїв добровільної згоди та меж кримінально-правового реагування. Практична значущість проблеми зумовлена потребою забезпечити ефективний механізм захисту потерпілих та уніфікувати судову практику, зменшивши кількість випадків, коли склад кримінального правопорушення залишається недоведеним саме через нечіткість законодавчих конструкцій. У цьому контексті дослідження спрямоване на виявлення теоретично обґрунтованих і практично придатних рішень, які дозволили б удосконалити зміст кримінально-правових норм та процесуальних підходів до їх застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання кримінально-правової характеристики зґвалтування традиційно привертає значну увагу вітчизняної та зарубіжної доктрини. У працях українських науковців (В. І. Борисов, Н. О. Гуторова, А. В. Савченко та ін.) послідовно досліджувалися об'єкт кримінально-правової охорони у сфері статевих відносин, співвідношення статевої свободи і статевої недоторканості, ознаки об'єктивної та суб'єктивної сторін складу зґвалтування, а також системний зв'язок ст. 152 КК України з іншими нормами розділу про кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості. Значна частина робіт присвячена історичному розвитку інституту відповідальності за зґвалтування, трансформації уявлень про потерпілу особу, а також співвідношенню традиційних («насиленницьких») та сучасних («консенсуальних») моделей криміналізації зґвалтування.

Окремим напрямом виступають дослідження, пов'язані з імплементацією міжнародних стандартів, насамперед положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульської конвенції) та практики Європейського суду з прав людини. У низці праць аналізується вплив рішень ЄСПЛ (зокрема *M.C. v. Bulgaria*, *V.C. v. Slovakia* та ін.) на зміну розуміння ролі згоди, необхідність відходу від формального підходу, заснованого виключно на фіксації фізичного насильства, та перехід до моделі, у якій ключове значення має свобода волевиявлення потерпілої особи. Науковці акцентують, що ці стандарти вимагають не лише перегляду

законодавчих формулювань, а й зміни підходів до інтерпретації поведінки жертв, у тому числі з урахуванням психологічних реакцій на травму.

Після реформування статевих кримінальних правопорушень у 2017–2019 роках окрему групу становлять роботи, у яких аналізується нова редакція ст. 152 КК України та пов'язане з нею законодавче визначення «добровільної згоди». У цьому контексті помітний внесок зроблено О. О. Дудоровим, К. П. Задосю та іншими авторами, які звертають увагу на суперечності між нормами про вік сексуальної свободи, складність практичного застосування оціночних понять, а також ризики як надмірної криміналізації, так і безкарності у певних ситуаціях.

Попри значний масив наукових напрацювань, низка важливих аспектів досі залишається опрацьованою лише частково.

По-перше, в доктрині немає єдності щодо чітких критеріїв встановлення добровільної згоди та меж її юридичної значущості, особливо в умовах психологічної залежності, маніпуляцій або травматичної реакції потерпілої особи.

По-друге, фактично не сформовано цілісного підходу до кваліфікації ситуацій примусу потерпілого до проникнення, які залишаються у «сірих зонах» між зґвалтуванням та сексуальним насильством.

По-третє, потребує подальшого осмислення питання диференціації відповідальності за діяння щодо малолітніх і неповнолітніх, включно з проблемою «вікової близькості». Саме ці малоопрацьовані аспекти становлять науковий «дефіцит», який і покликана заповнити дана робота, спираючись на вже наявні доктринальні позиції, але пропонуючи їх подальший розвиток та конкретизацію в умовах нової моделі кримінально-правового захисту статевої свободи.

Метою дослідження є розроблення цілісного, науково обґрунтованого підходу до розуміння складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 152 КК України, та визначення оптимальних критеріїв, за якими може бути встановлена добровільна згода у контексті сексуальних правовідносин. Дослідження має на меті узагальнити сучасні доктринальні та практичні підходи до тлумачення ключових елементів об'єктивної та суб'єктивної сторін зґвалтування, з'ясувати проблемні аспекти їх застосування та запропонувати науково виважені рекомендації для вдосконалення кримінального законодавства.

Метою також є визначення того, яким чином законодавча конструкція зґвалтування може бути адаптована до міжнародних стандартів захисту статевої свободи, а також формулювання пропозицій щодо усунення прогалин, пов'язаних із обмеженим визначенням «проникнення», недосконалим регулюванням ситуацій за участю неповнолітніх та відсутністю єдиних критеріїв оцінки психологічного стану потерпілої особи.

Загалом робота спрямована на те, щоб створити підґрунтя для формування більш чіткої, узгодженої та ефективної моделі кримінально-правового захисту статевої свободи, яка відповідала б сучасним викликам і міжнародним зобов'язанням України.

Виклад матеріалу дослідження та його основні результати.

Право людини на свободу та особисту недоторканість належить до фундаментальних конституційних гарантій, закріплених у Конституції України [1]. У зміст цього права входить також забезпечення статевої свободи та недоторканості особи. З метою охорони вказаного блага та запобігання його порушенням, Кримінальний кодекс України встановлює кримінальну відповідальність за діяння, що становлять підвищену суспільну небезпеку і посягають на статеву свободу особи. Такі діяння законодавець об'єднав у спеціальний розділ, що має назву «Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи».

Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості — це умисні дії, спрямовані на посягання на гарантовану законом можливість особи вільно

визначати, з ким і на яких умовах вступати у статеві стосунки. Такі діяння порушують усталені суспільні уявлення про допустимі форми інтимних відносин та базові принципи моральності.

Статева свобода означає право людини самостійно обирати партнера, форму інтимної взаємодії та бути захищеною від будь-якого примусу.

Серед кримінальних правопорушень, що посягають на статеву свободу та статеву недоторканість особи, найбільш суспільно небезпечним є зґвалтування. Його суспільна небезпечність зумовлена потенційно тяжкими наслідками для потерпілої особи, зокрема порушенням психоемоційного стану, шкодою для фізичного та психологічного здоров'я. Такі правопорушення нерідко стають причиною розірвання сімейних відносин, сприяють моральній деградації, а також негативно впливають на культурний та соціальний рівень у суспільстві [2, с. 87].

Історичний розвиток кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за зґвалтування, має глибоке коріння, у тому числі на території сучасної України. Одним із найдавніших джерел, у якому згадується відповідне правопорушення, є Новгородсько-Готська угода 1189 року. У цьому документі йшлося про діяння під назвою «пошибання», яке за змістом можна ототожнити із сучасним поняттям зґвалтування, проте жодних ознак складу чи покарання при цьому встановлено не було.

Більш розгорнутий підхід до проблематики примусових статевих зносин сформульовано в «Церковному уставі Ярослава». Цей нормативний акт уже передбачав диференційоване грошове стягнення як форму санкції: від п'яти гривень золотом до гривні сріблом — залежно від соціального статусу потерпілої особи [3, с. 57]. У такий спосіб кримінально-правова оцінка діяння прямо залежала не лише від самого факту насильства, а й від становища особи, щодо якої воно було вчинене.

На мою думку, це дозволяє зробити висновок, що вже на ранньому етапі правового регулювання сексуального насильства законодавець застосовував принципи соціальної стратифікації як юридично значущі критерії. Іншими словами, не всі потерпілі були рівними перед законом - їхній статус безпосередньо впливав на наявність або відсутність реакції держави на вчинене діяння. Особливо показовою є ситуація з холопами та челядином. У випадках, коли вони вчиняли насильницькі статеві акти, передбачалось суворе покарання. Проте, коли ці особи самі ставали жертвами, застосовувалась інша логіка: закон визнавав можливість їхнього звільнення з кріпацтва, однак лише за умови подання ними скарги до суду. Така умова фактично нівелювала право на захист - холопка чи холоп не мали реального доступу до правосуддя.

Таким чином, навіть у середньовічному праві ми бачимо спроби сформулювати особливості відповідальності за зґвалтування, хоча й крізь призму соціально-правового поділу суспільства. Цей історичний аспект дозволяє глибше осмислити подальшу еволюцію кримінального законодавства у напрямі уніфікації підстав відповідальності та визнання недоторканості кожної особи незалежно від її походження чи статусу.

Наступним важливим етапом формування кримінального права на українських землях стали Литовські Статути 1529, 1566 та 1588 років. На відміну від попередніх джерел, тут уже виявляється тенденція усунення соціальної диференціації щодо потерпілої особи. В статті 6 розділу VII Статуту 1529 року зґвалтування визначалося як діяння, що підлягає кримінальному переслідуванню незалежно від соціального статусу жінки або дівчини. Примітно, що закон не лише фіксував заборону, а й конкретизував механізм доведення: крик потерпілої, свідки, сліди насильства. Водночас передбачалась можливість уникнення смертної кари, якщо жінка добровільно погоджувалася вийти заміж за гвалтівника [4, с. 254]. Я вважаю, що такий підхід поєднував елементи формального захисту і водночас відображав архаїчне уявлення про «відновлення честі» через шлюб, що частково нейтралізувало кримінально-правову відповідальність.

Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року[4], деталізували підходи до кваліфікації зґвалтування. Окрім загальних ознак, приділялась увага ситуаціям, коли діяння було вчинене в безлюдному місці. Таке положення демонструє певне усвідомлення труднощів у зборі доказів сексуального насильства, а також прагнення надати суду гнучкість у їх оцінці. При цьому згода жінки на шлюб знову зменшувала суворість санкції, але не виключала

юридичної відповідальності повністю. Це є кроком у бік визнання індивідуального волевиявлення потерпілої, хоча водночас залишає простір для соціального тиску.

Особливої уваги заслуговує жорстке покарання за зґвалтування монахинь - відсічення голови [5, с. 418]. Такий підхід, як на мене, ілюструє не стільки пріоритет захисту статевої свободи, скільки охорону духовного статусу жертви як об'єкта сакральної недоторканості.

У Кримінальному уложенні 1903 року ми вже бачимо чітке формулювання конструктивних та кваліфікуючих ознак — насильство, погроза, безпорадний стан. Це стало ключовим кроком до формалізації об'єктивної сторони кримінального правопорушення і відходу від виключної уваги до моралі чи соціального статусу. Законодавець звертає увагу на обставини, що впливають на спроможність потерпілої особи реалізувати своє волевиявлення — вік, фізичний чи психологічний стан. Тобто, правове розуміння зґвалтування стало наближатися до сучасних стандартів, де центральне місце посідає поняття згоди.

Після 1917 року радянське кримінальне законодавство розпочало новий етап у регулюванні статевих кримінальних правопорушень. Уже в КК УРСР 1922 року з'являється конструкція, близька до нинішньої: зґвалтування визначалося як статеві зносини із застосуванням фізичного чи психічного примусу або з використанням безпорадного стану потерпілої. Закон доповнювався кваліфікуючими ознаками, як самогубство жертви чи службова/матеріальна залежність. У цьому проглядається спроба врахувати психологічні та соціальні чинники, що не обмежуються лише фізичним насильством.

КК УРСР 1960 року продовжував цю логіку, проте зберіг гендерну обмеженість потерпілої особи — виключно жінка. При цьому кваліфікуючі обставини стали більш деталізованими: повторність, групове вчинення, рецидив, неповнолітність жертви.

Таким чином, еволюція кримінально-правового регулювання зґвалтування у радянський період відображала поступове розширення переліку кваліфікуючих ознак, однак залишалася прив'язаною до традиційної моделі, у центрі якої знаходилося фізичне насильство і гендерна обмеженість потерпілої особи.

Суттєвий концептуальний злам у підходах законодавця відбувся вже у незалежній Україні, зокрема у січні 2019 року набув чинності закон «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» [6], який вносив зміни до низки статей КК України, зокрема до статті 152 (зґвалтування).

У межах реалізації цього Закону було докорінно змінено юридичний підхід до визначення зґвалтування. Задля повного розуміння сутності реформи доцільно порівняти попередню та чинну редакції статті 152 КК України.

Попередня редакція	Чинна редакція
Зґвалтування — статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи.	Зґвалтування — вчинення дій сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням у тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета, без добровільної згоди потерпілої особи.

Таблиця 1. Порівняння попередньої та чинної редакцій ст. 152 КК України

Порівняння попередньої та чинної редакцій статті 152 КК України показує, що законодавець змінив сам принцип підходу до визначення зґвалтування. Раніше обов'язковою умовою кримінальної відповідальності було доведення того, що особа застосувала фізичне насильство, погрожувала його застосуванням або скористалася безпорадним станом потерпілої. Тобто центр уваги був на діях нападника.

У сучасній редакції головним критерієм є наявність або відсутність добровільної згоди. Насильство тепер не є обов'язковим елементом: воно розглядається лише як один із можливих способів порушення статевої свободи. Такий підхід означає, що правова оцінка зміщується з аналізу фізичного примусу на оцінку того, чи могла потерпіла особа вільно, усвідомлено та добровільно висловити свою згоду на сексуальні дії.

Запровадження цього підходу логічно вплинуло і на склад кримінального правопорушення. Законодавець чіткіше визначив, що об'єктом зґвалтування є *статева свобода особи* - гарантована законом можливість самостійно вирішувати питання вступу в сексуальні взаємини, обирати партнера та визначати умови сексуальної взаємодії. На відміну від попередньої, яка значною мірою спиралася на фізичні ознаки насильства, сучасна редакція зосереджена на захисті особистої свободи та недоторканості волевиявлення. Об'єктивна сторона кримінального правопорушення полягає у вчиненні дій сексуального характеру, що включають вагінальне, анальне або оральне проникнення з використанням геніталій або будь-якого предмета, *за відсутності добровільної згоди потерпілої особи*. Насильство, погроза чи безпорадний стан не є обов'язковими для кваліфікації, а розглядаються лише як обставини, що можуть свідчити про відсутність згоди. Такий підхід змінив предмет доказування: центральним питанням стає не спосіб впливу на потерпілу особу, а реальна можливість вільно висловити сексуальне волевиявлення.

Суб'єкт правопорушення - загальний, фізична осудна особа, яка досягла 14-річного віку (ч. 2 ст. 22 КК України) [7]. Потерпілим може бути як жінка, так і чоловік, що відображає гендерну нейтральність сучасного підходу законодавця.

Суб'єктивна сторона характеризується прямим умислом: особа усвідомлює, що вчиняє проникнення без добровільної згоди, або свідомо не з'ясовує її наявності. Важливим елементом є те, що винний несе відповідальність незалежно від того, чи застосовувалося ним насильство, якщо встановлено, що потерпіла особа не давала вільної і усвідомленої згоди.

Запровадження такої моделі складу кримінального правопорушення істотно підвищило рівень захисту статевої свободи особи, однак одночасно створило нові виклики для правозастосовної практики.

У чинній редакції статті 152 КК України центральним критерієм кримінально-правової оцінки сексуальної взаємодії є *добровільна згода потерпілої особи*. Законодавець, закріпивши у примітці до статті, що згода вважається добровільною, якщо вона є результатом «вільного волевиявлення особи з урахуванням супутніх обставин», фактично запровадив оціночну юридичну категорію, яка потребує тлумачення у кожному конкретному випадку. Водночас примітка не обмежує застосування поняття добровільної згоди лише до ст. 152 КК України, що дозволяє використовувати її і при кваліфікації інших кримінальних правопорушень сексуального характеру.

У доктринальному значенні добровільна згода відсутня тоді, коли сексуальне волевиявлення формується під впливом насильства, погрози, морального тиску, обману, використання службової, матеріальної чи психологічної залежності. Проблема полягає у тому, що стаття 152 КК не диференціює відповідальність залежно від характеру чинника, який виключив добровільність. Таким чином, у межах ч. 1 статті охоплюються як випадки жорсткого насильства, так і ситуації обману чи маніпуляції, хоча ступінь суспільної небезпеки об'єктивно різниться. Це створює неоднозначність застосування норми та запит на подальшу законодавчу конкретизацію.

Особливої актуальності ці питання набули після імплементації в українське законодавство положень ст. 36 Стамбульської конвенції, яка встановлює, що будь-який сексуальний акт без добровільної згоди є кримінальним правопорушенням. При цьому сама Конвенція не містить вичерпного визначення добровільної згоди, а відтак залишає простір для інтерпретацій [8].

Одним із найскладніших аспектів є оцінка того, чи було небажання потерпілої чітко вираженим. На практиці словесна відмова, заперечення або окремі прояви фізичного опору не завжди можуть бути однозначно витлумачені, особливо у контексті емоційної або інтимної взаємодії. Це породжує ризики:

необґрунтованого кримінального переслідування, коли поведінку потерпілої неправильно інтерпретують як відмову;

безкарності діяння, коли агресивні дії помилково оцінюють як «неоднозначну поведінку».

Аналогічні проблеми тлумачення та встановлення меж добровільної згоди тривалий час існували й у зарубіжній юридичній практиці. Показовим у цьому контексті є прецедент DPP v. Morgan (1976), розглянутий Палатою лордів, який став однією з найбільш дискусійних справ англійського кримінального права у сфері статевих кримінальних правопорушень другої половини XX століття.

За обставинами справи, чоловік потерпілої переконав трьох інших чоловіків, що його дружина нібито «має сексуальні уподобання», які передбачають активну боротьбу й фізичний спротив під час статевого акту, тому її заперечення слід розцінювати як частину «ігрової поведінки». На підставі таких тверджень чоловіки вступили з жінкою у статевий акт, незважаючи на її очевидний спротив, крики та відчайдушні спроби втекти. Потерпіла чітко висловила свою незгоду, однак обвинувачені наполягали, що щиро вважали її поведінку елементом рольової моделі і, відповідно, сприймали її як «сигнал згоди».

Палата лордів, аналізуючи обставини, дійшла висновку, що за тодішнім англійським кримінальним правом кримінальне правопорушення зґвалтування не вимагав наявності об'єктивно розумного переконання у згоді потерпілої, а достатньою була щира суб'єктивна віра обвинуваченого у таку згоду, навіть якщо ця віра була необґрунтованою чи абсурдною. З огляду на це, суд допустив можливість існування так званої «вибачливої фактичної помилки» (honest mistake of fact) щодо згоди потерпілої, яка виключала наявність умислу на зґвалтування.

Таке рішення отримало різку критику з боку наукової спільноти, правозахисників та суспільства. Воно фактично створювало небезпечну правову конструкцію, за якої злочинець міг уникнути відповідальності, посилаючись на власне суб'єктивне та необґрунтоване уявлення про «згоду», навіть коли поведінка потерпілої чітко вказувала на відсутність будь-якого волевиявлення на статевий контакт. Проблема загострилася тим, що справа Morgan продемонструвала відрив кримінально-правових критеріїв згоди від реальних психологічних механізмів поведінки жертв, що суперечило розвитку міжнародних стандартів захисту прав людини.

Справа DPP v. Morgan стала класичним прикладом того, що навіть у державах з розвиненою правовою системою та багатовіковою традицією судового прецеденту виникають складнощі у визначенні меж і критеріїв сексуального волевиявлення. Вона засвідчила важливість комплексного підходу до поняття згоди, який має включати як юридичну, так і психологічну складові, враховуючи реальні механізми реакції людини на небезпеку та насильство [9].

У контексті практики встановлення добровільної згоди особливої складності набуває питання вираженості волевиявлення потерпілої особи. На практиці словесна відмова або слабка фізична протидія можуть бути сприйняті неоднозначно. Поведінка у сфері інтимної взаємодії не завжди є лінійною: прояви сором'язливості, емоційне напруження, нерішучість

або нечіткі вислови можуть бути інтерпретовані як елемент поведінкової «гри». Саме тому неодноразово підкреслювалося, що суто поведінкові аспекти не можуть оцінюватися без урахування психологічного стану, рівня довіри між сторонами, факту домінування або залежності.

Саме цю позицію підтверджено у постанові Верховного Суду у справі № 201/11859/21 від 14.05.2024 р., де суд дійшов висновку, що у конкретних обставинах кримінального провадження поведінка потерпілої особи не могла бути інтерпретована як добровільна згода на вчинення дій сексуального характеру. Суд установив, що перебування потерпілої у стані емоційного шоку та психологічного напруження, спричиненого поведінкою обвинуваченого, об'єктивно позбавляло її можливості чинити активний фізичний спротив.

У мотивувальній частині зазначено, що відсутність фізичного спротиву з боку потерпілої не може автоматично свідчити про її добровільну згоду, оскільки така відсутність може бути зумовлена природною психологічною реакцією на загрозу, зокрема станом «завмирання», страхом або шоком. Верховний Суд наголосив, що оцінка поведінки потерпілої має здійснюватися з урахуванням її психологічного стану, обставин події, рівня загрози, яку вона сприймала, а також з урахуванням реалістичної моделі людської поведінки в умовах небезпеки.

Суд підкреслив, що за сучасним розумінням змісту добровільної згоди у справах про кримінальні правопорушення проти статевої свободи, особа має вільно і свідомо висловити волю на статевий контакт, а пасивність, паралізованість діями нападника чи психологічна реакція «застигання» не утворюють ознаки згоди та не можуть тлумачитися на користь обвинуваченого. Такий підхід відповідає практиці ЄСПЛ та міжнародним стандартам щодо оцінки поведінки жертв сексуального насильства.

На підставі встановлених обставин Верховний Суд підтвердив, що відсутність спротиву не свідчить про добровільність, і визнав обґрунтованими висновки судів попередніх інстанцій щодо неправомірності тлумачення пасивної поведінки потерпілої як згоди на сексуальні дії. У результаті касаційну скаргу обвинуваченого було залишено без задоволення, а судові рішення — без змін [10].

У постанові ККС ВС № 562/1629/17 від 07.12.2020 також наголошено, що у випадку страху або психологічного шоку відсутність спротиву не може інтерпретуватися як згода. Суд підкреслив, що жертва сексуального насильства може бути паралізована станом «завмирання», що є типовою реакцією людини на загрозу [11].

Окрему складність створює й те, що поняття добровільної згоди в ст. 152 КК України не пов'язане з віком сексуальної автономії. Фактично, українське законодавство містить два пороги сексуальної згоди — 14 та 16 років — що вказувалося у працях О.О. Дудорова та К.П. Задой[12]. Це створює ситуації, коли добровільна згода 15-річної особи не має правового значення у контексті ст. 155 КК України, але може враховуватися при оцінці інших статевих правопорушень. Відсутність цілісної концепції лише загострює проблеми правозастосування.

Додатковим підтвердженням системних труднощів у встановленні відсутності добровільної згоди є офіційна статистика Офісу Генерального прокурора України, яка демонструє суттєвий розрив між кількістю зареєстрованих кримінальних правопорушень за ст. 152 КК України та справами, що фактично надходять до суду.

Так, відповідно до відкритих даних ОГП за 2019–2024 роки щорічна кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень за ст. 152 КК України коливалась у межах від 250 до 450 випадків. Однак значно менша кількість проваджень доходить до суду, що свідчить про суттєві проблеми досудового доказування саме ключового елементу складу — відсутності добровільної згоди.

Правопорушення щодо порушення статевої свободи та статевої недоторканості	2024	2023	2022	2021	2020	2019
Зґвалтування, ст. 152	410	450	250	406	393	355

Таблиця 2. Динаміка зареєстрованих кримінальних правопорушень за ст. 152 КК України (2019–2024 рр.) [13]

Порівняння цих даних із показниками проваджень, що реально передані до суду, демонструє стійку тенденцію: щороку від 20 % до 35 % справ «випадають» на стадії досудового розслідування, не доходячи до етапу судового розгляду.

Правопорушення щодо порушення статевої свободи та статевої недоторканості, які надійшли до суду	2024	2023	2022	2021	2020	2019
Зґвалтування, ст. 152	339	346	173	318	299	231

Таблиця 3. Кількість кримінальних проваджень за ст. 152 КК України, які скеровано до суду (2019–2024 рр.) [13]

Таке співвідношення підтверджує, що найбільш проблемною частиною роботи правоохоронних органів є не встановлення факту сексуального контакту, а саме доказування незгоди потерпілої особи або наявності чинників, що виключають добровільність такого волевиявлення (страх, психологічна залежність, маніпуляція, обман, інші супутні обставини).

Особливо показовою є динаміка 2022–2024 років: незважаючи на відносну стабільність кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень, число справ, що надходять до суду, залишається майже удвічі меншим. Це свідчить не про зменшення кількості випадків зґвалтувань, а радше про ускладнення доведення саме відсутності добровільної згоди, що підтверджує тезу про оціночний характер цього поняття та відсутність чітких критеріїв фіксації волевиявлення.

На мою думку, вирішення цієї проблеми вимагає, передусім, законодавчого уточнення критеріїв її встановлення. Доцільним є унормування орієнтовного переліку обставин, які виключають добровільність волевиявлення, подібно до пропозицій, що свого часу формулювала народна депутатка В. Ю. Пташник у межах проекту Закону № 4952. Такий підхід не обмежував би судовий розсуд, але забезпечив би правозастосувачу базовий орієнтир, необхідний для однорідності практики.

Удосконалення вимагає і процесуальний аспект фіксації згоди. У практиці інших держав питання добровільної згоди давно визнано не лише юридичним, а й психологічним. Зокрема, у Швеції після реформи 2018 року (так званий consent law) статевий акт без активної, однозначної згоди вважається кримінальним правопорушенням, а слідчі та прокурори використовують спеціальні інструкції щодо оцінки поведінкових реакцій потерпілих.

У правових системах, де існує «trauma-informed» - підхід до правопорушень сексуального характеру, зокрема у Канаді, подібні рекомендації є стандартом і дозволяють уникати помилкових висновків, що «мовчання» або «пасивність» дорівнюють згоді. В Україні ж відсутність таких орієнтирів призводить до істотної несистемності практики та значної залежності від суб'єктивних оцінок конкретного слідчого або судді.

Важливо також упровадити спеціальні протоколи допиту потерпілих у справах сексуального характеру, спрямовані на мінімізацію повторної травматизації. На мій погляд, участь психолога, правильна організація допиту та фіксація не лише слів, а й невербальних проявів потерпілої підвищують якість доказової бази та, відповідно, рівень довіри до показань. Водночас в українських реаліях допит нерідко здійснюється без врахування психоемоційного стану особи, що призводить до суперечностей у показаннях, які потім використовуються захистом як аргумент проти достовірності слів потерпілої.

Окремої уваги потребує питання уніфікації віку сексуальної згоди. Наявність одразу двох вікових меж у кримінальному законодавстві (14 та 16 років) створює не лише плутанину, а й можливість зловживань під час правозастосування. Більшість держав ЄС установлюють єдину чітку межу, нижче якої будь-яка згода юридично не має значення. Узгодження українського законодавства з цією моделлю дозволило б усунути непослідовність і забезпечити рівномірність захисту неповнолітніх.

На мою думку, доцільним є також запровадження диференційованої відповідальності, яка б враховувала різний ступінь суспільної небезпеки: фізичне насильство, погрози, обман, використання залежності або уразливого стану — це різні за природою механізми впливу, які потребують різних підходів до оцінки вини та міри покарання. Подібна диференціація, наприклад, існує у Фінляндії, де сексуальні посягання поділяються залежно від способу порушення статевої свободи, що дозволяє збалансувати пропорційність кримінальної реакції.

Загалом, порівняльний аналіз показує, що найефективнішими є моделі, які поєднують чітку законодавчу конструкцію, методичні стандарти роботи з потерпілими та психологічну експертизу як невід’ємний елемент доказування. Саме такі підходи, інтегровані у національну правозастосовну практику, сприятимуть реальному, а не декларативному захисту статевої свободи, відповідно до сучасних міжнародних стандартів і вимог Стамбульської конвенції.

Проте ефективність такої моделі значною мірою залежить від точності законодавчого формулювання, яке в Україні поки що залишається неповним. Після реформи 2019 року законодавець декларував відхід від «насильницької» моделі до моделі, заснованої на концепції добровільної згоди. Однак одночасно в тексті ч. 1 ст. 152 КК України було збережено формулу, згідно з якою зґвалтуванням є лише вчинення дій сексуального характеру, пов’язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням у тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета. Така конструкція означає, що закон фактично описує зґвалтування лише як ситуацію, коли *потерпілий зазнає проникнення*, тоді як випадки, коли потерпілого примушують здійснити проникнення в тіло кривдника або третьої особи, взагалі не охоплюються поняттям зґвалтування у його українському законодавчому розумінні. У результаті низка фактичних ситуацій, які з точки зору потерпілого мають всі ознаки зґвалтування, формально «випадають» зі ст. 152 і кваліфікуються за ст. 153 або ст. 154 КК України.

Практика підтверджує це нормативне звуження. Згідно з аналізом рішень, зібраних на порталі [14], Верховний Суд послідовно наголошує, що для застосування ст. 152 КК України обов’язковою є ознака проникнення саме в тіло потерпілої особи; якщо проникнення відсутнє або не доведене, дії можуть бути кваліфіковані лише як сексуальне насильство за ст. 153 КК України.

Таким чином, ситуації примусу до проникнення в тіло кривдника або третьої особи, тобто ситуації, де потерпілий зазнає істотного сексуального насильства, але не у формі описаного законодавцем «проникнення у його тіло», автоматично відносяться до іншої статті, яка соціально та юридично сприймається як «м’якша».

Співвідношення зареєстрованих кримінальних правопорушень (9 місяців 2025 р.)

Рис.1 Співвідношення зареєстрованих кримінальних правопорушень за ст. 152 і ст. 153 КК України (9 місяців 2025 року, за даними ОГП)

Статистика підтверджує, що на практиці значна частина посягань проти статевої свободи «осідає» саме у площині сексуального насильства, а не зґвалтування.

За даними, які наводяться у ЗМІ з посиланням на офіційні дані Офісу Генерального прокурора, лише за дев'ять місяців 2025 року в Україні було зареєстровано 245 кримінальних правопорушень, кваліфікованих як зґвалтування (ст. 152 КК України), та 108 кримінальних правопорушень, кваліфікованих як сексуальне насильство (ст. 153 КК України) [15]. Формально це виглядає як співвідношення приблизно 2:1, проте така картина не враховує випадків, коли через неможливість доведення факту проникнення або через його відсутність у юридичному сенсі діяння, фактично сприймаються потерпілою особою як «зґвалтування», перекваліфіковуються на сексуальне насильство з м'якшим формальним сприйняттям та інколи нижчим соціальним осудом.

На мою думку, описана проблема потребує взаємопов'язаних напрямів вирішення.

Перший напрям – нормативний. Доцільно переосмислити саму конструкцію ст. 152 КК України. Один із варіантів полягає у розширенні диспозиції так, щоб зґвалтуванням визнавалися не лише дії, пов'язані з проникненням у тіло потерпілої особи, але й дії, що полягають у примушуванні потерпілого здійснити сексуальне проникнення в тіло іншої особи або самого кривдника без добровільної згоди першого. Альтернативно можна було б передбачити в ст. 153 окремий, більш суворий різновид насильницьких дій сексуального характеру, який охоплював би саме примус до проникнення, із санкцією, максимально наближеною до санкції за зґвалтування. В обох випадках зберігався б загальний «концепт згоди», але водночас усувався б дисбаланс між різними моделями сексуального насильства, який сьогодні проявляється як у кваліфікації, так і у статистиці.

Другий напрям – аналітико-практичний. На рівні правозастосування, навіть без негайних змін до закону, необхідно, на мою думку,:

– забезпечити системне збирання статистики не лише за статтями 152 і 153 КК України, а й за видами сексуальних дій (проникнення в тіло потерпілого; примус потерпілого до проникнення; інші насильницькі дії сексуального характеру). Такі дані могли б формуватися в межах ЄРДР чи відомчої статистики ОГП, що дозволило б більш коректно оцінювати реальну структуру сексуального насильства, а не лише «формальну» структуру статей КК.

– уніфікувати судову практику через узагальнюючі правові позиції Верховного Суду, які б спеціально стосувалися випадків примусу потерпілих до проникнення та гендерно «нетипових» моделей сексуального насильства. Наразі судові рішення, що торкаються цього

аспекту, поодинокі й не формують чіткої доктринальної лінії, що підсилює фрагментарність підходів на рівні місцевих та апеляційних судів.

Проблема має також гендерно-правовий аспект. У радянському кримінальному законодавстві колишньої УРСР поняття зґвалтування прив'язувалося виключно до жінки, і така гендерна обмеженість тривалий час залишалася домінантною. Сучасна редакція норми формально є гендерно нейтральною, однак її змістове наповнення фактично відтворює стару однобічність: потерпілим у контексті ст. 152 на практиці залишається передусім той, у чие тіло відбулося проникнення. Якщо жінка змушує чоловіка до сексуальних дій, що передбачають проникнення ним у неї, то такий варіант поведінки, попри очевидний примус, не утворює складу зґвалтування у чинному правовому регулюванні.

Спірним виглядає також і те, що закон фактично прирівнює чоловічий статевий орган до «предметів», якими може користуватися правопорушник для здійснення проникнення.

На мою думку, збереження нинішньої моделі в довгостроковій перспективі може призвести щонайменше до трьох негативних наслідків: по-перше, до подальшого розриву між правовою кваліфікацією та реальним досвідом потерпілих; по-друге, до статистичного зниження масштабів найтяжчих форм сексуального насильства (частина випадків вимушено «переїжджає» у ст. 153 КК України); по-третє, до відтворення стереотипної, хоч і завуальованої, гендерної оптики, коли певні моделі насильства над чоловіками або в одностатевих стосунках залишаються у «сірих зонах» кримінального права. Саме тому, на мою думку, порушення цієї проблеми в моїй роботі є виправданим не тільки з точки зору аналізу позитивного права, а й з точки зору його подальшого реформування у відповідності до стандартів Стамбульської конвенції та сучасних уявлень про статеву свободу.

Також частина 4 статті 152 Кримінального кодексу України встановлює особливий режим кримінальної відповідальності за зґвалтування малолітньої особи. Законодавець передбачив, що будь-які дії сексуального характеру, пов'язані з вагінальним, анальним або оральним проникненням у тіло особи, яка не досягла чотирнадцяти років, вважаються зґвалтуванням *незалежно від наявності чи відсутності її добровільної згоди*. Це означає, що для кваліфікації за ч. 4 ст. 152 КК України не вимагається доведення насильства, примусу або психологічного тиску: сам факт проникнення у тіло малолітньої особи є достатнім складом кримінального правопорушення. Така модель є жорсткою і спрямована на максимальний захист дітей, оскільки малолітні не здатні усвідомлено погоджуватися на сексуальні дії та не володіють можливістю захищати власні статеві права. Цей підхід узгоджується з позицією ЄСПЛ, який у рішенні *M.C. v. Bulgaria* (2003) підкреслив, що держава повинна криміналізувати всі випадки сексуальних дій без дійсної та усвідомленої згоди, а щодо дітей застосовувати посилений рівень захисту, виходячи з їхньої вразливості [16]. У практиці ЄСПЛ неодноразово наголошується, що згода особи, яка не досягла певного віку, не може розглядатися як юридично значима, оскільки дитина не здатна оцінити характер та наслідки сексуальних дій.

На національному рівні Верховний Суд у своїх рішеннях також виходить із того, що у справах про зґвалтування малолітніх питання добровільної згоди не підлягає оцінці. У постанові Касаційного кримінального суду від 07.12.2020 у справі № 562/1629/17 суд зазначив, що «малолітній вік потерпілої особи сам по собі виключає можливість давати усвідомлену згоду на дії сексуального характеру», а отже, будь-яке проникнення у тіло дитини до 14 років має кваліфікуватися саме як зґвалтування [17]. Такий підхід повторюється і в новішій практиці, наприклад, у постанові ККС ВС від 19.07.2023 у справі № 696/1163/21, де Суд ще раз підтвердив, що незалежно від «поведінки потерпілої особи» або пояснень обвинуваченого про нібито «добровільний характер стосунків», оцінка згоди дітей до 14 років є недопустимою.

Статистичні дані також демонструють вагу кримінальних правопорушень, пов'язаних із зґвалтуванням малолітніх. За інформацією Офісу Генерального прокурора, у першому півріччі 2025 року в Україні зареєстровано 587 кримінальних правопорушень проти статевої

свободи та статевої недоторканості, з яких 245 кваліфіковано саме як зґвалтування (ст. 152 КК). Серед потерпілих у цих провадженнях зафіксовано *114 малолітніх осіб*, тобто дітей до 14 років. Попри те, що статистика враховує лише зареєстровані випадки, ці цифри свідчать про високий рівень ризику зґвалтування саме серед малолітніх та водночас про високу латентність таких кримінальних правопорушень[18].

Разом із тим така законодавча конструкція створює і певні проблеми. Оскільки відповідальність за зґвалтування за ч. 4 ст. 152 КК настає із 14 років (ст. 22 КК), то під її дію формально підпадають навіть ті випадки, коли сексуальні дії здійснювалися між підлітками зі згоди один одного, але один із них досяг 14 років, а інший — ні. У таких ситуаціях закон визнає такі дії зґвалтуванням і встановлює надзвичайно сувору санкцію – від 8 до 15 років позбавлення волі, тоді як ст. 102 КК обмежує максимальний строк позбавлення волі для неповнолітніх десятьма роками. Така колізія призводить до надмірно широкої дискреції суду щодо неповнолітнього, який сам є дитиною, але формально підпадає під склад особливо тяжкого кримінального правопорушення.

Це створює ризик несправедливості та не відповідає ані принципу пропорційності покарання, ані стандартам ЄСПЛ щодо оцінки добровільності згоди та особливої вразливості потерпілих у справах сексуального характеру. Практика ЄСПЛ підтверджує, що згода у сфері статевих відносин повинна бути результатом вільного, усвідомленого та інформованого волевиявлення. Так, у справі *V.C. v. Slovakia* (заява № 18968/07, 2011) Суд наголосив, що будь-яке втручання у сексуальну сферу без реальної згоди особи становить порушення права на фізичну недоторканність і суперечить статті 8 Конвенції. ЄСПЛ підкреслив, що згода не може презюмуватися автоматично, а її наявність повинна оцінюватися з урахуванням віку, психічного стану та рівня вразливості потерпілої особи. Цей підхід безпосередньо корелює з положеннями ч. 4 ст. 152 КК України, яка виходить із того, що малолітня особа за своїм віком не здатна надати усвідомлену та юридично значиму згоду на дії сексуального характеру, а тому будь-яке проникнення у її тіло підлягає кваліфікації як зґвалтування[19].

Разом з тим така норма у чинній редакції породжує і внутрішні колізії, оскільки формально охоплює не лише випадки посягання дорослого на статеву недоторканість малолітнього, але й ситуації, коли дії мають місце між підлітками, які різняться у віці лише на один-два роки. У цих випадках закон прирівнює поведінку неповнолітніх до особливо тяжкого кримінального правопорушення - зґвалтування малолітньої особи - що призводить до надмірної криміналізації та необґрунтованої суворості санкції. На мою думку, окреслена колізія свідчить про потребу законодавчого уточнення ч. 4 ст. 152 КК України. Логічним є збереження абсолютної заборони таких дій дорослих щодо малолітніх, але водночас необхідне розмежування таких випадків із ситуаціями, коли йдеться про взаємні статеві контакти між неповнолітніми особами, які перебувають у близьких вікових межах та мають приблизно однаковий рівень психосексуальної зрілості. У таких випадках доцільним є застосування інших форм кримінально-правового реагування - насамперед спеціальних заходів виховного чи корекційного характеру, - а не прирівнювання такої поведінки до тяжких форм зґвалтування.

Подібні підходи, що ґрунтуються на принципі «вікової близькості» (*age-proximity rules*), застосовуються в низці європейських держав та спрямовані на поєднання двох ключових завдань кримінального права: забезпечення максимальної охорони малолітніх від будь-яких сексуальних посягань та водночас запобігання безпідставній криміналізації підлітків, поведінка яких не має ступеня суспільної небезпечності, притаманної зґвалтуванню у власному значенні цього поняття. Така диференціація дозволяє встановити баланс між охоронною функцією кримінального закону і принципом справедливості та пропорційності покарання, що повністю відповідає стандартам ЄСПЛ та сучасним європейським підходам до регулювання сексуальних правовідносин.

Загалом чинне формулювання ч. 4 ст. 152 КК України ефективно виконує завдання захисту малолітніх від насильницьких сексуальних посягань, проте створює і внутрішні суперечності, пов'язані зі співвідношенням добровільності, віку та пропорційності покарання. Враховуючи стандарти ЄСПЛ, актуальну судову практику Верховного Суду та наявні статистичні дані, вважаю, що оптимізація цієї норми потребує диференційованого підходу, який би більш точно враховував реальний характер зґвалтування малолітніх і специфіку поведінки неповнолітніх суб'єктів кримінального правопорушення.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити комплексний висновок про те, що сучасна кримінально-правова модель відповідальності за зґвалтування в Україні, закріплена у статті 152 Кримінального кодексу України, перебуває у стані суттєвого оновлення та одночасно стикається з низкою концептуальних і практичних проблем. Еволюція правового регулювання, що відбувалася протягом багатьох століть – від середньовічних уставів до сучасної моделі, заснованої на концепції добровільної згоди, демонструє фундаментальні зміни в розумінні статевої свободи як правової цінності та в підходах до захисту потерпілих від сексуального насильства. Проте незважаючи на значний крок уперед, зроблений у 2019 році шляхом імплементації положень Стамбульської конвенції та оновлення диспозиції статті 152, сучасна конструкція відповідальності за зґвалтування залишається неповною, внутрішньо суперечливою та такою, що потребує суттєвої корекції для забезпечення реального, а не декларативного рівня правового захисту.

Ключовим концептуальним здобутком чинної редакції статті 152 КК України є перехід від насильницької моделі кваліфікації до моделі, що ґрунтується на відсутності добровільної згоди. Такий підхід повністю узгоджується зі стандартами, сформульованими Європейським судом з прав людини у справі *M.C. v. Bulgaria* (2003), де Суд прямо зазначив, що держава зобов'язана криміналізувати будь-які сексуальні дії без дійсної, усвідомленої та добровільної згоди, а оцінка факту насильства не є визначальною. Аналогічні положення впливають із статей 21 та 28 Конституції України, які встановлюють недоторканність гідності людини та гарантують кожному право на повагу до особистої свободи. Відмова від жорсткої прив'язки до фізичного насильства відповідає сучасним науковим уявленням про поведінкові реакції жертв сексуального насильства, зокрема феномен «завмирання», який неодноразово згадувався Верховним Судом, зокрема у постанові від 14.05.2024 у справі № 201/11859/21. Така практика підтверджує, що відсутність фізичного спротиву не є свідченням добровільності, а психологічний стан потерпілої особи вимагає комплексної оцінки.

Проте водночас модель добровільної згоди в українському законодавстві залишається лише частково сформованою. Законодавець, фактично зробивши категорію «згоди» центральною ознакою складу кримінального правопорушення, не визначив жодних чітких критеріїв її оцінки. Визначення, наведене у примітці до статті 152 КК України, містить лише загальне формулювання, згідно з яким згода є добровільною, якщо є результатом «вільного волевиявлення особи з урахуванням супутніх обставин», але не розкриває ані змісту цих обставин, ані меж добровільності. Така оцінка створює надмірно широке поле для інтерпретацій та істотно ускладнює доказування, що підтверджується статистичними даними: відповідно до офіційних даних Офісу Генерального прокурора, у період з 2019 по 2024 роки від 20 % до 35 % кримінальних проваджень, зареєстрованих за ст. 152 КК України, не доходять до суду саме через труднощі доведення відсутності добровільної згоди. Це означає, що основна проблема у правозастосуванні полягає не у встановленні факту сексуального контакту, а у з'ясуванні внутрішнього психічного стану потерпілої особи та наявності або відсутності волевиявлення.

Суттєвим недоліком чинної редакції статті 152 є вузьке законодавче визначення сексуальних дій, що становлять зґвалтування. Закон встановлює, що зґвалтуванням є лише дії, пов'язані з проникненням у тіло потерпілої особи геніталіями або будь-яким іншим предметом. Така конструкція залишає поза межами зґвалтування ситуації, коли потерпілого

примушують здійснити сексуальне проникнення у тіло іншої особи або самого кривдника. Цей підхід не відповідає ні стандартам ЄСПЛ щодо рівності захисту, ні реальній кримінологічній природі зґвалтування. Як наслідок, низка об'єктивно тяжких діянь формально «випадає» зі складу зґвалтування та кваліфікується за статтею 153 КК України як сексуальне насильство, хоча за своїм змістом такі діяння є тотожними або співмірними за тяжкістю зґвалтуванню. Верховний Суд у своїй практиці послідовно наголошує, що для кваліфікації за ст. 152 КК України необхідним є саме проникнення у тіло потерпілого, що підтверджує нормативне обмеження чинної редакції. Така доктринальна та практична вузькість створює ризик заниження суспільної небезпеки окремих діянь та негативно впливає на статистичне відображення масштабів сексуального насильства.

Проблемним аспектом залишається і питання віку сексуальної автономії. Українське кримінальне законодавство одночасно оперує двома віковими межами — 14 і 16 років. Це створює внутрішню колізію: згода особи віком 15 років не має юридичного значення у контексті ст. 155 КК України, але може оцінюватися при кваліфікації певних інших статевих правопорушень. Така роздвоєність негативно впливає на єдність правозастосовної практики та породжує неоднозначні ситуації у слідстві та суді. Особливо складними виявляються випадки, коли статеві дії мають місце між підлітками з мінімальною віковою різницею. У таких ситуаціях чинна ч. 4 ст. 152 КК України, яка встановлює абсолютну кримінальну відповідальність за будь-яке проникнення у тіло малолітньої особи, формально охоплює і ситуації взаємної згоди між підлітками, один з яких досяг 14 років, а інший — ні. При цьому санкція статті є однією з найсуворіших у кримінальному праві та становить від 8 до 15 років позбавлення волі. Такий підхід суперечить принципам пропорційності та справедливості покарання, які витікають з Конституції України, а також суперечить практиці ЄСПЛ, який у рішенні *V.C. v. Slovakia* (2011) сформулював вимогу диференційованої оцінки згоди та врахування психосексуальної зрілості особи.

Проблеми правозастосовної практики свідчать і про відсутність у національному кримінальному процесі спеціальних методичних підходів до роботи з потерпілими у справах сексуального насильства. Україна фактично не має «trauma-informed» моделей, подібних до тих, що застосовуються у Швеції, Канаді чи Нідерландах, де слідчі та судді використовують стандартизовані протоколи інтерв'ювання, засновані на психологічних особливостях поведінки жертв. Відсутність таких методик в Україні призводить до того, що показання потерпілих часто містять суперечності, які насправді відображають не недостовірність, а наслідки психологічної травми. Однак такі суперечності нерідко трактуються як свідчення сумнівності заяви, що знижує ефективність розслідувань, сприяє недоведеності складу кримінального правопорушення та, відповідно, поглиблює латентність сексуального насильства.

Комплексний аналіз показує, що кримінально-правова модель відповідальності за зґвалтування має бути вдосконалена у кількох ключових напрямках. По-перше, потребує реформування законодавче визначення зґвалтування, яке має включати не лише проникнення у тіло потерпілої особи, але й примус потерпілого до здійснення проникнення. По-друге, доцільним є законодавче закріплення хоча б орієнтовного переліку обставин, що виключають добровільність згоди: страх, погрози, психологічна залежність, обман, маніпуляції, шок, безпорадний стан. По-третє, варто впровадити єдину, чітко визначену вікову межу сексуальної згоди та передбачити спеціальні положення для підлітків, щоб уникнути надмірної криміналізації. По-четверте, важливим є створення спеціальних процесуальних стандартів роботи з потерпілими: обов'язкова участь психолога, фіксація невербальних реакцій, виключення повторної травматизації.

Загалом, результати дослідження свідчать, що хоча чинна редакція ст. 152 КК України наблизилася національне законодавство до європейських стандартів, воно все ще містить значні прогалини, які потребують вирішення на рівні законодавця та правозастосовної практики.

Ефективне кримінальне право у сфері захисту статевої свободи повинно не лише карати, а й забезпечувати реальний захист, враховуючи психологічні, соціальні та вікові особливості потерпілих. Лише поєднання доктринальної чіткості, законодавчої конкретизації та практичних механізмів роботи з жертвами дозволить забезпечити відповідність української моделі європейським стандартам і гарантувати реальну повагу до тілесної недоторканності та людської гідності, що є безумовними конституційними цінностями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 09.11.2025).
2. Дудоров О. О. Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці). Київ : Ваіте, 2017. 872 с.
3. Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАН України, 2013. 892 с.
4. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Nevidomyi_Avtor/Prava_za_iakymy_sudytsia_malorosiiskyi_narod_1743_r.pdf (дата звернення: 09.11.2025). С. 418–419.
5. Статути Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2002. 464 с.
6. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Стамбульської конвенції : Закон України від 06.12.2017 № 2227-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#Text> (дата звернення: 11.11.2025).
7. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 11.11.2025).
8. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text (дата звернення: 12.11.2025).
9. DPP v. Morgan (1976). URL: <https://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1975/3.html> (дата звернення: 12.11.2025).
10. Сторінка Київського апеляційного суду: інформація про судову практику щодо зґвалтування. URL: <https://kma.court.gov.ua/sud4820/gromadyanam/1/zgvaltuvanny> (дата звернення: 12.11.2025).
11. Постанова Верховного Суду у справі № 93505801. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/93505801> (дата звернення: 12.11.2025).
12. Дудоров О. О., Задоя К. П. Вік сексуальної згоди: кримінально-правові та кримінологічні аспекти. Вісник Асоціації кримінального права України. 2019. № 2 (13). С. 72–97. URL: <https://visnyk.academy.gov.ua/index.php/visnyk/article/view/289> (дата звернення: 12.11.2025).
13. Статистика сексуальних злочинів в Україні. URL: <https://skilky-skilky.info/za-p-iatyrichchia-kilkist-kryminalnykh-provadzhen-pro-zgvaltuvannia-zrosla-na-27/> (дата звернення: 12.11.2025).
14. Судова практика щодо ст. 152 КК України. URL: <https://court.opendatabot.ua/lp/zgvaltuvannia-stattia-152-225> (дата звернення: 12.11.2025).
15. Офіс Генерального прокурора. Статистика сексуальних злочинів 2025 року. URL: <https://vikna.tv/dlia-tebe/bezpeka/seksualni-zlochyny-v-ukraini-2025-statystyka-genprokuratury/> (дата звернення: 13.11.2025).
16. М.С. v. Bulgaria, заява № 39272/98 : рішення ЄСПЛ від 04.12.2003. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-61521%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-61521%22]}) (дата звернення: 13.11.2025).

17. Постанова Касаційного кримінального суду у справі № 562/1629/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93505801> (дата звернення: 13.11.2025).
18. Звіт про сексуальні злочини в Україні за півріччя 2025 року. URL: <https://zmina.info/news/za-pivroku-v-ukrayini-zafiksuvaly-majzhe-600-seksualnyh-zlochyniv-majzhe-polovyna-zgvaltuvannya/> (дата звернення: 14.11.2025).
19. V.C. v. Slovakia, заява № 18968/07 : рішення ЄСПЛ від 08.11.2011. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-107364%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-107364%22]}) (дата звернення: 16.11.2025).

УДК 343.2/.7

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-309--313><https://orcid.org/0000-0002-8180-0960>**Киренко Сергій Георгійович,**

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного та кримінального права
Навчально-наукового інституту управління,
технологій та правових наук
Національного транспортного університету
м. Київ, Україна

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК СТИМУЛЮЮЧИЙ ФАКТОР ПОЗИТИВНОЇ ПОСТКРИМІНАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ

Анотація. У статті розглядаються різні аспекти застосування звільнення від кримінальної відповідальності як стимулюючого фактора позитивної посткримінальної поведінки особи. Автор досліджує проблеми законодавчого та правозастосовного характеру, що виникають у цій сфері, а також пропонує шляхи їх вирішення.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, звільнення, посткримінальна поведінка.

Annotation. The article examines various aspects of the application of exemption from criminal liability as a stimulating factor for positive post-criminal behavior of a person. The author examines the problems of a legislative and law enforcement nature that arise in this area, and also suggests ways to solve them. It is proposed: to supplement Art. 44 of the Criminal Code of Ukraine with part three: "Exemption from criminal liability for corruption criminal offenses or criminal offenses related to corruption, in cases provided for by this Section, occurs only in accordance with the requirements of Article 49 of this Code"; to transfer from Art. 45 to Art. 44 of the Criminal Code of Ukraine the Note containing the list of corruption acts with the simultaneous exclusion of references to them in Articles 45-48 of the Criminal Code of Ukraine; Part 3 of Art. 111 of the Criminal Code of Ukraine shall be worded as follows: "A citizen of Ukraine shall be exempted from criminal liability if he has ceased actions to fulfill a criminal task of representatives of a foreign state or foreign organization, voluntarily notified state authorities of the committed act and contributed to the prevention of harm to the interests of Ukraine"; Part 2 of Article 114 and the proposed Part 3 of Article 330 of the Criminal Code of Ukraine shall be worded as follows; "A person who has ceased the activity provided for in Part One of this Article, voluntarily notified state authorities of the committed act and contributed to the prevention of harm to the interests of Ukraine shall be exempted from criminal liability"; from Part 6 of Article 258 of the Criminal Code of Ukraine, the reference to "cessation" of the crime shall be deleted; Part 3 of Article 263 of the Criminal Code of Ukraine to state in the previous version: "A person who voluntarily surrenders weapons, ammunition, explosives or explosive devices to the authorities shall be exempted from criminal liability for the acts provided for in parts one or two of this article."

Key words: criminal offense, criminal liability, release, post-criminal behavior.

Постановка проблеми. Наявність у вітчизняному кримінальному праві інституту звільнення від кримінальної відповідальності є проявом гуманізму кримінально-правової політики держави та нормативним втіленням принципу економії кримінально-правової репресії, який, зокрема, має стимулювати особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, до позитивної посткримінальної поведінки. В.О. Навроцький, аналізуючи істотні риси позитивної посткримінальної поведінки, справедливо звертає увагу на заохочення особи, яка вчинила певне кримінально протиправне діяння, до відповідної поведінки застосуванням звільнення від кримінальної відповідальності [1, с. 375]. Таким

чином, сам факт наявності можливості звільнення особи, яка вчинила передбачене Кримінальним кодексом (далі – КК) України діяння, створює фундамент для вчинення нею дій, що дозволять у значній мірі усунути завдану з її боку шкоду. Проте, для створення можливостей позитивної посткримінальної поведінки особи шляхом застосування різних видів звільнення від кримінальної відповідальності, чинне кримінальне законодавство має містити адекватне термінологічне забезпечення, без якого неможливо у повній мірі забезпечити досягнення відповідного результату. На жаль, доводиться констатувати, що чинне кримінальне законодавство не завжди коректно формулює підстави та умови звільнення від кримінальної відповідальності за окремі види кримінальних правопорушень, не відділяючи, зокрема, в ряді випадків власне звільнення від кримінальної відповідальності від фактичної відсутності підстав для притягнення до неї (як, наприклад, у ч. 3 ст. 111 КК України) або ставить в залежність вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності не лише від її поведінки, а й від дій інших осіб (ч. 2 ст. 114 КК України). Все це потребує свого вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями різних аспектів звільнення від кримінальної відповідальності займалися Г.З. Анашкін, Г.В. Андрусів, О.Ф. Бантишев, Ю.В. Баулін, В.М. Боровенко, В.А. Владіміров, О.О. Дудоров, О.О. Житний, С.В. Дьяков, М.П. Карпушин, Ю.В. Луценко, В.І. Рябчук, М.І. Хавронюк та ін., проте ряд моментів, пов'язаних з посиленням ефективності застосування звільнення від кримінальної відповідальності, як вже зазначалося, потребують подальшого вирішення.

Метою дослідження є розробка пропозицій щодо вдосконалення чинного КК України з питань застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності як стимулюючого фактора позитивної посткримінальної поведінки особи.

Виклад основного матеріалу. Кримінальне законодавство України передбачає загальні та спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності. Загальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності встановлюються у Розділі IX Загальної частини КК України, причому ст.ст. 45-48 містять вказівки на випадки, за наявності яких відповідні різновиди звільнення від кримінальної відповідальності не застосовуються: мова, йде про корупційні кримінальні правопорушення або кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією, порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції. Перелік корупційних кримінально протиправних діянь наданий у Примітці до ст. 45 КК України, де, зокрема, зазначається: «Корупційними кримінальними правопорушеннями відповідно до цього Кодексу вважаються кримінальні правопорушення, передбачені статтями 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також кримінальні правопорушення, передбачені статтями 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368-369-2 цього Кодексу. Кримінальними правопорушеннями, пов'язаними з корупцією, відповідно до цього Кодексу, вважаються кримінальні правопорушення, передбачені статтями 366-2, 366-3 цього Кодексу». З приводу цього слід звернути увагу на наступний момент. Стаття 45 КК України («Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям»), як і ст. 46 КК України («Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим»), починаються зі слів: «Особа, яка вперше вчинила кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, крім корупційних кримінальних правопорушень або кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією...». Проте, якщо проаналізувати, наприклад, саме корупційні діяння, вказані у Примітці до ст. 45 КК України, то можна побачити, що вони, як правило, взагалі не належать до кримінальних проступків, що ж стосується злочинів - то за формою вини для них характерний умисел, а тому вказівки на відповідні діяння у цих статтях є просто зайвими. У такому ракурсі більш доцільними є вказівки на такі кримінальні правопорушення у ст. 47

(«Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки») та ст. 48 («Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки»), де хоча б згадується просто «нетяжкий злочин» (тобто - як умисний, так і необережний), а відтак відповідні застереження щодо корупційних діянь хоча б мають сенс (проте, все одно є очевидним, що звільнення від кримінальної відповідальності за такі вчинки можливе лише у зв'язку із закінченням строків давності, передбачених ст. 49 КК України). Таким чином, з метою усунення такого роду законодавчих некоректностей, краще просто зробити відповідне застереження у ст. 44 КК України, яка є вступною щодо положень Розділу IX Загальної частини. Наприклад, ст. 44 КК України можна доповнити частиною третьою: «Звільнення від кримінальної відповідальності за корупційні кримінальні правопорушення чи кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією, у випадках, передбачених даним Розділом відбувається лише згідно з вимогами статті 49 цього Кодексу», Примітку перенести зі ст. 45 до ст. 44 КК України, а зі статей 45-48 згадки про корупційні діяння прибрати, залишивши лише вказівки на порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції.

Стосовно спеціальних підстав звільнення від кримінальної відповідальності, які передбачені в Особливій частині КК України, то там також є ряд моментів, які потребують уваги. Так, ч. 3 ст. 111 КК України передбачає таку спеціальну підставу звільнення від кримінальної відповідальності за державну зраду: «Звільняється від кримінальної відповідальності громадянин України, якщо він на виконання злочинного завдання іноземної держави, іноземної організації або їх представників ніяких дій не вчинив і добровільно заявив органам державної влади про свій зв'язок з ними та про отримане завдання». Зрозуміло, що така редакція ч. 3 статті має, у тому числі, і стимулюючу до позитивної поведінки спрямованість, проте, з формально-юридичної точки зору тут є певні проблеми. Серед дослідників та правозастосувачів поширеною є думка, що: «...сам факт згоди особи на співробітництво з іноземними спецслужбами, спрямоване на розвідувально-підривну діяльність проти основ національної безпеки України є закінченим складом злочину «державна зрада» [2, с. 432-433]. Проте, як справедливо зазначив М.І. Хавронюк: «Саме по собі встановлення зв'язку з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками та отримання від них злочинного завдання при прямому умислі на державну зраду є готуванням до державної зради (без такого умислу – лише виявленням наміру). Тому, якщо громадянин України, встановивши вказаний зв'язок і отримавши відповідне злочинне завдання, не вчинив ніяких дій і добровільно відмовився від продовження реалізації свого наміру, то – незалежно від того, заявив він органам державної влади про вказаний зв'язок або не зробив цього, - підстав притягнення його до кримінальної відповідальності немає» [3, с. 339]. Таким чином, якщо громадянин України не вчинив ніяких дій на виконання відповідного злочинного завдання, то його не можна звільняти від кримінальної відповідальності, оскільки відсутні підстави для притягнення до неї. Слід також зазначити, що одночасна вказівка у частинах 1 та 3 ст. 111 КК України як на «іноземну державу, іноземну організацію», так і на «їх представників» є зайвою, оскільки особа завжди так чи інакше контактує саме з конкретними представниками іноземних держав або іноземних організацій, а не з державами чи організаціями в цілому, тому, як автор вже зазначав у своїх попередніх публікаціях, достатньо обмежитися вказівкою лише на відповідних представників [4, с. 4]. Враховуючи вищевказане, ч. 3 ст. 111 КК України краще викласти у наступній редакції: «Звільняється від кримінальної відповідальності громадянин України, якщо він припинив дії на виконання злочинного завдання представників іноземної держави або іноземної організації, добровільно повідомив органи державної влади про вчинене та сприяв відверненню шкоди інтересам України».

Окремої уваги заслуговує і передбачена у ч. 2 ст. 114 КК України спеціальна підстава звільнення від кримінальної відповідальності за шпигунство: «Звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка припинила діяльність, передбачену частиною першою цієї статті, та добровільно повідомила органи державної влади про вчинене, якщо внаслідок цього і вжитих заходів було відвернено заподіяння шкоди інтересам України». У цьому випадку питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності ставиться в залежність не тільки від її власної поведінки, а й від дій представників органів влади, оскільки саме вони повинні вжити всіх необхідних заходів для відвернення шкоди інтересам України. А як бути в ситуації, коли особа припинила шпигунську діяльність, добровільно повідомила органи державної влади про вчинене, але внаслідок несвоєчасних або некомпетентних дій їх окремих представників заподіяння шкоди інтересам України відвернено не було? Тоді, виходячи зі змісту ч. 2 ст. 114 КК України, немає підстав для звільнення такої особи від кримінальної відповідальності, проте навряд чи правильно пов'язувати питання звільнення особи від кримінальної відповідальності (як, до речі, і притягнення до неї) в залежність від дій інших осіб, до яких вона не має відношення чи на поведінку яких не може впливати. Такий підхід суперечить цілому ряду статей КК України (зокрема, ст.ст. 2, 11 та ін.), які підкреслюють особистий характер кримінальної відповідальності, а тому доцільніше ч. 2 ст. 114 КК України викласти у наступній редакції: «Звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка припинила діяльність, передбачену частиною першою цієї статті, добровільно повідомила органи державної влади про вчинене та сприяла відверненню шкоди інтересам України».

Частина 6 ст. 258 КК України встановлює спеціальну підставу звільнення від кримінальної відповідальності за погрозу вчинення терористичного акту: «Особа звільняється від кримінальної відповідальності за діяння, передбачене частиною першою цієї статті в частині погрози вчинення терористичного акту, якщо вона до повідомлення їй про підозру про вчинення нею злочину добровільно повідомила правоохоронний орган про цей злочин, сприяла його припиненню або розкриттю, у разі якщо внаслідок цього і вжитих заходів було відвернено небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо в її діях немає складу іншого злочину». Потрібно зазначити, що погроза вчинення терористичного акту є закінченим злочином з моменту її висловлення у тій чи іншій формі, а тому говорити у такому випадку про «припинення» злочину недоцільно, адже припинити можна лише незакінчене кримінальне правопорушення. Отже, вказівку на «припинення» злочину звідси слід прибрати.

Необхідно звернути увагу на ч. 3 ст. 263 КК України: «Не підлягає кримінальній відповідальності за вчинення дій, передбачених частиною першою або другою цієї статті, особа, яка добровільно здала органам влади зброю, бойові припаси, вибухові речовини або вибухові пристрої». Справа в тім, що не підлягати кримінальній відповідальності може особа, у поведінці якої або взагалі немає ознак складу кримінального правопорушення, або, принаймні, немає ознак складу закінченого кримінального правопорушення (що має місце при добровільній відмові від доведення кримінального правопорушення до кінця) – тоді відсутня сама підстава кримінальної відповідальності. Якщо ж особа вже вчинила закінчене кримінальне правопорушення (а носіння, зберігання та інші дії з предметами, передбаченими у ст. 263 КК України є закінченими кримінальними правопорушеннями) то можна говорити лише про можливість звільнення її від кримінальної відповідальності. До речі, тривалий час, до внесення змін (викликаних подіями останнього часу), внаслідок яких стаття 263 має теперішню редакцію, у ч. 3 мова йшла саме про «звільнення від кримінальної відповідальності», що було більш правильним, оскільки зміст статті Особливої частини КК України не може суперечити положенням Загальної частини (зокрема, ст.ст. 2, 17 та ін.), де чітко вказується, коли особа саме не підлягає кримінальній відповідальності. Тому більш коректною (як і у попередні часи) буде така редакція ч. 3 ст. 263 КК України: «Звільняється від кримінальної відповідальності за вчинення дій, передбачених частиною першою або

другою цієї статті, особа, яка добровільно здала органам влади зброю, бойові припаси, вибухові речовини або вибухові пристрої».

Навряд чи можна визнати послідовною позицію законодавця який, передбачивши спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності за державну зраду та шпигунство, не намагається стимулювати позитивну посткримінальну поведінку особи у випадку вчинення нею діяння, передбаченого ч. 1 ст. 330 КК України, а саме: передачу або збирання з метою передачі іноземним підприємствам, установам, організаціям або їх представникам відомостей, що становлять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, особою, якій ці відомості були довірені або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків, за відсутності ознак державної зради або шпигунства. За великим рахунком, хоча відповідна інформація і не становить державної таємниці, шкода інтересам країни від подібних дій є значною, особливо якщо враховувати, що певна інформація, яка на момент її передачі ще не була державною таємницею, через деякий час може отримати такий статус. Тому краще створити своєрідну додаткову законодавчу перешкоду для такого роду дій у вигляді наявності спеціальної підстави звільнення від кримінальної відповідальності, доповнивши ст. 330 КК України частиною третьою: «Звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка припинила діяльність, передбачену частиною першою цієї статті, добровільно повідомила органи державної влади про вчинене та сприяла відверненню шкоди інтересам України».

Висновки. Таким чином, з метою створення ефективного законодавчого механізму стимулювання особи до позитивної посткримінальної поведінки, необхідно: доповнити ст. 44 КК України частиною третьою: «Звільнення від кримінальної відповідальності за корупційні кримінальні правопорушення чи кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією, у випадках, передбачених даним Розділом відбувається лише згідно з вимогами статті 49 цього Кодексу»; перенести зі ст. 45 до ст. 44 КК України Примітку, яка містить перелік корупційних діянь з одночасним виключенням вказівок на них у статтях 45-48 КК України; ч. 3 ст. 111 КК України викласти у наступній редакції: «Звільняється від кримінальної відповідальності громадянин України, якщо він припинив дії на виконання злочинного завдання представників іноземної держави або іноземної організації, добровільно повідомив органи державної влади про вчинене та сприяв відверненню шкоди інтересам України»; ч. 2 ст. 114 і запропоновану ч. 3 ст. 330 КК України викласти у наступній редакції: «Звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка припинила діяльність, передбачену частиною першою цієї статті, добровільно повідомила органи державної влади про вчинене та сприяла відверненню шкоди інтересам України»; з ч. 6 ст. 258 КК України виключити вказівку на «припинення» злочину; ч. 3 ст. 263 КК України викласти у попередній редакції: «Звільняється від кримінальної відповідальності за вчинення дій, передбачених частиною першою або другою цієї статті, особа, яка добровільно здала органам влади зброю, бойові припаси, вибухові речовини або вибухові пристрої».

Вказані заходи дозволять посилити ефективність звільнення від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених чинним кримінальним законодавством України, і, в кінцевому підсумку, сприятимуть стимулюванню позитивної посткримінальної поведінки особи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації. 2-ге вид. К.: Юрінком Інтер, 2009. 512 с.
2. Луценко Ю.В. Підстави та умови звільнення від кримінальної відповідальності за державну зраду. Держава і право. 2012. Вип. 56. С. 429-434.
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. К.: ВД «Дакор», 2019. 1384 с.
4. Киренко С.Г. Кримінально-правовий аспект національної безпеки України. Юриспруденція: теорія і практика. 2006. № 2 (16). С. 2-7.

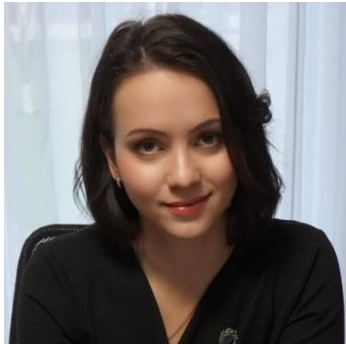
УДК 343.98

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-314-320>

<https://orcid.org/0000-0002-1842-1810>

Кобилянський Олег Леонідович,

кандидат юридичних наук, доцент,
доктор філософії, доцент кафедри цивільного
та кримінального права Навчально-наукового
інституту управління технологій та правових наук
Національного транспортного університету
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-6002-0463>

Ергард Наталія Миколаївна

кандидат медичних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту охорони здоров'я
Національного медичного університету
імені О.О. Богомольця, юрист
м. Київ, Україна

ПРИВАТНА СУДОВО-МЕДИЧНА ЕКСПЕРТИЗА ЯК СКЛADOVA РЕФОРМИ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті розглядається системна криза державної судово-медичної експертизи в Україні, яка загострилася в умовах повномасштабної війни. Чинна модель, що характеризується монополією, застарілою нормативною базою, бюрократизмом, відсутністю ефективного механізму відповідальності експертів та затримками у проведенні досліджень, не відповідає викликам сьогодення та європейським стандартам правосуддя. Це призводить до упередженості, зниження якості висновків та підриває довіру до інституту експертизи.

Автор обґрунтовує, що вирішенням цієї кризи має стати інституціоналізація приватної судово-медичної експертизи. Її впровадження розглядається як ключовий елемент реформи, здатний створити здорову конкуренцію, підвищити якість, оперативність та об'єктивність експертних досліджень. У статті доводиться, що приватна експертиза є не альтернативою, а необхідним партнером державній системі для формування сучасної, справедливої та відповідальної експертної галузі в Україні.

Ключові слова: судово-медична експертиза, приватна експертиза, кримінальний процес, законодавство, незалежність експертів, стандартизація.

Annotation. The article examines the systemic crisis of the state forensic medical examination system in Ukraine, which has been critically exacerbated by the conditions of full-scale war. The current model, characterized by a state monopoly, an outdated regulatory framework, pervasive bureaucracy, a lack of effective mechanisms for expert accountability, and significant delays in conducting examinations, fails to meet contemporary challenges and European standards of justice. This leads to inherent bias, a decline in the quality of expert conclusions, and a fundamental erosion of trust in the institution of forensic expertise itself. The authors argue that the introduction and development of a private forensic medical examination sector is not merely an alternative but an essential component of a comprehensive reform, serving as a catalyst for systemic change. The analysis identifies key problems within the dominant state model, including methodological stagnation, corruption risks, and the automatic judicial acceptance of state expert conclusions without critical assessment.

The research substantiates that private expertise is a logical and necessary response to the needs of a modern adversarial judicial process, ensuring the principle of equality of arms. It is positioned as a mechanism to create healthy competition for state institutions, which would inevitably stimulate an overall increase in the quality, objectivity, timeliness, and transparency of forensic investigations. Drawing on international experience, particularly from EU countries like Germany and Poland, the article advocates for a pluralistic model where state and private sectors co-exist, fostering a competitive environment that benefits the entire system. For successful integration, a multifaceted reform approach is proposed. This includes establishing a clear legal status for private forensic medical practice, overhauling obsolete regulations (such as Order No. 6 from 1995), implementing standardized quality control and audit mechanisms, and enhancing the professional training of experts.

Furthermore, the study emphasizes the crucial need for a paradigm shift in judicial practice, moving from the automatic acceptance of state conclusions to a critical evaluation of the reliability and scientific validity of all expert reports, regardless of their origin. The scientific novelty of the work lies in its comprehensive justification of the role of private expertise as a partner to the state system, capable of fundamentally reshaping the landscape of forensic support for justice. The practical significance of the conclusions is extensive, providing a foundation for legislative modernization, the development of new judicial practices, and offering valuable insights for lawyers, courts, and medical institutions to effectively utilize independent experts, thereby strengthening the right to a fair trial and advancing the formation of a modern, evidence-based, and equitable forensic system in Ukraine aligned with European norms.

Keywords: forensic medicine, private expertise, criminal process, legislation, expert independence, standardization.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної війни в Україні питання об'єктивності, своєчасності та неупередженості судово-медичних експертиз набуло особливого значення. Різке зростання кількості тілесних ушкоджень серед військовослужбовців і цивільного населення, численні випадки загибелі людей унаслідок бойових дій, вибухів, травм, катувань, а також збільшення кількості кримінальних, цивільних, військових справ створили безпрецедентне навантаження на систему судово-медичної експертизи. Водночас, держава опинилася перед необхідністю оновлення цієї системи, адже її сучасний стан не відповідає реальним викликам воєнного часу та вимогам правосуддя європейського зразка.

Судово-медична експертиза, як невід'ємна складова процесу доказування, є одним із ключових інструментів захисту прав людини в суді. Від якості та достовірності експертного висновку часто залежить доля людини, результати розслідування, рішення про відшкодування шкоди чи встановлення ступеня вини. Проте система державних бюро судово-медичної експертизи демонструє ознаки структурного та методичного застою. Вона продовжує працювати на основі застарілих нормативно-правових актів, що вже не відповідає сучасним принципам судово-експертної діяльності, стандартам доказування та технологічним можливостям ХХІ століття.

Застаріла нормативна база, відсутність сучасних методичних підходів, надмірна централізація й залежність експертів від адміністративного керівництва бюро створюють передумови для упередженості, формалізму та зниження рівня професійної відповідальності. Водночас судова практика свідчить, що висновки державних експертів сприймаються судами майже автоматично, без належного критичного аналізу, як основне джерело доказів. Це формує небезпечну тенденцію, коли державний статус висновку ототожнюється з його достовірністю, незалежно від якості чи логічної аргументованості проведеного дослідження.

Особливо гострою є проблема відповідальності експертів державних установ за помилкові або завідомо неправильні висновки. Нині відсутній ефективний механізм притягнення їх до дисциплінарної чи кримінальної відповідальності, а скарги на

непрофесійність або упередженість часто залишаються без реагування. Це підриває довіру суспільства до судово-медичної експертизи як інституту та створює простір для зловживань. Ситуацію ускладнюють численні скарги адвокатів та громадян на штучне затягування строків виконання експертних досліджень у низці бюро СМЕ, що нерідко розглядається як інструмент тиску або елемент корупційних практик, оскільки затримки створюють підґрунтя для неформальних домовленостей та ставлять під сумнів неупередженість експертного процесу.

У той же час, запровадження змагальності сторін у судовому процесі, закріплене нормами Конституції України та процесуальними кодексами, передбачає рівність прав сторін у наданні доказів, у тому числі експертних. Саме тому все більшої актуальності набуває потреба у незалежній, приватній судово-медичній експертизі, яка дозволяє реалізувати принцип рівності сторін та забезпечити право на справедливий суд. Для адвокатів, які представляють інтереси громадян у справах, пов'язаних із тілесними ушкодженнями, медичною допомогою, службовими правопорушеннями або відшкодуванням шкоди, можливість отримати незалежний експертний висновок є не лише технічним інструментом, а фактично гарантією змагальності процесу.

Поява приватної судово-медичної експертизи в Україні є закономірною відповіддю на потреби сучасного правосуддя. Її впровадження здатне створити здорову конкуренцію державним установам, стимулювати підвищення якості досліджень, об'єктивності висновків та професійного рівня експертів. Крім того, приватна експертна діяльність сприятиме оздоровленню всієї експертної галузі, оскільки конкуренція неминує підштовхує систему до вдосконалення процедур, прозорості та професійної відповідальності.

Таким чином, у сучасних умовах реформування судової системи України, що триває паралельно з воєнними подіями, питання інституціоналізації приватної судово-медичної експертизи постає не як альтернатива, а як необхідна складова цілісної реформи судово-експертної системи. Її впровадження є важливим кроком до формування демократичної, відкритої та ефективної моделі правосуддя, де на перше місце ставляться не формальні статуси установ, а професіоналізм, об'єктивність і наукова аргументованість кожного експертного висновку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасній українській науковій літературі питання приватної судової експертизи поступово переходить із периферійних дискусій у центр академічного інтересу. Він демонструє узагальнення позицій ключових дослідників, які формують наукову основу для реформування експертної системи в напрямку європейських стандартів та демонополізації. У більшості сучасних досліджень домінує теза, що державна модель організації експертної діяльності в Україні є застарілою та не відповідає вимогам Європейського суду з прав людини і стандартам СЕРЕІ (*Європейської комісії з ефективності правосуддя*). Науковці наголошують: формальна незалежність державних експертів не гарантує реальної неупередженості, оскільки інституційна залежність від органів влади створює системний конфлікт інтересів. У дослідженнях підкреслюється, що монополізована система перешкоджає рівному доступу сторін до доказів, стримує розвиток експертних методик та знижує якість експертних рішень [1].

Упродовж останніх років питання реформування судово-медичної експертизи в Україні стали предметом наукового аналізу та експертного обговорення з боку таких сучасних дослідників і практиків, як Голубенко О., Григоренко Ю., Ергард Н., Кобилянський О., Назаров О., Сенюта І., Ярослав Ю. та інші [1-7]. Значна частина публікацій зосереджена на критиці існуючої державної системи, зокрема її закритості, неефективності та залежності від правоохоронних органів, що є вкрай важливо для забезпечення справедливого судочинства. Втім, науковий дискурс недостатньо охоплює приватну судово-медичну експертизу як системний елемент та альтернативну модель, що, безперечно, ускладнює формування цілісної концепції реформи. Попри це, окремі автори намагаються сформулювати власне бачення місця та ролі приватної експертизи в контексті загальних змін.

Так, у своїх роботах Ю. Григоренко акцентує увагу на тому, що приватна експертиза поступово займає стійке місце в сучасному експертному процесі, оскільки забезпечує оперативність, гнучкість та можливість залучення високоспеціалізованих фахівців, яких часто бракує у державному секторі. Автор підкреслює, що зростання попиту на приватні експертні послуги зумовлене недовірою громадян та адвокатської спільноти до окремих державних установ, а також практикою штучного затягування строків виконання досліджень у бюро судово-медичної експертизи, що прямо впливає на доступ сторін до справедливого розгляду. Григоренко наголошує, що приватні експертизи виконують компенсаторну функцію, підсилюючи якість доказової бази у судових справах та сприяючи формуванню більш прозорої й конкурентної експертної системи в Україні [2, 3].

Найбільш системне теоретичне осмислення проблем судово-медичної експертизи, зокрема в рамках медичних справ, представлено в роботі І.Я. Сенюти. Авторка детально аналізує складні методологічні та організаційні проблеми галузі, акцентуючи на необхідності неухильного дотримання принципів незалежності, об'єктивності та наукової обґрунтованості експертного висновку [4].

Вагомий внесок у дослідження приватної експертизи зробили О.Л. Кобилянський та Н.М. Ергард, які безпосередньо досліджують перспективи її впровадження в Україні. Так, на думку Кобилянського О. та Ергард Н., приватна судово-медична експертиза в Україні забезпечує оперативність, високий рівень точності та застосування сучасних методик, що особливо критично в умовах перевантаження державних установ. Приватні експерти, завдяки меншій бюрократії та прямій зацікавленості у репутації, проводять дослідження швидше, забезпечують індивідуальний підхід, готові до комунікації з адвокатами та застосовують новітні технології. Автори підкреслюють, що для ефективної інтеграції цього інституту необхідні: законодавче врегулювання, створення реєстру сертифікованих експертів та контроль за якістю досліджень [5, 256-257].

На думку Костенко Є.Я. та Телендій А.А., децентралізація судово-медичної експертної системи в Україні має суттєві переваги. Вона дозволяє створювати нові експертні установи незалежно від центральних органів, що скорочує строки проведення експертиз і зменшує навантаження на державні служби. Децентралізація стимулює конкуренцію серед експертів, підвищує якість висновків та сприяє впровадженню сучасних методик і технологій. Крім того, вона забезпечує гнучкість у розподілі ресурсів і кадрів, інтеграцію спеціалістів для нових видів експертиз, а також підвищує прозорість та відповідальність установ за результати досліджень. Таким чином, децентралізація виступає ефективним механізмом підвищення оперативності, об'єктивності та довіри до судово-медичних експертиз в Україні [6].

Метою статті є наукове обґрунтування необхідності впровадження та розвитку інституту приватної судово-медичної експертизи в Україні як невід'ємного елементу сучасної експертної інфраструктури, здатного забезпечити підвищення якості експертних висновків, конкурентність експертного середовища та ефективність взаємодії між суспільством, правниками та системою охорони здоров'я. У межах поставленої мети передбачено: визначити ключові системні проблеми, притаманні чинній моделі державного домінування в судово-медичній галузі; з'ясувати, які аспекти роботи державних експертних інституцій залишаються невирішеними або потребують модернізації; проаналізувати міжнародний досвід функціонування приватного експертного сектору та можливість його адаптації до українських реалій; окреслити потенціал приватної судово-медичної експертизи у формуванні здорового конкурентного середовища, що стимулюватиме вдосконалення стандартизованих підходів, підвищення прозорості й відповідальності експертів; обґрунтувати наукові та практичні переваги запровадження такої форми експертної діяльності для адвокатів, судів, страхового сектору, медичних установ та громадян.

Досягнення цієї мети дозволить сформулювати цілісне бачення того, як приватна судово-медична експертиза може стати каталізатором розвитку всієї експертної галузі, сприяти її

оздоровленню та переходу до більш якісних, доказових, незалежних стандартів діяльності.

Виклад основного матеріалу. Матеріал дослідження вибудовується навколо ключової тези: приватна судово-медична експертиза є закономірним етапом еволюції експертної системи, яка потребує модернізації, диверсифікації форм діяльності та підвищення стандартів якості. Аналіз чинної державної моделі свідчить, що багаторічна монополія державних установ, попри сформовану нормативну базу та значний науково-практичний доробок, не забезпечила належного рівня гнучкості, оперативності й адаптивності до потреб сучасного суспільства. Надмірне навантаження на експертні установи, обмеженість кадрових ресурсів, бюрократичні бар'єри та тривалі строки виконання експертиз стають чинниками, які знижують ефективність експертного забезпечення правового процесу, створюючи запит на альтернативні механізми отримання фахового експертного висновку.

Поява приватної судово-медичної експертизи на ринку експертних послуг логічно впливає з цієї потреби, оскільки вона пропонує нову модель організації роботи, засновану на принципах незалежності, персональної відповідальності, контрактної взаємодії та відкритої конкуренції. Саме конкуренція утворює основу оздоровлення експертної галузі, адже в умовах альтернативності замовник отримує можливість обирати експерта не за формальним статусом установи, а за якістю роботи, доказовістю висновку, компетентністю і репутацією фахівця. Такий механізм змушує обидва сектори – державний і приватний – удосконалювати власні стандарти, впроваджувати сучасні методології дослідження, оптимізувати процеси та підвищувати прозорість.

Міжнародний досвід підтверджує, що співіснування двох секторів не лише не загрожує державній системі, а навпаки – стимулює її розвиток. У країнах Європейського Союзу, зокрема Німеччині, Польщі, Чехії, структура експертного середовища заснована на моделі плюралізму форм експертної діяльності, де приватні експерти на рівних умовах здійснюють дослідження, відповідаючи за їх доказову цінність. Україна, з огляду на євроінтеграційні процеси та реформування судової системи, перебуває у тій самій точці розвитку, коли запровадження приватного сектору є не альтернативою, а необхідним доповненням до державної системи.

З огляду на це приватна судово-медична експертиза демонструє низку переваг, які роблять її важливим елементом сучасної експертної інфраструктури. Гнучкість у формуванні експертних команд, можливість залучення фахівців вузького профілю, оперативність отримання результатів, персоніфікована відповідальність експерта, відсутність адміністративного тиску та мінімізація бюрократичних процедур створюють умови для появи висновків високої якості, які відповідають критеріям доказовості та відтворюваності. Водночас приватний сектор відкриває для адвокатів, судів, страхових компаній та інших учасників процесу реальний механізм отримання незалежної експертної думки, що сприяє підвищенню довіри до експертної діяльності загалом.

У результаті поступове формування змішаної моделі експертного забезпечення, у якій державні та приватні установи функціонують паралельно, створює здорове конкурентне середовище, здатне підвищити якість судово-медичних досліджень, оптимізувати організаційні процеси та посилити роль експерта як незалежного професійного суб'єкта, відповідального за наукову обґрунтованість і точність своїх висновків.

Реформування системи судово-медичної експертизи в Україні має спиратися на комплексний, багаторівневий підхід, орієнтований на усунення інституційної монополії, оновлення нормативної бази, впровадження сучасних методологічних стандартів та формування конкурентного експертного середовища. Насамперед необхідним є створення нормативно визначеного правового статусу приватної судово-медичної експертизи як повноправного учасника експертної діяльності, адже саме її інтеграція до системи правосуддя здатна забезпечити формування збалансованого ринку експертних послуг. Офіційне визнання приватних висновків на рівні із державними дозволить суду розглядати альтернативні думки

не як додаткові пояснення, а як повноцінні джерела доказової інформації, що розширює можливості об'єктивного дослідження обставин справи.

Паралельно з цим ключовою умовою модернізації є перегляд і оновлення чинної нормативно-правової бази, зокрема скасування або масштабна ревізія застарілого Наказу № 6 від 17.01.1995 року «Про розвиток та вдосконалення судово-медичної служби України», який уже не відповідає сучасному стану медицини, європейським стандартам та методологічним вимогам. Нове регулювання має містити стандартизовані критерії якості досліджень, вимоги до прозорості експертних процедур, уніфіковані підходи до оформлення висновків і чіткі механізми контролю за професійною відповідальністю експертів незалежно від форми власності установи. Важливим елементом реформ також є створення системи спеціалізованого аудиту якості, у межах якої незалежні акредитовані комісії оцінювали б дотримання експертами наукових і методичних стандартів.

Наступним напрямом є інституційне посилення судової оцінки експертних висновків. Судова практика потребує переходу від формального прийняття державних висновків «за замовчуванням» до моделі, у якій суд оцінює достовірність, наукову обґрунтованість і внутрішню логіку кожного висновку, незалежно від того, ким він підготовлений – державним чи приватним експертом. Це вимагатиме удосконалення навичок оцінювання доказів суддями та введення спеціальних методичних рекомендацій з інтерпретації медичних експертних документів.

Не менш важливою складовою реформи має стати модернізація кадрової політики. Система потребує умов, у яких експерти матимуть доступ до постійного професійного вдосконалення, міжнародних сертифікованих програм та міждисциплінарних тренінгів. У цьому контексті приватна експертиза відіграє додаткову роль каталізатора розвитку, оскільки створює попит на високий рівень компетенції, що стимулює фахівців до підвищення кваліфікації й освоєння нових методик.

Загалом реформа судово-медичної експертизи має бути побудована як симбіоз оновлення державних інституцій і розвитку незалежного експертного сектору. Саме поєднання цих напрямів дозволить сформулювати відкриту, ефективну та конкурентну систему, у якій якість експертних висновків, професійна доброчесність і наукова обґрунтованість стануть ключовими критеріями професійної діяльності, а захист прав громадян – основною метою.

Висновки. Узагальнення проведеного аналізу дає підстави стверджувати, що розвиток приватної судово-медичної експертизи є не лише перспективним напрямом, а й об'єктивною необхідністю для сучасної України, особливо в умовах воєнного часу, коли навантаження на судово-експертні установи зростає, а якість і швидкість експертних рішень набувають критично важливого значення. Монопольна модель, яка десятиліттями визначала функціонування державних бюро СМЕ, вичерпала свій ресурс: вона не забезпечує достатнього рівня прозорості, не створює умов для конкуренції, не стимулює підвищення якості експертних досліджень та не дає ефективних механізмів контролю професійної відповідальності експертів. Наявність масштабних системних проблем – включно з корупційними ризиками, методологічною стагнацією, залежністю від застарілої нормативної бази та безумовним пріоритетом державних висновків у судовій практиці – виявляє реальну потребу у створенні альтернативного, незалежного експертного середовища.

Проведене дослідження підкреслює, що приватна судово-медична експертиза, на відміну від державної монополії, здатна забезпечити конкуренцію, яка є природним механізмом підвищення якості, зниження корупційних ризиків і стимулювання професійного розвитку. У країнах Європейського Союзу функціонування приватного експертного сектору давно стало нормою, що забезпечує рівноправність сторін у процесі, мультиваріативність доказів, можливість залучення альтернативних думок і реальну можливість перевірки помилкових або недостатньо обґрунтованих державних висновків. Для України, яка проголосила курс на європейську інтеграцію, така модель є не лише бажаною, а й необхідною передумовою формування сучасної правової системи.

Наукова новизна наданих висновків полягає у комплексному обґрунтуванні ролі приватної судово-медичної експертизи як каталізатора системної реформи, здатного

докорінно змінити баланс у сфері експертного забезпечення правосуддя. На відміну від фрагментарних підходів, запропоновано цілісне бачення, яке охоплює правові, організаційні, методологічні та етичні аспекти модернізації. Зокрема, доведено, що створення конкурентного експертного ринку може стимулювати не лише зростання якості приватних висновків, а й суттєве оздоровлення державної системи – через необхідність відповідати підвищеним стандартам, відновлювати довіру суспільства та демонструвати науково обґрунтовані результати.

Практичне значення отриманих висновків полягає в тому, що вони можуть стати основою для вдосконалення законодавства у сфері судово-медичної експертизи, формування нової судової практики щодо оцінювання експертних висновків, запровадження прозорих механізмів контролю та створення умов для розвитку приватного експертного сектору. Вони також можуть бути використані в роботі адвокатів, судів, медичних закладів та страхових компаній для більш ефективного залучення незалежних експертів і забезпечення змагальності сторін.

Таким чином, приватна судово-медична експертиза не є альтернативою державній, а стає її необхідним партнером у створенні сучасної, справедливої та науково-обґрунтованої експертної системи. Її інтеграція у національну модель правосуддя може стати ключовим кроком до формування відкритого експертного ринку, встановлення рівних процесуальних прав сторін, утвердження принципів доказової медицини та зміцнення правової держави в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ярослав Ю.Ю., Голубенко О.М., Назаров О.А. Концептуальні основи розвитку української судової експертизи в контексті євроінтеграційних процесів / Ю.Ю. Ярослав, О.М. Голубенко, О.А. Назаров. Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа та спеціальних знань в юридичній практиці: Електронний журнал / [редкол.: Назаров О. А. (голов. ред.) та ін.]. К., 2024. № 1 (24). Дата публікації: 13.05.2024. URL: <https://cutt.ly/GeeZtiGl> (дата звернення: 13.05.2024), <https://doi.org/10.53672/ej.1.2024.01>
2. Григоренко Ю.С. Судова експертиза державна vs приватна. Yur-gazeta.com. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/sudova-ekspertiza-derzhavna-vs-privatna.html>
3. Григоренко Ю.С. Судова експертиза: державна vs приватна. UNBA.org.ua. URL: <https://unba.org.ua/publications/10268-sudova-ekspertiza-derzhavna-vs-privatna.html>
4. Сенюта І.Я. Актуальні проблеми судово-медичної експертизи в медичних справах. Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції. Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 27 травня 2022 року) С. 113-116 URL: https://library.dmed.org.ua/uploads/files/2025-03/1742919531_senuta-i_ya_-aktualni-problemy-sudovo-medychnoi-ekspertyzy-v-medychnykh-spravakh_639cc217-110e-4720-b4f2-999ace1974b5.pdf
5. Кобилянський О.Л., Ергард Н.М. Перспективи впровадження приватної судово-медичної експертизи в Україні. Dictum Factum. 2024. №2(16). С. 253-257. URL: <https://df.duit.in.ua/index.php/dictum/article/view/362/325>
6. Костенко Є.Я., Телендій А.А. Проблеми та перспективи розвитку інституту судової експертизи в Україні. Держава та регіони. 2024. №2. С. 148-152. URL: [\[http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/2_2024/23.pdf\]](http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/2_2024/23.pdf)(http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/2_2024/23.pdf)
7. Григоренко Ю.С. Криміналістичні експертизи приватними експертами: міфи vs реальність. Protocol.ua. URL: https://protocol.ua/ua/kriminalistichni_ekspertizi_privatnimi_ekspertami_mifi_vs_realnist_2024_2025/

УДК 343.1:343.9

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-321-330>

<https://orcid.org/0000-0002-4198-6510>

Копанчук Володимир Олександрович,

доктор наук з державного управління, кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри публічного управління та адміністрування, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, м. Хмельницький, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-9389-5581>

Осмолян Віталій Анатолійович,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та правоохоронної діяльності Хмельницького інституту імені Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», м. Хмельницький, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-1110-9234>

Туровець Юрій Миколайович,

кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України, професор кафедри кримінального права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, м. Хмельницький, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-7002-4070>

Кравчук Олег Вікторович,

доктор наук з державного управління, кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, м. Хмельницький, Україна

ЗМІСТ ТА ЗНАЧЕННЯ УЯВНО-МИСЛЕННЄВОГО МОДЕЛЮВАННЯ У РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ – ПРАВОВІ ПІДСТАВИ МОДЕЛЮВАННЯ

Анотація. У статті авторами здійснено комплексний аналіз правових засад та перспектив розвитку криміналістики й кримінального процесуального права в контексті реалізації сучасної правової реформи в Україні. Дослідження ґрунтується на науково-практичному підході до осмислення криміналістично-процесуального моделювання як самостійного правового методу, що застосовується під час розслідування кримінальних правопорушень. Обґрунтовано доцільність і необхідність налагодження ефективної взаємодії між працівниками органів досудового розслідування та експертами-криміналістами з метою забезпечення повного, об'єктивного та неупередженого виконання завдань кримінального процесу, дотримання його загальних засад і підвищення рівня інноваційності правозастосовної діяльності в Україні загалом. Автори акцентують увагу на тому, що криміналістичні методи дослідження повинні застосовуватися системно та вибірково, залежно від конкретних умов і цілей провадження. Зазначається, що дослідник — слідчий, детектив чи експерт — самостійно обирає правомірні та науково обґрунтовані методи пізнання, необхідні для досягнення поставленої мети. Підкреслено, що у науковій

практиці відсутній універсальний метод дослідження, придатний для вирішення всіх завдань; натомість ефективність наукового пізнання забезпечується шляхом поєднання загальнонаукових і спеціальних методів, комплексне застосування яких дає змогу отримати всебічні та об'єктивні результати. У статті представлено авторське бачення структури криміналістичного методу моделювання, спрямованого на систематизацію, збирання та дослідження доказової інформації у межах кримінального провадження. Висвітлено значення запропонованої структури у загальній системі криміналістики та кримінального процесу, визначено її роль у підвищенні ефективності доказування й оптимізації процесуальних процедур. За результатами дослідження сформульовано висновки та практичні рекомендації, спрямовані на вдосконалення механізмів узгодженого застосування норм чинного законодавства у діяльності слідчих (детективів) та експертів-криміналістів, які реалізують свої функціональні повноваження у сфері збирання, дослідження та оцінки доказів у кримінальному провадженні. Особливу увагу зосереджено на необхідності подальшої наукової інтеграції та співпраці між представниками науки кримінального, кримінального процесуального права та криміналістики з метою формування єдиного теоретико-методологічного підґрунтя для підвищення ефективності правоохоронної діяльності та розвитку правової системи України.

Ключові слова: детектив, експерт, слідчий, криміналістика, кримінальний процес, кримінальне провадження, методи дослідження, моделювання, право.

Annotation. In the article, the authors conducted a comprehensive analysis of the legal foundations and prospects for the development of criminology and criminal procedural law in the context of the implementation of modern legal reform in Ukraine. The study is based on a scientific and practical approach to understanding forensic procedural modeling as an independent legal method used during the investigation of criminal offenses. The feasibility and necessity of establishing effective interaction between employees of pre-trial investigation bodies and forensic experts are substantiated in order to ensure the full, objective and impartial fulfillment of the tasks of the criminal process, compliance with its general principles and increasing the level of innovation of law enforcement activities in Ukraine as a whole. The authors emphasize that forensic research methods should be applied systematically and selectively, depending on the specific conditions and goals of the proceedings. It is noted that the researcher — investigator, detective or expert — independently chooses the legitimate and scientifically sound methods of cognition necessary to achieve the set goal. It is emphasized that in scientific practice there is no universal research method suitable for solving all tasks; instead, the effectiveness of scientific cognition is ensured by combining general scientific and special methods, the complex application of which allows obtaining comprehensive and objective results. The article presents the author's vision of the structure of the forensic modeling method aimed at systematizing, collecting and studying evidentiary information within the framework of criminal proceedings. The significance of the proposed structure in the general system of criminology and criminal procedure is highlighted, its role in increasing the efficiency of evidence and optimizing procedural procedures is determined. Based on the results of the study, conclusions and practical recommendations are formulated aimed at improving the mechanisms of coordinated application of the norms of current legislation in the activities of investigators (detectives) and forensic experts who exercise their functional powers in the field of collecting, researching and evaluating evidence in criminal proceedings. Special attention is focused on the need for further scientific integration and cooperation between representatives of the science of criminal, criminal procedural law and criminology in order to form a single theoretical and methodological basis for increasing the efficiency of law enforcement activities and developing the legal system of Ukraine.

Keywords: detective, expert, investigator, forensics, criminal process, criminal proceedings, research methods, modeling, law.

Постановка проблеми. Правоохоронна діяльність, з огляду на її багатоаспектний характер та специфіку реалізованих функцій і завдань, передбачає здійснення активних заходів не лише працівниками Національної поліції України, діяльність яких регламентується насамперед Законом України «Про Національну поліцію» [1], а й фахівцями експертно-криміналістичних установ. Зазначена сфера суспільних відносин безпосередньо зачіпає законні права та інтереси кожного громадянина, вирізняється високим рівнем суспільної значущості й відіграє визначальну роль у формуванні та зміцненні засад правової держави. Проблематика підвищення ефективності процесів виявлення, фіксації, дослідження та збереження доказової інформації у кримінальному провадженні, а також розроблення новітніх і вдосконалення наявних криміналістичних методик є складовою частиною сучасної правоохоронної діяльності. Ці процеси мають безпосередній вплив на реалізацію та гарантування прав і свобод людини та громадянина, що зумовлює підвищені вимоги до їх наукового обґрунтування й практичної реалізації. Рівень якості застосування криміналістичних методик у процесі формування доказової бази безпосередньо визначає обґрунтованість і законність кінцевого рішення у кримінальному провадженні. Разом із тим, аналіз практики засвідчує, що існуючі криміналістичні підходи не завжди забезпечують належний рівень ефективності при виявленні доказів та дослідженні фактичних обставин справи. У зв'язку з цим **актуалізується** потреба у науковому пошуку, спрямованому на створення та впровадження інноваційних методів і засобів криміналістичної діяльності, що мають розроблятися в межах суворого дотримання принципів законності та процесуальної регламентації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика взаємодії різних правоохоронних органів у системі забезпечення, охорони та реалізації прав і свобод людини й громадянина під час застосування різноманітних криміналістичних методів у процесі розслідування кримінальних проваджень знайшла своє відображення у наукових працях таких дослідників, як Варфоломєєва Т.В., Гвоздій В.А., Копанчук В.О., Кравчук О.В., Сопілко І.М., Тацій Л.В., Туровець Ю.М., Удалова Л.М. та інших. У науковому доробку зазначених учених висвітлено широкий спектр питань, пов'язаних із процесуальною природою, сутністю та практичним значенням доказів у кримінальному провадженні. Водночас, визнаючи вагомий внесок цих і багатьох інших дослідників у розробленні проблематики допустимості та законності криміналістичних методик отримання доказової інформації, слід зазначити, що питання криміналістично-процесуального моделювання як самостійного правового методу розслідування кримінальних правопорушень залишається недостатньо розробленими. Ця обставина обумовлює необхідність його подальшого поглибленого наукового аналізу та системного осмислення.

Формулювання мети статті. Метою даної статті є проведення комплексного теоретичного аналізу та узагальнення авторського практичного досвіду з метою дослідження сутності та функціонального значення уявно-мисленнєвого моделювання у процесі розслідування кримінальних правопорушень. У роботі також за мету поставлено завдання визначення правових основ застосування моделювання, проаналізувати актуальну проблему пошуку новітніх криміналістичних методів виявлення та збору доказів; обґрунтувати необхідність інтегрованої та ефективної співпраці між слідчими органами та криміналістами для забезпечення якісного, законного та об'єктивного виконання процесуальних завдань у кримінальному провадженні України, а також розглянути перспективи вдосконалення інноваційної державної політики у відповідній сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розробка проблем, пов'язаних з використанням моделей та моделювання як одного з методів при розслідуванні кримінальних правопорушень, становить завдання криміналістики; ця наука досліджує об'єктивні властивості моделей та моделювання у розслідуванні, розробляє умови та прийоми його здійснення з метою збирання, дослідження та оцінки доказів [2].

Мисленнєве (уявне, «ідеальне») моделювання в розслідуванні кримінальних правопорушень належить до проблем, дослідження яких по суті тільки починається.

Природа уявно-мисленнєвого моделювання досить складна, щоб надати йому однозначне визначення. У якості мисленнєвих (уявних) моделей розглядаються образні уявлення, наукові теорії, гіпотези. Ми вважаємо, що стосовно завдань розслідування інтерес, в першу чергу, складає розгляд мисленнєвої моделі як образного інформаційного уявлення, що має певну схожість з дійсністю. Така модель не може бути тотожною оригіналу: вона є більш менш повним відтворенням його. Мисленнєва модель за своєю формою – це психічний образ: у гносеологічному плані – засіб отримання нового знання; водночас вона відбиває його певний рівень.

Виходячи з цих тез, слід констатувати, що уявна модель:

- формується для вирішення спеціального пізнавального завдання, пов'язана головним чином опосередкованим дослідженням об'єктів;
- подібно до матеріальної моделі, є системою, але системою уявних елементів;
- за певних умов оцінюється як ймовірне чи достовірне знання;
- допускає різні перетворення у формі уявного експерименту, представляє порівняння з фрагментами дійсності, які чуттєво сприймаються особою, є своєрідним симбіозом аналізу та синтезу;
- може бути матеріалізована у вигляді схеми, плану, малюнка, макета, формули, опису;
- у пізнанні виконує функції відображення, інтерпретації фактів, наочного вираження мисленнєвих уявлень, заміни оригіналу, опосередкованого джерела інформації.

Ми вважаємо, що головною відмінною особливістю уявно-мисленнєвих моделей як форми та способу мислення необхідно вважати їхню властивість бути аналогами деяких, ще не пізнаних обставин, прихованих зв'язків. Звідси перенесення знання за законами аналогії з уявної моделі на реальну ситуацію, її дослідження з урахуванням модельного пояснення.

Мисленнєве моделювання – ефективний засіб творчої пошукової діяльності, яка не в змозі розвиватися за правилами жорсткого алгоритму, тобто наперед визначеної програми.

Саме такою пошуковою діяльністю є розслідування кримінальних правопорушень. Початковий період роботи слідчого (детектива) у складних кримінальних провадженнях часто пов'язаний з дефіцитом інформації про подію кримінального правопорушення, її маскуванням, відсутністю даних злочинця і багатьох обставин скоєння кримінального правопорушення, що у своє чергу породжує низку проблемних ситуацій. Жодні найбільш детальні розпорядження (алгоритми) не здатні підвести до відповіді на безліч питань, що виникають перед слідчим (детективом). У силу специфіки слідчої діяльності, умов її здійснення та вимог, що висуваються, уявне-мисленнєве моделювання виявляється тим пізнавальним засобом, який сприяє розкриттю злочину.

Стосовно розслідування автори наукової статті розглядають уявно-мисленнєву модель як систему, яка спеціально створюється для вирішення того чи іншого класу завдань, що має властивість відображати елементи проблеми та здійснювати подальші їх перетворення, що призводить до вирішення процесуально-правових завдань.

У розслідуванні такими завданнями, крім основних завдань кримінального провадження, викладених законодавцем у статті 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі КПК України)[3], є:

- а) пояснення фактів, які мають ознаки кримінального правопорушення;
- б) встановлення походження та зв'язку між фактами, їх тимчасовою послідовністю (мисленнєва реконструкція події);
- в) пошук злочинця;
- г) пошук та дослідження слідів кримінального правопорушення та інших матеріальних джерел інформації;
- г) пошук свідків (іноді й потерпілих);

д) усунення протиріч між фактами;
е) визначення напряму розслідування, вирішення загальних та індивідуальних тактичних завдань.

До того ж, не слід забувати й про сувору необхідність встановлення обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні – стаття 91 КПК України, а саме:

1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення);

2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення;

3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат;

4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження;

5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання;

6) обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення;

7) обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру та спеціальної конфіскації [3].

Ці та багато інших завдань, незважаючи на їх специфіку, мають одну спільну рису: вони містять у собі елемент невідомого, що пояснюється не лише спробою злочинця приховати сліди правопорушення, а й тимчасовим розривом, віддаленістю події кримінального правопорушення від часу його розслідування, неможливістю пізнати безпосередньо перебіг події. У цій ситуації уявно-мисленнєве моделювання є важливим фактором пізнання, воно заміщає відсутні ланки, прогалини в поясненні фактів, сприяє відшукуванню доказів, їх дослідженню і, таким чином, розкриттю невідомого. Це не означає, що уявне моделювання – єдина форма та спосіб вирішення пізнавальних завдань. Поряд з ним думка слідчого (детективу) оперує всіма властивими їй формами і способами відображення та опанування дійсності: системою понять, суджень, висновків, інтуїцією, фантазією. За певних умов вони «підключаються» до моделі, вплітаються в її конструкцію і самі виконують модельні функції, не втрачаючи при цьому своєї специфіки.

Питання про види та функції уявно-мисленнєвого моделювання в розслідуванні майже не розроблене. Однак, аналіз практики показує, що деякі види моделювання можуть бути названі. Найбільш простими є образні наочні уявлення про місце події, тимчасову послідовність подій, їх причинний зв'язок, зовнішній вигляд правопорушника, окремих предметів. Найбільш складними необхідно вважати уявлення про вже відомі способи скоєння кримінальних та шляхи їх розкриття. Це – так звані мисленнєві аналогії, що відображають типові ситуації, які зустрічаються на практиці.

У зв'язку з цим ми розглядаємо версію слідчого (детектива) про вчинене кримінальне правопорушення також як уявну модель.

Функціональне навантаження кожної моделі різне. Провести жорсткі розмежування у цьому випадку неможливо. Усе залежить від характеру ситуації, змісту обсягу інформації,

способів вирішення завдань, які постали. У ряді випадків на першому етапі розслідування першорядне значення набувають уявлення про відомі способи скоєння правопорушення. Вони допомагають пошуку, відбору інформації, її зосередженню, розшуку злочинця. З їхньою участю формується версія, що бере на себе функцію фактів та організації всієї діяльності слідчого (детектива).

Мислиннево-уявні моделі спираються на інформацію про подію, що вивчається, минулий досвід і знання, а тому самі, подібно матеріальним моделям, виявляються джерелом знання. Воно має реальний сенс та цінність стосовно конкретної ситуації і у відношенні до неї першопочатково оцінюється як імовірне. Перенесення знань з уявної моделі на реальну ситуацію здійснюється на основі аналогій, які можуть приховувати у собі деякі потенційні помилки.

Щоб уникнути помилок, необхідно враховувати зміст та різні рівні аналогії:

- окремі ознаки, наприклад, слідів на місці події;
- систему ознак. Найчастіше у вигляді подібності у способах вчинення кримінального правопорушення;
- подібність складів кримінальних правопорушень;
- припущення, що це правопорушення скоєно вже відомою особою, яка розшукується за вчинення інших злочинів.

Аналогія на кожному з цих рівнів набуває пізнавального значення, наближає до вирішення завдань. При цьому мислення має чітко виражену тенденцію до створення моделі, що найбільш точно відтворює подію, до її повної уявної реконструкції.

Крім того, перенесення знань за аналогією коригується у розслідуванні принципом об'єктивності, повноти та всебічності, що зобов'язує будувати у провадженні всі реально можливі версії та перевіряти їх до кінця.

Уявно-мисленнєве моделювання проходить кілька етапів. Спочатку створюється деяка схема ситуацій, її уявний ескіз. Поступово вона наповнюється конкретним змістом за рахунок інформації, що надходить. При цьому модель не залишається її пасивним «акумулятором», навпаки, вона виконує орієнтуючу та евристичну функцію, допомагаючи у відборі фактів, мобілізує досвід та знання, активізує аналітичну діяльність, сприяє уточненню проблемної ситуації, допомагає визначити шляхи її вирішення, загострює оцінку діяльності.

У результаті розвитку уявна модель сприяє найбільш повному відображенню досліджуваної події. Коли ж у висновках у провадженні встановлено об'єктивну істину, тобто, досягнуто знання, яке точно й повно (в межах, окреслених законом) відображає дійсність, уявна модель вичерпує свою пізнавальну функцію. Аналогія поступається місцем достовірному знанню, припущення – істині.

Уявно-мисленнєва модель події виконує свої функції різним шляхом, у тому числі й підсвідомо, залучаючи механізми інтуїції, допомагаючи вирішенню складних пошукових завдань.

Під інтуїцією ми розуміємо здатність людини в деяких випадках несвідомо, чуттям уловлювати істину, передбачати, вгадувати що-небудь, спираючись на попередній досвід, знання [4].

Або ж інтуїція (лат. Intueor – уважно дивлюся, згодом лат. Intuitio – споглядання) – це форма знання людини, яка виникає без усвідомлення конкретних шляхів та умов його отримання. Це здатність безпосередньо сприймати істину без будь-якого зв'язку з чуттєвим або раціональним пізнанням [5].

Водночас, на нашу думку, інтуїцією не можна підміняти процедуру дослідження, використання та оцінки доказів, тому що інтуїтивні припущення виникають без розгорнутого логічного обґрунтування. Процес їх народження – підсвідомий процес, він існує об'єктивно, але у суворій процедурі процесуального доказування та обґрунтування висновків інтуїтивним

здогадкам вже немає місця. Усі висновки слідчого (детектива) повинні відрізнятися граничною ясністю не лише з боку їхнього змісту, але й з логічної конструкції.

Водночас було б помилкою не визнавати роль інтуїції у пошуковій діяльності. Інтуїтивні припущення, що виникають на основі аналогії, часто відіграють важливу роль у пошуку злочинця та розкритті кримінального правопорушення.

Разом з тим, під правовими підставами застосування уявно-мисленнєвого моделювання під час розслідування кримінальних правопорушень автор статті розуміє використання цього криміналістичного методу у повній відповідності до конституційних принципів верховенства права та законності [6]. При цьому першорядне значення має вирішення питання про допустимість уявно-мисленнєвого моделювання як методу отримання та перевірки доказів у кримінальному процесі.

Ми вважаємо, що умовами допустимості моделювання під час розслідування кримінальних правопорушень слід вважати:

А. Об'єктивність та науковість цього криміналістичного підходу [7]. Моделювання ґрунтується на положеннях математики, логіки, теорії інформації, криміналістики та інших галузей знання. Цей метод добре вивчений, докладно описаний, створена теорія моделювання, яка спирається на досвід його застосування. Моделювання заслужило серед інших правових методів звання «перевіреного», а тому й займає почесне місце серед когорти «почесних» пізнавальних методів, оскільки властивості цього методу, їх якість, надійність у науковому відношенні визначають якість та надійність доказів у провадженні. Тому не випадково суд у ряді випадків з'ясовує за допомогою яких методів було отримано докази.

Б. Простота, доступність та ефективність. При розслідуванні зазвичай застосовуються нескладні види моделювання, доволі економічні, доступні для розуміння та оцінки отриманих результатів усіма учасниками процесу. Такими є, наприклад, зліпки, предмети-аналоги, фотографії, прості реконструкції, муляжі, макети. Завдяки властивості наочності ці моделі порівняно легко долучаються до матеріалів провадження під час процесу доказування, допомагаючи усвідомити учасникам провадження та суду обставини події, з'ясувати причинні зв'язки, отримати необхідну доказову інформацію.

В. Безпека застосування. У ряді випадків у справах про вбивства, тілесні ушкодження, підпали та інші злочини виникає необхідність моделювати явища, пов'язані з вибухом, горінням, здійснення пострілу та іншими небезпечними для оточуючих діями. При цьому виготовлення, а також дослідження моделей вважається дозволеним та виправданим, якщо це не загрожуватиме життю, здоров'ю, безпеці громадян, державному, комунальному та особистому майну громадян.

Г. Етичність. Моделювання подібно до інших методів пізнання, що використовуються в кримінальному процесі, має відповідати вимогам етики, людяності та моральності. Відповідність методу пізнання моральним нормам означає, що сам акт застосування методу та отримані при цьому результати не суперечать гуманізму українського суспільства та тим ціннісним орієнтаціям, які в ньому панують. Законність та етичність методу нерозривно пов'язані. Сутність правосуддя – у справедливості, а справедливість вимагає високоморальних засобів та методів її досягнення.

Д. Законність. У наукових працях з теорії кримінально-процесуального права трапляються вказівки на те що, що засоби досягнення процесуальних цілей мають бути дозволені законом, тобто, прямо передбачені ним чи, принаймні, не суперечити закону [8].

Закон регламентує процесуальні форми, умови, порядок збирання, дослідження, використання та оцінки доказів, основні джерела їх одержання (т.б. порядок проведення слідчих (розшукових) дій, експертиз та досліджень). Але закон неспроможний регламентувати зміст методів пізнання, що використовуються під час проведення слідчих (розшукових) дій або експертизи. Зміст пізнавальних засобів та методів визначається криміналістикою та іншими науками. Отримавши бездоганну наукову атестацію, методи втрачають свою

обмеженість й набувають властивість спільності, що дозволяє використовувати їх у будь-якій сфері людської діяльності залежно від її змісту та цілей, а також можливостей самого методу.

Зазначене повною мірою стосується й моделювання. Закон допускає застосування таких моделей, як: зліпки (ст. 237 КПК України); предмети-аналоги, що використовуються при пред'явленні для пізнання будь-якого об'єкта (зброї, знаряддя злочину, викраденої речі); фотографії розшукуваної особи чи предмета; особи, подібної за зовнішністю з особою, що пред'являється для упізнання (ст.ст. 228, 229 КПК України), фотознімки, матеріали відеозапису, плани, схеми (ст.ст. 231, 237 КПК України); фонограми – аудіо запису (ст. 107 КПК України).

Наукова спроможність методу моделювання, його відповідність названим вище умовам є переконливою підставою його допустимості для отримання доказів незважаючи на те, що деякі прийоми моделювання прямо не передбачені у законі.

Правовими підставами застосування моделювання є також передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України умови збирання, дослідження, використання та оцінки доказів. Моделювання відповідає і цим умовам, повністю узгоджуючи нормативні приписи закону. Зокрема ми виокремили певні вимоги, які на нашу думку, удосконалюють правову регламентацію та практичну сторону проведення моделювання, вказуючи на його процесуальну дієвість:

1. Входячи у склад системи доказів у кримінальному провадженні, моделювання здійснюється у межах слідчих (розшукових) дій, передбачених кримінальним процесуальним законом.

2. Джерела відомостей для моделювання, а також самі відомості мають бути зазначені у протоколі слідчої (розшукової) дії, в рамках якої здійснюється моделювання, для того, щоб суд, прокурор, керівник слідчого підрозділу та інші учасники кримінального процесу могли перевірити підстави моделювання, оцінити його результати.

3. Коло учасників слідчої (розшукової) дії із застосуванням моделювання має бути точно визначене та зазначене у протоколі. Крім слідчого (детектива) та понятих (у тих випадках, коли присутність останніх передбачено законом) як учасники слідчої (розшукової) дії виступають фахівець, підозрюваний, потерпілий, свідок.

4. Прийоми моделювання та порядок його використання, у тому числі постановка модельних експериментів або реконструкція, докладно описуються у протоколі (ст.ст. 104, 105 КПК України).

5. Мають бути вжиті заходи, що забезпечують повноту та достовірність доказової інформації, яку передбачається отримати за допомогою моделювання. Це найчастіше заходи організаційного та криміналістичного характеру, які пов'язані з виготовленням та дослідженням моделі (придбання належного матеріалу, інструментів, предметів-аналогів, підготовка експериментів у відповідних Науково-дослідних експертно-криміналістичних центра Міністерства внутрішніх справ України, а також заходи, пов'язані з припиненням спроб перешкодити моделюванню чи по впливати на його результати.

Звернення до деяких видів моделювання є обов'язковою процесуальною умовою отримання та перевірки доказів. Таким є моделювання у вигляді підбору предметів-аналогів та аналогів-осіб при пред'явленні для пізнання. В інших випадках використання моделей та моделювання визначається слідчим (детективом), виходячи з конкретних завдань розслідування. На розсуд слідчого (детективу) можуть бути виготовлені муляжі для слідчого експерименту, макети для ілюстрації будь-яких фактів тощо. Нерідко моделювання пов'язані з витратою великих коштів, організаційними зусиллями. Маючи на увазі, що в розслідуванні той самий результат нерідко досягається за допомогою різних за характером слідчих (розшукових) дій і методів, слід вирішити, чи є необхідність у складному моделюванні, якщо докази можна отримати більш простим шляхом.

На нашу думку, слідчі (розшукові) дії, в рамках яких здійснюється моделювання, можуть бути поділені на дві групи:

I. Слідчі (розшукові) дії, у яких моделювання застосовується поруч із іншими методами отримання доказової інформації (наприклад, огляд, допит, слідчий експеримент, пред'явлення для пізнання)

II. Слідчі (розшукові) дії, структура яких повністю визначається моделюванням; воно займає провідне становище та диктує специфіку дії. Такими, на наш погляд, є окремі види слідчої реконструкції, що дозволяють порушувати питання про її самостійний характер як слідчої (розшукової) дії.

У слідчих (розшукових) діях першої групи може бути кілька елементів, що мають процесуальне значення та впливають на специфіку моделювання (надається авторська позиція по вказаному питанню):

- ухвалення рішення про моделювання, проведення необхідних підготовчих заходів, включаючи забезпечення передбачених законом прав та інтересів учасників кримінального процесу, які своїми порадами та діями можуть вплинути на прийоми моделювання; вжиття заходів для збереження речових та інших джерел інформації, без яких неможливе моделювання;

- складання плану слідчої (розшукової) дії;

- роз'яснення учасникам слідчої (розшукової) дії їх прав та обов'язків у процесі моделювання;

- застосування комплексу пізнавальних прийомів щодо здійснення моделювання;

- фіксація процесу та результатів моделювання;

- оцінка результатів моделювання.

Сукупність цих елементів визначає якість слідчої (розшукової) дії та бездоганність моделювання.

Слідчі (розшукові) дії із застосуванням моделювання носять інтегративний характер, тобто поєднують у собі кілька методів пізнання. Ця характеристика чітко проявляється під час огляду, відтворення показів на місці події, допиту, слідчого експерименту. Інтегративність передбачає не змішання джерел та засобів отримання доказової інформації, а такий взаємозв'язок пізнавальних методів, який у рамках всього розслідування забезпечує повноту, всебічність та об'єктивність доказової інформації.

Моделювання – складний метод пізнання, він інтегрує у собі спостереження, порівняння, експеримент, вимірювання та інші методи. В той же час він має специфіку, що завжди дозволяє відокремити його від названих методів та на цій підставі чітко встановити, яка-сама доказова інформація отримана за допомогою моделювання, а яка за допомогою інших методів пізнання.

Інтеграція та диференціація методів пізнання породжують й інше закономірне явище, яке у теорії доказів має назву «потік інформації».

Слідчі (розшукові) дії з використанням моделювання характеризуються кількома потоками інформації:

- 1) потоком інформації, що створює підставу для моделювання (покази, результати огляду, документи, інші моделі, наприклад, фотознімки, матеріальні носії відеофіксації слідчих (розшукових) дій);

- 2) потоком інформації, що виникає в результаті виготовлення (підбору) та дослідження моделі шляхом її огляду, експерименту, експертизи. Ця інформація може мати вираз у вигляді знакових моделей (малюнків, схем, планів), фотографій, відеозаписів, а також зафіксована словами в протоколі слідчої (розшукової) дії.

Виділення окремих потоків інформації допомагає слідчому в оцінці доказів відокремити підстави моделювання з його результатів, виявити можливі помилки та усунути їх.

Висновки. Сучасний етап розвитку правознавства в Україні характеризується інтенсивним піднесенням і якісними трансформаціями, що обумовлено процесами розбудови правової держави, реалізацією євроінтеграційного курсу, становленням інститутів громадянського суспільства, зростанням ролі особистості у суспільно-політичному житті країни та утвердженням принципу верховенства права як фундаментальної засади державного устрою. Відчутне пожвавлення спостерігається у сфері криміналістичних досліджень: розширюється коло наукових пошуків, зростають обсяги підготовки фахівців юридичного профілю та експертів-криміналістів, а також підвищується суспільний інтерес до експертно-правової діяльності. У цьому контексті професії юриста, зокрема слідчого (детектива) та експерта-криміналіста, закономірно посідають провідні позиції серед найбільш престижних та затребуваних серед молоді. Разом із тим, сучасна Україна стикається з низкою системних проблем у сфері правового забезпечення економічної, екологічної, культурної та освітньої політики, забезпечення громадської безпеки та захисту прав людини. У цих умовах слідчі (детективи) та експерти-криміналісти відіграють ключову роль, перебуваючи безпосередньо в епіцентрі правових реформ та інституційних змін. Ефективне виконання їхніх професійних обов'язків вимагає глибокого знання актуальних правових норм, положень кримінального та кримінального процесуального законодавства, а також сучасних криміналістичних методик і тактичних прийомів, що постійно еволюціонують під впливом розвитку науково-технічного прогресу та оновлення нормативно-правової бази. Особливої актуальності набуває володіння методологією роботи з доказами у кримінальному провадженні — зокрема, методикою їх виявлення, фіксації, дослідження, зберігання та процесуального використання як на стадії досудового розслідування, так і під час судового розгляду. Правовий метод криміналістичного моделювання виступає не лише теоретичною конструкцією, а й практичним інструментом забезпечення законності та обґрунтованості доказового процесу. Його застосування сприяє вдосконаленню процесуально-правової діяльності слідчого (детектива), забезпечує об'єктивне встановлення фактичних обставин кримінального правопорушення та вимагає налагодженої взаємодії між правоохоронними органами в межах єдиного механізму кримінального провадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Національну поліцію. Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2015, № 40-41, ст.379. (редакція станом на 12.09.2025) [сайт] URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 11.11.2025).
2. Осмолян В.А. Науково-практичний погляд на криміналістично-процесуальне моделювання як правовий метод при розслідуванні кримінальних правопорушень // «Наукові праці МАУП. Юридичні науки». № 3 (75), 2025. – С.52-59.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13 ст.88. (редакція станом на 05.09.2025) [сайт] URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 11.11.2025).
4. Словник UA. Портал української мови та культури. Офіційний сайт. <https://slovnnyk.ua/index.php?swrd=%D1%96%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%97%D1%86%D1%96%D1%8F>.
5. Інтуїція // Енциклопедія сучасної України / ред. кол.: І. М. Дзюба [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001–2025. — ISBN 966-02-2074-X.
6. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст.141. (редакція станом на 01.01.2020) [сайт] URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 11.11.2025)
7. Туровець Ю.М., Копанчук В.О., Гаюр І.Й., Кравчук О.В. Моделювання як метод пізнання на досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень // «Наше право/Our.Law». № 1, 2025. – С.52-59.
8. Кримінальний процес України у питаннях і відповідях: Навч. посібник / Л.Д. Удалова, В.В. Рожнова, Д.О. Савицький, О.Ю. Хабло. – К., 2012. – 275 с.

УДК:343.983

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-331-335>

<https://orcid.org/0000-0001-7099-2509>

Красюк Ігор Петрович

доктор філософії, докторант

Навчально-наукового

інституту управління технологій та правових наук НТУ, м. Київ

Україна

<https://orcid.org/0000-0002-0892-1694>

Михайлов Володимир Олександрович

доктор філософії, доцент кафедри правосуддя

Навчально-наукового інституту управління технологій та

правових наук НТУ,

м. Київ Україна

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЧЕРКОВИХ ОБ'ЄКТІВ, ВИКОНАНИХ ЗНАКАМИ КИТАЙСЬКОЇ ІЄРОГЛІФІЧНОЇ ПИСЕМНОСТІ

Анотація. У статті розглядаються особливості проведення почеркознавчої експертизи рукописних текстів, записів та підписів виконаних китайськими ієрогліфами. Автори аналізують специфіку графічної структури китайської писемності, її стилістичне різноманіття та вплив культурних традицій на формування індивідуального почерку. Особлива увага приділяється методичним труднощам, що виникають під час ідентифікації виконавця даних почеркових об'єктів. У роботі пропонуються підходи до адаптації класичних методів почеркознавства для аналізу ієрогліфічного письма, з урахуванням лінгвістичних та графологічних особливостей.

Стаття буде корисною для практичної діяльності судових експертів-почеркознавців, спеціалістів перекладачів, а також фахівців у сфері криміналістики, які працюють з документами, що виконані за допомогою китайської ієрогліфічної писемності.

Ключові слова: почеркознавче дослідження, спеціальні знання, спеціаліст, судова експертиза, судовий експерт, судово-експертна діяльність, ієрогліф.

Summary. The article examines the features of handwriting examination of handwritten texts, records and signatures made in Chinese characters. The authors analyze the specifics of the graphic structure of Chinese writing, its stylistic diversity and the influence of cultural traditions on the formation of individual handwriting. Special attention is paid to methodological difficulties that arise when identifying the artist of these handwriting objects. The paper proposes approaches to adapting classical handwriting methods for the analysis of hieroglyphic writing, taking into account linguistic and graphological features.

The article also explores the history of the formation of Chinese hieroglyphic writing as one of the most ancient ideographic systems, reflecting the worldview, identity and cultural traditions of the Chinese people. The authors emphasize the limited availability of sources on this topic for

European researchers, which is due to language and historical barriers. An analysis of scientific sources devoted to the evolution of Chinese writing and the current state of Chinese font design is carried out. As a result of the study, key directions in the development of font art are

outlined: the combination of traditional calligraphy with modern graphic practices, the influence of Western styles, the harmonization of form, as well as the integration of digital technologies and virtual reality into the aesthetics of Chinese writing.

The authors come to the following conclusions:

1. Chinese hieroglyphic writing as an object of handwriting examination has unique graphic and structural features that require adaptation of traditional methods of analysis.
2. Individual features of writing in hieroglyphs are manifested through rhythm, pressure, and stroke sequence, which allows for identification of the artist even in the absence of a phonetic component.
3. Methodological difficulties associated with the lack of unified scripts and stylistic diversity of calligraphy require an interdisciplinary approach - a combination of knowledge of forensics, graphology, and linguistics.
4. Conducting an examination of Chinese manuscripts is possible provided that specialists familiar with the structure of hieroglyphs are involved, as well as the use of specialized databases and writing standards.
5. Prospects for the development of handwriting research in the field of hieroglyphic writing include the creation of methodological recommendations, training of experts in Asian languages, and the integration of digital technologies for handwriting analysis.
6. Handwriting examination of Chinese manuscripts is possible subject to adaptation of methodologies.
7. Interdisciplinary cooperation is required: forensics, linguistics, graphology.
8. Prospects for development: creation of databases of hieroglyphic writing, training of specialists in Asian languages in the forensic field.

The article will be useful for forensic experts, translators, as well as forensic specialists who work with multilingual documents.

Keyword: handwriting examination, special knowledge, specialist, forensic examination, forensic expert, forensic expert activity, hieroglyph.

Постановка проблеми. Актуальність теми полягає в тому, що при зростанні міжнародних відносин в експертні установи на дослідження починають надходити документи, які виконані за допомогою китайської ієрогліфічної писемності, у зв'язку з чим судово-почеркознавчі методики потребують адаптації до сьогодення.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Питанням почеркознавчого дослідження почеркових об'єктів, виконаних знаками китайської ієрогліфічної писемності займалися науковці, такі як В. Вейжун., Д. Штофель, В. Матвійчук, Я. Щербаков, Н. Кірносова та інші.

Остання, наприклад, досліджує графічну структуру китайських ієрогліфів як форму абстрагування, порівнюючи її з концепцією «внутрішньої форми слова», сформульованою О. Потебнею. Дана робота має міждисциплінарний характер, поєднуючи лінгвістичний аналіз із семантичними підходами [3].

Ярослав Щербаков аналізує історичний розвиток китайської ієрогліфіки, частотність вживання символів та їх культурне значення. Його дослідження охоплюють як сучасну, так і давню писемність, що може бути корисним для почеркознавчих експертиз [4].

Д.Х. Штофель, В.Л. Матвійчук підкреслюють, що невизначеність у китайських ієрогліфах — це не лише виклик, а й джерело культурного багатства та глибини мови [2].

Формулювання завдання дослідження. Метою роботи є необхідність дослідити можливості і межі застосування традиційних почеркознавчих методів до китайської ієрогліфіки.

Виклад основного матеріалу. Письменність — це одна з форм існування людської мови, яка являє собою систему письмових знаків, призначених для фіксації, впорядкування та передачі інформації на відстані, а також для надання їй позачасового характеру. Письмо є складним навиком, що включає технічні, графічні та орфографічні компоненти. Технічний

навик охоплює правильну посадку, положення руки, розміщення паперу; графічний — здатність швидко і чітко відображати знаки; орфографічний — знання правил написання та їх застосування.

Технічні та графічні навички формують індивідуальні особливості почерку, тоді як орфографічні — відображають рівень письмової мови. Процес письма є усвідомленим і формується в результаті спеціального навчання, що потребує низки цілеспрямованих дій. Формування письмового навичу проходить чотири етапи: елементний, буквений, зв'язний та скорописний. На останньому етапі технічні та графічні навички автоматизуються, а увага зосереджується на змісті написаного.

У процесі письма увага досвідченого пишучого зосереджується переважно на змісті, тоді як контроль за графічною формою відходить на другий план. Лише у випадках орфографічних труднощів або свідомого прагнення до естетики письма активізується контроль за формою знаків. Ця особливість активно використовується в слідчій практиці при відборі зразків почерку.

Індивідуальність технічних і графічних навичок дозволяє з певним ступенем достовірності ідентифікувати виконавця рукопису/підпису. У структурі почеркознавчої експертизи виділяють два ключові елементи — мету та умови. До вихідних даних належать: документ з досліджуваним рукописом/підписом, порівняльні зразки ймовірних виконавців, інформація про них та обставини виготовлення документа.

Завдання експертизи поділяються на такі основні класи:

1. **Ідентифікаційні** — встановлення конкретного виконавця рукопису/підпису або факту виконання кількох записів/підписів однією особою.
2. **Діагностичні** — визначення властивостей почеркового об'єкта та встановлення умов за яких його було виконано;
3. **Класифікаційні (або неідентифікаційні)** — віднесення почеркового об'єкта до певної групи або типу за певними ознаками;
4. **Ситуаційні** — встановлення обставин або умов, за яких було виконано почерковий об'єкт.

Найпоширенішими є ідентифікаційні завдання, спрямовані на встановлення виконавця тексту, запису чи підпису. У криміналістичній літературі процес експертного дослідження включає в себе наступні основні стадії:

- 1) Попереднє дослідження;
- 2) Роздільне дослідження;
- 3) Порівняльне дослідження;
- 4) Оцінка результатів дослідження;
- 5) Формування та складання висновку.

Попередня стадія (дослідження) включає:

- Ознайомлення з матеріалами справи та процесуальним документом про призначення експертизи (письмове звернення (заява)/постановою/ухвалою);
- Огляд об'єктів дослідження;
- Оцінка придатності та достатності матеріалів;
- Визначення безпосередніх об'єктів дослідження;
- Систематизація матеріалів;
- Формулювання або уточнення плану дослідження;
- Прийняття рішення про необхідність додаткових матеріалів.

Тому, експерт починає з вивчення документа про призначення експертизи, перевіряє наявність усіх необхідних матеріалів, уточнює зміст завдання, визначає характер і обсяг дослідження. Важливо, щоб питання були чітко сформульовані, відповідали обставинам справи і не виходили за межі компетенції експерта. У разі неясності формулювань експерт має право звернутися до ініціатора експертизи з письмовим запитом.

Ознайомлення з обставинами справи передбачає аналіз умов написання тексту, записів чи підпису (наприклад, незвична поза чи тримання пишучого приладу тощо), а також характеристик ймовірного виконавця (вік, стан тощо).

Традиційна методика судово-почеркознавчої експертизи здебільшого орієнтована на аналізі рукописів/підписів, виконаних кирилицею або латиницею. У випадках, коли на дослідження надходить рукопис/підпис, написаний ієрогліфами, дає можливість експерту, який не володіє знаннями про механізм формування ідентифікаційних ознак у такому письмі, відмовитися від вирішення поставленого питання, проте така відмова не є в даному випадку обов'язком експерта. Оскільки, у випадках, коли відсутня окрема методика дослідження, експерт може користуватися як загальною методикою, а також використовувати будь-яку інформацію наявну в науковій та навчальній літературі.

Водночас у зарубіжній практиці допускається проведення експертизи рукописів/підписів, виконаних за допомогою китайської ієрогліфічної писемності, за умови залучення на попередній стадії спеціаліста-перекладача або спеціаліста-мовознавця.

На нашу думку, перед спеціалістом-перекладачем повинні ставитись такі завдання:

- встановити, чи виконано записи (підписи) знаками китайської ієрогліфічної писемності;
- яким стилем (статутним, скорописом, курсивом) виконані представлені на дослідження записи (підписи);
- встановити рівень володіння каліграфією особи, яка виконала досліджувані записи (підписи) та зразки;
- встановити відповідність (або невідповідність) досліджуваного підпису її розшифровці в українській транскрипції;
- вказати норму пропису та послідовність нанесення штрихів у кожному з наявних ієрогліфів в досліджуваних записах чи підписах.

Письмово-руховий навик має умовно-рефлекторний характер, що дозволяє ідентифікувати виконавця рукопису/підпису незалежно від типу письма — кирилиця, латиниця чи арабська в'язь, тому дослідження рукописів/підписів, виконаних ієрогліфами, не суперечить загальній теорії ідентифікації, а лише потребує специфічного підходу. У експертній практиці такі рукописи/підписи розглядаються як виконані незвичним способом, що вимагають врахування додаткових факторів — зокрема, штрихового характеру написання ієрогліфів.

У китайській ієрогліфіці виділяють три основні стилі письма:

1. Кайшу — офіційний стиль, «зразкове написання»;
2. Цаошу — скоропис;
3. Сіньшу — курсив.

Також існує спрощена система письма — пін'їнь, що використовує латинські літери.

При ідентифікації підписів, виконаних китайськими ієрогліфами, бажано виявляти щонайменше 10–12 збіжних ознак для кожного ієрогліфа. Це буде забезпечувати достовірність висновку. Експерт має досліджувати не лише очевидні ознаки, а й дрібні деталі — форму, зв'язки між штрихами тощо.

Оцінка результатів повинна базуватися на стійких ознаках просторової орієнтації рухів: розміщення, напрямку і послідовності штрихів, точки початку і завершення, кривизна дуг, кути, з'єднання тощо.

Підсумовуючи, слід зазначити, що дослідження почеркових об'єктів, виконаних за допомогою китайської ієрогліфічної писемності, особливо з використанням нестандартних систем письма, потребує додаткових інтелектуальних, часових і матеріальних ресурсів. Однак посилення на незнання мови як причину відмови від експертизи в сучасних умовах виглядає недостатньо переконливо.

Висновки

Китайська ієрогліфічна писемність як об'єкт почеркознавчої експертизи вирізняється унікальними графічними та структурними характеристиками, що зумовлює необхідність адаптації традиційних методів аналізу. На відміну від фонетичних систем письма, ієрогліфи не передають звукову інформацію, однак індивідуальні (окремі) ознаки письма все ж проявляються — зокрема через темп, натиск та послідовність нанесення штрихів. Це дозволяє здійснювати ідентифікацію виконавця навіть за відсутності фонетичної складової.

Суттєві методичні труднощі виникають через відсутність уніфікованих прописів, а також стилістичне розмаїття каліграфічних традицій, що притаманні китайській культурі. У зв'язку з цим проведення експертизи потребує міждисциплінарного підходу, який поєднує знання з криміналістики, графології та лінгвістики. Ефективна ідентифікація можлива лише за умови залучення фахівців, обізнаних у структурі китайських ієрогліфів, а також використання спеціалізованих баз даних, еталонів письма та цифрових інструментів аналізу.

Перспективи розвитку почеркознавчих досліджень у сфері ієрогліфічної писемності включають створення методичних рекомендацій, формування баз даних зразків письма, підготовку експертів з азійських мов для судово-експертної діяльності, а також інтеграцію сучасних технологій.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. Вейжун. Дослідження китайської ієрогліфіки у сучасному науковому дискусії. URL: https://www.apfn-journal.in.ua/archive/58_2022/part_1/11.pdf
2. Д.Х. Штофель, В.Л. Матвійчук. Невизначеність при вивченні китайських ієрогліфів. URL: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/znanosv/znanosv2024/paper/viewFile/22087/18312>
3. Н.А. Кірнсова. Китайський ієрогліф: проблема визначення. Сходознавство. 2013. № 61. С. 47-54. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000297253>
4. Я. Щербаков. Китайська ієрогліфіка: до питання частотності вжитку ієрогліфів. Collection of Scientific Papers «SCIENTIA», (October 25, 2024; Antwerp, Belgium), 179–181. URL: <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/2161>

УДК 343.98

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-336-340>

<https://orcid.org/0000-0001-8466-7192>

Леоненко Тетяна Євгенівна

доктор юридичних наук, професор
(Національний університет «Запорізька політехніка»,
м. Запоріжжя, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-2057-6942>

Шиян Дмитро Сергійович

кандидат юридичних наук, доцент
(Національний університет «Запорізька політехніка»,
м. Запоріжжя, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-2336-2314>

Шиян Ольга Юріївна

кандидат юридичних наук, доцент
(Національний університет «Запорізька політехніка»,
м. Запоріжжя, Україна)

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ

Анотація. У статті на підставі аналізу наукових поглядів, теоретичних положень та законодавства, досліджено проблемні питання особи злочинця. Вчення про особу злочинця є одним з основних структурних елементів предмета кримінологічної науки. Без вивчення особи злочинця не можливо у повному обсязі дослідити усі інші кримінологічні проблемні питання, у тому числі детермінанти злочинності, її попередження, включаючи заходи попередження злочинності, кримінологічне прогнозування та планування заходів протидії злочинності. У зв'язку з набранням чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22.11.2018 р. № 2617-VIII, були внесені зміни, зокрема до Кримінального кодексу України, відповідно до пункту 2 розділу I цього закону, в тому числі у переважній кількості випадків термін «злочин» замінено на «кримінальне правопорушення». У зв'язку із цим злочин став лише одним з видів кримінального правопорушення, поряд з кримінальним проступком. А тому злочинність утворюють не лише злочини, а взагалі кримінальні правопорушення. У Кримінальному кодексі України передбачене поняття «суб'єкт кримінального правопорушення», «особа, яка підлягає кримінальній відповідальності», «особа, яка вчинила кримінальне правопорушення» або «винний». Кримінологи децю неохоче змінюють термінологію у науці. І якщо використання у понятті «особа злочинця» терміну «особа», а не «особистість» є більш менш обґрунтованою та менш дискусійною. То вживання

саме терміну «злочинець» є більш спірним і проблемним питанням. Пропонуємо у цьому випадку використовувати термін «кримінальний правопорушник», тобто – «особа кримінального правопорушника». Розглянувши особу злочинця, зроблено висновки про подальшу актуалізацію цієї проблематики. Пропонується використання терміну «особа кримінального правопорушника» як системи соціально значимих ознак, властивостей, рис, характеристик, відносин і зв'язків, що характеризують людину, винну в порушенні закону України про кримінальну відповідальність, у поєднанні з іншими (неособистими) обставинами й умовами, які впливають на її кримінально протиправну, зокрема злочинну поведінку. Аналіз визначеної проблеми є перспективним для подальших наукових досліджень і запозичення позитивного досвіду щодо розглядуваного питання.

Ключові слова: особа злочинця, соціальна значимість, особистість, ознаки, властивості, зв'язки, відносини.

Annotation. The article, based on the analysis of scientific views, theoretical provisions and legislation, explores problematic issues of the personality of a criminal. The study of the personality of a criminal is one of the main structural elements of the subject of criminological science. Without studying the personality of a criminal, it is impossible to fully investigate all other criminological problematic issues, including the determinants of crime, its prevention, including crime prevention measures, criminological forecasting and planning of measures to combat crime. In connection with the entry into force of the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Simplifying Pre-Trial Investigation of Certain Categories of Criminal Offenses" dated 11/22/2018 No. 2617-VIII, amendments were made, in particular, to the Criminal Code of Ukraine, in accordance with paragraph 2 of Section I of this law, including in the vast majority of cases the term "crime" was replaced by "criminal offense". In this regard, a crime has become only one of the types of criminal offense, along with a criminal misdemeanor. Therefore, crime is formed not only by crimes, but by criminal offenses in general. The Criminal Code of Ukraine provides for the concept of "subject of a criminal offense", "person subject to criminal liability", "person who committed a criminal offense" or "guilty". Criminologists are somewhat reluctant to change terminology in science. And if the use of the term "person" rather than "personality" in the concept of "criminal person" is more or less justified and less debatable. Then the use of the term "criminal" is a more controversial and problematic issue. We propose in this case to use the term "criminal offender", that is, "person of a criminal offender". Having considered the identity of the criminal, conclusions were drawn about the further actualization of this issue. It is proposed to use the term "personality of a criminal offender" as a system of socially significant signs, properties, traits, characteristics, relationships and connections that characterize a person guilty of violating the law of Ukraine on criminal liability, in combination with other (impersonal) circumstances and conditions that affect his criminally unlawful, in particular criminal, behavior. The analysis of the identified problem is promising for further scientific research and borrowing positive experience on the issue under consideration.

Keywords: criminal personality, social significance, personality, signs, properties, connections, relationships.

Постановка проблеми. Вчення про особу злочинця є одним з основних структурних елементів предмета кримінологічної науки. Без вивчення особи злочинця не можливо у повному обсязі дослідити усі інші кримінологічні проблемні питання, у тому числі детермінанти злочинності, її попередження, включаючи заходи попередження злочинності, кримінологічне прогнозування та планування заходів протидії злочинності.

Метою статті є аналіз проблемних питань особи злочинця як системи соціально значимих ознак, властивостей, рис, характеристик, відносин і зв'язків, що характеризують людину, винну в порушенні закону України про кримінальну відповідальність, у поєднанні з

іншими (неособистими) обставинами й умовами, які впливають на її кримінально протиправну, зокрема злочинну поведінку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Суттєвий внесок у дослідження проблемних питань особи злочинця, зокрема, зробили В. В. Голіна, Б. М. Головкін [1], І. М. Даньшин [2; 3], О. М. Джу́жа [4], А. П. Закалюк [5], Г. С. Костюк, А. В. Микитчик [6], Ю. В. Нікітін, І. В. Нікітіна [7], Л. С. Сміян [8], О. Ю. Шостко [1] та ін.

У роботах вищезазначених авторів досліджується цілий ряд питань, що стосуються особи злочинця. Однак ці положення підлягають підсумуванню, а також переосмисленню з урахуванням сучасних досягнень кримінологічної науки та внесення змін і доповнень у Кримінальний кодекс України (далі – КК).

Виклад основного матеріалу. О. Ю. Шостко вважає щодо співвідношення термінів «особа» й «особистість», то дуже часто російський термін «личность» перекладають українською як «особа», що не є правильним, оскільки основне визначення цього терміна в юридичній літературі – «лицо» (наприклад, особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, фізична особа, особа без громадянства (використовується в КК України)). Розглядаючи внутрішні якості та характеристики індивіда, вчений зазначає, що слід вживати саме термін особистість – «личность» – personality. Тому особа відображає цілісність людини (лат. Persona), а особистість (лат. personalitas) – це соціальна та психологічна характеристика, яка досліджується кримінологами. У переважній більшості в сучасній кримінології, соціології, філософії використовується саме цей термін [1, с. 88].

А. П. Закалюк також зазначав, що не можна також ототожнювати в кримінології поняття «особа» й «особистість» [5, с. 235]. Особа – це той образ (обличчя) людини, яким вона постає у суспільних відносинах, яким її сприймають учасники цих відносин, суспільної активності та діяльності [5, с. 235]. Особистість злочинця – це сукупність соціально-типових ознак, що сформувалися у процесі неблагополучного соціального розвитку особи, відрізняються своєю суспільною неприйнятністю та крайньою формою останньої – суспільною небезпечністю, обумовлюють криміногенну мотивацію та кримінальну активність особи, безпосередньо спричиняють вчинення кримінального правопорушення [5, с. 239].

Л. С. Сміян під «особою, яка вчинила кримінальне правопорушення (злочин)», розуміє сукупність зазвичай соціально значущих якостей особистості людини, що впливає в сукупності із зовнішніми умовами (ситуацією) на кримінально протиправну, у тому числі злочинну поведінку. Однак, якщо для кримінального права суб'єкт кримінального правопорушення – це той, хто скоїв діяння, що мають усі елементи складу кримінального правопорушення, і несе передбачене законом покарання, то для кримінології визначення поняття особистості злочинця є більш складним завданням. Це пояснюється поряд з іншими чинниками тим, що поняття особистості злочинця деякою мірою має умовний, формальний характер і віднесення визначених дій до числа кримінально протиправних, зокрема злочинних залежить від законодавця. Він же, як відомо, може скасувати кримінальну відповідальність за вчинки, що раніше розглядалися ним як кримінально протиправні. Не можна не визнати також, що в багатьох осіб, які вчинили, наприклад, кримінальні правопорушення з необережності, можуть бути відсутні риси, типові для злочинців [8, с. 79].

Ю. В. Нікітін, І. В. Нікітіна вважають, що кримінологія вивчає особу злочинця в нерозривному зв'язку із антисоціальною поведінкою, але при цьому спирається як на теоретичні концепції так і на практичні висновки саме особистісних якостей особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Особистість є носієм специфічних мотивів, певних особистісних якостей, що сформувалися під впливом негативних елементів соціального середовища. Особа як цілісне утворення становить соціальну якість людини, яка не дається від народження, а формується у процесі діяльності й завжди пов'язана із суспільством [7, с. 129].

Описані І. М. Даньшиним ознаки та властивості особи злочинця дозволили йому дати таке визначення цього феномену: особа злочинця – це сукупність істотних і стійких соціальних властивостей і ознак, соціально значущих біопсихологічних особливостей індивіда, що, об'єктивно реалізуючись у конкретному вчиненому кримінальному правопорушенні, надають вчиненому діянню характеру суспільної небезпечності, а винній у ньому особі – властивості суспільної небезпечності, у зв'язку з чим вона і притягається до відповідальності, передбаченої кримінальним законом [2, с. 37].

О. М. Джужа, А. В. Микитчик констатували, що особа злочинця – це сукупність соціально важливих ознак, взаємозв'язків і відносин, що характеризують людину, винну в порушенні норм закону про кримінальну відповідальність [6, с. 105].

З наведеного визначення випливають наступні висновки:

1) негативні соціально-економічні умови формують особу злочинця, що проявляється у факті вчинення кримінального правопорушення;

2) самі по собі криміногенні властивості не дозволяють вважати особу злочинцем до вчинення нею кримінального правопорушення;

3) до уваги необхідно брати як криміногенні фактори, що відбилися у свідомості особи та сформуливали в неї здатність вчинити кримінальне правопорушення, так і ті, які сприяли вчиненню конкретного кримінального правопорушення [4].

Кримінологія вивчає конкретних людей, одні з яких вчиняють правопорушення, а інші забезпечують запобігання цьому антисоціальному явищу та визначає закономірності цих відносин для організації науково-обґрунтованого контролю з метою недопущення вчинення кримінально каранних діянь. При цьому потрібно враховувати принцип зустрічної детермінації розвитку особистості (Г. С. Костюк). Суть цього принципу в даному контексті полягає в тому, що система заходів впливу на особистість правопорушника повинна відповідати його індивідуальним особливостям, стилю життя і мотивації. Найбільша ефективність реалізації цього принципу досягається під час системної та цілеспрямованої профілактики та ресоціалізації правопорушників. Отже визначити та впровадити ці відносини з кримінологічної точки зору можливо лише тільки через дослідження конкретних особистостей та їхні взаємостосунки з іншими суб'єктами. Власне ці відносини, що складаються в напрямку вчинення кримінального правопорушення, ведення антисоціального способу життя, що притаманне правопорушникам і формують відповідний тип особи, яка в кримінології називається особа злочинця. Беручи це до уваги можна наголосити, що використовуючи поняття «особа злочинця, як особи, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт кримінального правопорушення)» треба мати на увазі – соціально-правову характеристику людини, яка вчинила кримінальне правопорушення [7, с. 128–129].

Об'єктом кримінологічного вивчення є: по-перше, окремі особи, які скоїли кримінальне правопорушення; по-друге, різноманітні контингенти злочинців, наприклад, неповнолітні злочинці, рецидивісти тощо; по-третє, різноманітні кримінологічні типи злочинців. Об'єктом вивчення кримінологів є одночасно особи, які не скоюють кримінальних правопорушень і поведуть себе усталено правомірно. Це важливо при використанні методу контрольної групи та виявлення відмінностей характеристик злочинців від характеристик людей, які ведуть законослухняний спосіб життя і перебувають у тих самих умовах у мікросередовищі [8, с. 80].

Згідно з позицією І. М. Даньшина, про особу злочинця можна говорити у зв'язку з настанням юридично значущої події – вчиненням діяння, передбаченого законом про кримінальну відповідальність. Інакше і бути не може, оскільки властивості та якості будь-якої людини, у тому числі й злочинця, знаходять свій вияв не інакше, як в її діях і діяльності, а також у домінуючих орієнтаціях і мотиваціях. Суспільна небезпечність, згідно з теорією кримінального права, є матеріальною ознакою злочину. І особа, вчиняючи злочин, набуває тієї ж властивості – властивості суспільної небезпечності. Отже, початковий момент появи такого поняття, як «особа злочинця» збігається з фактом вчинення злочину. Після того як засуджений відбув покарання за вчинений злочин, коли було досягнуто цілі покарання і особою втрачені властивості суспільної небезпечності, тоді і немає потреби використовувати це поняття. Але трапляється так, як свідчить практика, що виправлення засуджених може і не відбутися. Однак навіть у цьому разі потрібно говорити не про особу злочинця, а про особу, яка становить потенційну небезпеку для суспільства. У зв'язку з цим до неї може застосовуватись

адміністративний нагляд, інші превентивні заходи (наприклад, профілактичний облік) [З, с. 83–84].

Крім того, у зв'язку з набранням чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22.11.2018 р. № 2617-VIII, були внесені зміни, зокрема до КК, відповідно до пункту 2 розділу I цього закону, в тому числі у переважній кількості випадків термін «злочин» замінено на «кримінальне правопорушення». У зв'язку із цим злочин став лише одним з видів кримінального правопорушення, поряд з кримінальним проступком. А тому злочинність утворюють не лише злочини, а взагалі кримінальні правопорушення. У КК передбачене поняття «суб'єкт кримінального правопорушення», «особа, яка підлягає кримінальній відповідальності», «особа, яка вчинила кримінальне правопорушення» або «винний». Кримінологи дещо неохоче змінюють термінологію у науці. І якщо використання у понятті «особа злочинця» терміну «особа», а не «особистість» є більш менш обґрунтованою та менш дискусійною. То вживання саме терміну «злочинець» є більш спірним і проблемним питанням. Пропонуємо у цьому випадку використовувати термін «кримінальний правопорушник», тобто – «особа кримінального правопорушника».

Висновки. Таким чином, розглянувши особу злочинця, зроблено висновки про подальшу актуалізацію цієї проблематики. Пропонується використання терміну «особа кримінального правопорушника» як системи соціально значимих ознак, властивостей, рис, характеристик, відносин і зв'язків, що характеризують людину, винну в порушенні закону України про кримінальну відповідальність, у поєднанні з іншими (неособистими) обставинами й умовами, які впливають на її кримінально протиправну, зокрема злочинну поведінку. Аналіз визначеної проблеми є перспективним для подальших наукових досліджень і запозичення позитивного досвіду щодо розглядуваного питання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська, О. В. Лисодєд та ін.; за ред. В. В. Голіни і Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 511 с.
2. Кримінологія : Загальна та Особлива частини: підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін. ; за заг. ред. В. В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і доп. Харків: Право, 2009. 288 с.
3. Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.
4. Кримінологія : підручник / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
5. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
6. Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. 612 с.
7. Кримінологія : підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова, Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків: Право, 2018. 416 с.
8. Кримінологія: Підручник / За заг. ред. Л. С. Сміяна, Ю. В. Нікітіна. Київ: Національна академія управління, 2010. 496 с.

УДК 343.1

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-341-345><https://orcid.org/0000-0002-9114-1495>

Мирошніченко Юрій Михайлович,

доктор юридичних наук,

суддя Мукачівського міськрайонного суду

Закарпатської області

ОБШУК ОСОБИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ

Анотація. У статті досліджено проблематику правового регулювання особистого обшуку затриманої особи в кримінальному провадженні України. Зазначено, що чинне законодавство лише частково унормовує порядок проведення цієї слідчої дії, що призводить до суперечностей між законом і практикою, створює ризики порушення прав людини та ускладнює доведення законності отриманих доказів. Окрема увага приділяється ролі судового тлумачення, яке частково компенсує законодавчі прогалини та адаптує право до реалій, зокрема з урахуванням раптового і динамічного характеру затримання. Проаналізовано дві основні ситуації проведення особистого обшуку: під час затримання особи за ст. 208 КПК України та під час обшуку житла чи іншого володіння особи відповідно до ч. 5 ст. 236 КПК України. Розкрито специфіку обшуку затриманої особи, що полягає в можливості його проведення без попереднього дозволу слідчого судді, без фіксації за допомогою технічних засобів та складання окремого протоколу обшуку. Розглянуто практику Верховного Суду, який визнає особистий обшук складовою частиною затримання та допускає встановлення обставин його проведення не лише протоколом затримання, а й іншими доказами. Акцентовано на неприпустимості підміни особистого обшуку оглядом місця події, що може призвести до визнання доказів недопустимими. Також проаналізовано відмінності між особистим обшуком та поверхневою перевіркою відповідно до Закону України «Про Національну поліцію». Зроблено висновок про необхідність чіткого та системного законодавчого врегулювання порядку проведення особистого обшуку з урахуванням його специфіки, що сприятиме підвищенню правової визначеності, забезпеченню належного процесуального контролю, захисту прав людини та унеможливленню зловживань з боку правоохоронців.

Ключові слова: кримінальне провадження, затримання, особистий обшук.

Annotation. The article examines the problem of legal regulation of personal search of a detained person in criminal proceedings of Ukraine. It is noted that the current legislation only partially regulates the procedure for conducting this investigative action, which leads to contradictions between the law and practice, creates risks of human rights violations and makes it difficult to prove the legality of the obtained evidence. Particular attention is paid to the role of judicial interpretation, which partially compensates for legislative gaps and adapts the law to realities, in particular taking into account the sudden and dynamic nature of detention. Two main situations of conducting a personal search were analyzed: during the detention of a person under Art. 208 of the Criminal Procedure Code of Ukraine and during a search of a person's home or other property in accordance with Part 5 of Art. 236 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. The specifics of the search of a detained person are revealed, which consists in the possibility of conducting it without the prior permission of the investigating judge, without recording it using technical means and drawing up a separate search protocol. The practice of the Supreme Court, which recognizes a personal search as an integral part of detention and allows establishing the

circumstances of its conduct not only by the detention protocol, but also by other evidence, is considered. Emphasis is placed on the inadmissibility of replacing a personal search with an inspection of the scene, which may lead to the recognition of evidence as inadmissible. The differences between personal search and surface inspection in accordance with the Law of Ukraine «On the National Police» were also analyzed. A conclusion was made about the need for a clear and systematic legislative regulation of the procedure for conducting a personal search, taking into account its specifics, which will contribute to increasing legal certainty, ensuring proper procedural control, protecting human rights and preventing abuses by law enforcement officers.

Key words: criminal proceedings, detention, personal search.

Постановка проблеми. Порядок особистого обшуку в кримінальному провадженні залишається недостатньо унормованим, а практика його проведення – суперечливою, особливо щодо затриманої особи. Відсутність чіткого законодавчого регулювання створює розбіжності між положеннями чинного законодавства та фактичною практикою здійснення обшуку особи, коли затримання та обшук проводяться раптово, без можливості дотримання всіх процедурних формальностей. Це спричиняє труднощі у доказуванні законності обшуку та ризики порушення прав особи. В умовах недостатнього правового забезпечення посилюється роль судового тлумачення та судової практики як інструментів конкретизації правових норм, усунення прогалин і колізій у законодавстві, адаптації права до наявних суспільних реалій, формування усталеної практики правозастосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правового регулювання особистого обшуку в кримінальному провадженні вже привертала увагу значної кількості дослідників, серед яких А.-М. Ю. Ангеленюк, О. В. Баганець, А. Г. Баришніков, І. В. Басиста, О. Б. Комарницька, О. Я. Переверза, Л. М. Перцова-Тодорова, В. М. Поцілуйко, О. С. Смірнов, Г. М. Степанова, О. С. Степанов, М. Й. Кулик, А. Я. Хитра, І. І. Татарин, О. В. Шульга, Д. О. Шумейко та інші. У наукових роботах цих авторів висвітлено низку важливих аспектів, зокрема:

- відсутність чіткого та комплексного законодавчого регулювання порядку проведення особистого обшуку;
- суперечності між нормами чинного законодавства, що регулюють проведення обшуку особи, та практикою їх застосування;
- відсутність судового контролю за проведенням обшуку особи;
- випадки проведення обшуків до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР).

Разом із тим, низка питань, що мають ключове значення для ефективного та правомірного проведення особистого обшуку, залишалася поза увагою дослідників або не отримала належного комплексного висвітлення. У межах цієї статті автор, спираючись на здобутки попередніх наукових досліджень та аналізуючи актуальну судову практику, акцентує увагу на таких важливих складових загальної проблеми як:

- відсутність спеціального законодавчого врегулювання особистого обшуку під час раптового затримання особи без ухвали слідчого судді, коли дотримання всіх процесуальних вимог є об'єктивно неможливим;
- необхідність законодавчого врахування специфіки незапланованих затримань, під час яких обшук фактично збігається у часі із затриманням, та формалізація цього процесу з огляду на потребу захисту прав людини;
- ризики зловживань, що виникають через підміну особистого обшуку іншими слідчими (розшуковими) діями, наприклад оглядом місця події, та необхідність закріплення чітких процесуальних гарантій проти таких практик;
- проблематика забезпечення участі захисника під час особистого обшуку у випадках раптового затримання та оцінка допустимості речових доказів, отриманих за таких обставин.

Мета дослідження, результати якого наводяться у цій статті, полягала у з'ясуванні особливостей правового регулювання особистого обшуку затриманої особи в кримінальному провадженні, виявленні суперечностей між чинним законодавством і практикою його застосування, а також у додатковому обґрунтуванні необхідності чіткого законодавчого врегулювання для підвищення правової визначеності та забезпечення дотримання прав людини.

Виклад основного матеріалу. Закон пов'язує можливість проведення особистого обшуку виключно з двома конкретними обставинами, а саме: 1) затримання особи в порядку, передбаченому ст. 208 КПК України; 2) проведення на підставі ухвали слідчого судді обшуку житла чи іншого володіння особи за наявності підстав, визначених ч. 5 ст. 236 КПК України [1].

Відповідно до ч. 5 ст. 236 КПК України, під час проведення обшуку в житлі або іншому володінні особи за рішенням слідчого чи прокурора може бути проведено обшук присутніх осіб, якщо є достатні підстави вважати, що вони переховують при собі предмети або документи, які мають значення для кримінального провадження.

Обшук особи здійснюється особами тієї самої статі у присутності адвоката або представника на вимогу такої особи. Неявка адвоката чи представника для участі у проведенні обшуку особи протягом трьох годин не перешкоджає його проведенню.

Обшук особи не є окремою слідчою дією, а отже, не потребує отримання окремої ухвали слідчого судді з дозволом на його проведення [1]. Складання окремого протоколу особистого обшуку за таких обставин кримінальним процесуальним законом також не передбачено [2]. Хід і результати особистого обшуку відображаються у протоколі обшуку житла чи іншого володіння особи.

Крім того, як зазначалося, обшук особи може бути проведений у процесі її затримання в порядку, передбаченому ст. 208 КПК України. Затримання може бути спланованим — на підставі ухвали слідчого судді про дозвіл на затримання з метою приводу або як завершальний етап тактичної операції, — або раптовим — у ході припинення злочину уповноваженою службовою особою чи безпосередньо після його вчинення.

Обшук особи під час затримання має певну специфіку: його проведення не потребує дозволу слідчого судді або згоди особи, яка піддається обшуку. Верховний Суд зауважує, що відповідно до ч. 1 ст. 208 КПК України уповноважена службова особа має право без ухвали слідчого судді затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, а відповідно до ч. 3 цієї статті — може здійснити її особистий обшук [3].

Процес затримання та обшук особи не вимагає обов'язкової фіксації за допомогою звуко- та відеозаписувальних технічних засобів [1]. Також особистий обшук не передбачає обов'язкової наявності на момент його проведення внесених до ЄРДР відомостей про кримінальне правопорушення, у зв'язку з яким відбулося затримання й обшук особи.

Верховний Суд наголошує, що затримання в порядку, передбаченому ст. 208 КПК України, за визначенням є несподіваною для його учасників подією. Оскільки закон надає органам правопорядку повноваження за певних умов проводити затримання без попереднього судового дозволу, це означає, що законодавець визнає непередбачуваність обставин, які зумовлюють таке затримання [4].

Крім фіксації доказів правопорушення, обшук затриманої особи є необхідним для забезпечення безпеки як осіб, що здійснюють затримання, так і інших осіб, включно з самою затриманою особою. Тому особистий обшук, як правило, проводиться невідкладно після затримання [4].

Водночас, як неодноразово зазначалося у постановках Верховного Суду, обшук особи фактично не є окремою слідчою дією, а поглинається такою дією, як затримання [3]. Очевидно, що, на відміну від спланованого затримання, раптовий силовий захват і невідкладний обшук особи можуть бути відокремлені суто умоглядно, а отже синхронне протоколювання

зазначених дій з дотриманням усіх процедурних формальностей практично неможливе. Тому судова практика виходить з того, що обставини затримання особи можуть встановлюватися не лише протоколом затримання, але й іншими доказами (показаннями свідків, відеозаписами), що дозволяють перевірити його законність [4].

Наведений підхід є взірцем ефективного судового тлумачення норм кримінального процесуального права й цілком виправданим, оскільки інакше це зводило б нанівець зусилля поліції у боротьбі з вуличною злочинністю, правопорушеннями у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, незаконного носіння зброї тощо.

Водночас питання, пов'язані із затриманням (особливо із силовим захопленням) особи під час або безпосередньо після вчинення нею злочину та вилучення у неї знарядь чи засобів вчинення кримінального правопорушення або предметів злочинного посягання, врешті-решт потребують чіткого законодавчого врегулювання, на необхідності якого наголошують практично всі дослідники. Воно має враховувати раптовість і динамічність відповідних ситуацій, які часто унеможливають повне дотримання положень ч. 7 ст. 223 та ст. 236 КПК України, як того вимагає ч. 3 ст. 208 КПК України.

Це дозволило б суттєво підвищити правову визначеність та звільнити слідчих від необхідності самостійного пошуку варіантів вирішення зазначеної проблеми, що нерідко призводить до неприпустимої підміни особистого обшуку оглядом місця події як слідчої дії, проведення якої справді можливе до внесення відомостей про вчинення кримінального правопорушення до ЄРДР.

Верховний Суд неодноразово вказував на неприпустимість проведення обшуку під виглядом огляду місця події. Такі дії суперечать вимогам кримінального процесуального закону й призводять до отримання даних, які можуть бути визнані судом недопустимими як докази. В одній зі своїх постанов Суд, зокрема, зазначив, що одяг, який надягнутий на особі, не може бути окремим об'єктом огляду в порядку ст. 237 КПК. Наявність письмового дозволу на проведення огляду не можна брати до уваги як підставу для фактичного обшуку особи за відсутності відповідного протоколу затримання особи, складеного відповідно до вимог ст. 208 КПК України [5].

Водночас за обставин, коли мобільний телефон у момент його виявлення знаходився в руках особи, що було явним та очевидним і виключало потребу у проведенні будь-яких дій із його відшукування, тобто у проведенні обшуку, а крім того, коли особа без будь-якого примусу (добровільно) видала його працівникам поліції, підстави вважати, що під виглядом огляду місця події був проведений особистий обшук особи, відсутні [6].

Принагідно слід згадати про право поліції за наявності підстав, передбачених ст. 34 Закону України «Про Національну поліцію», зупинити та здійснити поверхову перевірку особи шляхом візуального огляду, проведення по поверхні вбрання рукою, спеціальним приладом або засобом, а також візуального огляду речі або транспортного засобу. Якщо під час поверхневої перевірки особа *добровільно* видає речові докази, вони мають бути оглянуті відповідно до вимог статті 237 КПК України та визнані такими, що отримані у законний спосіб. Критично важливо при цьому розуміти, що такі дії не є обшуком, який, на відміну від огляду, має примусовий характер, тобто може проводитися без згоди особи, яку обшуковують, всупереч її волі [7].

Оцінка допустимості отриманих у результаті особистого обшуку речових доказів вимагає розгляду питання щодо обов'язковості участі захисника під час затримання та обшуку особи. Попри те, що Верховний Суд послідовно визнає недопустимими показання, отримані від підозрюваної особи у випадку порушення її права зберігати мовчання і не свідчити проти себе, зокрема в процесі затримання, він не поширює цей підхід на оцінку допустимості речових доказів, які, хоча й можуть бути отримані примусово, існують незалежно від волі особи. Тому в разі, коли властивості вилученої речі та інформації, яка в ній міститься, жодним

чином не залежали від волі особи, присутність захисника під час обшуку визнається такою, що не може позначитися на цих властивостях [8].

Висновок. Проведене дослідження показує, що чинне кримінальне процесуальне законодавство України лише частково регламентує порядок особистого обшуку затриманої особи, що зумовлює суперечності між законом і практикою його застосування, створює ризики порушення прав людини й ускладнює доказування законності таких обшуків. Судова практика, зокрема позиція Верховного Суду, частково компенсує прогалини шляхом тлумачення відповідних норм, зважаючи на раптовий і динамічний характер затримань. Однак це не скасовує необхідності чіткого та системного законодавчого регулювання, що має враховувати специфіку незапланованих затримань, забезпечувати баланс між ефективністю правоохоронної діяльності та дотриманням прав людини, а також унеможливити зловживання правоохоронців, зокрема проведення обшуку під виглядом огляду місця події. Такі зміни сприятимуть підвищенню правової визначеності, забезпеченню належного процесуального контролю та формуванню сталої, передбачуваної практики застосування інституту особистого обшуку в кримінальному провадженні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Верховного Суду від 26.09.2023 р. у справі № 404/2409/20. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113817265> (дата звернення: 12.07.2025).
2. Постанова Верховного Суду від 28.09.2022 у справі № 225/373/21. *ipLex*. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=106558702&red=1000038fc984422a984b2ddfe460d307b14612&d=5> (дата звернення: 12.07.2025).
3. Постанова Верховного Суду від 03.06.2024 р. у справі № 759/5346/20. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119653307> (дата звернення: 12.07.2025).
4. Постанова Верховного Суду від 15.06.2021 р. у справі № 204/6541/16-к. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97736430> (дата звернення: 12.07.2025).
5. Постанова Верховного Суду від 24.02.2021 р. у справі № 175/1261/18. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95213523> (дата звернення: 12.07.2025).
6. Постанова Верховного Суду від 30.06.2022 р. у справі № 754/10615/17. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105078713> (дата звернення: 12.07.2025).
7. Постанова Верховного Суду від 31.07.2024 р. у справі № 211/5056/22. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120805493> (дата звернення: 12.07.2025).
8. Постанова Верховного Суду від 09.04.2024 р. у справі № 369/4929/19. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118465118> (дата звернення: 12.07.2025).

УДК 343.13

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-346-352><https://orcid.org/0000-0002-8150-1901>**Савицький Д.О.,**

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правосуддя Навчально-наукового інституту
управління, технологій та правових наук Національного
транспортного університету

<https://orcid.org/0000-0002-1684-3008>**Савицька С.Л.,**

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правосуддя Навчально-наукового інституту
управління, технологій та правових наук Національного
транспортного університету

НЕВІДКЛАДНИЙ ОБШУК: ПІДСТАВИ ПРОВЕДЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ТЛУМАЧЕННЯ

Анотація. У статті здійснено системний теоретико-правовий аналіз кримінального процесуального законодавства, наукових підходів та судової практики щодо визначення та тлумачення підстав проведення невідкладного обшуку житла чи іншого володіння особи. Звернута увага на важливість та комплексність охорони прав людини, які можуть порушуватися під час незаконного проведення обшуку житла чи іншого володіння особи.

Обґрунтовано, що у кримінальному процесуальному законодавстві поняття «майно» повинно мати автономне тлумачення, його не слід прирівнювати до цивільно-правового тлумачення цього терміну. Визначено, що під терміном «майно» у кримінальному процесі слід розуміти речі, документи, гроші, інші цінності та матеріальні об'єкти, серед яких, предмети, знаряддя, засоби вчинення кримінального правопорушення, які мають або можуть мати ознаки речових доказів. Запропоновано відповідним тлумаченням доповнити положення ч. 1 ст. 3 КПК України.

Визначено, що проведення обшуку житла чи іншого володіння особи без ухвали слідчого судді, суду на підставі необхідності врятування майна, яке може бути речовим доказом, буде правомірним за умови, що зволікання з проведенням обшуку спричинить знищення, пошкодження чи втрату цього майна. Гарантією правомірності проведення невідкладного обшуку є судовий контроль, який у такому випадку здійснюється *ex post factum*. Факт невідкладності проникнення має підтверджуватися наявними у кримінальному провадженні фактичними даними, які містять відомості про загрозу знищення чи втрати майна та давали підстави сприймати таку загрозу як реальну.

Зауважується на тому, що відповідна правова позиція, викладена у рішенні Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 7 жовтня 2024 року має покласти край дискусіям та забезпечити єдиний правозастосовний підхід при розгляді питань щодо правомірності проведення невідкладного обшуку житла чи іншого володіння особи на підставі потреби «врятування майна».

Ключові слова: недоторканність житла, невідкладний обшук, речові докази, майно, врятування майна, кримінальне провадження.

Annotation. *The article provides a systematic theoretical and legal analysis of criminal procedural legislation, scholarly approaches, and judicial practice concerning the determination and interpretation of the grounds for conducting an urgent search of a dwelling or other premises belonging to a person. Attention is drawn to the importance and complexity of safeguarding human rights, which may be violated during the unlawful conduct of a search for a dwelling or other premises.*

It is substantiated that, within criminal procedural legislation, the concept of «property» should have an autonomous interpretation and should not be equated with the civil law understanding of this term. It is determined that, in criminal proceedings, the term «property» should be understood as things, documents, money, other valuables, and material objects, including items, instruments, and means used in the commission of a criminal offense, which have or may have the characteristics of physical evidence. It is proposed to supplement the provisions of Part 1 of Article 3 of the Criminal Procedure Code of Ukraine with the corresponding interpretation.

It is established that the conduct of a search of a dwelling or other premises without the authorization of an investigating judge or court, on the grounds of the necessity to preserve property that may constitute physical evidence, shall be lawful, provided that any delay in conducting such a search would result in the destruction, damage, or loss of such property. A safeguard for the legality of conducting an urgent search is judicial control, which in such cases is exercised ex-post facto. The fact of urgency of entry must be confirmed by factual data available in the criminal proceedings, containing information about the threat of destruction or loss of property and providing grounds to consider such a threat as real.

It is emphasized that the corresponding legal position, set forth in the decision of the Joint Chamber of the Criminal Cassation Court of the Supreme Court dated 7 October 2024, should put an end to scholarly debates and ensure a unified approach to the application of law in addressing the legality of conducting an urgent search of a dwelling or other premises on the grounds of the need to «preserve property».

Keywords: *inviolability of dwelling, urgent search, physical evidence, property, preservation of property, criminal proceedings.*

Постановка проблеми. У житті кожної людини житло є її фундаментальною життєвою потребою. Як слушно зазначає В. Т. Маляренко, споконвіків людина дбає про своє житло, оберігає його, захищає. Житло є невід’ємною складовою особистого життя людини. Вона має природне право жити так, як бажає, бути захищеною від оприлюднення фактів особистого життя [1, с. 2].

Таке важливе значення житла для кожної людини зумовило визнання його недоторканності конвенційним стандартом кримінального судочинства (ст. 8 Європейської конвенції з прав людини) та конституційною засадою кримінального провадження (ст. 30 Конституції України та ст. 13 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України). Окрім цього, Конституційний Суд України у рішенні від 31.05.2011 року визначив, що гарантування кожному прав на повагу та недоторканність житла є не тільки конституційно-правовим обов’язком держави, а й дотриманням взятих Україною міжнародно-правових зобов’язань відповідно до положень Загальної декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [2].

Втім, встановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення та обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, в окремих випадках потребують проникнення до житла чи іншого володіння з метою проведення в них обшуку чи огляду, чим і обмежується право на недоторканність житла. Ефективною гарантією правомірності такого обмеження є судовий контроль прийняття рішення про проведення обшуку житла чи іншого володіння особи. Втім, у невідкладних випадках обшук може проводитися і до отримання ухвали слідчого судді, суду, що зумовлює ризики безпідставного обмеження права на недоторканність житла.

В такому разі постає питання щодо однозначного та усталеного підходу як законодавця так і судової практики до визначення та характеристики підстав проведення невідкладного обшуку житла чи іншого володіння особи. Адже до сьогодні актуальною є дискусія щодо тлумачення невідкладних випадків проникнення до житла чи іншого володіння особи, які визначені у ч. 3 ст. 30 Конституції України та ч. 3 ст. 233 КПК України [3; 4].

Від однозначного та юридично виваженого підходу до тлумачення підстав проникнення до житла чи іншого володіння особи без ухвали слідчого судді, суду залежить досягнення завдань кримінального судочинства та забезпечення балансу між ефективністю кримінального переслідування і захистом основоположних прав людини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Обшук житла чи іншого володіння особи як слідча (розшукова) дія був предметом дослідження таких науковців, як: Ю. П. Аленін, І. В. Басиста, В. В. Вапнярчук, І. В. Гловюк, Н. В. Глинська, Ю. М. Грошевий, О. М. Дроздов, О. В. Капліна, Л. М. Лобойко, В. В. Михайленко, М. Я. Никоненко, В.Т. Нор, В. М. Тертишник, О. О. Торбас, О. Г. Шило, М. Є. Шумило тощо. Попри значний науковий доробок вказаних вчених у розв'язання проблемних аспектів проведення обшуку житла чи іншого володіння особи, окремі питання і на сьогодні залишаються актуальними та потребують наукового дослідження.

Метою статті є системний теоретико-правовий аналіз кримінального процесуального законодавства, наукових підходів та судової практики щодо визначення та тлумачення підстав проведення невідкладного обшуку житла чи іншого володіння особи.

Виклад основного матеріалу. Недоторканність житла гарантується ст. 8 Європейської конвенції з прав людини, де визначено, що кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб [5].

Структура неведеної конвенційної норми засвідчує важливість та комплексність охорони прав людини, які можуть порушуватися під час незаконного проведення обшуку житла. Адже під час проникнення до житла особи можуть обмежуватися такі чотири основоположні права людини як право на повагу до «приватного життя», «сімейного життя», «житла» і «кореспонденції» [6, с. 123].

У зв'язку з наведеним, законодавець має бути максимально точним під час законодавчої регламентації підстав та процесуальної форми проведення слідчих (розшукових) дій, які проводяться із проникненням до житла чи іншого володіння особи, особливої уваги потребує регламентація підстав та правової процедури проведення обшуку житла без попереднього судового рішення.

Так, відповідно до положень ч. 3 ст. 233 КПК України слідчий, дізнавач, прокурор має право до постановлення ухвали слідчого судді увійти до житла чи іншого володіння особи лише у невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення [4]. Аналогічне положення закріплено і в ч. 3 ст. 30 Конституції України.

Таке формулювання фактичних підстав невідкладного проникнення до житла чи іншого володіння особи для проведення в них обшуку зумовило дискусії щодо їх тлумачення. Так, І. В. Гловюк відмічає, що у судовій практиці доволі довгий період спірним було питання стосовно тлумачення наведеної норми щодо проникнення до житла чи іншого володіння особи у невідкладних випадках з метою врятування майна. Адже КПК України не надає жодного тлумачення формулюванню «врятування ... майна» [7, с. 69].

Це зумовило наявність протилежно різних судових рішень як апеляційної, так і касаційної інстанції. Так, в одних випадках врятування майна, що має ознаки речових доказів,

визнавалося судами підставою для невідкладного проведення обшуку. Наприклад, колегія суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду у постанові від 27 лютого 2024 року у справі № 185/4212/21 визнала правомірним проведення обшуку як невідкладного, де невідкладність полягала в необхідності вилучення в засудженого грошових коштів, отриманих як неправомірної вигоди (предмета кримінального правопорушення), і вказала, що це охоплюється винятком, установленим ч. 3 ст. 233 КПК України [8].

Проте, є і рішення Касаційного кримінального суду де врятування майна (речових доказів) не визнавалося підставою для проведення невідкладного проведення обшуку житла чи іншого володіння особи.

Так, колегія суддів Третньої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду у постанові від 1 листопада 2023 року (справа № 462/3127/22) дійшла висновку, що унеможливлення знищення доказів, фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення, збереження доказової бази не вважається підставами для проникнення до житла чи іншого володіння особи до постановлення ухвали слідчим суддею, адже такі обставини не входять до переліку невідкладних випадків, визначених у ч. 3 ст. 233 КПК України [9].

Очевидно, що така неоднозначна практика найвищого судового органу потребувала вироблення однакового підходу до тлумачення положень ч. 3 ст. 233 КПК України. З метою забезпечення сталості та єдності судової практики справа щодо тлумачення «врятування майна» як невідкладного випадку в розумінні ч. 3 ст. 233 КПК України була передана на розгляд Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду.

Ця проблема викликала жваву наукову дискусію, пов'язану з ототожненням чи розрізненням понять «майно» та «речові докази», які потребують врятування.

Зокрема, О.О. Торбас підходить до з'ясування поняття «майно» з використанням норм цивільного права. Вчений відмічає, що відповідно до ст. 190 Цивільного Кодексу України, майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Так як захист майнових прав та обов'язків не пов'язаний з проникненням до житла чи іншого володіння особи у невідкладних випадках, в ч. 3 ст. 233 КПК України йдеться про рятування речей. А відповідно до ст. 179 Цивільного Кодексу України, річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки. На підставі наведеного О.О. Торбас стверджує, що рятування майна відповідно до ч. 3 ст. 233 КПК України стосується лише речей, з приводу яких можуть виникати цивільні права та обов'язки відповідно до цивільного законодавства. Тому на його думку під дію ч. 3 ст. 233 КПК України не підпадає майно, яке вилучене з цивільного обігу та яке не може породжувати цивільні права та обов'язки [10, с. 531].

Відмінною від вищенаведеної є позиція І.В. Гловюк, яка на підставі аналізу норм КПК України дійшла висновку, що в контексті невідкладного обшуку термін «майно» вживається у розумінні, яке ширше за цивільно-правове розуміння, і включає в себе матеріальні об'єкти, що мають ознаки речових доказів. Аргументувала вчена свій висновок положенням таких норм: ч. 9 ст. 100 КПК України, де йдеться про «майно, що було ... вилучене з обігу»; ч. 2 ст. 167 КПК України, де визначено, що тимчасово вилученим може бути майно у вигляді речей, документів, грошей тощо, щодо яких є достатні підстави вважати, що вони мають ознаки речових доказів; п. 1 ч. 2 ст. 170 КПК України, де визначено, що арешт майна допускається з метою забезпечення збереження речових доказів, а відповідно до ч. 3 ст. 170 КПК України арешт накладається на майно будь-якої фізичної або юридичної особи за наявності достатніх підстав вважати, що воно відповідає критеріям, зазначеним у ст. 98 КПК України [7, с. 71–72].

Відповідну правову позицію було сформульовано у Постанові Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 07 жовтня 2024 року та вказано, що в розумінні ч. 3 ст. 233 КПК України поняття «майно» охоплює своїм змістом речі, документи,

гроші, інші цінності та матеріальні об'єкти, серед яких, предмети, знаряддя, засоби вчинення кримінального правопорушення, які мають або можуть мати ознаки речових доказів [11].

Враховуючи вищенаведене, можна стверджувати, що в кримінальному процесуальному законодавстві термін «майно» слід тлумачити автономно. Поняття «майно» у кримінальному процесі не слід прирівнювати до його цивільно-правового розуміння. Адже відповідно до цивільного законодавства предмети, які вилучені з обігу чи біологічні сліди не відносяться до категорії «майно», а у кримінальному процесі ці об'єкти можуть бути речовими доказами.

Тобто, поняття «майно» у кримінальному процесі має самостійне, незалежне тлумачення і включає в себе матеріальні об'єкти, що мають ознаки речових доказів. Для забезпечення сталої та однакової правозастосовної практики пропонуємо ч. 1 ст. 3 КПК України доповнити тлумаченням терміну «майно», яке викладено у вищенаведеному рішенні Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду.

Водночас, факт того, що певне майно може бути речовим доказом, ще не є підставою для проведення обшуку без ухвали слідчого судді, суду. Адже підставою невідкладного обшуку є потреба «врятування майна» від знищення. Тому вчені звертають увагу на проблеми тлумачення терміну «врятування» майна в темпоральному значенні, наскільки невідкладно потрібно його рятувати.

Так, на думку О.М. Дроздова та Н.В. Глинської проведення обшуку до постановлення ухвали слідчого судді, суду з метою відшукування та збереження майна, яке може бути використано як докази у кримінальному провадженні не є невідкладним випадком, пов'язаним з врятуванням майна. Адже наведені обставини є обставинами загального (ординарного) характеру, а отже не є нагальними чи екстраординарними обставинами, які прямо передбачені законом та ймовірно вимагають невідкладного (термінового) проведення обшуку без попереднього дозволу суду, що чітко і недвозначно впливає з позицій Європейського суду з прав людини та Верховного Суду. Отже, необхідність віднайти і вилучити об'єкти, які можуть бути речовими доказами у кримінальному провадженні, не підпадає під винятки, передбачені ч. 3 ст. 233 КПК України (врятування майна) [12, с. 622–623].

І.В. Гловюк також стверджує, що необхідність віднайти і вилучити об'єкти, які можуть бути речовими доказами саме по собі не може тлумачитись як врятування майна за ч. 3 ст. 233 КПК України. Врятуванням може визнаватися лише убезпечення від знищення за доведеної реальної загрози його знищення, у тому числі і ознак, які характеризують майно як речовий доказ [7, с. 76].

Саме такий підхід є обґрунтованим та має братися за основу в правозастосуванні. Це підтверджується і практикою Європейського суду з прав людини. Зокрема у рішенні в справі «Геращенко проти України» (Заява № 20602/05) від 7 листопада 2013 року Суд оцінював невідкладність проведення обшуку та зазначив, що для винесення ухвали про проведення обшуку житла чи іншого володіння особи суди відповідно до законодавства повинні переконатися в тому, що існують достатні підстави вважати, що розшукувані предмети знаходяться там. Обшук, щодо якого подано скаргу, відбувся майже негайно після оперативної закупівлі. Його проведення, ймовірно, було обумовлено певною невідкладністю з метою гарантувати збереження доказів злочину. Проте у цій справі той факт, що підставою для проведення обшуку слідчими органами була постанова від 19 травня 2004 року (тобто через 1,5 місяці після винесення постанови про обшук), не вказує на таку невідкладність. У зв'язку з цим Європейський суд з прав людини дійшов висновку про порушення ст. 8 Конвенції [13].

Таким чином, проведення обшуку житла чи іншого володіння особи без ухвали слідчого судді, суду на підставі необхідності врятування майна, яке може бути речовим доказом, буде правомірним, якщо зволікання з проведенням обшуку зумовить їх знищення, пошкодження чи втрату.

Невідкладність врятування речових доказів має підтверджуватися фактичними даними. Так, у вищенаведеному рішенні Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 7 жовтня 2024 року вказано, що у контексті ч. 3 ст. 233 КПК України про невідкладність такого випадку свідчать дані про реальну загрозу знищення, втрати майна. У клопотанні про надання дозволу на обшук у порядку ч. 3 ст. 233 КПК України, наданих на його обґрунтування матеріалах, в ухвалі слідчого судді, постановленій *ex post factum*, має бути вказано, які саме обставини на момент проникнення свідчили, що зволікання може спричинити знищення речових доказів, що відомості про загрозу їх знищення, втрати давали підстави сприймати її як реальну [11].

Тобто, гарантією правомірності проведення невідкладного обшуку є судовий контроль, який у такому випадку здійснюється *ex post factum*. Тому, якщо слідчим суддею в порядку судового контролю або судом під час перевірки допустимості доказів не буде встановлено (підтверджено) наявності підстав для невідкладного проникнення до житла чи іншого володіння особи без ухвали слідчого судді, результати відповідного обшуку слід вважати такими, що отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини [11].

Факт невідкладності проникнення може підтверджуватися, як відмічає О.О. Торбас, наявністю у слідчого та прокурора доказів того, що майно може бути знищене (переміщене, спотворене тощо), або специфікою самого кримінального провадження. Наприклад, якщо було затримано одного із співучасників кримінального правопорушення, який повідомляє про наявність у іншого підозрюваного речових доказів, то побоювання того, що затримання може змусити іншого співучасника знищити речові докази, стають досить реальними [10, с. 531].

Висновки. Вищенаведене дозволяє стверджувати, що у кримінальному процесуальному законодавстві поняття «майно» повинно мати автономне тлумачення, його не слід прирівнювати до цивільно-правового тлумачення цього терміну. Під терміном «майно» у кримінальному процесі слід розуміти речі, документи, гроші, інші цінності та матеріальні об'єкти, серед яких, предмети, знаряддя, засоби вчинення кримінального правопорушення, які мають або можуть мати ознаки речових доказів. Відповідним тлумаченням слід доповнити положення ч. 1 ст. 3 КПК України.

Проведення обшуку житла чи іншого володіння особи без ухвали слідчого судді, суду на підставі необхідності врятування майна, яке може бути речовим доказом, буде правомірним, якщо зволікання з проведенням обшуку зумовить його знищення, пошкодження чи втрату, що має підтверджуватися наявними у провадженні фактичними даними. Відповідна правова позиція, викладена у рішенні Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 7 жовтня 2024 року має покласти край дискусіям та забезпечити єдиний правозастосовний підхід при розгляді питань щодо правомірності проведення невідкладного обшуку житла чи іншого володіння особи на підставі потреби «врятування майна».

ЛІТЕРАТУРА

1. Малярєнко В. Т. Про недоторканість житла та іншого володіння особи як засаду кримінального судочинства. Вісник Верховного. Суду України. 2004. № 9. С. 2–13.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянки Сінюгіної Ірини Іванівни щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 376 у взаємозв'язку зі статтями 151, 152, 153 Цивільного процесуального кодексу України від 31 трав. 2011 р. № 4-рп/2011. Верховна Рада України : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-11#Text>
3. Конституція України : прийнята 28 черв. 1996 р.; зі змін. та доповн. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141: [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : затв. Законом України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. Верховна Рада України : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-1775>.

5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : прийнята 4 листоп. 1950 р. Верховна Рада України : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
6. Михайленко В.В. Реалізація засади верховенства права у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 281 с.
7. Гловюк І.В. Питання тлумачення статті 233 КПК України Касаційним кримінальним судом. Концептуальні напрями розвитку кримінального провадження та тенденції його криміналістичного забезпечення: збірник статей за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 25-річчя кафедри кримінального процесу і криміналістики Львівського національного університету імені Івана Франка (3 грудня 2024 року, м. Львів). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2024. С. 69–77.
8. Постанова Верховного Суду від 27.02.2024 (справа № 185/4212/21; провадження № 51-7440км23). Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117402535>
9. Постанова Верховного Суду від 01.11.2023 (справа № 462/3127/22; провадження № 51-4879км23). Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114726887>
10. Торбас О.О. Рятування майна як підстава проникнення в житло особи згідно з ч. 3 ст. 233 КПК України. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 8. С. 529–532.
11. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 07.10.2024 (справа № 466/525/22). Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122272945>
12. Дроздов О.М., Глинська Н.В. Невідкладний Обшук: у пошуках балансу між ефективністю та дотриманням прав людини. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 4. С. 612– 624.
13. Справа «Геращенко проти України» (Заява № 20602/05) : рішення Європейського суду з прав людини від 06 листоп. 2014 р. Верховна Рада України [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_985#Text07.11.2

УДК: 327.7:343

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-353-357><https://orcid.org/0000-0001-6667-9034>**Мусієнко Анатолій Володимирович**

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри цивільного та кримінального права,
ННІУТПН НТУ

Жук Андрій Михайлович

Керуючий партнер адвокатського об'єднання «Монтелекс»,
адвокат, аспірант кафедри
конституційного та публічного права,
ННІУТПН НТУ.

ДЕЯКІ АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ЗАПОБІГАННЯ ТОРГІВЛІ ОРГАНАМИ ЛЮДИНИ ЗДІЙСНЮВАНОЇ МІЖНАРОДНИМИ ЗЛОЧИННИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ

Анотація. У статті на основі аналізу документів, публікацій наукових періодичних видань, монографічних досліджень, авторських досліджень, презентовано актуальні аспекти запобігання торгівлі органами людини здійснюваними міжнародними злочинними організаціями.

Досліджено сучасний стан, тенденції та деякі детермінанти міжнародної злочинності з торгівлі органами людини, особливості механізму вчинення таких злочинів, роль міжнародних злочинних організацій. Розглянуто шляхи подальшого розвитку міжнародного співробітництва у сфері протидії злочинності у сфері трансплантації органів або тканин людини, особливо протидії транснаціональній організованій злочинності та торгівлі органами людини.

Зроблено висновки про актуальні причини зростання активності міжнародних злочинних організацій у незаконному вилученні донорських органів.

Ключові слова: трансплантація органів або тканин людини; злочини у сфері трансплантації органів або тканин людини; причини та умови; запобігання; міжнародне співробітництво, міжнародна злочинна організація, транснаціональна злочинність, організована злочинність, протидія злочинності, боротьба з торгівлею людьми, трансплантація органів, права людини, біоетика.

Abstract. The article presents current aspects of preventing international crime in human organ trafficking based on the analysis of documents, publications in scientific periodicals, monographic studies, and author's studies.

The current state, trends, and some determinants of international crime in human organ trafficking are studied, the features of the mechanism for committing such crimes, and the role of international criminal organizations. The ways of further development of international cooperation in the field of combating crime in the field of transplantation of human organs or tissues, especially transnational organized crime and trafficking in human organs, are considered.

Conclusions are drawn about the current reasons for the increase in the activity of international criminal organizations in the illegal removal of donor organs.

Keywords: transplantation of human organs or tissues; crimes in the field of transplantation of human organs or tissues; causes and conditions; prevention; international cooperation, transnational crime, organized crime, combating crime, combating human trafficking, organ transplantation, human rights, bioethics.

Проблеми запобігання злочинам у сфері трансплантації, подібно до питань боротьби з організованою злочинністю, наркоманією, тероризмом виходять за межі однієї держави. Запобігання цих злочинів стає сферою міжнаціональної співпраці і викликає інтерес з боку міжнародних організацій.

Співпраця держав у XX – на початку XXI ст. в боротьбі зі злочинами міжнародного характеру передбачає конкретні правові й організаційні форми координації зусиль держав по запобіганню та припиненню кримінальних діянь, що становлять небезпеку як для окремих держав, так і для міжнародного співтовариства.

Запобігання злочинності є різновидом суспільної соціально-профілактичної діяльності, функціональний зміст та мета якої полягає у перешкоджанні дії детермінантів злочинності та її проявів, передусім причин і умов останніх через обмеження, нейтралізацію, а за можливістю – усунення їх дії [1, с.318-319; с. 324].

Торгівля з метою отримання людських органів є одним з найбільш латентних видів торгівлі людьми, але багато експертів повідомляють про його стрімкий розвиток та поширення.

Торгівля людьми з метою вилучення органів — це «форма торгівлі людьми, за якої людину експлуатують заради органів, у тому числі шляхом примусу, обману та зловживання уразливим становищем». Цей злочин схожий із торгівлею органами; однак торгівля органами у більш широкому розумінні означає незаконну торгівлю чи обмін органами заради фінансової чи іншої матеріальної вигоди. При торгівлі органами основна увага приділяється самому органу, а під час торгівлі людьми з метою вилучення органів, навпаки, основне увага приділяється людині. Це й не дивно, адже з точки зору медичних технологій простіше переміщувати органи в людині, а ніж поза нею. Ключовий глобальний документ по боротьбі з торгівлею людьми, Палермський протокол, визначає експлуатацію, як мінімум, як «вилучення органів», поряд із сексуальною експлуатацією, примусовою працею, рабством або подібними до рабства видами практики [2].

Торгівля органами і тканинами людини заборонена майже у всіх країнах, проте є ознаки, які вказують на розширення «чорного ринку» органів і тканин людини у деяких країнах світу. Дефіцит доступних для трансплантації донорських органів, недоліки у законодавстві, яким регулюється пересадка органів, і пов'язані з цим комерційні інтереси, корупція і шахрайство, створюють підґрунтя для розвитку незаконної торгівлі органами людини. Такі злочини вже вийшли за рамки національних меж, тому боротьба з ними вимагає скоординованих зусиль світової спільноти. Останнім часом спостерігається зростання активності міжнародних злочинних організацій у незаконному вилученні донорських органів, що створює глобальну загрозу.

Теоретичну основу дослідження становлять наукові висновки, що містяться у працях таких відомих вчених, як М.І. Бажанов, О.Ф. Бантишев, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Я.М. Брайнін, П.А. Воробей, В.О. Глушков, І.М. Даньшин, О.М. Джужа, А.Ф. Зелінський, А.П. Закалюк, О.Г. Кальман, М.Й. Коржанський, О.М. Костенко, Н.Ф. Кузнецова, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, П.П. Михайленко, В.О. Навроцький, В.І. Осадчий, М.І. Панов, А.О. Пінаєв, А.В. Савченко, О.Б. Сахаров, В.В. Сташис, Є.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій, С.А. Тарарухін, В.О. Туляков, М.І. Хавронюк, В.Л. Чубарєв, В.І. Шакун, С.С. Яценко та ін.

Не зменшуючи теоретичної значущості праць згаданих науковців, але спираючись на їх результати, слід констатувати необхідність комплексних досліджень, присвячених

актуальним аспектам запобігання міжнародній злочинності з торгівлі органами людини.

Метою дослідження є сучасний стан, тенденції та деякі детермінанти міжнародної злочинності з торгівлі органами людини для розробки науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення заходів запобігання злочинам та законодавства у сфері трансплантації органів або тканин людини на основі комплексного кримінально-правового та кримінологічного аналізу злочинів у цій сфері.

Посилення протидії торгівлі органами людини, особливо міжнародним злочинним організаціям задіяним в цьому, не втрачає своєї актуальності. Восени 2025 року в ЗМІ з'явилась інформація про подію, що вражає своїм цинізмом та жорстокістю.

Уродженку Мінська – 27-річну співачку та модель Віру Кравцову, яка вирушила до Таїланду через пропозицію щодо роботи, викрали та вивезли до М'янми. Там дівчину змусили працювати в скам-центрі, а потім продали на органи та кремували [3].

Зазначається, що у соцмережах дівчини опубліковані професійні фотосесії – у тому числі з Китаю, де вона раніше працювала з іншими моделями, а також – Чунціна. Дівчина також брала участь у шоу «Голос».

Як повідомляється, у середині вересня Віра прилетіла до Бангкока. А вже 20 вересня її вивезли до Янгона – найбільшого міста М'янми. Цей переліт офіційно зафіксовано. У М'янмі Віру змусили працювати у так званому «скам-центрі» - місці, де дівчат використовують у шахрайських схемах. Ті створюють фальшиві профілі на сайтах знайомств, спілкуються із заможними чоловіками, переконують інвестувати у вигадані проекти. Гроші жертв йдуть організованій злочинній групі. 4 жовтня зв'язок із Вірою обірвався. Рідним надійшло повідомлення від злочинців: якщо хочуть повернути дівчину живою, мають заплатити 500 тис. доларів.

Сьогодні стало відомо, що Кравцова загинула. Співачка не виправдала очікувань власників скам-центру за фінансовими показниками, внаслідок чого була продана на органи, а її тіло згодом спалили [4].

На думку авторів, такі події не можуть залишатися поза увагою, з огляду на підвищену мобільність громадян України, що в свою чергу спричинено міркуваннями безпекового характеру по причині повномасштабної російської агресії. З початком повномасштабного російського вторгнення велика кількість громадян України вимушено виїхала в різні країни і часто були неготові протистояти таким злочинами. Є маса зафіксованих випадків злочинного посягання на здоров'я та життя громадян України, в тому числі неповнолітніх.

Запобігання злочинам у сфері трансплантації органів або тканин людини доцільно здійснювати, насамперед, щодо чинників, які зумовлюють окремі види злочинів у сфері медичної практики (лікувальної діяльності) з приводу трансплантації органів або тканин людини. До злочинів цього виду, на думку авторів, відносяться посягання, що вчиняються з метою вилучення (отримання) органів або тканин людини. Це порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини, торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини, а також окремі злочини (наприклад, умисне вбивство, умисне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження, доведення до самогубства тощо), що вчиняються з метою вилучення (отримання) органів або тканин людини.

Україна не полишає активної роботи із запобігання злочинам у сфері трансплантації органів або тканин людини. Зокрема, згідно з Указом Президента

України «Про додаткові заходи щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, громадського порядку та посилення боротьби зі злочинністю» від 28 березня 2008 р. Служба безпеки України, Міністерство внутрішніх справ України, Державна податкова адміністрація України, Адміністрація Державної прикордонної служби України, Державний комітет України у справах національностей та релігій, Фонд державного майна України, за участю Генеральної прокуратури України зобов'язані забезпечувати здійснення скоординованих додаткових заходів, спрямованих на боротьбу з корупційними діями, вчиненими службовими особами, що займають відповідальну чи особливо відповідальну посаду, а також на викриття та знешкодження організованих злочинних угруповань, які, зокрема, займаються організацією нелегальної міграції, торгівлі людьми, у тому числі з використанням міжрегіональних та міжнародних зв'язків [4].

На думку авторів, особливу увагу правоохоронних органів слід зосередити саме на міжнародних злочинних організаціях, які займаються торгівлею людьми. За перші шість місяців 2025 року 99 громадян України отримали статус постраждалих від торгівлі людьми, що менше, ніж 102 особи за аналогічний період 2024 року. Зниження зафіксовано у більшості категорій експлуатації, крім продажу дітей [6]. Це добре, але зважаючи на високу латентність подібних злочинів, роботу по запобіганню не слід згортати.

Торговці людьми використовують широкий спектр тактик для маніпулювання та експлуатації жертв, використовуючи технології на кожному етапі своєї злочинної діяльності, від початкового планування та виконання схеми до способу, яким вони примушують, моніторингують та утримують осіб для досягнення своєї експлуаторської мети та збільшення свого прибутку.

Торговці людьми активно використовують сучасні технології. Зокрема, використовують Інтернет для сприяння ідентифікації та підготовці потенційних жертв. Торговці людьми часто вибирають та переслідують осіб у вразливих ситуаціях, таких як ті, хто переживає конфлікти, стихійні лиха, бідність, складне домашнє життя, системне утиск або поєднання труднощів. Управління ООН з наркотиків і злочинності (УНЗ ООН) визначило «полювання» та «риболовлю» як дві поширені стратегії, які злочинці використовують для обману та вербування жертв. За даними УНЗ ООН, онлайн-платформи допомагають торговцям людьми проактивно та анонімно шукати певний тип осіб, які, на їхню думку, особливо схильні до просування їхньої схеми (процес полювання), або пасивно залучати потенційних жертв, публікуючи інформацію в Інтернеті та чекаючи на відповідь (процес риболовлі). Злочинці можуть використовувати соціальні мережі, онлайн-рекламу, веб-сайти, додатки для знайомств та ігрові платформи – або шахрайські чи оманливі дублікати таких інструментів – щоб приховати свою справжню особу за допомогою фальшивих облікових записів та профілів під час взаємодії з потенційними жертвами. Після того, як потенційних жертв ідентифіковано та встановлено контакт, спілкування через Інтернет служить потужним інструментом для обману осіб фальшивими обіцянками освіти, працевлаштування, житла чи романтичних стосунків, лише для того, щоб заманити їх у ситуації торгівлі людьми з метою трудової та сексуальної експлуатації. Наприклад, торгівець людьми може створити веб-сайт онлайн-бізнесу, можливо, видаючи себе за рекрутера талантів, на якому вони часто розміщують реалістичні фотографії, щоб завоювати довіру жертви та змусити її повірити, що можливість є справжньою та допоможе просунути їхню

кар'єру або покращити їхнє життя. У цих випадках торговці людьми обманом змушують жертву повірити, що вона може законно заробляти дохід не лише для себе, але й для своїх сімей. Коли довіра встановлюється, торговець людьми [2, с. 11].

Так само цифрові технологічні інструменти можуть допомогти жертвам на етапах виходу та відновлення після торгівлі людьми. Технології можуть відігравати ключову роль в ідентифікації жертв, використовуючи різні методи та платформи для пошуку жертв в Інтернеті та дозволяючи самостійно повідомляти про експлуатацію [2, с. 16].

Проведене дослідження дозволило авторам дійти висновку, що зростання активності міжнародних злочинних організацій у торгівлі людьми та незаконному вилученні донорських органів значною мірою зумовлена наступними факторами:

- дефіцит доступних для трансплантації донорських органів;
- вразливе та бідне населення в країнах із слабким або дуже слабким розвитком.

Часто цьому процесі задіяні саме злочинні організації;

- кримінальні мережі все частіше беруть участь у викраденнях людей;
- світове зростання мобільності населення, а особлив громадяни України;
- поширення та зростання доступності певних медичних технологій;
- зростаюча доступність інтернет-комунікаційних технологій;
- прогалини в законодавстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К. : Ін Юре, 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – 2007. – 424 с.
2. Trafficking in persons report june 2024. URL.: https://www.state.gov/wp-content/uploads/2025/02/TIP-Report-2024_Introduction_V10_508-accessible_2.13.2025.pdf
3. Білоруську співачку та модель продали на органи в М'янмі – ЗМІ. URL.: <https://ua.korrespondent.net/world/4824183-bilorusku-spivachku-ta-model-prodaly-na-orhany-v-mianmi-zmi>
4. У М'янмі вбили та продали на органи білоруську співачку, – ЗМІ. URL.: <https://www.volynnews.com/news/all/u-mianmi-vbyly-ta-prodaly-na-orhany-bilorusku-spivachku-zmi/>
5. Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, громадського порядку та посилення боротьби зі злочинністю» від 28 березня 2008 р. №276/2008 // Офіційний вісник Президента України. – 2008 р. – №8. – Ст. 433.
6. Майже сотня громадян стала жертвами торгівлі людьми за перші шість місяців 2025 року – Мінсоцполітики. URL.: <https://unn.ua/news/maizhe-sotnia-hromadian-stala-zhertvamy-torhivli-liudmy-za-pershi-shist-misiatsiv-2025-roku-minsotspolityky>

УДК 341.322:341.6:323.2

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-358-365>

<https://orcid.org/0000-0003-2666-9696>

Барабаш Ольга Олегівна

доктор юридичних наук, професор
завідувач науково-дослідної лабораторії актуальних проблем
правозастосовної та правоохоронної діяльності
навчально-наукового інституту права та правоохоронної
діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ДЕРЖАВІ В УМОВАХ ВОЄННИХ ДІЙ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті здійснено теоретико-правове та історико-правове дослідження механізму відшкодування шкоди, заподіяної державі внаслідок ведення воєнних дій, крізь призму еволюції міжнародно-правових підходів до відповідальності держави-агресора. Авторкою обґрунтовується теза про те, що відшкодування шкоди, завданої війною, не може зводитися до суто фінансово-компенсаційної логіки, оскільки за своєю правовою природою така шкода охоплює порушення суверенітету, інституційної спроможності держави, стабільності правопорядку та здатності реалізовувати публічні функції.

На основі історико-правового аналізу простежено трансформацію інституту репарацій – від каральних контрибуцій XIX – початку XX століття до сучасних моделей реституції, компенсації та сатисфакції, закріплених у доктрині міжнародної відповідальності держав і кодифікованих у Проекті статей Комісії міжнародного права ООН 2001 року. Доведено, що поєднання різних форм відшкодування є необхідною умовою ефективного реагування на наслідки збройної агресії, а не факультативним елементом міжнародно-правової відповідальності.

Окрему увагу авторки приділено аналізу прецедентної практики міжнародних судових інституцій та діяльності Компенсаційної комісії ООН, створеної після агресії Іраку проти Кувейту, як прикладу інституціоналізованого механізму примусового відшкодування шкоди державою-агресором. Обґрунтовується, що зазначена модель засвідчила ефективність спеціалізованих компенсаційних органів із чітко визначеним мандатом, єдиними стандартами доказування та гарантованими джерелами фінансування.

У контексті збройної агресії російської федерації проти України доводиться, що відсутність універсального дієвого механізму примусового відшкодування шкоди зумовлює значну проблематику для сучасного міжнародного правопорядку. Наприкінці, авторкою аргументується необхідність створення спеціального міжнародного компенсаційного органу чи трибуналу, наділеного повноваженнями щодо юридично обов'язкового встановлення обсягу шкоди та покладення на державу-агресора обов'язку її відшкодування.

Ключові слова: відшкодування шкоди; країна-агресор; військовий стан; репарації (компенсація); реституції; сатисфакції; міжнародний компенсаційний механізм.

Abstract. The article provides a theoretical, legal, and historical analysis of the mechanism for compensating damage caused to a state as a result of military action, through the prism of the evolution of international legal approaches to the responsibility of the aggressor state. The author substantiates the thesis that compensation for damage caused by war cannot be reduced to a purely financial and compensatory logic, since, by its legal nature, such damage encompasses violations of sovereignty, institutional capacity of the state, stability of the rule of law, and the ability to perform public functions.

Based on historical and legal analysis, the author traces the transformation of the institution of reparations has been traced – from the punitive contributions of the 19th and early 20th centuries to the modern models of restitution, compensation, and satisfaction enshrined in the doctrine of international responsibility of states and codified in the 2001 Draft Articles of the UN International Law Commission. It has been proven that a combination of different forms of compensation is a necessary condition for an effective response to the consequences of armed aggression, rather than an optional element of international legal responsibility.

The author pays particular attention to the analysis of the case law of international judicial institutions and the activities of the UN Compensation Commission, established after Iraq's aggression against Kuwait, as an example of an institutionalized mechanism for compulsory compensation for damage by the aggressor state. It is argued that this model has demonstrated the effectiveness of specialized compensation bodies with a clearly defined mandate, uniform standards of proof, and guaranteed sources of funding.

In the context of the Russian Federation's armed aggression against Ukraine, it is argued that the absence of a universal and effective mechanism for compulsory compensation for damage poses a significant problem for the modern international legal order. Finally, the author argues for the need to create a special international compensation body or tribunal with the power to legally determine the extent of the damage and impose an obligation on the aggressor state to compensate for it.

Keywords: compensation for damages; aggressor country; martial law; reparations (compensation); restitution; satisfaction; international compensation mechanism.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна, розгорнута російською федерацією проти України, актуалізувала питання не лише про масштаби матеріальних, людських та інституційних втрат, а й про межі правової відповідальності держави-агресора у світлі еволюції міжнародного та національного правопорядку. Більше того, традиційні доктринальні конструкції репарацій, реституцій і сатисфакцій, сформовані переважно у постконфліктних моделях ХХ століття, виявляються недостатніми для осмислення шкоди, завданої в умовах тривалої, високотехнологічної та гібридної війни, де руйнування значною мірою охоплює не тільки матеріальні об'єкти, а й економічну систему, екологічну безпеку, культурну спадщину та саму здатність держави реалізовувати свої суверенні функції. Відтак проблема відшкодування шкоди набуває якісно нового виміру: йдеться не лише про компенсацію завданих збитків, а про відновлення зруйнованої нормативної реальності, в якій держава може знову функціонувати як повноцінний суб'єкт права.

Особливої актуальності окреслена проблематика набуває з огляду на те, що чинні механізми міжнародної відповідальності держав, попри їх формальну кодифікованість, демонструють дещо обмежену ефективність у випадках, коли держава-агресор свідомо і системно ігнорує міжнародно-правові зобов'язання, рішення міжнародних судових інституцій та загальновизнані принципи міжнародного права. Аналогічно на національному рівні постає питання про межі використання внутрішньодержавних правових засобів для фіксації, оцінки та правової кваліфікації шкоди, яка за своєю природою виходить за рамки класичних цивільно-правових конструкцій. В даному контексті виникає доктринально значуще протиріччя між публічно-правовою природою шкоди, завданої державі внаслідок війни, та необхідністю її «перекладу» мовою приватноправових, процесуальних і доказових стандартів.

Вочевидь постає цілком логічне наукове питання: чи здатне сучасне право – у його міжнародному та національному вимірах – забезпечити не декларативне, а реальне відшкодування шкоди, завданої державі агресією, і якщо так, то яким чином має бути змінений сам механізм відповідальності з урахуванням історичного досвіду, доктринальних напрацювань і сучасних викликів війни. Саме в означеній площині проблема відшкодування шкоди набуває світоглядного характеру, оскільки без її вирішення право ризикує втратити

одну зі своїх фундаментальних функцій – здатність відновлювати справедливість у випадках, коли вона була зруйнована збройним насильством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У контексті міжнародно-правових студій варто виділити провідних українських дослідників, які системно аналізують питання юридичної природи відшкодування шкоди, форми реалізації міжнародно-правової відповідальності, складові компенсаційного механізму та правові аспекти притягнення держав-агресорів до відповідальності. Серед них, зокрема: Ю. Гартман [1], І. Ізарова [1], Б. Киричук [2], С. Клименко [3], О. Ковтун [4], Д. Кравчук [5], М. Медведєва [6], М. Митро [7], І. Міщук [2], М. Парій [8], Н. Пинда [9], С. Тараненко [10], О. Угриновська [1], Т. Чурилова [11], С. Шрамко [12], В. Яворська [13]. Власне, дослідження зазначених авторів ґрунтуються на аналізі положень міжнародного публічного права, сучасних тенденцій міжнародної відповідальності держав, положень національного законодавства України, а також практики міжнародних судових і арбітражних інституцій щодо відшкодування шкоди, спричиненої війною та іншими міжнародно-протиправними діями.

В той же час, поряд із вітчизняними науковцями у розвиток теорії та практики відшкодування міжнародної шкоди вагомий внесок зробили зарубіжні дослідники, чій праці є важливими для розуміння міжнародно-правових механізмів відповідальності держав та репарацій: Дж. Кроуфорд – один із провідних теоретиків міжнародної відповідальності та співавтор Кодифікації статей Міжнародної правозастосовної комісії ООН щодо відповідальності держав [14], Т. Вулсей – дослідник відновлення миру і механізмів компенсації у післяконфліктних ситуаціях [15], Г. Келзен, один із засновників сучасної теорії міжнародної правової відповідальності [16], В. Калін – експерт у сфері міжнародного права з прав людини і відновлення справедливості [17] та ін. Дослідження наведених зарубіжних авторів складають основу для порівняльно-правового аналізу, сформували концептуальні підходи до кодифікації норм та розробки міжнародних компенсаційних механізмів, а також широко використовуються при формуванні національних стратегій відшкодування шкоди, заподіяної державам внаслідок агресії.

Мета дослідження полягає у всебічному теоретико-правовому осмисленні механізму відшкодування шкоди, заподіяної державі внаслідок ведення воєнних дій, з урахуванням його історико-правової еволюції, сучасних міжнародно-правових та національних нормативних підстав, а також доктринальних підходів до визначення шкоди, заподіяної внаслідок війни, форм реалізації репарацій, реституцій і сатисфакцій.

Виклад основного матеріалу. У межах теорії держави і права механізм відшкодування шкоди, заподіяної державі внаслідок ведення воєнних дій, за своєю природою є не тільки сукупністю процесуально-правових інструментів, а й складною системою, у якій перетинаються елементи міжнародної відповідальності держав, конституційно-правових гарантій суверенітету та доктринальних уявлень про справедливість, примус і відновлення порушеного правопорядку [12, с. 372; 18]. Слід звернути увагу, що історико-правовий вимір окресленої проблематики дає можливість простежити еволюцію самого поняття відшкодування шкоди – від репресивно-каральних форм післявоєнних контрибуцій до сучасних моделей компенсації, реституції та сатисфакції [19, с. 133], орієнтованих, перш за все, на відновлення прав і законних інтересів постраждалої держави як суб'єкта міжнародного права.

У цьому контексті доречно погодитися з висновками Г. Кельзена про те, що міжнародно-правова відповідальність держави є логічним продовженням загальнотеоретичної концепції правопорушення, у якій санкція виступає невід'ємним елементом норми, однак, на відміну від внутрішньодержавного права, реалізується в децентралізованій формі [16].

Разом з тим, в межах історико-правового аналізу проблематики відшкодування шкоди, заподіяної державі внаслідок ведення воєнних дій, доцільно звернути увагу на еволюцію підходів, що відображають зміну співвідношення сили і права у міжнародному правопорядку. Власне, історичний досвід засвідчує, що у ХІХ – першій половині ХХ століття відшкодування

шкоди, заподіяної війною, зводилося переважно до інституту репарацій як різновиду матеріальної відповідальності переможеної держави [20, с. 492]. Так, подібні форми матеріальної відповідальності, як післявоєнні контрибуції, мали яскраво виражений каральний характер і достатньо рідко враховували принципи справедливості та відновлення прав постраждалої держави [21, с. 130]. Втім, Версальська система, попри очевидну політичну упередженість, започаткувала ідею юридично обґрунтованих вимог компенсації шкоди [22], заклавши правові основи для формування норм загального міжнародного права.

Своєю чергою, прийняття Статуту Організації Об'єднаних Націй 1945 року [23], зокрема його ст. 2 та ст. 51, започаткувало принцип заборони агресії та закріпило право на індивідуальну чи колективну самооборону, що прямо впливає на кваліфікацію шкоди, завданої державі-об'єкту збройного нападу, як такої, що підлягає обов'язковому відшкодуванню державою-агресором. У даному аспекті доцільно зазначити, що сучасна доктрина міжнародної відповідальності держав, кодифікована у Проекті статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, схваленому Комісією міжнародного права ООН у 2001 році [24], концептуалізує відшкодування шкоди як наслідок будь-якого міжнародно-протиправного акту. Зокрема, відповідно до ст. ст. 31-37 наведеного нормативного акту, держава-агресор зобов'язана забезпечити повне відшкодування шкоди, що охоплює реституцію, компенсацію та сатисфакцію, залежно від характеру вчиненого порушення.

Аналогічно до позиції Дж. Кроуфорда, який наголошував, що ці форми не є альтернативними в суто формальному сенсі, а повинні застосовуватися цілісно з метою максимального відновлення статус-кво ante (лат. «status quo ante bellum» - «стан, який існував до війни»), слід визнати, що саме поєднання різних форм відшкодування дає можливість відповідно реагувати на масштабну шкоду, спричинену війною [14]. Принагідно зауважимо, що запропонована автором концепція знайшла своє історичне підтвердження у діяльності спеціалізованих післявоєнних інституцій, що формувалися у другій половині XX століття з метою систематизації міжнародно-правової відповідальності держав. Зокрема, практика повоєнних комісій щодо оцінки матеріальних та нематеріальних збитків свідчить про те, що реалізація права на відшкодування шкоди потребує не лише формального визначення обсягу компенсаційних вимог, а й цілісного врахування сукупності обставин – від економічної спроможності держави-правопорушника до характеру завданих збитків та їхнього впливу на стабільність міжнародного порядку [25, с. 94].

Знаковим прецедентом у становленні принципів міжнародно-правової відповідальності держав стало рішення Постійної палати міжнародного правосуддя у справі «Factory at Chorzów». Зокрема, у ньому Суд вперше чітко сформулював основоположний принцип: «будь-яке порушення міжнародного зобов'язання тягне за собою обов'язок відшкодувати шкоду в повному обсязі» [26]. Власне, зазначений підхід і заклав основи сучасного розуміння реституції як основної форми відновлення порушеного правопорядку, а також визначив, що компенсація має охоплювати не лише прямі матеріальні збитки, а й втрати, які є наслідком правопорушення.

Цікаво, що Рада Безпеки ООН відпрацювала модель функціонування Компенсаційної комісії як гібридного арбітражного трибуналу, який має на меті забезпечити оцінку завданої шкоди, визначення строків, джерел та механізмів виплат компенсацій державою-агресором. Означена система не є новацією і пройшла успішну апробацію на прикладі військових дій Іраку в Кувейті. Так, після вторгнення Іраку у 1990 році та окупації частини території Кувейту у 1991 році було створено Компенсаційну комісію ООН із мандатом визначати розмір та реалізовувати виплати за шкоду, завдану Кувейту (Резолюції Ради Безпеки ООН №687 від 03.04.1991 р. [27] та №692 від 20.05.1991 р. [28]).

Алгоритм роботи Комісії передбачав класифікацію претензій на шість категорій: 1) вимоги осіб, які були вимушені покинути Кувейт; 2) претензії осіб, що зазнали тяжких тілесних ушкоджень або втрати близьких; 3) вимоги фізичних осіб із збитками до 100 тис. дол. США, 4) та понад 100 тис. дол. США; 5) претензії корпорацій, зокрема іноземних; 6) а також

претензії уряду, включно зі шкодою довкіллю та природним ресурсам [29]. Важливо наголосити, що Комісія встановила обмеження для Іраку у праві оспорювати претензії приватних осіб, залишаючи можливість заперечень щодо заявок корпорацій та уряду, а також забороняла паралельне звернення заявників до національних судових систем, за умови повідомлення про будь-які отримані компенсації, які вираховувалися з виплат Комісії.

У площині вітчизняного законодавчого регулювання питання відшкодування шкоди, завданої державі внаслідок воєнних дій, є особливо проблемним з огляду на воєнний стан, правовий режим якого визначений Законом України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р. №389-VIII [30]. Зокрема, ст. 1 зазначеного Закону визначає, що воєнний стан є особливим правовим режимом, який передбачає, серед іншого, тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження прав та інтересів із одночасним покладанням додаткових обов'язків на державу щодо захисту суверенітету та територіальної цілісності. Очевидно, саме держава, за логікою конституційної моделі, закріпленої Основним Законом [31], виступає головним носієм обов'язку щодо фіксації, обліку та подальшого пред'явлення вимог про відшкодування шкоди, завданої агресією, як на міжнародному, так і на внутрішньодержавному рівнях.

Принагідно наголосимо, що в українській правовій доктрині досить поширеною є позиція, відповідно до якої механізм відшкодування шкоди державі слід розглядати виключно крізь призму публічно-правових інструментів. Однак, подібне спрощення, на наш погляд, є методологічно звуженим. Як слушно зазначає М. Козюбра, держава в сучасному правопорядку не може бути абстрагованою від приватноправових механізмів захисту, оскільки саме через них конкретизується реальний зміст публічних інтересів [32].

У досліджуваному взаємозв'язку заслуговує на увагу практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), який, хоча і не розглядає питання репарацій між державами у традиційному контексті, послідовно розвиває доктрину позитивних зобов'язань держав щодо захисту майнових прав у контексті збройних конфліктів. Зокрема, у справі «Cyprus v. Turkey» [33] Суд прямо вказав, що тривале невиконання зобов'язань щодо компенсації шкоди, завданої внаслідок збройної окупації, становить самостійне порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [34], що опосередковано підтверджує принцип невідворотності матеріальної відповідальності за наслідки агресії. Аналогічно у справі «Georgia v. Russia (II)» ЄСПЛ наголосив на обов'язку держави-агресора утримуватися від дій, які спричиняють масштабну шкоду цивільній інфраструктурі, що має значення для подальшої оцінки компенсаційних вимог [35].

Відтак у теоретико-правовому вимірі міжнародний компенсаційний механізм, ініційований у відповідь на збройну агресію, слід розглядати як новітню форму інституціоналізації принципу відповідальності держави-агресора. В той же час, у сучасних реаліях збройної агресії російської федерації проти України залишається концептуально невизначеним питання, яким саме чином має бути реалізований обов'язок держави-агресора щодо повного відшкодування завданої шкоди, з огляду на відсутність універсального діючого механізму, здатного забезпечити примусове виконання відповідних міжнародно-правових зобов'язань. Зарубіжний досвід, зокрема діяльність Компенсаційної комісії ООН щодо Іраку після агресії проти Кувейту, переконливо засвідчує, що створення спеціалізованих органів із чітко визначеним мандатом, єдиними стандартами доказування та гарантованими джерелами фінансування є результативним інструментом реалізації репараційних вимог. Аналогічно, у вітчизняному контексті дедалі більшої підтримки в доктрині набуває ідея створення спеціального міжнародного трибуналу чи гібридного компенсаційного органу, наділеного повноваженнями не лише з фіксації та оцінки шкоди, а й із покладення на державу-агресора обов'язку її відшкодування у примусовому порядку. В даному випадку йдеться не про «ad hoc» політичне рішення, а про формування стійкої юридичної моделі, здатної запобігти повторюваності агресії як інструменту зовнішньої політики, утвердити принцип невідворотності відповідальності та зміцнити довіру до міжнародного правопорядку як системи, що реально забезпечує відновлення порушених прав.

Висновки. Підсумовуючи викладене, доцільно наголосити, що механізм відшкодування шкоди, заподіяної державі внаслідок ведення воєнних дій, у його історико-правовому вимірі є динамічною категорією, що відображає зміну уявлень про співвідношення сили і права у міжнародному правопорядку.

В умовах збройної агресії РФ проти України окреслений механізм набуває не лише практичного, а й глибокого теоретичного значення, оскільки фактично ставить питання про здатність міжнародного права виконувати свою регулятивну та відновну функцію. Більше того, війна виявила обмеженість традиційних уявлень про репарації як завершальну стадію відповідальності, оскільки масштаб і характер завданої шкоди виходять за межі класичних майнових втрат і торкаються самої здатності держави здійснювати суверенні функції.

Особливо важливим є те, що механізм відшкодування шкоди не повинен розглядатися виключно як похідний від факту припинення воєнних дій. Навпаки, правове значення мають усі стадії формування відповідальності держави-агресора – від первинної фіксації шкоди до її нормативної кваліфікації та інституціоналізації вимог.

Окремо слід наголосити, що ефективність відшкодування шкоди державі безпосередньо залежить від переосмислення доктрини державного імунітету в умовах грубих порушень імперативних норм міжнародного права. Вбачається, що агресія як міжнародно-протиправне діяння, яке посягає на засади «*jus cogens*», не може породжувати для держави-агресора повного імунітету від майнової відповідальності. Так, наведений підхід не підриває принцип суверенної рівності держав, а, навпаки, забезпечує його матеріалізацію тоді, коли формальний імунітет змінюється на інструмент уникнення відповідальності.

Зарубіжний досвід, зокрема діяльність Компенсаційної комісії ООН щодо Іраку, переконливо доводить, що ефективне відшкодування шкоди можливе лише за умови створення спеціалізованого міжнародного органу з чітко визначеним мандатом, процесуальними гарантіями та реальними механізмами виконання рішень. Відтак у теперішніх реаліях доцільним є формування спеціального міжнародного трибуналу чи гібридного компенсаційного механізму щодо шкоди, завданої Україні, який би поєднував правову визначеність із примусовістю виконання.

Суттєвим є також обґрунтування відмінності між правом держави на відшкодування шкоди та сукупністю індивідуальних вимог постраждалих осіб. Держава у цьому випадку виступає не «об'єднувачем» приватних інтересів, а самостійним носієм публічно-правової вимоги, що має на меті відновлення порушеного суверенного правопорядку. Як наслідок, нівелювання цієї відмінності призводить до фрагментації компенсаційного механізму та зниження його правової ефективності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ізарова І., Угриновська О., Гартман Ю. Відшкодування збитків, завданих війною: дослідження проблеми на прикладі збройної агресії російської федерації проти України. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2023. Юридичні дослідження. №126 (2). С. 34-53. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2023/2.126-5>
2. Міщук І., Киричук Б. Міжнародна правова відповідальність: концепція та інституційні можливості для України отримати компенсацію за злочини, вчинені Російською Федерацією. Актуальні проблеми правознавства. 2023. №3. С. 109-114. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2023.03.109>
3. Клименко С.В. Міжнародна та зарубіжна практика відшкодування шкоди за вчинення воєнних злочинів. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2024. Серія: Право. Вип. 83. Ч. 3. С. 358-364. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.56>
4. Ковтун О.М. Правові проблеми відшкодування шкоди, заподіяної довікллю внаслідок збройної агресії російської федерації проти України. Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 75-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м.

- Хмельницький, 8 грудня 2023 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 53-56.
5. Кравчук Д.В. Необхідність модернізації інституту відшкодування шкоди, завданої війною. Актуальні виклики та перспективи. Актуальні питання модернізації приватно-правових відносин: європейський досвід та перспективи. Матвєєвські цивілістичні читання. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Київ, 20 жовт. 2023 р. / В.В. Цюра, В.О. Бажанов, Б.С. Щербина та ін.; відп. ред. В. В. Цюра. К.: 2023. С. 67-71.
 6. Медведєва М. Міжнародний компенсаційний механізм як засіб реалізації міжнародно-правової відповідальності Росії за шкоду, завдану внаслідок її збройної агресії проти України. Право України. 2024. №2. С. 61-75. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2024-02-061>
 7. Митро М.Л. Відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок збройної агресії російської федерації. Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (Вінниця, 19 травня 2023 р.). С. 475-480.
 8. Парій М.О. Механізми відшкодування шкоди, завданої війною в умовах сьогодення. Європейські перспективи. 2024. №2. С. 159-165. DOI: <https://doi.org/10.32782/ep.2024.2.24>
 9. Пинда Н. Правові основи відшкодування Україні шкоди, заподіяної внаслідок російської агресії. Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні: матеріали VII Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Львів, 08 грудня 2023 р.) / за заг. ред. І.В. Красницького. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. С. 319-321.
 10. Тараненко С.М. Правові інструменти відшкодування збитків завданих довкіллю, внаслідок військової агресії росії проти України. Правова держава. 2024. №53. С. 138-148. DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2024.53.300729>
 11. Чурилова Т.М. До питання відшкодування шкоди довкіллю України, завданої збройною агресією РФ. Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції: матеріали III Всеукраїнської науково-методичної конференції, м. Суми, 18 червня 2022 р. Суми: Сумський державний університет, 2022. С. 195-200.
 12. Шрамко С.С. Правові механізми відшкодування шкоди жертвам воєнного конфлікту в Україні. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2024. Серія: Право. Вип. 84. Т. 4. С. 371-376. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.4.51>
 13. Яворська В. Правове регулювання та напрямки вдосконалення відшкодування заподіяної війною шкоди. Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. 2023. Юридичні науки. №4 (67). С. 64-72. DOI: <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2023.4.10>
 14. Crawford J. State Responsibility: The General Part. Cambridge University Press. 2013. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/state-responsibility/EE846D9378B83A9DCC5E794FC086B07E>
 15. Woolsey T.S. Reconstruction and International Law. American Journal of International Law. 1919. Vol. 13(2). P. 187-206. DOI: <https://doi.org/10.2307/2188078>
 16. Kelsen H. Principles of International Law. Rinehart and Company. 2020. 600 p.
 17. Kälin W., Künzli J. The Law of International Human Rights Protection. 2nd Edition. Oxford University Press. 2019. DOI: <https://doi.org/10.1093/law/9780198825685.001.0001>
 18. Махінчук В. Форми відшкодування шкоди, завданої внаслідок міжнародного військового конфлікту: реалії і перспективи національного законодавства та міжнародного права. Слово Національної школи суддів України. 2024. №3 (48). С. 6-31. DOI: [https://doi.org/10.37566/2707-6849-2024-3\(48\)-1](https://doi.org/10.37566/2707-6849-2024-3(48)-1)
 19. Афтанасів В.М., Ковалів М.В. Репарації за збитки, завдані внаслідок збройної агресії: досвід України в контексті міжнародного права. Collection of Scientific Papers with the Proceedings of the 2st International Scientific and Practical Conference «Global Directions in Scientific Research and Technological Development» (November 11-13, 2024. Valencia, Spain). European Open Science Space, 2024. P. 132-136.

20. Цирулик С.С. Розвиток міжнародно-правових стандартів щодо відповідальності за порушення законів та звичаїв війни (друга половина XIX- перша половина XX століття). Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. №3. С. 491-495. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.85>
21. Лихвар В.В. Види та форми міжнародної відповідальності. Часопис Київського університету права. 2024. №3. С. 129-132. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2024.22>
22. Міжнародне право від створення Версальської системи до наших днів. 2012. URL: <https://bit.ly/3MRuYvr>
23. United Nations Charter of 26.06.1945. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>
24. Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts of 2001. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf
25. Мудра І. Правові засоби та інструменти відшкодування шкоди, завданої міжнародно-протиправними діями держав у сучасному міжнародному праві. Юридичний вісник. 2024. №2. С. 92-99. DOI: <https://doi.org/10.32782/yuv.v2.2024.12>
26. Factory at Chorzów. Permanent Court of International Justice. Judgement of 13.09.1928. URL: <https://jusmundi.com/en/document/decision/en-factory-at-chorzow-merits-judgment-thursday-13th-september-1928>
27. UN Security Council Resolution №687 of 03.04.1991. URL: <https://www.un.org/depts/unmovic/documents/687.pdf>
28. Resolution 692 (1991) / adopted by the Security Council at its 2987th meeting, on 20.05.1991. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/113598?v=pdf>
29. Заплатити за війну: як Україна може отримати компенсацію від ворога за збитки. 2022. URL: <https://aequo.ua/analytics/zaplatiti-za-vijnu-yak-ukrayina-mozhe-otrimati-kompensaciyu-vid-voroga-za-zbitki>
30. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 №389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
31. Конституція України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
32. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. - К.: Баїте, 2015. 392 с.
33. Cyprus v. Turkey. App 25781/94. Judgement of 10.05.2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59454>
34. European Convention on Human Rights of 04.11.1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG
35. Georgia v. Russia (II). App 38263/08. Judgement of 21.01.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-207757>

УДК 341.171

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-366-372>

<https://orcid.org/0000-0002-7944-7870>

Машиненко Костянтин Анатолійович

доктор наук з державного управління, кафедра менеджменту та публічного
адміністрування

ЗВО «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая»,
Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-3019-9730>

Деркаченко Юлія Вікторівна

кандидат юридичних наук, доцент кафедри мовних та гуманітарних дисциплін
факультету автоматизації виробництва та цифрових технологій ТОВ «Технічний
університет «Метінвест політехніка»

<https://orcid.org/0009-0001-5594-8275>

Бантуш Вікторія Вікторівна

доктор юридичних наук, професор кафедри права Північноукраїнський інститут
імені Героїв Крут

БАЛАНС МІЖ ПРАВОМ НА ПРИВАТНІСТЬ ТА ПРАВОМ НА СВОБОДУ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ

Анотація: Метою статті є дослідження європейського та національного досвіду і практики ЄСПЛ у питаннях збалансування права на свободу вираження поглядів та права на приватність. Задля її досягнення використано переважно загальнонаукові й спеціально-юридичні методи, підходи, принципи дослідження. Зокрема це діалектичний, феноменологічний, аксіологічний, порівняльно-правовий, формально-логічний, формально-юридичний, модельний, прогностичний та інші методи.

У результаті сформовано низку наукових положень. Так, згідно з практикою Європейського суду з прав людини втручання в право особи на повагу до приватності (обробка персональних даних є таким втручанням) є можливим лише за умови, коли суспільні інтереси переважають інтереси окремої особи. Суспільний інтерес в отриманні особистої інформації повинен відповідати принаймні одному з таких критеріїв: національна безпека, економічний добробут, права людини.

Відповідно до частини першої статті 25 Закону України «Про захист персональних даних» «Обмеження дії статей 6, 7 і 8 цього Закону може здійснюватися у випадках, передбачених законом, наскільки це необхідно у демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, економічного добробуту або захисту прав і свобод суб'єктів персональних даних чи інших осіб». Згідно з частиною другою статті 25 цього закону його положення не застосовується до забезпечення балансу між правом на повагу до особистого життя та правом на свободу вираження поглядів.

У судовій практиці з цього приводу ЄСПЛ зважає гарантоване статтею 10 «право на свободу вираження поглядів» Європейської Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, з одного боку, супроти гарантованого статтею 8 «права на повагу до приватного життя» Європейської Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, з іншого боку. Зазвичай такі справи стосуються поширення журналістами: 1) надмірного обсягу інформації про особу чи 2) надто чутливого характеру інформації, а також 3) інформації, що може зачіпати честь, гідність та репутацію особи.

У справах з цього приводу ЄСПЛ застосовував одні і ті ж критерії, а саме: - внесок матеріалу в дискусію, що становить суспільний інтерес; - ступінь відомості/публічності

особи, щодо якої подається інформація; - предмет висвітленої інформації; - попередня поведінка особи (якої стосується інформація); - а) зміст; б) форма; та в) наслідки публікації для особи, чиї дані поширено; - спосіб отримання інформації та її правдивість; - щодо справ, які розглядаються за статтею 10 Європейської конвенції з прав людини, де мова йде в основному про притягнення журналістів до відповідальності за поширення персональних даних, ЄСПЛ додає ще один критерій, а саме: тяжкість санкції, застосованої щодо журналіста чи видавця.

Ключові слова: захист персональних даних, свобода вираження поглядів, суспільний інтерес, журналістська діяльність, ЄСПЛ.

Annotation

The purpose of the article is to study the European and national experience and practice of the ECHR in the issues of balancing the right to freedom of expression and the right to privacy. To achieve this, mainly general scientific and special legal methods, approaches, and research principles were used. In particular, these are dialectical, phenomenological, axiological, comparative legal, formal-logical, formal-legal, model, prognostic, and other methods.

As a result, a number of scientific provisions were formed. Thus, according to the practice of the European Court of Human Rights, interference with the right of an individual to respect for privacy (processing of personal data is such interference) is possible only if public interests outweigh the interests of an individual. The public interest in obtaining personal information must meet at least one of the following criteria: national security, economic well-being, human rights.

According to Part 1 of Article 25 of the Law of Ukraine "On Personal Data Protection", "Restrictions on the application of Articles 6, 7 and 8 of this Law may be made in cases provided for by law, to the extent necessary in a democratic society in the interests of national security, economic well-being or the protection of the rights and freedoms of personal data subjects or other persons". According to Part 2 of Article 25 of this Law, its provisions do not apply to ensuring a balance between the right to respect for private life and the right to freedom of expression. In its case law on this issue, the ECtHR weighs the "right to freedom of expression" guaranteed by Article 10 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, on the one hand, against the "right to respect for private life" guaranteed by Article 8 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, on the other hand. Typically, such cases concern the dissemination by journalists of: 1) excessive amounts of information about a person or 2) excessively sensitive nature of the information, as well as 3) information that may affect the honor, dignity and reputation of a person.

In cases on this subject, the ECtHR has applied the same criteria, namely: - the contribution of the material to a debate of public interest; - the degree of knowledge/publicity of the person about whom the information is provided; - the subject of the information covered; - the previous conduct of the person (to whom the information relates); - a) content; b) form; and c) the consequences of the publication for the person whose data is disseminated; - the manner in which the information was obtained and its veracity; - in cases considered under Article 10 of the European Convention on Human Rights, which mainly concerns holding journalists liable for the dissemination of personal data, the ECtHR adds another criterion, namely: the severity of the sanction imposed on the journalist or publisher.

Key words: data protection, freedom of expression, public interest, journalism, ECHR.

Постановка проблеми. Кодекс етики українського журналіста (документ, що визначає основні морально-етичні орієнтири, яких журналіст має дотримуватися при виконанні своїх професійних обов'язків) визначає неприпустимість розповсюдження інформації, що містить упередженість чи необґрунтовані звинувачення. Журналіст зобов'язаний зробити все можливе для виправлення будь-якої поширеної інформації, якщо виявилось, що вона не відповідає дійсності. Збалансування права на свободу вираження поглядів (у тому числі права на отримання інформації) та права на

приватність є одним з ключових елементів у проведенні журналістських розслідувань і журналістської діяльності в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою для цієї статті є наукові розробки вітчизняних та зарубіжних учених. З поміж робіт вітчизняних науковців, які досліджували питання збалансування права на свободу вираження поглядів та права на приватність слід виділити праці таких учених: Олександр Шевчук, Лілія Олексюк, Маркіян Бем, Іван Городиський, Марта Левицька, Наталія Камінська, Ірина Кушнір, Ольга Шпакович та інші.

Метою цієї статті є дослідження європейського та національного досвіду і практики ЄСПЛ у питаннях збалансування права на свободу вираження поглядів та права на приватність.

Виклад основного матеріалу. Право на свободу вираження поглядів закріплене у статті 11 Хартії («Свобода вираження поглядів та свобода інформації») [4]. Це право включає «свободу дотримуватися своїх поглядів, отримувати і розповсюджувати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади та незалежно від державних кордонів». Свобода інформації, відповідно до статті 11 Хартії та статті 10 ЄКПЛ, захищає не тільки право надавати інформацію, але й також право отримувати інформацію [1].

Обмеження свободи вираження поглядів має відповідати умовам, визначеним у статті 52 (1) Хартії. Крім того, стаття 11 кореспондується із статтею 10 ЄКПЛ. Стаття 52 (3) Хартії передбачає, «що в тій мірі, в якій Хартія передбачає права, які кореспондують правам, гарантованим Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, значення та обсяг цих прав є таким, як передбачає ця Конвенція». Таким чином, обмеження, які можуть правомірно накладатись на права, передбачені статтею 11 Хартії, не мають бути більшими за обсягом, ніж ті, що передбачені статтею 10 (2) ЄКПЛ, іншими словами, вони мають бути передбачені законом та бути необхідними в демократичному суспільстві «для захисту [...] репутації чи прав інших осіб». Такі права включають право на повагу до приватного життя та право на захист персональних даних [1].

Взаємостосунки між правом на захист персональних даних та правом на свободу вираження поглядів регулюються статтею 85 Загального регламенту захисту персональних даних під назвою «Обробка та свобода вираження поглядів і свобода інформації» [3]. Відповідно до цієї статті держави-члени мають узгоджувати право на захист персональних даних з правом на свободу вираження поглядів та свободу інформації. Зокрема, можуть існувати винятки та відступи від певних розділів Загального регламенту захисту персональних даних для цілей журналістської діяльності або наукової, художньої чи літературної діяльності в тій мірі, яка необхідна для узгодження права на захист персональних даних із свободою вираження поглядів та свободою інформації [1].

Згідно з практикою Європейського суду з прав людини втручання в право особи на повагу до приватності (обробка персональних даних є таким втручанням) є можливим лише за умови, коли суспільні інтереси переважають інтереси окремої особи.

При здійсненні обробки персональних даних в цілях суспільного інтересу володілець має застосовувати принцип балансу інтересів, а саме володільцю необхідно порівняти потенційну шкоду для особи (суб'єкт даних) від розголошення персональних даних з правом громадськості (суспільний інтерес) знати цю інформацію в інтересах національної безпеки, економічного добробуту чи прав людини. Якщо ця шкода не переважає суспільний інтерес в доступі до особистої інформації, то інформація може бути розголошена і доступ до неї не може бути обмежений.

Наприклад, доступ до інформації про особисте майно, доходи і витрати посадової особи державного органу може відповідати інтересам економічного добробуту, оскільки така інформація може допомогти викрити корупційні діяння, які завдають шкоду економіці.

Особливо чутливим може бути розголошення спеціальних категорій персональних даних про здоров'я і лікування особи, судимість, матеріали кримінальної справи, усиновлення, тощо.

Водночас, попри всю можливу чутливість захисту права на приватність, останнє також не є абсолютним і може бути обмеженим. При цьому згідно із статтею 32 Конституції України інтересами, в яких може бути обмежено це право, є виключно інтереси національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. На це слід зважати при збалансуванні права на приватність та права на інформацію.

Лише дуже серйозні доводи на користь суспільного інтересу в розголошенні інформації можуть переважити можливу шкоду інтересам захисту права на невтручання в особисте життя та захисту персональних даних, коли йдеться про так звані чутливі персональні дані (дані про расове або етнічне походження, політичні, релігійні або світоглядні переконання, членство в політичних партіях та професійних спілках, засудження до кримінального покарання, а також дані, що стосуються здоров'я, статевого життя, біометричних або генетичних даних).

Застосування «трискладового тесту» у цьому випадку слід здійснювати таким чином:

1) встановити, що обмеження доступу до конфіденційної інформації відповідає одному із захищених законом інтересів. У цій ситуації це, як правило, будуть інтереси захисту права особи на приватність та запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно;

2) встановити можливість завдання істотної шкоди цим інтересам (наприклад, шкода – скоріше за все – буде відсутня, якщо цю конфіденційну інформацію вже було раніше розголошено іншим чином);

3) порівняти цю потенційну шкоду з правом громадськості (суспільний інтерес) знати цю інформацію в інтересах національної безпеки, економічного добробуту чи прав людини. Якщо ця шкода не переважає суспільний інтерес в доступі до інформації, то конфіденційна інформація може бути розголошена і доступ до неї не може бути обмежений.

Такий підхід відповідає Європейській конвенції про права людини (стаття 8) і практиці Європейського суду з прав людини, відповідно до яких втручання у право на приватність особи можливе, якщо воно ґрунтується на законі, відповідає одному із захищених інтересів та є необхідним в демократичному суспільстві (зокрема, є пропорційним) [2].

Важливою в цьому контексті виступає справа ЄСПЛ «Пек проти Сполученого Королівства» [8].

Заявник, намагаючись здійснити самогубство був врятований поліцією, а весь інцидент був записаний на вуличну камеру відеоспостереження. Через декілька місяців після інциденту громадська Рада випустила дві фотографії, зняті з матеріалів відеоспостереження, для публікації в статті про профілактичні переваги відеоспостереження на вулиці, не замаскувавши обличчя заявника. Витяги з відеоматеріалів відеоспостереження також були продемонстровані на регіональному телебаченні, в якому за заявою Ради було замасковано обличчя заявника. Заявник звернувся до суду з проханням переглянути рішення Ради щодо публікації кадрів відеоспостереження. Його заява була відхилена апеляційним судом і він звернувся до ЄСПЛ.

Заявник зазначив, що його право на приватне життя згідно зі статтею 8 ЄКПЛ було порушено шляхом розкриття інформації у відеоспостереженні, опублікованим місцевими органами влади.

Розглядаючи справу ЄСПЛ дійшов висновку, що розголошення Радою фотографій та відеоматеріалів спричинило серйозне втручання у право на повагу до приватного життя заявника. Не було відповідних або достатніх підстав для обґрунтування розкриття інформації Радою без отримання згоди заявника або забезпечення, наскільки це можливо, маскування його обличчя. Відповідно, розкриття інформації Радою не супроводжувалося достатніми гарантіями захисту і становило непропорційне втручання у право особи на повагу до приватного життя заявника відповідно до статті 8 ЄКПЛ.

Європейський суд з прав людини визнав, що стаття 8 застосовується, навіть якщо заявник знаходився на вулиці, тому що він не був учасником публічного заходу і не був громадським діячем. Серйозність втручання в права заявника не зменшувалась через його подальші добровільні виступи в засобах масової інформації, щоб обговорити публікацію матеріалу. Суд дійшов висновку, що було порушено статтю 8 ЄКПЛ.

Рішення ЄСПЛ «Пек проти Сполученого Королівства» ще раз наголосимо на необхідності дотримання балансу між правом на приватність та суспільним інтересом під час обробки персональних даних особи.

Відповідно до частини другої статті 29 Закону України «Про інформацію» [6] предметом суспільного інтересу вважається інформація, яка свідчить про загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності України; забезпечує реалізацію конституційних прав, свобод і обов'язків; свідчить про можливість порушення прав людини, введення громадськості в оману, шкідливі екологічні та інші негативні наслідки діяльності (бездіяльності) фізичних або юридичних осіб тощо.

Необхідно враховувати, що суспільство має право на отримання інформації, яка відповідає дійсності та надає можливість суспільству здійснити її оцінку самостійно на основі усіх фактів та різноманіття думок щодо оцінки такої інформації та її значення для суспільства, тому так важливо, щоб інформація, яка розповсюджується будь-ким, а особливо засобами масової інформації або лідерами суспільної думки, посадовими особами, державними службовцями, відповідала дійсності з одного боку, а з іншого, була суспільно значуща та задовольняла попит суспільства на необхідність контролю за діяльністю державних органів та їх посадових осіб.

Що стосується узгодження права на захист персональних даних з правом на свободу вираження поглядів, ЄСПЛ прийняв декілька знакових рішень.

У справі «Аксель Шпрінгер АГ проти Німеччини» [5] ЄСПЛ постановив, що накладення національним судом заборони на власника газети, який хотів опублікувати статтю про арешт і засудження відомого актора, порушувало статтю 10 ЄКПЛ.

ЄСПЛ повторив визначені у своїх рішеннях критерії балансу права на свободу вираження поглядів та права на повагу до приватного життя:

- по-перше, якщо подія, яку опубліковано у статті, викликає суспільний інтерес: арешт і засудження особи – це публічний судовий факт і тому викликає суспільний інтерес;
- по-друге, якщо ця особа є публічною особою: особа, про яку йшлося, була актором настільки відомим, що могла вважатися публічною особою;
- по-третє, спосіб отримання інформації та визначення того, чи є він надійним: інформацію було надано Генеральною прокуратурою, достовірність інформації в обох публікаціях не викликала сумнівів у сторін.

Тому ЄСПЛ визнав, що накладені на компанію обмеження не були переконливо пропорційними законній меті захисту приватного життя заявника. Суд дійшов висновку, що мало місце порушення статті 10 ЄКПЛ.

У справі «Фон Ганновер проти Німеччини» (№ 2) [7] ЄСПЛ не визнав факту порушення права на повагу до приватного життя за ст.8 ЄКПЛ, коли принцесі Монако Кароліні було відмовлено у накладенні судової заборони на публікацію фотографії з її зображенням та зображенням її чоловіка, яку було зроблено під час відпочинку на лижах. Фотографія супроводжувалась статтею, у якій, між іншим, також повідомлялося про поганий стан здоров'я князя Реньє.

ЄСПЛ дійшов висновку, що національними судами було точно дотримано балансу права видавничих компаній на свободу вираження поглядів та права заявників на повагу до їхнього приватного життя. Характеристика національними судами хвороби князя Реньє як події у сучасному суспільстві не може вважатися необґрунтованою і ЄСПЛ визнав можливим прийняти той факт, що фотографія, яка розглядалася у контексті статті, принаймні, деякою

мірою сприяла дискусіям у суспільстві. Суд дійшов висновку про відсутність порушення статті 8 ЄКПЛ.

Практика ЄСПЛ щодо збалансування права на свободу вираження поглядів та права на приватність стосується переважно випадків оприлюднення особистої інформації. Загалом ЄСПЛ сформулював, зокрема, такі критерії для збалансування права на свободу вираження поглядів (у тому числі права на отримання інформації) та права на приватність (*Von Hannover v. Germany* (no. 2), *Axel Springer v. Germany*) [5] [7]:

1) наскільки важливий внесок у дискусію суспільного інтересу має відповідна інформація; 2) наскільки відомою є особа, якої стосується інформація, і що саме є предметом повідомлення в ЗМІ; 3) попередня поведінка особи, якої стосується інформація; 4) спосіб отримання інформації та її достовірність; 5) зміст, форма та наслідки публікації; 6) суворість застосованих санкцій (за втручання у приватність).

Особливості, пов'язані з Кримінально-процесуальним кодексом України

Кримінальний процесуальний кодекс України (КПК) [9] встановлює додаткові обмеження на розголошення інформації, яка може становити персональні дані учасників кримінального провадження.

Стаття 222 Кримінально-процесуального кодексу України встановлює: «відомості досудового розслідування можуть бути розголошені лише з дозволу слідчого, прокурора або суду, і лише в обсязі, який вони визнають допустимим. Це стосується і персональних даних підозрюваних, потерпілих, свідків тощо» [9].

Стаття 387 Кримінального кодексу України встановлює кримінальну відповідальність за розголошення даних досудового розслідування без належного дозволу. Це означає, що навіть журналіст, поширюючи таку інформацію, повинен зважати на законодавчі обмеження [10].

Захист неповнолітніх (статті 7 та 484 Кримінально-процесуального кодексу України [9]): журналістам заборонено розкривати персональні дані неповнолітніх учасників кримінального провадження без спеціального дозволу, щоб уникнути шкоди їхнім правам та розвитку.

Обмеження на висвітлення судового процесу згідно Кримінально-процесуальним кодексом України та Законом України «Про судоустрій і статус суддів» [11], суд може обмежити фіксацію чи поширення інформації, якщо це може порушити права учасників процесу або зашкодити правосуддю.

Таким чином, журналіст, працюючи з персональними даними у кримінально-правовій сфері, має враховувати не лише баланс між приватністю та суспільним інтересом, але й спеціальні процесуальні обмеження Кримінально-процесуального кодексу України, що захищають учасників кримінального провадження від неправомірного розголошення даних.

Висновок

Відтак, дотримання вказаного балансу між правом особи на повагу до її приватного життя та правом на свободу вираження поглядів є одним з ключових при вирішенні питання щодо того, чи слід оприлюднювати ту чи іншу інформацію, зокрема і персональні дані,

Аналіз практики ЄСПЛ вказує на те, що питання дотримання вказаного балансу найчастіше постає у двох випадках.

По-перше, це оприлюднення журналістами матеріалу, що містить певні, зазвичай оціночні судження, що можуть завдати шкоди репутації особи.

1. Повинен існувати суспільний інтерес (зацікавлення) в поширенні такої інформації.

2. Поширюючи таку інформацію, журналісти повинні діяти добросовісно, ґрунтувати свої матеріали на точній фактичній базі, надавати точну та надійну інформацію.

По-друге, це ситуації, пов'язані із розкриттям журналістами персональних даних, тобто надання ними фактичної та достовірної інформації про особу. Журналісти повинні дотримуватися балансу між правом на свободу висловлення поглядів, правом громадськості

отримувати інформацію та правом кожної особи, якої така інформація стосується, на повагу до її приватного життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агенція Європейського Союзу з питань основоположних прав та Рада Європи, 2018. Посібник з європейського права у сфері захисту персональних даних. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-coe-edps-2018-handbook-data-protection_ukr.pdf
2. Європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
3. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних) від 27 квітня 2016 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text
4. Хартія Європейського Союзу про основоположні права. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf
5. Рішення ЄСПЛ у справі «Axel Springer AG» проти Німеччини» (Axel Springer AG v. Germany) [ВП], № 39954/08, від 7 лютого 2012 р
6. Закон України «Про інформацію» № 2657-XII від 2 жовтня 1992 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
7. «Фон Ганновер проти Німеччини» (Von Hannover v. Germany) (No. 2) [ВП], № 40660/08 та 60641/08, 07 лютого 2012 р.
8. Рішення ЄСПЛ у справі: «Пек проти Сполученого Королівства» (Peck v. the United Kingdom), № 44647/98 від 28 січня 2003 р., особливо п. 85. URL: <http://www.5rb.com/case/peck-v-united-kingdom/>
9. Кримінально-процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
10. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
11. Закон України «Про судоустрій і статус суддів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
12. Закон України «Про захист персональних даних». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>

УДК 341.1

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-373-382>

<https://orcid.org/0000-0003-4306-9959>

Клюєва Євгенія Миколаївна,

Доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри господарського та транспортного права Навчально-наукового інституту управління, технологій та правових наук Національного транспортного університету

Любачин Дмитро Вікторович,

Здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти Навчально-наукового інституту управління, технологій та правових наук Національного транспортного університету

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ БІЖЕНЦІВ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Анотація. Стаття присвячена комплексному дослідженню особливостей захисту прав біженців у країнах Європейського Союзу в контексті сучасних міграційних викликів та гуманітарних криз. Актуальність теми зумовлена постійним зростанням кількості вимушено переміщених осіб у світі, кризою європейської системи притулку, а також масовим напливом біженців з України внаслідок збройної агресії російської федерації. У цих умовах питання ефективності правових механізмів захисту біженців набуває особливої наукової та практичної значущості. Метою статті є науково-правовий аналіз становлення та функціонування системи захисту прав біженців у Європейському Союзі, а також виявлення основних проблем її реалізації на нормативному, інституційному та практичному рівнях. У роботі простежено еволюцію міжнародно-правових підходів до захисту осіб, які вимушено залишили свої країни, починаючи з ранніх форм міжнародного співробітництва у міжвоєнний період і до формування сучасних універсальних стандартів у сфері прав людини. Показано, що сучасна система захисту біженців у ЄС ґрунтується на поєднанні міжнародних зобов'язань держав та наднаціонального правового регулювання, спрямованого на уніфікацію процедур і стандартів надання притулку.

У статті акцентовано увагу на ключових принципах захисту прав біженців, зокрема на принципі невислання, рівності та недискримінації, а також на зв'язку інституту притулку з загальною системою міжнародного захисту прав людини. Обґрунтовано, що попри проголошення високих стандартів, на практиці зберігається істотний розрив між задекларованими нормами та реальним рівнем їх імплементації у державах-членах ЄС, що проявляється у неоднорідності процедур, умов прийому та можливостей інтеграції біженців. Окремо розглянуто досвід реагування Європейського Союзу на масове переміщення громадян України, який засвідчив здатність ЄС до оперативного захисту, водночас актуалізувавши довгострокові інтеграційні проблеми. Зроблено висновок, що ефективний захист прав біженців у Європейському Союзі можливий лише за умови узгодженого застосування принципів солідарності та відповідальності, а також подолання розриву між правовими деклараціями та практикою їх реалізації.

Ключові слова: біженці, права людини, право притулку, Європейський Союз, міжнародний захист, міграційна політика, вимушене переміщення, тимчасовий захист.

Abstract. The article is devoted to a comprehensive study of the specific features of the protection of refugees' rights in the countries of the European Union in the context of contemporary migration challenges and humanitarian crises. The relevance of the topic is determined by the steady increase in the number of forcibly displaced persons worldwide, the crisis of the European asylum system, as well as the mass influx of refugees from Ukraine caused by the armed aggression of the

Russian Federation. Under these conditions, the issue of the effectiveness of legal mechanisms for the protection of refugees acquires particular scientific and practical significance.

The purpose of the article is to provide a legal and scholarly analysis of the formation and functioning of the system for the protection of refugees' rights in the European Union, as well as to identify the main problems of its implementation at the normative, institutional, and practical levels. The paper traces the evolution of international legal approaches to the protection of persons forced to leave their countries, starting from the early forms of international cooperation in the interwar period and leading to the establishment of modern universal human rights standards. It is demonstrated that the contemporary system of refugee protection in the EU is based on a combination of international obligations of states and supranational legal regulation aimed at harmonizing asylum procedures and protection standards. The article focuses on the key principles of refugee protection, in particular the principle of non-refoulement, equality, and non-discrimination, as well as on the close connection between the institution of asylum and the general system of international human rights protection. It is substantiated that, despite the proclamation of high standards, in practice there remains a significant gap between declared norms and their actual implementation in the EU Member States, which manifests itself in the heterogeneity of procedures, reception conditions, and opportunities for the integration of refugees. Particular attention is paid to the European Union's response to the mass displacement of Ukrainian citizens, which demonstrated the EU's capacity for rapid protection while simultaneously highlighting long-term integration challenges.

It is concluded that effective protection of refugees' rights in the European Union is possible only through the coordinated application of the principles of solidarity and responsibility, as well as through overcoming the gap between legal declarations and the practical implementation of refugee protection mechanisms.

Keywords: refugees, human rights, right to asylum, European Union, international protection, migration policy, forced displacement, temporary protection.

Постановка проблеми. Забезпечення прав і гідних умов для біженців залишається одним із найсерйозніших викликів для міжнародної спільноти у сучасному світі. На початку 20 століття, проблема біженців привернула увагу міжнародної спільноти, яка, усвідомлюючи гуманітарну важливість цього питання, почала брати на себе відповідальність за захист і підтримку біженців. Перші міжнародні установи, спрямовані на допомогу біженцям, були створені під егідою Ліги Націй. Після Другої світової війни, коли проблема біженців не лише залишилася невирішеною, а й загострилася, виникла потреба у новому міжнародному інструменті для визначення правового статусу біженців. Таким інструментом стала Організація Об'єднаних Націй, яка розробила та затвердила міжнародні стандарти захисту біженців і прав людини. З появою Європейського Союзу, питання біженців залишається актуальним, адже основою Євросоюзу є цінності, пов'язані з непорушністю і невідчужуваністю прав людини, свободою, рівністю та верховенством права. На жаль, міжнародні збройні конфлікти, які постійно спричиняють нові хвилі вимушеної міграції, становлять серйозний виклик як для міжнародної спільноти, так і для Європейського Союзу. Європейський Союз, який є ключовим гравцем у сфері захисту прав людини та забезпечення міжнародної безпеки, зіткнувся з масштабною кризою біженців у 2015-2016 роках, що виявило слабкі місця Спільної європейської системи притулку та необхідність її реформування.

Питання правового регулювання статусу біженців у Євросоюзі залишається надзвичайно актуальним через постійне зростання кількості вимушених переселенців і потребу в ефективному та гуманному управлінні міграційними потоками. Хоча Спільна європейська система притулку та низка директив і регламентів встановлюють єдині критерії, процедури та стандарти надання захисту біженцям, низка проблем залишається невирішеною. Зокрема, це стосується розподілу відповідальності між державами-членами, забезпечення належних умов прийому та інтеграції біженців. Окрім того, істотним викликом для

Європейського Союзу стала нова хвиля масового напливу вимушених переселенців з України через збройну агресію російської федерації, що спричинило безпрецедентне навантаження на системи притулку держав-членів і підкреслило необхідність термінових заходів для реагування на кризу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичне підґрунтя дослідження становить аналіз еволюції правового статусу біженців, що простежується від зародження первинних моделей захисту в давні часи до їх практичного втілення у 20 столітті. Зокрема, в контексті дослідження ранніх форм притулку та еволюції формування поняття біженців було проаналізовано роботи таких науковців: В. Кавана, А. Чапмана. Водночас фундаментальні аспекти сучасної системи, що сформувалася у 20 столітті розглядаються на основі робіт Г. Гудвіна-Гілла, Дж. МакАдама, О. О. Сурілової, Я. П. Турецької, Н. В. Турчина тощо. У контексті дослідження права Європейського Союзу щодо захисту прав біженців, аналіз спирається на роботи таких науковців, як: К. Б. Димова, Л. К. Жданкіної, О. А. Малиновської, Л. М. Невара, Т. М. Анакіної, Т. О. Кортукової, К. Гайльброннера, К. Костелло та інших.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених регулюванню прав біженців у Європейському Союзі, окремими елементами Спільної європейської системи притулку, не вирішеною залишається проблема комплексного аналізу взаємозв'язку між трьома рівнями кризи європейської системи притулку, а саме нормативного, імплементаційного та практичного рівнів. Окрім того, на сьогоднішній день, залишається актуальною проблематика захисту прав українських біженців у Євросоюзі. Саме дослідженню цих взаємопов'язаних викликів, аналізу розриву між законодавчими деклараціями Європейського Союзу та практичною реальністю захисту прав біженців на національному рівні присвячено дану роботу.

Мета полягає у проведенні науково-правового дослідження становлення, функціонування, сучасних проблем та особливостей системи захисту прав біженців та переміщених осіб у Європейському Союзі.

Виклад основного матеріалу. Варто розпочати з того, що міжнародна спільнота пройшла довгий шлях розвитку в удосконаленні механізмів реагування на глобальні кризи, які включали як військові конфлікти, так і спричинені ними гуманітарні катастрофи, зокрема масштабні міграції населення. Проблематика питання захисту прав людей, вимушених покидати свої країни через переслідування, насилля, війни чи стихійні лиха, виникла ще задовго до формалізації міжнародного міграційного права в 20 столітті. Хоча до заснування Ліги Націй не існувало певних формалізованих міжнародних договорів, які б безпосередньо регулювали статус біженця, окремі складові правового захисту осіб, що шукали притулку, можна відстежити в релігійних, філософських та юридичних традиціях численних історичних епох.

Справжній прорив у міжнародному регулюванні питання біженців стався після Першої світової війни. В ті часи мали місце масові переміщення населення, зокрема: вірмени після геноциду 1915 року, росіяни після Жовтневої революції 1917 року, а також греки та турки після Греко-турецької війни 1919-1922 років [1]. Ці та інші міграційні виклики вимагали рішень від міжнародної спільноти. Ліга Націй, яка була утворена в 1919 році, стала першим міжнародним органом, що системно підійшов до вирішення проблем осіб без громадянства. У 1921 році на посаду Верховного комісару у справах біженців Ліги Націй був призначений Фрїттьоф Нансен. Під його керівництвом на міжурядовій конференції в липні 1922 року в місті Женева було ухвалено угоду, згідно якої відбулось запровадження посвідчення особи (Нансенівський паспорт), яке спочатку призначалось для російських осіб без громадянства та біженців [2]. Посвідчення було одночасно проїзним документом, але в угоді 1922 року було положення про те, що при поверненні до країни, яка видала посвідчення, особі необхідно отримати дозвіл на в'їзд [3]. Наступна угода була прийнята в 1924 році, вона була схожою на попередню, але вже стосувалась саме вірменських біженців. Варто зазначити те, що дані угоди не містили визначення терміну «біженець» і використовували лише саму назву [4]. У травні

1926 року була ухвалена угода про видачу посвідчень особам російським і вірменським біженцям, яка по суті об'єднала дві попередні угоди і внесла до них зміни та доповнення. Важливим є те, що саме угода 1926 року вперше ввела поняття «біженець» щодо певних груп осіб, хоча це не і було сучасним визначенням, а лише об'єднання під цим терміном двох груп біженців [5]. Угода 1926 року також передбачала створення оборотного фонду для покриття витрат на переїзд і розселення біженців, рекомендувала державам вносити спеціальні внески для цих цілей. Більша частина документа була присвячена впорядкуванню посвідчень біженців, схвалювалося вклеювання зворотних віз, а діти до 15 років включалися до посвідчень своїх батьків. Водночас варто підкреслити, що ця угода мала рекомендаційний характер.

Таким чином, вищезазначені угоди стали першими спробами міжнародної спільноти врегулювати проблеми біженців шляхом визнання їх особливого статусу, хоча при цьому, багато питань залишалися невирішеними. З метою їх часткового вирішення, в 1928 році було укладено декілька угод, зокрема угоду про правовий статус російських і вірменських біженців, угоду про поширення заходів на користь інших категорій біженців, а також угоду про функції представників Ліги Націй і Верховного комісара у справах біженців.

Наступним кроком у питанні біженців, стало підписання Женевської конвенції у 1933 році, яка стала першим міжнародним актом, який системно закріпив правовий статус біженців і забезпечив їх основними правами. На відміну від попередніх угод 20-х років, які більше зосереджувалися на адміністративних питаннях, зокрема видачі Нансенівських паспортів та запровадженні певних правових процедур, Конвенція від 1933 року розширила рамки захисту біженців. Вона вперше висвітила принцип невислання або ж *non-refoulement*, який став важливим елементом міжнародного права, що стосується біженців у наступні десятиліття і залишається актуальним на сьогоднішній день [6].

Принцип *non-refoulement*, став фундаментом для міжнародного права біженців і суттєво вплинув на сучасні нормативні акти в сфері міграції. Його подальше закріплення в Конвенції про статус біженців від 1951 року лягло в основу розвитку міжнародно-правових стандартів захисту прав біженців. Даний принцип прямо впливає на законодавство багатьох держав і зобов'язує їх утримуватися від повернення осіб на території, де їм можуть загрожувати переслідування, тортури або мають місце інші серйозні порушення прав людини. На сьогоднішній день, даний принцип слугує основою діяльності ключових міжнародних організацій, зокрема Організації Об'єднаних Націй (далі - ООН) та Управління Верховного Комісара у справах біженців, і активно застосовується для вирішення міграційних криз.

Науковці К. В. Мануїлова та О. О. Сурілова вказують наступне: «Основоположні принципи міжнародного міграційного права, зокрема принцип невислання, принцип недопущення дискримінації, право на притулок та право на свободу пересування, створюють основу для забезпечення прав мігрантів, біженців і осіб, які претендують на притулок. Проте ефективність їх реалізації значною мірою залежить від готовності держав імплементувати дані міжнародні зобов'язання до національного законодавства та дотримуватися взятих на себе обов'язків», з чим не можна не погодитись [7, с.166].

Конвенція 1933 року закріпила обов'язки держав-учасниць у таких сферах, як процедура оформлення статусу, видача посвідчень особи, умови праці, освіти, соціального забезпечення та податкового режиму для біженців. Була закріплена необхідність створення національних комітетів із питань біженців для координації діяльності відповідних органів. Цей документ об'єднав усі категорії біженців, згадані в попередніх угодах, і зрівняв їхній правовий статус. Також, Конвенція 1933 року визначила біженця як особу, яка через небезпеку переслідування за расовою, релігійною, національною ознакою, політичними переконаннями чи приналежністю до певної соціальної групи змушена покинути свою державу. Такі особи отримували статус біженців і мали право на захист та притулок в інших країнах [6].

Таким чином, Конвенція від 1933 року стала фундаментальним актом, який закріпив основи сучасного міжнародного права в сфері захисту біженців, значно розширивши та

доповнивши їх права у порівнянні з попередніми угодами 1920-х років. Проте, ця Конвенція не була всеохоплюючою та абсолютно робочим інструментом, оскільки багато держав ігнорували її положення, а біженці продовжували стикатися з перешкодами при пошуку притулку та захисту. Після Конвенції 1933 року розвиток міжнародного права в сфері захисту прав біженців тривав, але був значно ускладнений через складну політичну ситуацію у світі. У 1938 році відбулася Евіанська конференція, яка була скликана з метою вирішення проблеми єврейських біженців, які тікали з нацистської Німеччини та окупованих територій. На конференцію, що проходила в курортному містечку Евіан-ле-Бен у Франції, були запрошені представники з 32 країн, зокрема Сполучені Штати Америки (далі - США), Велика Британія, Франція, Канада та інші. США закликали знайти довгострокове рішення, однак більшість держав, побоюючись економічних труднощів через прийом біженців, не послабили імміграційні обмеження. Конференція, що тривала тиждень, не дала значних результатів: за винятком Домініканської Республіки, яка погодилася прийняти невелику кількість біженців, інші країни відмовилися від зобов'язань. Одним із небагатьох позитивних підсумків стало створення Міжурядового комітету у справах біженців, який продовжував працювати над проблемою [8].

Під час Другої світової війни ситуація з біженцями стала ще критичнішою: фактично, мільйони людей залишилися без громадянства та правового захисту, а країни, які в більшості були зосереджені на веденні воєнних дій, неохоче приймали нових біженців.

Незважаючи на поступове вдосконалення міжнародного права в цій сфері, досвід міжвоєнного та воєнного періоду виявив його недостатню ефективність у кризових ситуаціях. Більшість країн, хоча й визнавали важливість захисту біженців, проте, на практиці, не дуже й поспішали брати на себе конкретні зобов'язання чи пом'якшувати імміграційні обмеження. Лише після трагічних наслідків Другої світової війни, світова спільнота була вимушена розробити й ухвалити більш ґрунтовні механізми, втілені згодом у Конвенції про статус біженців 1951 року. У відповідь на масштабну гуманітарну катастрофу, спричинену наймасштабнішою війною в історії людства, міжнародне співтовариство нарешті зрозуміло потребу в універсальному правовому документі, який би чітко визначав статус біженців і покладав на держави конкретні обов'язки щодо їх охорони та захисту.

Як відповідь на ці події, у 1947 році під егідою ООН була заснована Міжнародна організація з у справах біженців, яка функціонувала як тимчасовий орган з мандатом, що стосувався репатріації, переселення чи надання іншої допомоги людям, що які були вимушені тікати від війни чи переслідувань. Дана організація стала першим міжнародним інститутом у рамках ООН, який отримав чітко визначений функціональний мандат щодо забезпечення захисту біженців. Однак, діяльність даної організації обмежувалася певним строком, вона діяла до 1952 року, оскільки, як було зазначено вище, діяла як перехідний орган, що стимулювало розробку сталого механізму у справах біженців. У 1950 році Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію № 428 (V), завдяки якій було створено Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, яке розпочало свою роботу на початку 1951 року [9]. Основною метою даного Управління стало надання міжнародного захисту біженцям та сприяння пошуку стійких рішень їхнього становища - через добровільне повернення на батьківщину, інтеграцію або переселення до інших країн. Того ж року, була прийнята Конвенція про статус біженців, яка заклала основу сучасної системи міжнародного захисту біженців.

Науковці Н. В. Турчин та А. В. Турчин вказують на те, що формування міжнародного визначення терміну «біженець» стало реакцією на значні геополітичні потрясіння 20 століття, зокрема на 1 та 2 світові війни, і послужило основою для подальшого закріплення правового статусу біженців у Конвенції 1951 року та роботі Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. Автори наголошують, що узагальнення досвіду Ліги Націй відіграло ключову роль у перетворенні інституту притулку у правову категорію міжнародного рівня [10]. З даним твердженням важко не погодитись, оскільки, внаслідок глобальних викликів для

людства у першій половині 20 століття, мільйони осіб були вимушені залишити свої домівки через війни, репресії та переслідування, що підкреслило нагальну потребу в розробці ефективних засобів для їх захисту.

Внаслідок цього, реакцією міжнародної спільноти на ці виклики як раз і стало прийняття Конвенції про статус біженців 1951 року, яка стала першим універсальним правовим документом, визначав статус біженців, їх права та обов'язки приймаючих держав, базуючись на основі попередніх угод і конвенцій, а також на досвіді Другої світової війни. Згідно положень Конвенції, основною умовою для визнання особи біженцем стало наявне обґрунтоване побоювання переслідування за ознакою раси, релігії, національності, приналежності до певної соціальної групи або ж політичних переконань [11]. Науковець А. Гороть зазначав, що: «Конвенція 1951 року, розроблена за рекомендаціями новоствореної Комісії ООН з прав людини, стала віхою у справі розробки норм поведінки з біженцями» [12]. Попри те, що певні положення Конвенції 1951 року потребують оновлення з огляду на сучасні зміни і трансформації в сфері міграції та притулку, на сьогоднішній день, вона й досі є ключовим документом міжнародного права у сфері захисту біженців. Станом на 2025 рік, до даної Конвенції приєдналося 146 держав, зокрема усі держави-члени Європейського Союзу (далі – ЄС).

Теоретичне осмислення правового статусу біженців та механізмів їхнього захисту неможливе без урахування місця цих інститутів у системі міжнародного права. Проблематика, яка пов'язана з біженцями тісно переплітається з загальними аспектами захисту прав людини, адже саме порушення фундаментальних прав і свобод зазвичай є головною причиною вимушеного переміщення людей. В даному контексті варто звернути увагу на думку науковця О. Р. Поєдинок, яка стверджує, що «міжнародне право захисту прав біженців слід розглядати як інститут у складі галузі міжнародного права захисту прав людини. Вони співвідносяться, як конкретне (спеціальне) та загальне, причому інститут захисту прав біженців є настільки розвиненим, що має ряд своїх особливостей, зокрема щодо співвідношення та взаємодії із рештою норм галузі міжнародного захисту прав людини. Зокрема, зв'язок між загальним і конкретним простежується в тому, що саме порушення прав людини спричиняє потоки біженців. У цьому контексті права людини набувають особливого значення, адже дії, які їх порушують, можуть слугувати конкретним прикладом наслідків переслідування» [13, с. 253].

На жаль, військові конфлікти, порушення прав людини, стихійні лиха та інші фактори надалі змушують мільйони людей по всьому світу залишати свої рідні домівки і шукати притулку в інших країнах. До регіонів, які тісно пов'язані з міжнародною міграцією та переміщенням, належить і Європа. ЄС є одним з найбільших об'єднань у світі, яке відіграє ключову роль у сфері захисту прав людини та забезпечення міжнародної безпеки. Євросоюз завжди ставив права людини в центр своєї політики, вважаючи їх невід'ємною частиною європейських цінностей - свободи, демократії, рівності та поваги до гідності кожної людини. У контексті біженців це проявляється насамперед у прагненні надати захист тим, хто тікає від війни, переслідувань чи небезпеки, незалежно від походження. ЄС має доволі розвинену нормативно-правову базу, що стосується питання міжнародного захисту, зокрема через спільну політику в напрямку надання притулку та імплементації Женевської конвенції 1951 року про статус біженців разом із Протоколом 1967 року.

Водночас, варто звернути увагу на те, що члени ЄС зберігають певний рівень автономності у реалізації цих норм, що спричиняє певну неоднорідність процедур та підходів до надання статусу біженця. Основними проблемами в цьому контексті є довготривалість процедур, що стосуються розгляду заяв про надання притулку, відмінності в оцінці статусу біженця в різних країнах ЄС, труднощі з доведенням обґрунтованості запиту, а також інші юридичні та адміністративні перешкоди, які можуть становити загрозу для шукачів притулку. Важливим напрямком є також узгодження політики держав-членів щодо захисту біженців та забезпечення дотримання їхніх прав відповідно до міжнародних стандартів.

Тим не менш, питання надання притулку та захисту прав біженців й надалі залишається одним з пріоритетів ЄС в галузі юстиції та внутрішніх справ. Для створення єдиного правового простору та уніфікованих стандартів у цій галузі, Євросоюзом була розроблена система CEAS (Спільна європейська система притулку, далі – СЄСП). Ця система, що складається з низки директив та регламентів, має на меті гармонізацію стандартів захисту в усіх 27 державах-членах. Однак, на практиці ця спроба гармонізації часто стикається з глибокою політичною фрагментацією та суттєвими відмінностями у національних практиках, що призводить до нерівного доступу до захисту.

Концепція створення спільної системи притулку зародилася ще в 1999 році під час засідання Європейської Ради в Тампері, де були окреслені ключові принципи та напрями її розвитку. Проте безпосереднє формування СЄСП розпочалося ще після набуття чинності Амстердамським договором 1997 року, який передав частину повноважень у сферах міграції та притулку на наднаціональний рівень.

СЄСП є ключовою складовою політики Європейського Союзу у сфері свободи, безпеки та справедливості. Її метою є створення гармонізованого та уніфікованого простору захисту в межах ЄС, що ґрунтується на спільних стандартах надання притулку та повазі до фундаментальних прав людини. Варто зазначити, що загалом, правовою основою для СЄСП слугував Договір про функціонування ЄС, зокрема ст. 78 Договору, яка прямо закликає до розробки спільної політики щодо притулку, додаткового захисту та тимчасового захисту, спрямованої на надання відповідного статусу будь-якому громадянину третьої країни, який потребує міжнародного захисту [14].

Основна мета СЄСП є двоякою: по-перше, забезпечити, щоб шукачі притулку мали однакове ставлення та доступ до справедливих і ефективних процедур незалежно від того, в якій державі-члені вони подають заяву. По-друге, система покликана запобігати вторинним переміщенням шукачів притулку та гарантувати, що кожна заява розглядається по суті лише однією державою-членом. Як зазначає провідний науковець європейського міграційного права Е. Гілд: вся архітектура СЄСП була побудована на принципі «взаємної довіри», тобто припущенні, що всі держави-члени дотримуються стандартів ЄС та є «безпечними» одна для одної [15]. Створення СЄСП, це спроба перейти від окремих, часто суперечливих, національних систем притулку кожної окремої держави-члена до єдиного, узгодженого простору захисту в межах СЄСП. Правову основу СЄСП складають регламенти та директиви ЄС, які визначають уніфіковані вимоги та стандарти для держав-членів у сфері надання притулку. До ключових регламентів можна віднести Дублінську регламентацію (зокрема Дублінський регламент III 604/2013), яка встановлює критерії, що визначають відповідальну державу за розгляд заяв про міжнародний захист.

До ключових директив можна віднести: Кваліфікаційна директива 2011/95/ЄС, яка встановлює єдині стандарти для визнання статусу біженця та додаткового захисту, визначаючи критерії надання таких статусів; Директива 2013/32/ЄС, яка регулює процеси надання притулку, також створює узгоджену систему для ефективного та справедливого розгляду заяв про міжнародний захист через чіткі правила реєстрації, подання клопотань, строки розгляду, надання безоплатної правової підтримки заявникам та гарантування права на судовий оскарження рішень; Директива 2013/33/ЄС про умови прийому, яка встановлює мінімальні вимоги до прийому шукачів притулку в Європейському Союзі, включаючи забезпечення житлом, харчуванням та медичною допомогою; Директива 2001/55/ЄС про тимчасовий захист, яка передбачає надання негайного та тимчасового захисту біженцям у випадку масового напливу та інші.

Вищезгадані акти ЄС створюють правову основу для захисту біженців, гармонізації національних систем надання притулку та посилення співпраці між державами-членами. Водночас, усе більш помітною стає проблема розбіжності між високими стандартами, визначеними в цих документах, і реальною практикою їхнього впровадження та застосування. Одним із ключових елементів СЄСП є Дублінська система, яка встановлює критерії

визначення держави, відповідальної за розгляд клопотання про надання міжнародного захисту в межах ЄС. На сьогодні, її основним документом виступає Дублінський регламент III (№604/2013).

Біженці часто не мають постійного місця проживання або змушені переміщатися між країнами через економічні чи безпекові причини. Встановлення відповідальності за країною, де заявник перебував останні п'ять місяців, може ускладнювати бюрократичні процедури, затримуючи процес надання притулку. Також, деякі країни можуть умисно не реєструвати мігрантів або створювати несприятливі умови для їхнього проживання, щоб уникнути відповідальності за розгляд їхніх заяв. Подібна практика вже мала місце в окремих східноєвропейських країнах ЄС. Біженці зазвичай прагнуть оселитися в державах із кращими соціальними гарантіями або де проживають їхні родичі, але прив'язка до країни першого в'їзду чи тимчасового перебування обмежує їхній вибір. Це може викликати відчуття несвободи та спонукати до нелегальних переміщень у межах ЄС. У цьому контексті, науковець І. Янчук зазначає, що «ЄС раніше сприймав імміграцію як раптове явище, що посилювалося у 2015 році, але зменшилося, наприклад, у 2016 році. Однак імміграція є постійною характеристикою ЄС і частиною самого його сенсу існування, тому країни-члени регулярно стикаються з викликами, пов'язаними з масовою міграцією» [16, с. 118].

Одним із механізмів реагування на масовий наплив біженців у ЄС є надання тимчасового захисту відповідно до положень директиви 2001/55/ЄС. Директива 2001/55/ЄС від 2001 року про мінімальні норми надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб, є інструментом вторинного законодавства ЄС, створеним для вирішення проблем системи притулку під час міграційних криз. Її головна мета – забезпечити швидкий і колективний захист великій кількості осіб, які не можуть повернутися до країни походження через збройні конфлікти, насильство або порушення прав людини. Директива сприяє солідарному розподілу відповідальності між державами-членами ЄС, балансуючи при цьому між гуманітарними зобов'язаннями та інтересами внутрішньої безпеки [17].

Особливістю даного нормативно-правового акту є запровадження механізму «тимчасового захисту», який відрізняється від традиційної процедури надання статусу біженця більш швидшим застосуванням, спрощеними процедурами та колективним підходом до визнання потреби в захисті. Замість індивідуального розгляду кожного випадку, Рада ЄС приймає рішення про активізацію захисту в умовах масового припливу мігрантів. Такий підхід розроблено для подолання обмежень національних систем притулку, які не здатні ефективно обробляти запити в умовах масового напливу осіб, що потребують захисту у ситуаціях, в яких індивідуальний розгляд кожного випадку стає неможливим. Варто зазначити те, що застосування директиви 2001/55/ЄС про тимчасовий захист, протягом майже двох десятиліть було виключно гіпотетичним, оскільки її вперше активували лише у 2022 році. Це сталося через масове переміщення громадян України, викликане міжнародним збройним конфліктом та агресією російської федерації проти нашої держави.

Активація механізму тимчасового захисту, відповідно до положень директиви 2001/55/ЄС гарантувала українським біженцям право на проживання в Європейському Союзі. За рішенням Ради ЄС 2025/1460 від 15 липня 2025 року, термін дії тимчасового захисту для українців має завершитись 4 березня 2027 року. Також, механізм тимчасового захисту забезпечив громадянам України негайний доступ до освіти, ринку праці, медичних та соціальних послуг. Додатково цей механізм передбачав важливі права, такі як можливість воз'єднання сімей та свободу пересування в межах Євросоюзу. Активація механізму тимчасового захисту для українців допомогла швидко забезпечити основні потреби українських біженців та ефективно розподілити міграційне навантаження між державами-членами ЄС. Станом на 2025 рік найбільшу кількість українських біженців прийняли Польща, Німеччина, Чехія, Італія та Іспанія. Знову ж таки, такий розподіл демонструє принцип європейської солідарності на практиці.

Таким чином, можна констатувати, що сучасна система захисту прав біженців у Європейському Союзі є результатом тривалої еволюції інституту притулку, який трансформувався з релігійних та ситуативних практик у чітку міжнародно-правову категорію, закріплену Женевською конвенцією 1951 року та Протоколом до неї від 1967 року. Дослідження показало, що попри створення Спільної європейської системи притулку та уніфікацію законодавства через чималу кількість директив, зокрема 2011/95/ЄС і 2013/32/ЄС, на практиці зберігається значна фрагментація через дискреційні повноваження держав-членів, що призводить до різного рівня забезпечення прав шукачів притулку та порушує принцип правової визначеності. Ключовою проблемою функціонування системи є неефективність Дублінського регламенту, який через принцип «країни першого в'їзду» покладає непропорційний тягар на прикордонні держави, що підтверджується практикою ЄСПЛ та потребує заміни механізмом обов'язкової солідарності, передбаченим новим Регламентом 2024/1351. Особливе практичне значення має аналіз застосування Директиви 2001/55/ЄС у відповідь на збройну агресію РФ проти України, що створило унікальний прецедент ефективного використання механізму тимчасового захисту, дозволивши уникнути колапсу національних міграційних систем та забезпечити мільйонам українців негайний доступ до соціально-економічних прав, на відміну від складних бюрократичних процедур надання статусу біженця.

Разом з тим, було виявлено, що юридичне визнання статусу не гарантує автоматичної інтеграції, це зумовлено короткостроковістю дозволів на проживання, бюрократичними бар'єрами у визнанні кваліфікацій та дискримінацією на ринку житла, що в свою чергу вимагає від держав-членів впровадження більш комплексних стратегій адаптації. Підсумовуючи, варто наголосити, що ефективний захист прав біженців у ЄС можливий лише за умови узгодженої імплементації принципів солідарності та субсидіарності, що дозволить трансформувати систему з декларативної у дієвий механізм справедливого розподілу відповідальності. Лише такий підхід дозволить ЄС сформувати систему, що не тільки реагує на кризи, а й гармонійно поєднує безпекові пріоритети з фундаментальним обов'язком захисту прав людини в умовах глобальних викликів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Tusan M. The Concentration Camp as Site of Refuge: The Rise of the Refugee Camp and the Great War in the Middle East. *The Journal of Modern History*. 2021. Vol. 93, No. 4. P. 824–860.
2. Турецька Я. П. Історія запровадження паспорта Нансена: «попередника» проїзного документу біженця. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2017. Т. 1, вип. 30. С. 53–55. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc30/part_1/16.pdf
3. Arrangement with respect to the issue of certificates of identity to Russian Refugees : League of Nations Arrangement of 05.07.1922. *League of Nations Treaty Series*. Vol. 13. No. 355. P. 238. URL: <http://www.refworld.org/docid/3dd8b4864.html>
4. Plan for the issue of a certificate of identity to Armenian Refugees 31 May 1924. *League of Nations Official Journal*. No. 7–10. PP. 969–970.
5. Arrangement relating to the Issue of Identity Certificates to Russian and Armenian Refugees : League of Nations Arrangement of 12.05.1926. *League of Nations Treaty Series*. Vol. 89. No. 2004. P. 47. URL: <http://www.refworld.org/pdfid/3dd8b5802.pdf>
6. Convention of 28 October 1933 relating to the International Status of Refugees: *League of Nations Convention No. 3663*. URL: <https://www.refworld.org/legal/agreements/ion/1933/en/17584>
7. Мануїлова К. В., Сурілова О. О. Міжнародно-правове регулювання міграційних процесів: відповідність принципам і стандартам прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2024. Вип. 72. С. 164–167.
8. The Evian Conference. *United States Holocaust Memorial Museum*. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-evianconference>

9. United Nations General Assembly. Resolution 428 (V). Statute of the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees. 14.12.1950. URL: <https://www.refworld.org/legal/constinstr/unga/1950/en/72586>
10. Турчин Н. В., Турчин А. В. Права та захист біженців у міжнародному праві. Порівняльно-аналітичне право. 2020. Вип. 3. С. 212–218. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/35692/1/PRAVA.pdf>
11. The 1951 Refugee Convention and 1967 Protocol relating to the Status of Refugees. UNHCR. URL: <https://www.unhcr.org/media/1951-refugee-convention-and-1967-protocol-relating-status-refugees>
12. Гороть А. Ретроспективний аналіз міжнародних норм захисту прав біженців. Історико-правовий часопис. 2017. № 2 (10). С. 49–54. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/13876/1/10%20horot%27.pdf>
13. Поєдинок О. Р. Інститут міжнародно-правового захисту прав біженців: місце у системі міжнародного права, сучасний стан і перспективи розвитку. Альманах міжнародного права. 2010. Вип. 2. С. 250–262. URL: <http://inlawalmanac.mgu.od.ua/v2/21.pdf>
14. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. Official Journal of the European Union. C 202. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2016/oj/eng
15. Guild E. The Common European Asylum System: A system in crisis or a crisis in the system? CEPS Policy Brief. 2016. URL: https://download.ssrn.com/16/02/24/ssrn_id2737412_code1479531.pdf
16. Янчук І. Медійне відлуння міграційної кризи: українські біженці в Європі. Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини : зб. матеріалів V Міжнар. наук. конф. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2023. С. 117–119. URL: <https://jts.donnu.edu.ua/article/view/14397/14303>
17. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons. Official Journal of the European Union. L 212. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2001/55/oj/eng>

УДК:341.3:355.48(477)

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-383-389>

<https://orcid.org/0009-0000-6485-3529>

Сич Андрій Володимирович

аспірант Університету сучасних знань,

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОМПЕНСАЦІЇ ПОШКОДЖЕНОГО ЧИ ЗРУЙНОВАНОГО МАЙНА ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ

Анотація: у статті досліджуються проблемні аспекти правового регулювання компенсації пошкодженого чи зруйнованого майна внаслідок воєнних дій в Україні. Повномасштабна збройна агресія призвела до безпрецедентного масштабування руйнувань житлової, комунальної, транспортної, енергетичної та соціальної інфраструктури, що створило нагальну потребу у формуванні цілісної, ефективної та прозорої системи відшкодування збитків постраждалим громадянам і юридичним особам. Однією з ключових проблем є відсутність до 2022 року комплексної нормативної моделі компенсацій, що зумовило фрагментарність правового регулювання, неоднакові підходи до оцінки шкоди, тривалість процедур, а також обмежений доступ постраждалих до механізмів захисту права власності. Додаткові виклики створює необхідність узгодження національних процедур із міжнародними стандартами захисту прав людини, передусім практикою Європейського суду з прав людини.

Поняття правового регулювання компенсації пошкодженого чи зруйнованого майна внаслідок воєнних дій охоплює систему норм національного та міжнародного права, що визначають порядок фіксації збитків, оцінки руйнувань, встановлення підстав і механізмів надання компенсації, суб'єктний склад відповідальних органів, процесуальні гарантії постраждалих та способи захисту їхніх прав. Це регулювання спрямоване на відновлення порушеного права власності, забезпечення справедливості, відшкодування шкоди та створення умов для післявоєнної відбудови.

Особливості сучасної моделі компенсацій в Україні пов'язані з упровадженням цифрових механізмів фіксації пошкодженого майна через застосунок «Дія», створенням Реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, а також ухваленням спеціального Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій нерухомого майна», який визначає процедуру розгляду заяв, джерела фінансування, роль комісій на місцях та інструменти надання компенсації (житлові сертифікати, фінансування будівництва, грошові виплати). Важливими є також зміни до Бюджетного кодексу, Методика оцінки збитків та формування фондів відновлення.

Значення правового регулювання компенсацій полягає у забезпеченні соціальної стабільності та довіри громадян до держави, реалізації конституційного права на мирне володіння майном, а також формуванні умов для системної відбудови країни. Ефективний компенсаційний механізм є важливою умовою виконання міжнародних зобов'язань України, зокрема у контексті очікуваного функціонування Міжнародного реєстру збитків та репараційних механізмів. У статті підкреслено, що подальший розвиток правового регулювання має базуватися на принципах прозорості, доступності процедур, відповідності практиці ЄСПЛ та гарантіях захисту прав постраждалих від війни.

Ключові слова: право на отримання компенсації збитків завданих внаслідок військових дій, компенсація, збитки, військові дії, право на відшкодування, механізми захисту,

міжнародне гуманітарне право, цивільно-правова відповідальність, судовий захист, реституція і репарація.

Abstract: *The article explores the problematic aspects of legal regulation of compensation for damaged or destroyed property as a result of military actions in Ukraine. The full-scale armed aggression has led to unprecedented destruction of residential, communal, transport, energy, and social infrastructure, creating an urgent need to establish a comprehensive, effective, and transparent system for compensating losses suffered by citizens and legal entities. One of the key problems was the lack of a comprehensive regulatory model for compensation until 2022, which resulted in fragmented legal regulation, inconsistent approaches to damage assessment, lengthy procedures, and limited access for victims to property rights protection mechanisms. Additional challenges arise from the need to align national procedures with international human rights standards, particularly the practice of the European Court of Human Rights.*

The concept of legal regulation of compensation for damaged or destroyed property as a result of military actions encompasses a system of national and international legal norms that define the procedures for documenting damage, assessing destruction, establishing the grounds and mechanisms for providing compensation, identifying the responsible authorities, ensuring procedural guarantees for victims, and ways of protecting their rights. This regulation aims to restore violated property rights, ensure justice, compensate for harm, and create conditions for post-war reconstruction.

The features of the current compensation model in Ukraine are linked to the implementation of digital mechanisms for documenting damaged property through the “Diia” application, the creation of the Register of Property Damaged or Destroyed Due to Hostilities, and the adoption of the special Law of Ukraine “On Compensation for Damage and Destruction of Certain Categories of Immovable Property,” which defines the procedures for handling applications, sources of funding, the role of local commissions, and tools for providing compensation (housing certificates, construction financing, monetary payments). Important elements also include amendments to the Budget Code, the Methodology for Damage Assessment, and the formation of recovery funds.

The significance of the legal regulation of compensation lies in ensuring social stability and public trust in the state, implementing the constitutional right to peaceful enjoyment of property, and creating conditions for systematic national recovery. An effective compensation mechanism is a key condition for fulfilling Ukraine’s international obligations, particularly in the context of the expected functioning of the International Register of Damages and reparations mechanisms. The article emphasizes that further development of legal regulation must be based on the principles of transparency, procedural accessibility, compliance with the ECtHR case law, and guarantees for the protection of the rights of victims of war.

Keywords: *right to compensation for damages caused by military actions, compensation, losses, military actions, right to reparation, protection mechanisms, international humanitarian law, civil liability, judicial protection, restitution and reparations.*

Постановка проблеми. Правове регулювання компенсації пошкодженого чи зруйнованого майна внаслідок воєнних дій є однією з найактуальніших і водночас найскладніших проблем для сучасної України. Масштаб руйнувань, спричинених збройною агресією Російської Федерації, створив безпрецедентний обсяг майнових втрат як для фізичних, так і для юридичних осіб, муніципалітетів та держави загалом. У цих умовах виникла потреба у формуванні справедливого, прозорого та дієвого механізму компенсації, який би забезпечував відновлення порушених прав громадян і суб’єктів господарювання.

Попри прийняття низки нормативно-правових актів, зокрема Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об’єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією

Російської Федерації проти України», а також впровадження електронних інструментів подачі заяв через «Дію», система компенсації залишається фрагментованою. Вона характеризується недостатньою правовою визначеністю процедур, складністю доказування факту руйнування, проблемами оцінки вартості збитків та відсутністю сталих джерел фінансування. Додаткові труднощі зумовлені відсутністю міжнародного компенсаційного механізму, який би системно залучав репарації країни-агресора.

Водночас неврегульованими залишаються питання розмежування повноважень між різними органами влади, стандартизації процедур огляду та фіксації пошкоджень, єдиного підходу до визначення розміру компенсацій, а також гарантування рівності доступу громадян до відповідних виплат. Це створює ризики правової невизначеності, неоднакової практики застосування законодавства та затягування процесу відновлення житла і критичної інфраструктури.

Таким чином, постає наукова та практична проблема – необхідність комплексного вдосконалення правового регулювання компенсаційного механізму, його гармонізації з міжнародними стандартами та створення ефективної системи реалізації права на відшкодування завданих війною збитків.

Метою статті є розкриття правового регулювання компенсації пошкодженого чи зруйнованого майна внаслідок воєнних дій.

Стан дослідження. Питання правового забезпечення реалізації права на отримання компенсації збитків, завданих внаслідок військових дій, активно досліджується вітчизняними та зарубіжними правниками, переважно в контексті міжнародного гуманітарного права, прав людини, відшкодування шкоди та постконфліктного врегулювання. Серед українських науковців можна виокремити таких авторів: І.С. Тімуш досліджувала питання відшкодування моральної шкоди, завданої громадянам під час військових конфліктів; А.М. Білецька, Е.А. Писарева та Д.С. Клапоушак розглядала питання компенсації збитків внаслідок збройної агресії РФ; О.М. Ковтун вивчав міжнародну практику компенсації екологічної шкоди, заподіяної внаслідок воєнних дій та перспективи запровадження такого досвіду для України; В.С. Чубань, Т.М. Кришталь, О.М. Дулгерова досліджували питання державного регулювання підходів щодо оцінки економічних збитків, завданих Україні внаслідок війни.

Виклад основного матеріалу. Основним нормативним актом, що закладає правові засади надання компенсації за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, є Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» № 2923-ІХ від 23 лютого 2023 року [1].

Цей Закон визначає правові засади компенсації за пошкоджене або знищене нерухоме майно, яке належить громадянам, юридичним особам, державі та органам місцевого самоврядування, а також іншим суб'єктам; механізм, за яким постраждалі можуть отримати компенсацію. Це включає порядок подання заяв на компенсацію, визначення критеріїв оцінки збитків та форму компенсації (грошова, будівельна допомога, відновлення майна); підстави для отримання компенсації. Компенсація надається в разі пошкодження або знищення майна через воєнні дії, терористичні акти або диверсії, що є прямим наслідком збройної агресії Російської Федерації; органи, відповідальні за здійснення компенсаційних виплат, зокрема, місцеві органи влади, комісії для оцінки шкоди, а також установи, що здійснюють фінансування компенсацій; здійснюється оцінка пошкодженого чи знищеного майна, включаючи створення спеціальних комісій для визначення масштабу збитків і вартості відновлення майна; визначає джерела фінансування, механізми, за допомогою яких держава або органи місцевого самоврядування можуть покрити витрати на відновлення майна; передбачає створення та ведення Державного реєстру майна, пошкодженого або знищеного

внаслідок бойових дій, терористичних актів та диверсій, що дозволяє здійснювати ефективний облік і контроль за відшкодуванням збитків. Це сприяє прозорості процесу компенсації та забезпечує чіткий облік всіх пошкоджених об'єктів; забезпечує права постраждалих осіб на своєчасне і справедливе відшкодування, створюючи відповідні гарантії та механізми захисту їхніх прав.

Попри загальну знаковість цього Закону, слід констатувати наявність у його положеннях суттєвих нормативних обмежень, що потребують негайного усунення. Зокрема, Діючий варіант акта встановлює дискримінаційні критерії для доступу до механізмів компенсації, що може призводити до нерівного ставлення до постраждалих осіб, залежно від їх соціального статусу, майнового стану, місця проживання чи інших не обґрунтованих факторів. Такий підхід порушує принципи правової рівності, адже одні громадяни отримують компенсацію на вигідніших умовах, тоді як інші, не зважаючи на подібні обставини, залишаються без відповідної допомоги. Крім того, цей підхід суперечить принципу юридичної визначеності, оскільки критерії доступу до компенсації можуть бути нечіткими, що ускладнює їх застосування на практиці, створюючи правову невизначеність для постраждалих осіб.

З огляду на відновний характер державної відповідальності, який передбачає виплату компенсації за завдану шкоду, такий підхід не сприяє належному відновленню порушених прав громадян. Замість того, щоб створювати умови для справедливого і своєчасного відшкодування збитків, дискримінаційні критерії ведуть до того, що частина осіб не отримує компенсацію або стикається з надмірними труднощами у процесі її отримання. Це посилює соціальну напругу та підриває довіру громадян до держави, оскільки відшкодування шкоди в умовах воєнного конфлікту повинно здійснюватися без упереджень, швидко та ефективно, з урахуванням принципу рівності всіх перед законом.

Ще одним нормативним актом, який має фундаментальне значення для визначення правового статусу територій, що перебувають під тимчасовою окупацією, а отже, є ключовим у контексті застосування механізмів компенсації за зруйноване майно, є Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» № 1207-VII від 15 квітня 2014 року [2].

Цей Закон визнає тимчасово окуповані території України частиною її території, на яку поширюються положення Конституції України, законодавства та міжнародних договорів. Він чітко встановлює, що навіть тривала окупація не надає Російській Федерації жодних територіальних прав. Закон також приділяє значну увагу гарантіям права власності на нерухоме майно, яке належить державі України, її територіальним громадам та публічним суб'єктам на тимчасово окупованих територіях. Цей акт є важливим для визначення меж застосування норм компенсаційного законодавства, оскільки визначає, які території не підпадають під дію Закону України № 2923-IX щодо компенсації за зруйноване майно. Згідно з ч. 9 ст. 5 Закону України № 1207-VII, встановлюється основний міжнародно-правовий принцип відповідальності держави-окупанта. Відповідно до цього принципу, Росія, як окупант, зобов'язана повністю компенсувати матеріальну та моральну шкоду, заподіяну Україні, її громадянам, юридичним особам, іноземцям, особам без громадянства та громадським організаціям. Ч. 10 ст. 5 цього ж Закону уточнює, що держава Україна не несе відповідальності за наслідки незаконних дій окупаційної влади Росії на тимчасово окупованих територіях, що відповідає принципу невизнання правових актів, виданих окупантом. Таким чином, Україна відмежовує себе від будь-яких правових наслідків незаконної юрисдикції окупаційної влади. Однак, згідно з ч. 9, Україна повинна вживати всіх необхідних заходів для відшкодування завданої шкоди, включаючи використання національних компенсаційних інструментів, міжнародної допомоги та конфіскованих російських активів. Згідно з ч. 12 ст. 5, громадяни мають право на безкоштовну вторинну правову допомогу, зокрема у справах, пов'язаних із компенсацією шкоди через знищення чи пошкодження майна. Це визначає обов'язок держави створювати ефективні механізми юридичної підтримки для осіб, постраждалих від агресії. Особливо важливо, що допомога стосується оспорених чи

невизнаних прав, таких як право власності, яке в умовах окупації часто стає важкодоступним для реалізації.

Правову основу для встановлення особи під час подання заяви на отримання компенсації являє Закон України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» № 5492-VI від 20 листопада 2012 року [3], який визначає порядок створення, функціонування та правовий режим Єдиного державного демографічного реєстру. Закон регулює процедури збирання, оброблення, зберігання й використання персональних даних, а також видачі документів, що посвідчують особу або підтверджують її спеціальний статус, що є необхідною умовою участі фізичної особи у державних компенсаційних програмах.

Серед спеціальних законодавчих актів, що формують компенсаційний механізм в умовах війни, важливе місце посідає Закон України «Про одноразову грошову допомогу за шкоду життю та здоров'ю, завдану працівникам об'єктів критичної інфраструктури, державним службовцям, посадовим особам місцевого самоврядування внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України» № 3515-IX від 09 грудня 2023 року [4]. Цей Закон визначає порядок надання одноразової грошової допомоги особам, які стали жертвами військової агресії Російської Федерації, зокрема працівникам критичної інфраструктури, державним службовцям та посадовим особам місцевого самоврядування, чий життя або здоров'я були пошкоджені або зруйновані під час виконання службових обов'язків в умовах війни.

Закон регулює механізми та умови виплати компенсацій, визначаючи категорії осіб, які мають право на отримання цієї допомоги, а також встановлює процедуру нарахування та виплати одноразових грошових сум. Сума компенсації залежить від тяжкості шкоди, завданої здоров'ю або життю, та визначається відповідно до встановлених критеріїв. Закон також передбачає визначення відповідальних органів, які будуть здійснювати контроль за наданням цієї допомоги, та гарантує захист прав потерпілих осіб.

Цей закон є важливим кроком у реалізації правових гарантій для осіб, які постраждали внаслідок військового конфлікту, та має на меті забезпечити соціальну підтримку та компенсацію за шкоду, заподіяну в умовах війни, відповідно до принципів правової справедливості та захисту прав громадян.

Закон України від 25 грудня 2014 року № 64-VIII «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо деяких питань відшкодування державою шкоди» [5] передбачає уточнення окремих понять та суб'єктного складу у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування. Цим актом внесені зміни до статті 346 Податкового кодексу України з метою гармонізації термінології відповідно до актуального законодавства про соціальне страхування. Таким чином, законодавець уніфікував правозастосування у сфері визначення та оподаткування об'єктів, що підлягають компенсації у зв'язку з нещасними випадками або іншими обставинами, що викликають втрату працездатності, зокрема в умовах війни.

Одним із ключових нормативних документів, що забезпечує правові засади фінансування міжнародно-правової діяльності України у зв'язку з наслідками міжнародного збройного конфлікту, є постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для забезпечення захисту прав та інтересів України під час урегулювання спорів, розгляду в закордонних юрисдикційних органах справ за участю іноземного суб'єкта та України, під час здійснення заходів, пов'язаних із створенням та впровадженням міжнародних юридичних механізмів відшкодування шкоди, завданої внаслідок міжнародного збройного конфлікту на території України, а також забезпечення представництва України в Європейському суді з прав людини» від 5 серпня 2003 року № 1198 [6]. Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для забезпечення захисту прав та інтересів України під час урегулювання спорів та розгляду справ у закордонних юрисдикційних органах, регулює механізми фінансування та організацію заходів, що стосуються правового захисту України в міжнародних судах та

арбітражах. Це включає участь України в справах, де однією зі сторін є іноземний суб'єкт, а також врегулювання спорів, пов'язаних з міжнародним збройним конфліктом, що мав місце на території України.

Порядок визначає використання коштів з державного бюджету для:

1. Фінансування заходів, пов'язаних із створенням та впровадженням міжнародних юридичних механізмів відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройного конфлікту - цей аспект охоплює заходи, що спрямовані на відшкодування збитків, понесених Україною внаслідок агресії, та залучення міжнародних механізмів для забезпечення компенсацій.

2. Забезпечення представництва України в міжнародних юрисдикціях - визначаються кошти на оплату юридичних послуг та витрат, пов'язаних із захистом інтересів України у міжнародних судах, таких як Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), де розглядаються справи, що стосуються порушень прав людини в контексті воєнного конфлікту.

3. Урегулювання спорів - Порядок передбачає механізми, за допомогою яких Україна зможе захистити свої інтереси в міжнародних судах і арбітражах щодо спорів з іноземними суб'єктами, які виникають через порушення міжнародного права в умовах конфлікту.

Загалом, цей порядок спрямований на забезпечення фінансової та організаційної підтримки для України в контексті міжнародного правового захисту, сприяння відшкодуванню шкоди та захисту національних інтересів в умовах міжнародного збройного конфлікту.

Постановою Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2023 року № 381 затверджений Порядок надання компенсації для відновлення окремих категорій об'єктів нерухомого майна, пошкоджених унаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації, з використанням електронної публічної послуги «єВідновлення», який визначає механізм реалізації права громадян України на отримання компенсації за пошкоджене нерухоме майно, зокрема шляхом подання заяви через Єдиний державний вебпортал електронних послуг (Портал Дія) або мобільний додаток.

Електронна публічна послуга «єВідновлення» – це інструмент подання заяв на компенсацію, які вносяться до Реєстру пошкодженого та знищеного майна. Отримувачем компенсації може бути лише повнолітня фізична особа – громадянин України, яка є власником (або співвласником) відповідного пошкодженого об'єкта. У випадках, коли власник є недієздатним, обмежено дієздатним або неповнолітнім, компенсацію оформлює законний представник. Якщо ж власник визнаний безвісно відсутнім або зниклим безвісти за особливих обставин, компенсацію може отримати призначений опікун майна.

Порядком визначено й перелік осіб, які не мають права на отримання компенсації. До них належать: особи, щодо яких застосовано санкції відповідно до Закону України «Про санкції»; особи із судимістю за злочини проти основ національної безпеки України; спадкоємці таких осіб, якщо пошкодження об'єкта мало місце до смерті спадкодавця. Обмеження також стосуються об'єктів, розташованих на тимчасово окупованих або активних бойових територіях, для яких не визначено дати завершення бойових дій чи окупації.

Можливі два типи компенсації:

- компенсація для проведення ремонту – шляхом закупівлі будівельної продукції або оплати робіт/послуг для самостійного ремонту;
- компенсація за виконаний ремонт – у разі, якщо заявник вже здійснив ремонт повністю або частково.

Постанова Кабінету Міністрів України № 365 від 29 березня 2024 року «Про затвердження Порядку подання заяв про відшкодування збитків, втрат чи шкоди, що завдані агресією Російської Федерації проти України, до Реєстру збитків засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг» [7] визначає: механізм подання фізичними особами заяв про відшкодування збитків, втрат або шкоди, завданих агресією Російської Федерації, до Реєстру збитків, створеного відповідно до міжнародної угоди; вимоги до заявника

(зокрема, громадянин України, досяг 18 років, власник або співвласник пошкодженого/знищеного об'єкта нерухомого майна); порядок і умови подання заяви через Єдиний державний вебпортал електронних послуг («Дія») або відповідні засоби; перелік об'єктів нерухомого майна, пошкоджених або знищених внаслідок агресії, щодо яких може бути подана заява; додаткові умови: право власності зареєстровано, об'єкт розташований на території України в межах міжнародно визнаних кордонів, пошкодження/знищення сталось після 24.02.2022, відсутність санкцій чи судимості у заявника; технічні зобов'язання відповідальних органів щодо забезпечення функціонування подання заяв через портал. Тобто ця постанова встановлює чіткий електронний механізм і процедуру для заявлення про збитки війни до міжнародного реєстру, що є одним із основних кроків у реалізації компенсаційного процесу.

Отже, правового регулювання компенсації пошкодженого чи зруйнованого майна внаслідок воєнних дій охоплює систему норм національного та міжнародного права, що визначають порядок фіксації збитків, оцінки руйнувань, встановлення підстав і механізмів надання компенсації, суб'єктний склад відповідальних органів, процесуальні гарантії постраждалих та способи захисту їхніх прав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23 лютого 2023 року № 2923-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>
2. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України № 1207-VII від 15 квітня 2014 року. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 26. Ст. 892. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>
3. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус: Закон України № 5492-VI від 20 листопада 2012 року. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 51. Ст. 716. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17>
4. Про одноразову грошову допомогу за шкоду життю та здоров'ю, завдану працівникам об'єктів критичної інфраструктури, державним службовцям, посадовим особам місцевого самоврядування внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України: Закон України від 09 грудня 2023 року №3515-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. № 63. Ст. 211. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3515-20>
5. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо деяких питань відшкодування державою шкоди: Закон України від 25 грудня 2014 року № 64-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 4. Ст. 16. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64-19>
6. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для забезпечення захисту прав та інтересів України під час урегулювання спорів, розгляду у закордонних юрисдикційних органах справ за участю іноземного суб'єкта та України, під час здійснення заходів, пов'язаних із створенням та впровадженням міжнародних юридичних механізмів відшкодування шкоди, завданої внаслідок міжнародного збройного конфлікту на території України, а також забезпечення представництва України в Європейському суді з прав людини: Постанова Кабінету Міністрів України № 1198 від 5 серпня 2003 року. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1198-2003-п>
7. Про затвердження Порядку подання заяв про відшкодування збитків, втрат чи шкоди, що завдані агресією Російської Федерації проти України, до Реєстру збитків, засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України № 365 від 29 березня 2024 року. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/365-2024-п#Text>

УДК 341.171

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-390-396><https://orcid.org/0009-0009-7697-2950>**Шевчук Олександр Олександрович**

кандидат юридичних наук, асистент кафедри міжнародного права Навчально-наукового інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

<https://orcid.org/0000-0002-9006-2592>**Олексюк Лілія Віталіївна**

голова Всеукраїнської асоціації «Інформаційна безпека та інформаційні технології», член Української сторони Платформи громадянського суспільства Україна – ЄС, кандидат наук з державного управління, позаштатний консультант Комітету ВРУ з питань національної безпеки, оборони та розвідки

ПІДВИЩЕННЯ ОБІЗНАНОСТІ ГРОМАДСЬКОСТІ, ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА БІЗНЕСУ З ПИТАНЬ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ

Анотація. Стаття присвячена питанню підвищення обізнаності громадськості, представників органів державної влади та бізнесу щодо загальних аспектів обробки та захисту персональних даних в Україні. Методологічна основа дослідження базується переважно на загальнонаукових і спеціально-юридичних методах, підходах, принципах дослідження. Зокрема, використано діалектичний, феноменологічний, аксіологічний, порівняльно-правовий, формально-логічний, формально-юридичний, модельний, прогностичний та інші методи.

За результатами дослідження визначено основні механізми підвищення поінформованості суспільства з питань захисту персональних даних, визначено перспективи майбутнього розвитку цього напрямку. Обґрунтовано, що кампанії з інформування про захист персональних даних – це інструмент, завдяки якому наглядові органи в сфері захисту персональних даних мають можливість за допомогою семінарів, тренінгів, лекцій, настанов та інших матеріалів не лише сприяти підвищенню обізнаності у сфері захисту персональних даних, але й сприяти ефективній імплементації положень законодавства у сфері захисту персональних даних на практиці.

Наглядові органи з питань захисту персональних даних держав-членів ЄС організують кампанії з інформування про захист персональних даних у різні способи: проведення семінарів/вебінарів; консультування контролерів і операторів даних щодо положень Регламенту 2016/679; освітні відео; кампанії у медіа, на вебсайтах, у соціальних мережах та форматі цільових семінарів; щомісячні інформаційні бюлетені, присвячені захисту персональних даних; інформаційні дні і наукові конференції на цю тему; гарячі телефонні лінії для контролерів і операторів даних, суб'єктів даних й інших органів влади; пам'ятки про захист персональних даних і рекламу. Кампанії з інформування про захист персональних даних мають будуватися з урахуванням загальної мети підвищення обізнаності у цій сфері суб'єктів даних і контролерів та/або операторів даних. Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Міністерство цифрової трансформації України, Офіс Ради Європи в Україні, EU4DigitalUA (FIIAPP), GIZ започаткували успішні ініціативи з підвищення обізнаності громадськості, представників органів державної влади та бізнесу із захисту персональних даних. З урахуванням важливості сфери захисту персональних даних для інтеграції України в Єдиний Цифровий Ринок ЄС і вступу нашої держави в ЄС кампанія з підвищення обізнаності в сфері захисту персональних даних в майбутньому буде тільки розширюватись.

Підкреслено, що тільки системний характер навчання майбутніх спеціалістів в галузі захисту персональних даних сприятиме побудові в Україні цілісної системи захисту персональних даних на рівні найкращих стандартів і практик держав-членів ЄС. При чому зробити це, як на рівні прийняття оновленого законодавства, так і на рівні імплементації цих стандартів у життя і підвищення рівня обізнаності громадян, представників органів державної влади і бізнесу у галузі захисту персональних даних.

Ключові слова: Європейський Союз, Україна, цифровий ринок Європейського Союзу, захист персональних даних, право на приватності, права людини, підвищення обізнаності, GDPR, Модернізована Конвенція 108.

Annotation. The article is devoted to the issue of increasing the awareness of the public, representatives of state authorities and business on the general aspects of the processing and protection of personal data in Ukraine. The methodological basis of the study is based mainly on general scientific and special legal methods, approaches, and principles of research. In particular, dialectical, phenomenological, axiological, comparative legal, formal-logical, formal-legal, model, prognostic and other methods were used.

According to the results of the study, the main mechanisms for increasing public awareness on the issues of personal data protection were identified, and the prospects for the future development of this direction were determined. It is argued that data protection awareness campaigns are a tool through which data protection supervisory authorities have the opportunity, through seminars, trainings, lectures, guidelines and other materials, not only to help raise awareness in the field of data protection, but also to facilitate the effective implementation of the provisions of the legislation on data protection in practice.

Data protection supervisory authorities of the EU Member States organize data protection awareness campaigns in various ways: conducting seminars/webinars; advising data controllers and data processors on the provisions of Regulation 2016/679; educational videos; campaigns in the media, on websites, on social networks and in the format of targeted seminars; monthly newsletters dedicated to data protection; information days and scientific conferences on this topic; hotlines for data controllers and processors, data subjects and other authorities; memos on personal data protection and advertising. Personal data protection awareness campaigns should be built taking into account the general goal of raising awareness in this area of data subjects and data controllers and/or operators. The Secretariat of the Verkhovna Rada of Ukraine Commissioner for Human Rights, the Ministry of Digital Transformation of Ukraine, the Council of Europe Office in Ukraine, EU4DigitalUA (FIIAPP), GIZ have launched successful initiatives to raise awareness of the public, representatives of state authorities and businesses on personal data protection. Given the importance of the personal data protection area for Ukraine's integration into the EU Single Digital Market and our country's accession to the EU, the personal data protection awareness campaign will only expand in the future. It is emphasized that only the systematic nature of training future specialists in the field of personal data protection will contribute to building a holistic personal data protection system in Ukraine at the level of the best standards and practices of the EU Member States. This should be done both at the level of adopting updated legislation and at the level of implementing these standards in life and raising the level of awareness of citizens, representatives of state authorities and businesses in the field of personal data protection.

Key words: EU, Ukraine, EU Digital Single Market, data protection, privacy, human rights, data protection awareness campaign, GDPR, Council of Europe Convention 108+.

Постановка проблеми. Шлях до інтеграції України в Єдиний Цифровий Ринок ЄС лежить через гармонізацію національного законодавства у відповідності до стандартів ЄС (Регламент 2016/679 ЄС (GDPR) і Ради Європи (Конвенція 108+) в сфері захисту персональних даних.

Згідно з проектом Закону України «Про захист персональних даних» № 8153 [11], як і ст. 37 GDPR [12], в усіх органах державної влади, а також там, де головною складовою діяльності контролера або оператора даних є «регулярний і систематичний моніторинг

суб'єктів даних у великих масштабах» або коли організація здійснює обробку у великих масштабах «спеціальних категорій персональних даних» (чутливі персональні дані) повинна призначатися відповідальна особа з питань захисту персональних даних.

Таким чином, після прийняття оновленого законодавства в сфері захисту персональних даних, в нашій державі постає важливе питання, де знайти як мінімум 500 спеціалістів у сфері захисту персональних даних, які можуть обійняти посаду відповідальної особи з питань захисту персональних даних у суб'єктах владних повноважень. При чому вже зараз на українському ринку праці стрімко росте попит на спеціалістів у захисті персональних даних, або у галузі приватності як більш розповсюджена назва у ЄС, і з кожним днем з'являються нові вакансії в українських компаніях, оскільки GDPR має екстериторіальну дію і вже розповсюджується на українські компанії за певних умов, особливо якщо ці компанії є частиною європейських консорціумів або об'єднань.

Тому наразі в Україні необхідно вже зараз, не очікуючи ухвалення проекту №8153, проводити навчання та готувати спеціалістів, які будуть займати посади відповідальних осіб з питань захисту персональних даних (Data Protection Officer (DPO)), як в органах державної влади, так і в українських компаніях. Наразі цими питаннями опікуються з боку держави - Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, Міністерство цифрової трансформації України, з сприяння міжнародних партнерів та проєктів - Офіс Ради Європи в Україні, EU4DigitalUA (FIIAPP), GIZ та інші організації. Наступним кроком має стати підготовка вищими навчальними закладами фахівців за спеціальністю в галузі приватності на рівні бакалаврських та магістерських програм, як наразі це працює в державах-членах ЄС, що є особливо важливим в контексті наших євроінтеграційних прагнень щодо вступу України в ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою для цієї статті є наукові розробки вітчизняних та зарубіжних учених. З поміж робіт вітчизняних науковців, які досліджували питання підвищення обізнаності в сфері захисту персональних даних в Європейському Союзі та Україні слід виділити праці таких учених: О. Шпакович, Ю. Деркаченко, М. Бем, І. Городиський, Н. Камінська, В. Венгер, О. Заярний й ін.

Серед зарубіжних учених, які акцентують свою увагу на питаннях підвищення обізнаності в сфері захисту персональних даних слід згадати таких дослідників, як: Д. Шинкунене, С. Уорен, Л. Брендіс, Т. Хікман, Д. Габель, А. Масрс, Д. Футтер, Р. Хеймес та інші.

Метою цієї статті є дослідження досвіду Європейського Союзу та України у питаннях підвищення обізнаності громадян та юридичних осіб в сфері захисту персональних даних.

Виклад основного матеріалу

Наглядові органи із питань захисту персональних даних держав-членів ЄС систематично проводять просвітницькі заходи у рамках власної участі у кампаніях з підвищення обізнаності юридичних осіб, які обробляють персональні дані, тобто контролерів і операторів даних та громадськості.

Відповідно до пункту 1 статті 57 GDPR, обов'язки наглядових органів з питань захисту персональних даних щодо інформування громадськості можна поділити на дві групи. Перша включає обов'язки наглядових органів з питань захисту персональних даних щодо підвищення рівня обізнаності і розуміння ризиків, правил, гарантій захисту і прав у зв'язку з обробкою персональних даних. Друга група обов'язків наглядових органів з питань захисту персональних даних передбачає підвищення рівня обізнаності контролерів і операторів даних.

Додатково до вимог GDPR, такі ж вимоги висуває Конвенція 108 з Додатковим протоколом до неї, яка має назву Конвенція 108+ або модернізована Конвенція 108.

Модернізована Конвенція 108 передбачає, що наглядові органи з питань захисту персональних даних забезпечуватимуть:

- інформування громадськості про їхні функції і повноваження, а також про їхню діяльність;

- інформування громадськості про права суб'єктів даних та реалізацію цих прав;
- інформування контролерів і операторів даних про їхні обов'язки відповідно до цієї Конвенції.

У пункті 132 преамбули GDPR зазначено, що діяльність наглядових органів з інформування громадськості, має включати конкретні заходи, спрямовані на контролерів і операторів даних, зокрема, представників мікро-, малого та середнього бізнесу, а також суб'єктів даних.

Слід зазначити, що «м'яке право» ЄС передбачає багато додаткових рекомендацій, роз'яснень та повідомлень наглядових органів, які в українських традиціях реалізації законодавства, більшість юридичних осіб до уваги не брали б, якби не було прямої норми в законі. Це питання потребує окремого дослідження з метою вирішення проблематики імплементації європейських актів з урахуванням підходу широкого трактування норм права.

GDPR не містить конкретного переліку видів діяльності і заходів, здійснення яких передбачає обов'язок з інформування громадськості. Згідно із загальною практикою комунікації, приклади різних заходів можуть включати (не обмежуючись ними) «оприлюднення прес-релізів, проведення брифінгів та надання коментарів; звіти, дослідження і публікації; співпраця із медіа; проведення громадських зібрань і заходів; проведення нарад і круглих столів; створення і розповсюдження освітніх матеріалів; проведення консультацій, тренінгів, семінарів з окремих питань».

Наглядові органи з питань захисту персональних даних регулярно надають фахові консультації – самостійно, спільно з іншими наглядовими органами з захисту персональних даних або під егідою Європейської ради із захисту даних. Ці фахові консультації з узгодженого застосування GDPR можуть надаватися у формі настанов, рекомендацій та обміну досвідом.

За інформацією, наданою Європейською Комісією [1], починаючи з 2017 року, Європейський Союз загалом виділив 5 мільйонів євро на реалізацію 19 проєктів з надання підтримки у впровадженні GDPR.

В рамках трьох етапів фінансування було отримано фінансову підтримку у розмірі 5 мільйонів євро. Два останні етапи присвячено підтримці зусиль національних наглядових органів з питань захисту персональних даних з метою налагодження зв'язку з громадянами та малим і середнім бізнесом.

Наприклад, Агентство із захисту персональних даних Хорватії щотижня проводить регулярні тренінги, присвячені низці завдань і функцій інспекторів із захисту персональних даних, що впливають із GDPR. Ці тренінги проводяться окремо для державного та приватного секторів, що дозволяє зосередитися на проблемах конкретного сектора, а також додатково на темі окремих видів діяльності, як-от сектор безпеки. Документи та брошури за підсумками цих тренінгів розміщуються на вебсайті Агентства із захисту персональних даних Хорватії.

У рамках проєкту ЄС з проведення інформаційних кампаній для малого та середнього бізнесу Агентство із захисту персональних даних Хорватії та Комісія з питань захисту даних Ірландії у своїй повсякденній роботі зауважили, що у застосуванні GDPR малим та середнім бізнесом досі має місце велика кількість випадків його неоднозначного тлумачення. Ці висновки підтверджуються великою кількістю письмових запитів і навіть більшою кількістю телефонних звернень, що отримують ці два органи щодня. Завдяки цьому проєкту Агентство із захисту персональних даних Хорватії та Комісія з питань захисту даних Ірландії мають додаткову можливість за допомогою практичних семінарів, презентацій та освітніх матеріалів сприяти повномасштабному впровадженню такими суб'єктами GDPR і розумінню ними важливості захисту персональних даних.

Державна інспекція із захисту персональних даних Литви інформує громадськість за допомогою інформаційних інструментів і методичних документів, участі у зустрічах з представниками державного і приватного секторів та презентацій у рамках інших заходів.

Орган із захисту персональних даних Австрії розміщує велику кількість інформації на власному вебсайті і публікує важливі рішення органу в інформаційному бюлетені.

Інспекція із захисту персональних даних Естонії організувала телефонну гарячу лінію для контролерів і операторів даних, суб'єктів даних, інших органів державної влади тощо.

Інспектор із захисту персональних даних Кіпру проводить інформаційну кампанію із захисту даних для контролерів і операторів даних з метою підвищення кваліфікації державних службовців, відповідальних за забезпечення захисту персональних даних, а також інформаційні кампанії для широкого загалу і для студентів.

Орган із захисту персональних даних Греції робить публічні виступи, організує інформаційні дні та наукові конференції.

Орган із захисту персональних даних Польщі публікує щомісячний інформаційний бюлетень для інспекторів із захисту даних.

CNIL (Франція) очолює інформаційні кампанії із захисту персональних даних, спрямовані на широку громадськість, у засобах масової інформації, на власному вебсайті, у соціальних мережах та у рамках цільових семінарів. CNIL також бере участь у конференціях, семінарах і практикумах, щоб донести важливу інформацію і знання.

Інформаційний Комісар Великобританії (ICO) реалізував кампанію з інформування про захист персональних даних серед британських споживачів. Кампанія проводилася згідно з рекомендаціями Офісу щодо аналізу даних опитувань у політичних цілях. У рамках кампанії споживачам було запропоновано багато ресурсів, зокрема доступні для скачування пам'ятки про захист персональних даних і рекламу, а також інформацію про права людини відповідно до GDPR.

В свою чергу, Україна теж робить важливі кроки з метою підвищення обізнаності громадськості, представників органів державної влади та бізнесу у сфері захисту персональних даних.

Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини докладає систематичних зусиль щодо підвищення поінформованості суспільства, співробітників органів державної влади та контролерів і операторів даних з вимогами законодавства про захист персональних даних.

Кампанії з підвищення обізнаності про захист персональних даних передбачають проведення широкого кола навчальних заходів, таких як семінари, тренінги, лекції, круглі столи, а також розповсюдження роз'яснень, рекомендацій та інших матеріалів. Вони є дієвим інструментом, що сприяє підвищенню рівня обізнаності у сфері захисту персональних даних.

Так, у співпраці з міжнародними організаціями, проектами міжнародно-технічної допомоги та провідними експертами в галузі захисту персональних даних були опубліковані дослідження «Захист персональних даних в діяльності суб'єктів владних повноважень» [2], «Аналіз європейських моделей незалежних наглядових органів в сфері захисту персональних даних та доступу до публічної інформації» [3], «Аналіз судової практики щодо застосування законодавства України про захист персональних даних» [4], «Відповідальність і санкції за порушення Загального регламенту про захист даних (GDPR)» [5], Пам'ятку щодо особливостей обробки та захисту персональних даних осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом» [6] та інші.

Також Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та Офіс Ради Європи в Україні започаткували ініціативу (онлайн-курс) підвищення обізнаності українців зі сферою захисту персональних даних. Цей курс складається з двох частин: перша частина (загальна) — для широкої аудиторії, друга частина (професійна) — для фахівців у сфері захисту персональних даних та громадян, що прагнуть глибше розібратися в цій тематиці. Курс складається з 4-х модулів, додаткових матеріалів та тестів. [7] [8]

Міністерство цифрової трансформації України випустило освітній серіал під назвою «Персональні дані». Ці відеоматеріали мають навчати людей бути обачливими, розміщуючи

особисту інформацію у мережі Інтернет, розуміти свої права щодо захисту персональних даних та як діяти у випадку порушення цих прав. [9]

Міністерство цифрової трансформації України також випустило інструментарій, що має допомогти компаніям забезпечити захист персональних даних. Ініціатива спрямована на зменшення кількості порушень у сфері персональних даних. Інструментарій включає спеціально розроблений тест для оцінювання відповідності компаній вимогам законодавства щодо захисту персональних даних. [10]

Висновок

- Наглядові органи з питань захисту персональних даних держав-членів ЄС організують кампанії з інформування про захист персональних даних у різні способи:
- проведення семінарів/вебінарів;
- консультування контролерів і операторів даних щодо положень Регламенту 2016/679;
- освітні відео;
- кампанії у медіа, на вебсайтах, у соціальних мережах та у форматі цільових семінарів;
- щомісячні інформаційні бюлетені, присвячені захисту персональних даних;
- інформаційні дні і наукові конференції на тему захисту персональних даних;
- гарячі телефонні лінії для контролерів і операторів даних, суб'єктів даних та інших органів державної влади;
- пам'ятки про захист персональних даних і рекламу.

Систематичне проведення семінарів, тренінгів, лекцій, практикумів для державних службовців, присвячених теоретичним та практичним аспектам захисту персональних даних, сприятиме підвищенню кваліфікації державних службовців, відповідальних за забезпечення захисту персональних даних, а також представників контролерів і операторів даних у їх практичній діяльності з обробки та захисту персональних даних.

Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, Міністерство цифрової трансформації України, Офіс Ради Європи в Україні, EU4DigitalUA (FIIAPP), GIZ вже започаткували низку успішних ініціатив щодо підвищення обізнаності громадськості, представник органів державної влади та бізнесу щодо захисту персональних даних. З урахуванням важливості сфери захисту персональних даних для інтеграції України в Єдиний Цифровий Ринок ЄС та вступу нашої держави в ЄС кампанія з підвищення обізнаності в сфері захисту персональних даних в майбутньому буде тільки розширюватись.

Підкреслено, що прийняття у першому читанні проекту закону №8153 сприяло розвитку підготовки спеціалістів у сфері захисту персональних даних для суб'єктів владних повноважень, що зумовить більш якісне впровадженню системи захисту персональних даних в Україні за європейськими стандартами дотримання прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. European Commission: EU funding supporting the implementation of the General Data Protection Regulation (GDPR). URL: https://commission.europa.eu/law/law-topic/data-protection/eu-funding-supporting-implementation-general-data-protection-regulation-gdpr_en
2. Захист персональних даних в діяльності суб'єктів владних повноважень. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/27012023/37676120-9a08-47d9-a376-b498dd07ede5.pdf>
3. Шевчук О., Олексюк Л., Шинкунене Д. Аналіз європейських моделей незалежних наглядових органів в сфері захисту персональних даних та доступу до публічної інформації. URL: <https://rm.coe.int/analysis-report-2021-ukr-2web/1680a6e81e>
4. Шевчук Олександр, Володимир Венгер, Андрій Кошман. Дослідження «Аналіз судової практики щодо застосування законодавства України про захист персональних даних». URL: <https://rm.coe.int/report-dp-2021-2web-/1680aa5225>
5. Шевчук О. Дослідження «Відповідальність і санкції за порушення Загального регламенту про захист даних (GDPR)». URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded->

- files/gdprvidpovidalnist-i-sanktsii-3.pdf
6. Пам'ятка щодо особливостей обробки та захисту персональних даних осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом». URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/pamyatkapdweb.pdf>
 7. Загальний курс «Захист персональних даних». URL: <https://study.ed-era.com/uk/courses/course/?edit=true#!371>
 8. Спеціалізований курс «Захист персональних даних» для державних службовців та осіб, які працюють з персональними даних. URL: <https://study.ed-era.com/uk/courses/course/372>
 9. Digital Transformation Ministry and UNDP launch series of videos on personal data security. URL: [://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/presscenter/pressreleases/2020/digital-transformation-ministry--with-undp-support--launches-ser.html](https://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/presscenter/pressreleases/2020/digital-transformation-ministry--with-undp-support--launches-ser.html)
 10. UNDP and Ministry of Digital Transformation launch personal data protection toolkit for business. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/presscenter/pressreleases/2021/undp-and-ministry-of-digital-transformation-launch-personal-data.html>
 11. Проект Закону України «Про захист персональних даних» № 8153 від 25.10.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/40707>
 12. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng>

Шановні автори!

Вимоги до статей

1. ЗАГАЛЬНІ ВИМОГИ

1. Стаття має містити структурні елементи наукової статті відповідно до вимог Постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. №7-05/01.

1. Редакція журналу наполегливо рекомендує при виборі теми статті орієнтуватися на основні напрями розвитку правової науки.

- Постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки досліджень (які містять наукову новизну та (або) мають важливе теоретичне та (або) практичне значення).

2. З метою підвищення індексів цитування наших авторів, редакція журналу рекомендує подавати статті, написані англійською або українською мовами.

3. Статті англійською мовою, які перекладені з української або російської мови, мають супроводжуватися текстом на мові оригіналу, оформленому у відповідності до даних вимог.

4. До статей аспірантів, ад'юнктів і здобувачів необхідно додати – рекомендацію наукового керівника чи рецензію особи, яка має науковий ступінь доктора (кандидата) юридичних наук, яка є фахівцем у галузі знань, що стосується тематики дослідження статті.

2. ТЕХНІЧНІ ВИМОГИ

2. Стаття обов'язково має містити:

а) П.І.Б. автора(-ів) і назва статті, УДК, ORCID;

б) анотація на двох мовах (укр., англ. – 1800 знаків);

в) ключові слова та словосполучення (не менш 3, але не більш 8) виділити напівжирним;

г) відомості про автора (-ів) (повністю – прізвище, ім'я, та по батькові, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи або навчання, місто).

2.1. Перед назвою статті вказати рубрику, в якій її бажано опублікувати.

2.2. Обсяг статті – не більше 10 машинописних сторінок через 1,5 інтервалу, шрифт 14-го кегля;

2.3. Посилання на джерела робити по тексту у квадратних дужках із зазначенням номерів сторінок відповідного джерела, а самі назви джерел наводити в кінці тексту статті у порядку згадування. Кожне джерело з нового рядка.

- Назви і дати прийняття законів та інших нормативно-правових актів наводити у тексті і до списку літератури їх не включати;
- В тексті статті виділяти напівжирним ключові терміни, а шрифтом 12-го кегля – приклади із судової практики, смислові відступи тощо.
- Мова публікацій: українська, російська, англійська.

Журнал приймає заявки на рекламу, а також на спецвипуски з актуальних тем досліджень

Виготовлювач: «Константа»

ISSN 2663-6352

**На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 1643 від 29.06.2021 р. журнал
внесений до переліку фахових видань категорії "Б" у галузі юридичних наук**

Матеріали друкуються мовою оригіналу в редакції авторів.

**Журнал рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою
Національного транспортного університету
(протокол № 12 від 27.11.2025р.)**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

Серія R30-05542

Сторінка журналу: www.df.duit.edu.ua

Формат 70×108 1/16. Папір офсетний.

Друк цифровий. Ум. друк. арк. 9,9

(формат 70x108 1/16) Тираж 100

Виготовлювач - «Константа» Україна, м. Харків, вул. Космічна, 26

Свідоцтво суб'єкт видавничої справи ДК № 376 від 22.01.2001